

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТБУОТ ҚЎМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
“МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ”
ЖАМОАТЧИЛИК МАРКАЗИ

Бош муҳаррир:

Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:

Неъмат АМИНОВ
Муҳаммадали АҲМЕДОВ
Шароф БОШБЕКОВ
Жамолiddин БЎРОНОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Одил ЁҚУБОВ
Неъматулла ИБРОҲИМОВ
Мурод МУҲАММАД ДЎСТ
Мирпўлат МИРЗО
(Бош муҳаррир муовини)
Абдулла ОРИПОВ
Ғайбулла САЛОМОВ
Жавлон УМАРБЕКОВ
Шоир УСМОНХЎЖАЕВ
Рустам ШОҒУЛОМОВ
Ғайзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Саидбек ҲАСАНОВ

Сентябр '98

МУНДАРИЖА

ЎЗБЕКИСТОН — “ЖАҲОН НИГОҲИДА”

Эътироф	4
МУСТАҚИЛЛИК МУШОИРАСИ	
Истиқлолни қўмсаб ўтганлар	9
ЁЗУВЧИНИНГ ҚАЛБ ДАФТАРИ	
МИРПЎЛАТ МИРЗО. У кунларни жилмайиб эслайман	15
НАСР	
ЭРИХ МАРИЯ РЕМАРК. Уч оғайни. <i>Роман</i> . Охири	20
ЭФРАИМ СЕВЕЛА. Тўхтатинг самолётни, тушиб қоламан. <i>Қисса</i> . Давоми	98
ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ	
РАСУЛ ҲАМЗАТОВ. Ишқ қонуни ила ҳукм эт	134
ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ	
ЖАВОҲАРЛАЪЛ НЕРУ. Ижтимоий масъулият туйғуси	137
КИТОБЛАР ОЛАМИДА	
ГУЛОМЖОН АҲМАДЖОНОВ. Ўзликни англаувчи асар	145
БОЙБЎТА ДЎСТҚОРАЕВ. Муроди — ҳақ йўлида жон фидо этиш эди ..	150
ФАТХУЛЛА ЭРГАШЕВ. Янги Туркиянинг отаси	155
САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА	
Қилни қирқ ёриб. <i>Қисса</i> . Охири.	160
СОЛНОМА	
Ўзбекистонда маданий ҳаёт	203

© Жаҳон адабиёти, 1998 й.

Индекс 898, 899

“Ўзбекистон дунёга юз очди. Бизни бутун дунё таниди ва эътироф этди. Ўзимиз, ўз қўлимиз билан қурган мустақил давлатчилик пойдевори узра Ўзбекистон деб аталган юксак ва кўркем бино қад кўтармоқда. Унинг илк ғиштини қўйганлардан, келажак авлод истиқболи деб яшаган ва меҳнат қилаётганлардан Яратганимиз ҳам, халқимиз ҳам рози бўлғай, иншооллоҳ”.

Ислом КАРИМОВ

**ҚУТЛУҒ ИСТИҚЛОЛ
БАЙРАМИНГИЗ МУБОРАК
БЎЛСИН,
АЗИЗ ЮРТДОШЛАР!**

Эътироф

Жонажон Ватанимиз — ёш мустақил Ўзбекистон Республикаси роппа-роса 7 ёшга тўлди. 1991 йили собиқ Иттифоқ ҳудудида содир бўлган буюк эврилишдан сўнг шундай мустақилликни қўлга киритган ўн беш жумҳуриятнинг ҳар бири, айтиш мумкинки, ўзига хос олға томон силжиб бориш жараёнини бошдан кечирмоқда. Етти йилдирки, эндиликда Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига кирувчи ҳар бир озод жумҳурият, халқ ибораси билан айтганда, “ўз бошига ёққан қорни ўзи кураб” келмоқда. Ҳа, қўлга кирган мустақилликни ушлаб қолиш ва мустақамлашдек янги ва шарафли, аммо ўта масъулиятли умумхалқ вазифа кўндаланг бўлди. Бу вазифа ҳар бир фуқародан тортиб, мамлакат Президентигача — барчанинг фикру зикрини, ўй-ю хаёлини банд этган. Мураккаб йўлда қўйган ҳар бир одимимиз ўзимиздан кўра ташқаридагиларга яққолроқ кўриниши табиий. Шу боис “Жаҳон адабиёти” журнали таҳририяти баъзи саволлар ила пойтахтимизда фаолият кўрсатаётган чет эл элчихоналари раҳбарларига мурожаат қилди. Саволларимиз қуйидагича эди:

1. Муҳтарам элчи жаноблари, мустақилликнинг ўтган 7 йили ичида Ўзбекистон Республикаси эришган ютуқларни қандай баҳолар эдингиз?

2. Маданий ва сиёсий алоқа соҳасида мамлакатларимиз ҳамкорлиги ҳақида ўз фикрларингизни баён этсангиз.

Қуйида мазкур саволларга беш хорижий мамлакат элчилари қайтарган жавобларни сиз журналхонлар эътиборига ҳавола қилмоқдамиз.

Бҳадр КУМАР

Ҳиндистон Республикасининг Ўзбекистондаги Фавқулодда ва Мухтор элчиси

1. Сўнгги 7 йил ичида жаҳон ёш Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий жиҳатдан анча ривожланганлиги, халқаро ҳамжамиятда интеграцияни чуқурлаштириш ва унинг ижтимоий ва маданий ҳаётдаги фаолиятини жадаллаштириш борасида талай муваффақиятларга эришганлигининг гувоҳи бўлди. Ўз мустақиллигининг дастлабки йилларида Ўзбекистон ҳал этиши керак бўлган вазифаларни, агар гап иқтисодий мустақилликка эришиш ҳақида кетадиган

бўлса, зинҳор осон ҳал бўладиган ишлар сирасига киритиб бўлмайди.

Жаҳон ҳамжамияти билан ҳар томонлама муносабатларни ривожлантира бориб, ташқи сиёсат соҳасида Ўзбекистон катта муваффақиятларни қўлга киритди. Ўтган 7 йил давомида ёш Республика бир қанча халқаро ва минтақавий ташкилотларга аъзо бўлди.

Ҳиндистон Республикаси Ўзбекистон билан муносабатларга катта аҳамият бериб келди ва келмоқда. Биз шунга амин-

мизки, минтақавий ва халқаро масалалар бўйича Ўзбекистон билан ҳамкорлик ўзаро манфаатни ўзида намоён этади. Мамлакатларимиз ўртасидаги муносабатлар қониқарли даражада ривожланмоқда. Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки йилларида Ҳиндистон ва Ўзбекистон ўртасида давлатлараро ва ҳукуматлараро муносабатларга мустаҳкам асос солинди. Олий даражадаги фикр алмашувлар ҳам ўзаро ҳамжиҳатликни чуқурлаштиришга имконият яратди. Икки томонлама сиёсий муносабатлар соҳасида бизда ҳеч қандай муаммо йўқ. Минтақавий хавфсизлик ва тинчлик борасидаги ҳар қандай муайян муаммолар Ҳиндистон ва Ўзбекистонни баравар ташвишга солади.

2. Мамлакатларимиз ўртасидаги маданий муносабатларга келганда шуни айтиш мумкинки, бу муносабатлар ҳар доим анъанавий маъно касб этиб, ўзининг теран ва мустаҳкам тарихий илдизларига эга. Иккала мамлакатларимиз ўртасидаги замонлар синовидан ўтган муносабатлар ҳамisha икки томонлама муносабатларимизнинг негизини ташкил этиб келган. Мамлакатларимиз ўртасидаги маданий муносабатлар катта аҳамият касб этади. Шу маънода Тошкентда-

ги Ҳиндистон Маданият Маркази Ўзбекистоннинг маънавий ва маданий ҳаётида фаол роль ўйнамоқда ва мамлакатларимиз ўртасидаги асрий алоқаларнинг ривожланишига салмоқли ҳисса қўшмоқда. Ўтган йили Ҳиндистон Маданият Маркази томонидан қирқ кунлик ҳинд фильмлари фестивали ташкил этилган эди. Ўзбекистон Бадий академияси билан ҳамкорликда Ҳиндистон мавзуида Ўзбекистон rassомлари асарлари кўргазмаси ташкил этилди. Ўзбекистон маданий ва ижтимоий ташкилотлари билан яқиндан ҳамкорликда Ҳиндистон Маданият Маркази мунтазам равишда турли тадбирлар ўтказмоқда. Яқинда Тошкентда Ҳиндистон ҳақида фотокўргазма ўтказилди. Кўргазмадаги нодир ва қимматбаҳо фотосуратлар республика вилоятларида ҳам намоёиш этилади. Сўнгги ойлар давомида Ҳиндистон-Ўзбекистон муносабатларининг турли жабҳалари бўйича қатор муҳоқасалар ўтказилди.

Икки мамлакат ўртасидаги муносабатларнинг ҳозирги ривож келажакка умид билан қарашга тўлиқ асос бўла олади, бу табиий ҳолдир, чунки халқларимизнинг қадимги маданиятлари кўп асрлардан буён бир-бирини бойитиб ва ривожланиб келмоқда.

Умур АПАЙДИН

Туркия Жумҳуриятининг Ўзбекистондаги Фавқулодда ва Мухтор элчиси

1. Ўзбекистон Республикаси 1998 йил 1 сентябр куни ўз мустақиллигининг 7 йиллигини нишонлади. Ана шу қисқа вақт ичида Ўзбекистон халқаро ҳамжамиятда ўзининг мустаҳкам ўрнини топдики, бу ҳар жиҳатдан қувонарлидир. Бундай муваффақият хурматли Президент Ислон Каримов йўлбошчилигида Ўзбекистон халқининг меҳнати, шижоати туфайли қўлга киритилди.

Ўзбекистон ўтган 7 йил ичида сиёсий, иқтисодий ислохотларни амалга оширди, иқтисодиёт ва жамиятни қайта қуриш жараёнида муҳим аҳамият касб этувчи муваффақиятларни қўлга киритди. Ўзбек халқининг буюк тарихи ва ўтмишидан мерос қолган маданий бойлик муваффақиятларнинг асоси бўлиб хизмат қилди. Мана шундай буюк тарихи ва маданий бойлиги бўлган миллатнинг келажаги ҳам буюк бўлишига ҳеч қандай шубҳа йўқ.

Ўзбекистон БМТ, ЕХҲТ, НАТО каби халқаро ташкилотларнинг фаолиятларида тобора кўпроқ иштирок этиб келмоқда. Бу фаолиятлар Ўзбекистоннинг халқаро ҳамжамиятдаги нуфузини янада орттириб юборди.

Ўзбекистоннинг мана шундай ютуқлари унинг Ўрта Осиёдаги сиёсий-иқтисодий барқарорликни мустаҳкамлашда янада кўпроқ аҳамият касб этмоқда.

Туркия Ўзбекистоннинг мустақиллигини тан олган биринчи давлат бўлиб, уни ҳар томонлама қўллаб-қувватлади. Дўст ва қардош халқларга оғир кунларда ёрдамга этиб келиш ва уларни қўллаб-қувватлаш турк анъаналарининг бир қисмидир. Ўзбекистоннинг иқтисодий тараққиёти ва мустақиллигини мустаҳкамлаш борасида Туркия ва Ўзбекистон ўртасидаги муносабатлар “тенг шерикчилик” ва “тенг ҳамкорлик” тамойилларига асосланган.

2. Икки мамлакат ўртасидаги сиёсий-иқтисодий ва маданий алоқаларнинг кундан-кун ривожланиб боришидан жуда хурсандман.

Туркия халқи Ўзбекистоннинг мустақиллигини илк кунларида бўлгани каби бугун ҳам зўр хурсандчилик ва жўшқинлик билан нишонлаб келмоқда. Ўзбекистон билан муштарак тарихий ва маданий ришталарга эга Туркия халқи Ўзбе-

кистонни сиёсий барқарорлик ва иқтисодий фаровонлик йўлида амалга ошираётган кураши ва саъи-ҳаракатларини ҳар доим қўллаб-қувватлайди ва тинч ривожланиш йўлидаги барча ишларда Ўзбекистонга мададкор бўлади.

Келажаги буюк давлат бўлган Ўзбекистонни мустақиллик байрами билан чин юракдан қутлайман ва Туркия халқи номидан самимий тилакларимни изҳор этаман.

“МУСТАҚИЛЛИК БИЗ УЧУН ТАРИХИЙ ҚАДРИЯТЛАРИМИЗ, УРФОДАТЛАРИМИЗ, МИЛЛИЙ АНЪАНАЛАРИМИЗНИ ТИКЛАШ, ЎЗЛИГИМИЗНИ АНГЛАШ, ҲАЁТИМИЗНИ ЭСКИ ҲУКМРОН МАҲКУРА ВА МУСТАБИД ТУЗУМ АСОРАТЛАРИДАН ХАЛОС ЭТИШ ИМКОНИНИ БЕРГАНИ БИЛАН ҚАДРЛИДИР”.

Ислом КАРИМОВ

Жан Клод РИШАР

Франциянинг Ўзбекистондаги Фавқулодда ва Мухтор элчиси

Жаноб элчи ўз имконият даражасини самимий эътироф қилган ҳолда журнализмнинг асосан иккинчи саволига тўлароқ жавоб беришни маъқул топдилар. Биз ҳам мамнуният билан рози бўлдик.

— 1997 йил эски Бухорода нефтни қайта ишлаш заводининг ишга туширилиши билан доимий ёдда қоладиган тарихий сана бўлиб қолди. Бу воқеа 22 август куни Ўзбекистон Президенти И. А. Каримов иштирокида содир бўлди. Ушбу завод қурилишининг француз Техник фирмаси томонидан жадал суръатда олиб борилиши ва тугалланишини чинакам жасорат деса бўлади. Бу улкан ишбошқаруви Ўзбекистоннинг энергетика мустақиллигига эришуви ва замонавий технологияни эгаллашида муҳим ютуқ ҳамдир.

1998 йилда кўпгина муҳим шартномалар имзоланди, жумладан, кимё саноати соҳасидаги шартномалар ўзининг кўлами билан кишини қувонтиради. Умид қиламанки, улар тез кунлар ичида тўлиқ амалга оширилади. Тошкент—Париж—Тошкент ҳаво йўлидаги биринчи қатнов 30 июнда тантанали суратда бошланди. Бу дастлабки парвозда иштирок этганимдан ўзимни чиндан бахтиёр ҳис

этмоқдаман, айниқса бу парвоз Ўзбекистон ҳаво йўллари томонидан бир неча кун олдин, аниқроғи, 16 июнда сотиб олган А-310 янги лайнерда амалга оширилгани диққатга сазовордир. Ишончим комилки, бу янги ҳаво йўли Франция ва Ўзбекистон ўртасидаги муносабатларни ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Маданий соҳадаги муносабатларга келганда эса, шуни айтиш мумкинки, элчихонамиз мамлакатингизда қатор кинофестиваллар, концертлар ва кўрғазмалар ташкил этди. Айниқса 23 январдан 16 мартгача Францияда ўтказилган Нукус музейи асарлари кўрғазмаси ўз аҳамияти жиҳатидан беқиёс бўлди. Ушбу кўрғазма рўйхати иккала давлат раҳбарлари томонидан имзоланган эди. Кўрғазма Франция ва жаҳон халқларининг Ўрта Осиё маданий мероси билан чуқурроқ танишишига имкон туғдирди.

Франция ва Ўзбекистон ўртасидаги муносабатлар ривожланиш йўлида янгидан-янги имкониятлар мавжудлигини кўрсатиб турибди. Иккала давлат раҳбарларининг бир-бирларига шахсий мактублар йўллаб, фикр алмашиб туришганининг ўзиёқ мени келажакка зўр умид билан қарашга ундайди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Шахриёр РОШИД

Покистон Ислом Республикасининг Ўзбекистондаги Фавқулодда ва Мухтор элчиси

1. Покистон халқи жуда катта қувонч ва бахтиёрлик туйғуси билан Ўзбекистон халқини мустақиллигининг 7 йиллиги билан самимий қутлайди. Покистон биринчилардан бўлиб Ўзбекистон мустақиллигини тан олди. Биз мамлакатимиз мустақиллигининг дастлабки кунларида ноқ Президент Каримовнинг доноларча раҳбарлигида эришилаётган тараққиёт сирларини диққат ва мароқ билан кузатиб турибмиз. Халқ демократияси ва бозор иқтисодининг босқичма-босқич равишда ривожланиб бориши Ўзбекистонда мустақкам барқарорлик ва тараққиётга комил ишонч ҳосил этишга имкон беради. Шу билан бирга Ўзбекистон ҳукумати ва халқининг иқтисодий ва ижтимоий ислохотлар йўлидан боришдаги саъй-ҳаракатларини фахр билан таъкидлаб ўтамиз. Дарҳақиқат, сўнгги етти йил ичида Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий тараққиётнинг қатор устувор соҳаларида кўзга кўринарли ютуқларга эришди. Масалан:

- Президент ва Парламент сайловлари;
- БМТ ва бошқа халқаро ташкилотларда фаол иштирок этиш;
- Индустириал инфраструктурани замонавийлаштириш;
- Телекоммуникацияни такомиллаштириш;
- Маданий меросни қайта тиклаш;
- Чет эл инвестициясини жалб этиш.

Покистон ва Ўзбекистон ўртасидаги маданий ва иқтисодий муносабатлар истиқболини яқин ва узоқ ўтмишдаги тарихқа назар солиб бемалол тасаввур этса бўлаверади. Қадимда қадриятлар, анъаналар ва динлар умумийлиги бу фикрнинг ҳаққонийлигини яққол кўрсатиб турибди. Шу жиҳатдан Имом Бухорий, Имом Нақшбандий, Ал-Беруний, Амир Темур, Заҳириддин Бобур сингари буюк шахслар ҳар иккала миллат учун ҳам қадрли сиймолар ҳисобланади. Шу билан бирга бу иккала мамлакатни Буюк

Ипак Йўли бир-бири билан боғлаб туради.

2. Маданий алоқаларга келганда, айтиш мумкинки, олимлар, труппалар, санъаткорлар билан бориш-келишни ривожлантириш ҳамда у ёки бу мамлакатда ташкил этилган тadbирларда иштирок этиш орқали ҳар иккала мамлакат ўзаро ҳамкорликни бундан кейин ҳам жадал суръатларда давом эттираверади. Масалан, шу йил Покистон Ўзбекистон ҳукумати томонидан ўтказиладиган Имом ал-Бухорийнинг 1200 ва Имом ал-Фарғонийнинг 1225 йиллик тўйларида фаол иштирок этиш ниятидадир.

Мамлакатларимиз ўртасида иқтисодий алоқаларнинг янада қалинлашуви мен чин дилдан истар эдим. Бунинг дебочаси сифатида Покистон бандаргоҳлари Ўзбекистонга Афғонистон орқали халқаро денгиз савдо йўлларига чиқиш учун энг қисқа масофани тақлиф этди. Келажакка умид билан қаровчи киши сифатида дангал айта оламанки, Афғонистон муаммоси яқин вақтлар ичида тинч йўл билан, албатта, ҳал этилади, зеро Покистон ва Ўзбекистон Афғонистонда тинчлик ва барқарорликни сақлаб қолиш учун қўлни қўлга бериб ҳаракат қилишга астойдил аҳду қарор этишган. Шу билан бир вақтда иккала мамлакат бошқа йўллар орқали ҳам икки тарафлама савдо алоқаларини давом эттирмоқда. Саноат ва хизмат кўрсатиш борасида Покистон ўз тажрибаларини ўртоқлашишга тайёр. Покистон яна Ўзбекистон билан қўшма лойиҳалар ташкил этишга умид боғламоқдаки, бу ҳар иккала мамлакат манфаатлари учун тўла мос келади.

Шу йилнинг сентябр ойида Покистон Ҳукумати Исломободда Марказий Осиё ва Жанубий Осиё мамлакатларининг Иқтисодий Анжуманини ўтказди. Шу минтақалар мамлакатларининг раҳбарларидан кўпчилиги ушбу Анжуманда иштирок этиши кўзда тутилмоқда.

Соекадари А. ҲОНГГОВОНГСО

Индонезиянинг Ўзбекистондаги Фавқуллодда ва Мухтор элчиси

Мустақилликка эришгач, Ўзбекистон Республикаси иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маданий соҳаларда кўпгина муҳим ютуқларни қўлга киритиб, ривожланиш йўлидан дадил олга қараб бормоқда. Хусусан, сиёсий соҳада Республикада демократик ҳаёт учун мустақкам асос яратилаётгани эътиборга молик, жумладан, жамият ижтимоий сиёсатида муҳим аҳамият касб этувчи сайловлар, сиёсий партиялар ҳақида қонунлар қабул қилиниши, сиёсий партияларга эркинлик бериш, инсон ҳуқуқлари ва уларни ҳимоя қилиш ҳақидаги қонуннинг кучга кириши, инсон ҳуқуқлари бўйича марказлар барпо этилиши бунга яққол далил бўла олади.

Ўзбекистон ўзининг барқарор сиёсатига эга. Ташқи сиёсий фаолиятда Республика минтақавий ва халқаро миқёсда муҳим аҳамият касб этиб келмоқда. Бу Президент И. Каримовнинг барча мамлакатлар ва халқаро ташкилотлар билан ўзаро муносабатларда кўрсатаётган ташаббусларида ёрқинроқ намоён бўлаётир. Президент И. Каримов АҚШ, Франция, Италия, Япония каби жаҳоннинг йирик мамлакатларига ҳамда БМТ, ОИК, ЕХҲТ каби халқаро ташкилотларга амалий ва дўстона ташрифлар қилди.

Минтақада барқарорлик ва хавфсизликни мустақкамлаш, Афғонистон можаросини ҳал этиш, Марказий Осиёда ядросиз ҳудуд яратиш каби улғувор ва инсонпарвар ишларда Ўзбекистон ташаббусни ўз қўлига олгани қувонарлидир. Ўтган йилнинг сентябрида ўтказилган Марказий Осиёда ядросиз ҳудуд яратишга бағишланган халқаро анжуман шубҳасиз муваффақият қозонди.

Бозор иқтисодига ўтиш даврида Ўзбекистон барча тўсиқларни муваффақият билан бартараф этмоқда. Иқтисодий ислохотлар аста-секинлик билан иқтисодий тараққиётнинг муҳим босқичларига кўтарилиб бормоқдаки, бу ҳаёт тарзи янада яшиланишида ўзбек халқи учун кенг имкониятлар яратади. Мамлакат ташқи савдо фаолиятининг такомиллашуви борасида 1997 йилда 95,6%лик

кўрсаткичга эга бўлди, бу 1996 йилдагидан анча кўндир.

Сиёсий барқарорлик ва хавфсизликни мустақкамлашда Ўзбекистон эришган ютуқлар иқтисодни ривожлантириш ва Республикага чет эл инвестициясини жалб этиш учун ҳар томонлама қулай шарт-шароитлар туғдирмоқда.

Янги мустақил давлат сифатида Ўзбекистон ижтимоий-маданий соҳаларда ижобий натижаларни қўлга киритмоқда. Республика Ҳукумати аслида бой бўлган миллий кадриятларни ривожлантириш сиёсатини олиб бормоқда. Бунда инсон омили алоҳида ўрин тутади.

Замонавий фан ва техникани яхши эгаллаган инсонлар салмоғини ошириш мақсадида Ўзбекистон ҳукумати барча тоифа ва даражалардаги таълим ва ўқитиш тизимларини ривожлантиришга астойдил бел болаган. Мустақил давлат сифатида Ўзбекистон миллий хусусиятларни ҳисобга олишга ҳаракат қилмоқда, маданият ва санъат марказлари ташкил этиш орқали миллий анъаналарни ривожлантириш ва давом эттириш чоратадбирларини кўрмоқда, янги авлодни тарбиялашга катта эътибор бермоқда, чет элликлар Ўзбекистон маданиятини ўрганишга кўпроқ жалб этилмоқда, маданият ва санъат борасида силжишлар қилиш учун халқаро анжуманларда кўпроқ иштирок этмоқда. Ўзбекистонда Самарқанд, Хива, Бухоро каби қадимий шаҳарлар беҳисобдир, жаҳоннинг деярли барча мамлакатлари сайёҳлари бу шаҳарларга тобора кўпроқ қизиқиб қарамоқдалар.

Ўзбекистон ва Индонезия маданияти, дини, тарихи ва миллий хусусиятларида умумийлик яққол кўзга ташланиб туради.

Индонезиянинг Ўзбекистонга жалб этган сармояси қарийиб 800 миллион АҚШ долларини ташкил этиб, бу асосан меҳмонхоналар ва телекоммуникациялар ҳиссасига тўғри келади.

Иккала мамлакат ўртасида тузилган шартнома ва битимлар ўзаро манфаатли ҳамкорлигимиз янада кенг қўламли бўлиши учун мустақкам замин яратаётир.

ИСТИҚЛОЛНИ ҚУМСАБ ЎТГАНЛАР

ЧЎЛПОН

ХАЛҚ

Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир,
Халқ исёндир, халқ оловдир, халқ ўчдир...
Халқ қўзғалса куч йўқдирким, тўхтатсин,
Қувват йўқим, халқ истагин йўқ этсин.
Халқ исёни салтанатни йўқ қилди,
Халқ истади, тож ва тахтлар йиқилди...

Халқ истаги: озод бўлсин бу ўлка,
Кетсин унинг бошидаги қўланка,
Бир қўзғалур, бир кўширар, бир қайнар,
Бир интилу, бир ҳовлиқар, бир ўйнар,
Йўқликни-да, очликни-да йўқ этар,
Ўз юртини ҳар нарсага тўқ этар...

Бутун кучни халқ ичидан олайлик,
Кучоқ очиб халқ ичига борайлик!

Усмон НОСИР

БОҒИМ

О, у қандай фусункор!
Нур билан тўлган бутун.
Гуллари чаман-чаман,
Мен уларни ичаман,
Кўнглимда яшнаб баҳор...
Нур билан тўлган бутун.

Баргдек узилиб кетсам,
Унутмас мени боғим,
Ишимни ҳурмат қилур,
Гуллардан ҳайкал қурур.
Минг йиллардан кейин ҳам,
Унутмас мени боғим!

Шеърларим янграб қолур...
Бир умрга ўлмайман!
Ҳаётимнинг давоми —
Келажагимга ҳомий.
Ўрнимга боғбон бўлу:
Бир умрга ўлмайман!

О, у қандай давомдор!
Нур билан тўлган бутун.
Гуллари чаман-чаман,
Мен уларни ичаман.
Кўнглимда яшнаб баҳор...
Нур билан тўлган бутун.

Ҳамид ОЛИМЖОН

ЎЛКА

Мен дунёга келган кунданоқ
Ватаним деб сени, уйғондим,
Одам бахти биргина сенда
Бўлурига мукамал қондим.

Билсинларким, йўлдошим бўлмас
Кўзда ёши билан кулганлар,
Тиллари бор, ўзлари ҳаёт,
Лекин, юрак-бағри ўлганлар.

Қулоғимга номинг кирганда
Қумлик каби ташна боқурман,
Сенинг жаннат водийларингдан
Наҳрлардай тўлиб оқурман.

Ҳар айтганинг буюк жангнома,
Қайта десанг қайтмай кетурман,
Кўзларимни юммасман асло —
Дарё каби уйғоқ ўтурман.

ОЙБЕК

ЎЗБЕКИСТОН

Бир ўлкаки, тупроғида олтин гуллайди,
Бир ўлкаки, қишларида шивиллар баҳор.
Бир ўлкаки, сал кўрмаса кўёш соғинар,
Бир ўлкаки, ғайратидан асаби чақнар.
Бахт тошини чақиб, бунда куч гувиллайди.

Далаларда машинанинг тетик нафаси,
Уфқларинг зумрад кўксин ўпар пахтазор.
Чоллар — йигит, йигитчалар чақмоқдай ёнар,
Эркин меҳнат бахтли кўзда чўғ каби порлар.
Ироданинг қилич янглиф ўткирдир дами.

Қайтиб келмас ва тирилмас мозий қабрдан,
Йўқчиликдан кафан ўртган скелет кунлар,
Кўз ёши-ла жинчиروғни ёндирган тунлар,
Бўшлиқларга юксалган у хаёл-тутунлар,
Елкаларда учқун ёнмас қамчи зарбидан.

Яратилди бир шоҳ асар, гўзал бир дoston,
Ғадир-будур меҳнат қўли битгандир буни,
Келажакнинг баҳоридан олинган куйи,
Хаёлларга сифмайди ҳеч бунинг мазмуни,
Қофиядир фабриклар-ла қизлар қўшиғи,
Ўқи ва сев! Бунинг исми ёш Ўзбекистон.

Ғафур ФУЛОМ

ЧИН АРАФА

Саҳарда чарақлайди осмон тўла юлдузлар...
Толеи тонг отардай, келажаги кўкдай кенг.
Эй, менинг фарзандларим, кундуз қош, қора кўзлар,
Дастурхон атрофига юлдуз каби тўпланинг,
Букун чин арафадир.

Букун чин арафадир ғолиблар ўлкасида,
Кўзгудек жилолансин мурғак кўнгилларингиз,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Бахтингиз қолмасин деб зулмат кўланкасида,
Дарё-дарё қон тўкиб, букунни келтирганмиз,
Букун чин арафадир.

Малъунлардан яширган тилсим сандуғингни оч,
Ҳимматинг қанчалар бор, олтин юзли офтоб?
Болаларнинг бошидан аямай зарингни соч,
Энди кулиш арғанун, қаққаҳалардир рубоб,
Букун чин арафадир.

Шодлик қўшини босди саодат кўчасини,
Гўдаклар жаранглатар ҳайитлик тангасини.
Келинчақлар ахтарар пардоз қутичасини,
Қирқ кокил бўлсин, дейди, қистайди янгасини,
Букун чин арафадир.

Бўлган эдик интизор кўз-кўзга тушмак учун,
Ғолиблар қайтган кун, ёр орзуси қонган кун
Шеърий ўхшатиш билан қалбимиздир лолагун,
Айрилиқ унут бўлиб, бир-бирни қучмоқ учун,
Букун чин арафадир.

Юзимизни ёритди кечаги тўкилган ёш,
Бугун байрам келтирди кечаги ҳажру фироқ,
Бугун бўстон кезади, кеча қон кечган қуёш
Ҳар куннинг файзи бошқа, эрта яна яхшироқ,
Букун чин арафадир.

Йигитга от келишар, байроқ — ғолиб қўлига,
Қадри баланд инсонга шон керак, шараф керак,
Юз минг кўклам пояндоз арслон эрлар йўлига,
Менинг енгган элимга байрам кунни муборак,
Букун чин арафадир.

Эртага тонг отардан ноғорада зилу бам,
Чалинг Аҳмаджон ота, навони савти билан.
Сен ҳам шоҳ шеърингни ёз байрамга Ғафур Ғулом
Фоилатан фаалан, фоилатан фаалан
Букун чин арафадир.

Мақсуд ШАЙХЗОДА

“ТОШКЕНТНОМА”дан

Шаҳарлар боқийдир, умр — ўткинчи,
Дарёлар собитдир, сувлар — кўчкинчи...
Ватаннинг маъноси улуғвор, улкан,
Ҳа, Ватан сўзининг чеки бепоён,
Бу ерда туғилган яшаган ўлган,
Яратган, ишлаган, курашган инсон
Ватан меҳри билан ўз қадрин билган,
Ватансиз кимсалар дарвиш дейилган.
Юраклар — юдузлар, Ватан — коинот,
Бир тилак, бир ғоя, бир тан коинот...
Ватан — узукдаги зумрад тошлардан
Ернинг осмондаги йўлдошигача,
Серсоя мўйсафид қайрағочлардан

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Мўмин бинафшанинг кўз ёшигача,
 Чапдаст, ҳозиржавоб сартарошлардан
 Қишлоқда муаллим маошигача...
 Ватан — бувилардан набирагача,
 Чўпон сурнайидан операгача,
 Ватан — гўзалликдан яшиликкача,
 Қишдаги қорлардан яшиликкача:
 ...Умрим бино бўлди Озарбойжонда,
 Кечди болалигим у гул маконда
 Низомий ватани, Ганжа ўлкаси
 Ўпкамга тўлдирди шеър ҳавосин,
 Қур наҳрим мулойим, тинч музикаси
 Кўнглимда уйғотди куйлаш ҳавасин.
 Лекин шоирликнинг нозик толеи
 Қулди Сирдарёнинг ҳавзаларида,
 Ўзбек қуёшининг чин оталиги
 Акс этди мастоба косаларида.
 Ҳазрат Навоийнинг ўпиб қўлини
 Ўзбек водийсида отимни сурдим,
 Ижод қарвонининг узоқ йўлини —
 Азиз йўлдошлар-ла ўтолдим, юрдим...
 Кўчат кўчиб келиб экилган тупроқ
 Унинг ватанидир дейиш тўғрироқ.
 Бу шаҳар шеъримнинг тиниқ чашмаси.
 Яшадим ўттиз йил бунда чамаси...
 Ошиқ ўз ишқидан сўзласа нуқул,
 Ўйларки, ҳаммага севгиси маъқул...
 Узрим шу тариқа, азиз китобхон,
 Сергап бўлишлигим суйганимдандир.
 Тошкент тақдирида келажак аён,
 Дилда келажакни туйганимдандир.
 Куйладим ўн саккиз бобда — қўшиқда,
 Ва “Тошкентнома” деб қўйдим сўнг нуқта.

МИРТЕМИР

ОНА ЮРТ

Тупроғинг зар,
 Тошинг гавҳар,
 Деган ҳам бор.
 Ягонасан,
 Жононасан,
 Деган ҳам бор.

* * *

Мехригиё,
 Қандай зебо,
 Деган ҳам кўп.
 Бебаҳосан,
 Тўтиёсан,
 Деган ҳам кўп.

Биров ундоқ,
 Биров бундоқ тўқир мақтов.
 Ундоғаммас,
 Бундоғаммас, азиз ва дов,

Кўлу тоғлик,
 Боғу боғлик ўзбек элим.
 Момо юрти,
 Бобо юрти, чамбил белим.
 Зару гавҳар — ялтироқ тош,
 Недир олмос,
 Сен биз учун ҳам нон, ҳам ош,
 Мангу мерос.
 Авлодларга мерос тупроқ,
 Олтин бешик.
 Келса қардош, келса қўноқ
 Ланғирт эшик.
 Тирикликда диёримсан,
 бол ва оқ сут.
 Ўлсам агар мозоримсан,
 Эй, Она юрт!

Асқад МУХТОР

БОШ САТРЛАР

Қаламга маҳкумлар ҳар шай, ҳар ходи
Даҳшату муҳаббат, илоҳ, газанда...
Аммо она-Ватан хусусида эса
Ё ёзмаслик керак,
Ёки, ёзганда —

Китобхон орзулар қанотида учсин,
Вужуди титрасин муқаддас дарддан.
Ҳайратдан нафаси ичига тушсин,
Билмасин қайси зум уни ўзгартган.

Мен-чи, юрак ютиб, бу сафар фақат
Ватаннинг йўлларин тилга оламан.
Руҳан уфқларга таппиниб қат-қат,
Узоқ-узоқларга назар соламан.

Ватаним йўллари гўё жонли, илиқ,
Юракка туташган қон томирларим.
Уларга ўйларим пойидор қилиб,
Умрим йўлларини мен муҳрадим.

Бир кун улар бутун бўйи билан
Жанглиарию рангли салютлари,
Соғинчлари, сўнмас қалб ўтлари,
Тақдирлари, қатор қабрлари,
Фожиалар, бахтли онлари.
Висол, фироқ, азиз инсонлари,
Ўйчан мўйсафиду шўх норасталар,
Орзу, қувонч, армон, ўйи билан, —
Хуллас, бир кун бутун бўйи билан
Кўз ўнгимга келиб ястанар.

Унинг узоқ, эзгу манзилларига
Хазин гурур билан боқарман.
Ҳаёт йилларимнинг сўнгги гулханида
Мен қалбимни яна ёқарман.

Эҳтимол, ўшанда келар тошиб-жўшиб.
Бир умр қийноқда бош қотирганим —
Ватан ҳақидаги кичик бир қўшиқ —
Бир умр излаган бош сатрларим.

Мен сизни атадим бош сатрлар деб,
Қалбларга илоҳий оташ солингиз,
Ҳалок бўлган солдат хатларидек,
Ҳаётга муҳаббат бўлиб қолингиз!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Асқар ҚОСИМОВ

ЎЗБЕКИСТОН

Кўз очганман кучоғингда,
Яшай дейман ёниб-ёниб.
Олам янглиғ бағринг кенг-да,
Севай дейман қониб-қониб.
Асло! — дейман, десалар тон,
Ўзбекистон, Ўзбекистон!

Ўтди даврон, ўтди фасл,
Босқин солди мўғуллар ҳам!
Жалолиддин ёвқур насл,
Марди майдон ўғиллар ҳам —
Буш келмайин тўқдилар қон,
Ўзбекистон, Ўзбекистон!

Тоғларинг бор олачиפור,
Кўкси тўла жавоҳири:
Ёмби, нуқра... Не ҳикмат бор?
Йўқ ибтидо, йўқ охири!
Қўрганлар дер: — Бир қайнар кон —
Ўзбекистон, Ўзбекистон!

Мағлуб эдинг, бўлдинг ғолиб,
Жанговарлик шарафи бу!
Ўз халқингдан мадад олиб,
Душманларга солдинг қутку.
Чўғ эдинг сен, ловулла, ён!
Ўзбекистон, Ўзбекистон!

Бу конларни олмоқ учун
Келди юнон, келди араб.
Шараф экан қолмоқ учун
Найза отмоқ ёвга қараб,—
Ўша айём ва ўша он,
Ўзбекистон, Ўзбекистон!

...Сен ақлсан, сен фикратсан,
Умидсизнинг кўзи сенда...
Сен нақлсан, сен шухратсан
Сенда фарқли ёлғон, чин-да.
Сенга бўлсин шараф ва шон,
Ўзбекистон, Ўзбекистон!

Шавкат РАҲМОН

ҚАСАМ

Шавкат Раҳмон деган
бир ўжар шоир,
Бир куни қайтадан яраладимми?
Ҳаётим маънисин жуда кўп ўйлаб,
сайладим сўзларнинг
сараларини.
Ҳар бир сўз
ва сўзнинг ўрнини босар —
Ватан Халқ Жасорат Кураш Озодлик.
Ҳар бир сўз етажак юзта умримга,
ҳар бири бахш этар
руҳимга шодлик.
...Юртимни кезаман,
энди ҳар нарса —
эгилган нарсалар тегар ғашимга.
Энди ишлаш керак бу кенгликларда,
токим сўйламасин ёлғонни ҳеч ким,
токим буюк тоғлар салтанатида
эгилган бошларни
қиличлар кессин.

Мирпўлат МИРЗО

У кунларни жилмайиб эслайман

Бу воқеалар бундан ўн йиллар илгари бўлиб ўтган. Лекин миллатимизнинг энг улур кунни — Мустақиллик байрами арафасида ҳар гал эсимга тушади. Беихтиёр жилмаяман. Бу жилмайишимнинг биринчи сабаби — ўша вақтда ўта шўролар даврида жиддий ҳаёт-мамотга дахлдор воқеаларнинг ҳозир ниҳоятда кулгули, бачкана туюлиши бўлса, иккинчи сабаби — руҳимдаги тақдирдан бахтиёрлик туйғусидир, ичдан нурланувчи истиклолдан ифтихор ҳиссидир.

Ўшанда республиканинг турли соҳаларидаги ёш ижодкорларнинг бир гуруҳи чет эл сафарига — Югославияга отлангандик. Гуруҳимизни ёш рассомлар, ёш санъаткорлар, ёш театр артистлари ва кино актёрлари ташкил этган бўлиб, биз ёш қаламкашлар олти нафар эдик. Йўлга поездда чиққандик.

Сафаримизнинг дастлабки кунларини ҳазил-мутойибалару шахмат билан ўтказдик. Ижодкор халқининг шахматни билмайдигани йўқ. Бунинг устига, ўзининг тажриба-маҳоратидан мақтанишда ҳам уларнинг олдига тушадигани топилмайди...

Орамизда иккита ёш коммунист бор эди. Улар жиддийликни, сиёсий ҳушёрликни сира қўлдан бермай келарди. Ниҳоят “шахмат эпкени” ҳам ўтиб бўлгач, даврамизга уларнинг жиддийлиги, сиёсий ҳушёрлиги ҳукмронлик қила бошлади.

— Энди, ўртоқлар, ҳазил-ҳазил биланку-я, лекин ҳар бир қадамимиз, ҳар бир айтган сўзимиз назоратда эканини унутманглар, — деди улардан бири. Иккинчиси унинг фикрини тасдиқлаб, гапи-

нинг моҳиятини очиб берди: “Бунақа сафарларда, албатта, орамизга “кимдир” қўшилган бўлади. Сизни сиёсатга қарши гапларга ўзи чорлайди, сафар охирида эса, керакли жойга ҳисобот беради. Кейин аттанглаб қолмайлик...”

Юрагимизга тушган ғулғула тобора жиддийлашиб борди. Чунки энди гап ана шу мавзуга кўчганди. Ҳар ким кимдандир эшитганларини, қаердадир ўқиганларини гапирди. Қатағонга учраб нобуд бўлиб кетган ёзувчиларимиз бир-бир эсланди. Ундан кейинги даврларда қамалиб чиққанларнинг ўзлари айтиб берган хотиралари тилга олинди. Хуллас, ҳаммамизнинг баданимизга муз югурди. Бизлар ҳали ўсадиган ижодкорлар эдик, ҳар биримизнинг юрагимизда катта-катта орзулар гупурарди. Агар сиёсий кўрлигимиз туфайли таржимаи ҳолимизга бирон-бир тамға босилсами, бояги жўрамиз айтганидек, бир умр “аттанглаб” юришимиз мумкин эди.

Қиладиган ишимиз йўқ, манзилгача ҳали анча кун бор. Кимдандир чиққан ушбу фикр ҳаммамизга маъқул тушди: “Келинглр, гуруҳимиздагиларнинг феъл-атворини, юриш-туришини бир-бир таҳлил қилиб чиқамиз. Зора “унинг” кимлигини тезроқ билиб олсак, хорижда хотиржам юардик-да...”

Шундоқ қилиб, рассому артистни, актёру санъаткорни — ҳаммани бир-бир таҳлилдан ўтказа бошладик. “Уни” эса аниқлаб бўлмасди. Бир пайт кимдир ғалати тахминни ўртага ташлади:

— Топдим, — деди у. — Ҳаммамиз ахтараётган “одам” гижжакчи дўстимиз. Пайқамадинглрми, у кунда ҳар бир ку-

пега камида уч мартадан кираяпти. Бир мақсади бор-да, ғижжагининг қорнига бирон нарса ўрнатилган ҳам бўлиши мумкин.

Ҳақиқатан ҳам доимо жилмайиб юрадиган ғижжақчи дўстимиз олдимизга камида уч ёки тўрт мартадан кирарди. “Салом, яхши ўтирибсизларми? Поганинодан эшитасизларми ёки “Чўли йироқ”ни чалиб берайми?” — дерди у. Улардан бирини қўйилмақом қилиб чалар эди-да, кўшни купеларга йўл оларди.

— Гумон тўғри, — деди шоир дўстимиз, — лекин тасдиқланмаяпти. Яъни ҳеч биримизни сиёсатга қарши гапларга чорламаяпти-ку...

Шоир дўстимизнинг сўзи билан гумон чишпақка чиқди.

Поезд мамлакат сарҳадига тобора яқинлаб борарди. Деярли беш минг чақиримли йўлдаги жамики поезд бекатлари ва вокзаллар бир хилда — қашшоқ ва яйдоқ эди. Зеро СССРда “ривожланган етук социализм” ўзининг авж нуқтаси — турғунлик палласига кирганди. Қайта қуриш ва демократия шамоллари ҳали тоғлар ортида эди.

Югославия бизга жаннатмақом бўлиб туюлганди ўшанда. Ҳар қадамда магазин, минг хил мол, кўчалардаги ҳар хил марказдаги машиналар...

Биз Арис станциясидан Чоп станцияси қадар вокзал дўконларида кўм-кўк ароқ шишаларию буханка нонлардан бошқа нарсаларни кўрмаганимиз учун, Белград манзаралари кўзимизни қамаштириб юборганди.

Орамизда қаққонроғимиз — бозор кўрган дўстимиз бор эди. Унинг болалиги Тошкентнинг энг йирик бозори яқинида кечганди.

— Энди ишни бозордан бошлаймиз, — деди у, ҳаммамиз меҳмонхонага жойлашиб бўлгач. — Биринчи галда шаҳарнинг бозорини зиёрат қилайлик.

Ниҳоят уни излаб топдик. Оломон гавжум. Ҳозирги “Чорсу”ни эслатади.

У пайтлар СССРда чайқовчиларга қарши ҳужум бошланган дамлар эди. Бозорда юрган исталган одамни милиционер — чайқовчисан деб тутиб олиб кетиши ҳеч гап эмас эди. Хусусий дўконлар, хусусий ошхоналар ҳақидаги гаплар қаёқда! Чигатойнинг тор кўчаларида қўлбола кабоблар сотиларди. Милиция ходимлари кабобпазларни ҳар қанча тақиқламасин, у ерга айниқса тушлик пайтларида мижозлар тўлиб кетар эди.

“Жар” ресторанини айтмайсизми! У “Чорсу” меҳмонхонасининг орқаларида бўларди. Тахминан ҳозирги гўзал ва муҳташам спорт комплексининг ўрнида. Уни ўрта ёшдагилар яхши билишади. Ҳозирги ёшлар мутлақо тасаввур ҳам қила олмайди. “Хўш, рестораниларни кўрмаймизми? Номи “Жар” бўлса бўлибди-да!” дейишлари мумкин. Лекин уларга “Жар” — ресторанининг номи эмас, унинг жойлашган ўрни эканлигини тушунтириш анча мушкул бўлиши табиий. Яъни жарликлардаги “ресторан” эди у. Аниқроғи, ресторан ҳам эмас, пасқам, деворлари нурай бошлаган кулбалардаги ошхоналар эди. Одамлар мутойиба аралаш уларни “ресторан” деб аташарди. Балки бунга улардаги таомларнинг ниҳоятда мазалилиги сабаб бўлгандир ўшанда. Мазкур ошхоналар бузилиш арафасидаги уйларнинг хоналарида, ҳовличаларида эди. Ундаги оддий тахтадан ишланган столлар устига энг оддий клеёнкалар тўшаларди. Бир ёқда қозонлар биқирлаб турибди, бир ёқда самовар қайнаб турибди, чойнаклар эски, пиёлаларнинг чети учган бўларди. Лекин хўрандаларга келинчак либосдаги аёллар хизмат кўрсатишарди. Ажабланарли жойи шунда эдики, ошхона эгалари ҳовлию хонадонларни, идиш-товуқлар, стол-стулларни рисоладагидек, яъни ресторандагидек қилиб қўйишлари мумкин эди. Буларга сўзсиз уларнинг қурблари етарди. Фақат бунга юқоридан рухсат йўқ эди. Баъзан мазкур “ресторан”да бу ишга тақиқ тамгасини босганларнинг ўзларини ҳам учратиб қолиш мумкин эди. Бундан — ихтиёр уларда эмас эканлиги англанди. Дарҳақиқат ўша даврда жамики ишлар ихтиёри шўролар салтанатининг пойтахти, халқни қашшоқлаштириш мафқурасининг ўчоғи — Москвада эди. Бугунги кунда буларни эслар эканман, Кремль Тошкентнинг ташландиқ жарликларини, тор кўчалари қадар қўлида маҳкам тутганлигини ўйлаб тонг қоламан. Этим жимирлашиб кетади.

Шундоқ қилиб, Белграднинг ҳозирги “Чорсу” га ўхшаш бозори — тумонат одам. Унинг қирғоғида туриб, бир дақиқа қотиб қолдик. Чунки жами тумонат “чайқовчи” эди. Унда-мунда учрайдиган мундирдаги ички орган ходимлари эса, гўё ҳеч нарсани пайқамангандек хотиржам сайр қилиб юрарди.

Орамиздаги коммунистлар бозорга кирмасликни маслаҳат беришди. Бозор кўрган дўстимиз эса дадил ичкарига даъ-

ват қила бошлади. Бир пайт оломонга қандай аралашиб кетганимизни сезмай қолибмиз. Анча сайр қилиб юриб, атроф-муҳитга кўзимиз ўргангандан сўнг, бозор кўрган дўстимиз хориж учун атайлаб олган молларини чиқара бошлади: чой-қайнатгич, дазмол, соч қуритгич, якандоз... Бизлар бундан юрагимиз орқага тортиб, сапчиб тушдик, икки коммунист ҳаммамизни бозордан бош олиб чиқиб кетишимизга ундади. Мусофир юртда олги нафар ёш ижодкорлар дарҳол икки гуруҳга бўлиндик: коммунистлар даъватига қулоқ тутганлар — бозор сиртига, ҳайиқмас “бизнесчи” дўстимиз томонидагилар — унинг энг қайноқ жойларига қараб кетди.

Ташқарига чиққанлар ҳар бир одамга тикилиб, теваракни чуқур ўргана бошладилар: “ишқилиб “кимдир” кўриб қолмадимми экан? Махсус одамлар кузатма-ётибдимикин?...”

“Кузатсаям, анови тўққиз қаватли бинонинг тўққизинчи қаватидан кузатишлари мумкин. Ундан бозорнинг ҳамма бурчаги кўринади”, — деди бир дўстимиз. Иккинчи дўстимиз: “Ҳозир шунақанги асбоблар борки, шу масофадан туриб бемалол суратга тушириб, гапларимизни ёзиб олишлари ҳам мумкин”, — деди юраги пўкиллаб.

Бозорнинг қизгин нуқтасига бориб қолганлар эса беихтиёр олди-сотдини бошлаб юборишганди.

— Худо урди!.. — деди бир коммунист иккинчи коммуниста.

Иккинчи коммунист вазиятни янада ўткирлаштириб, тўққиз қаватли бинога ишора қилиб деди:

— Шўримиз қуриди — ҳаммаси суратга тушириб бўлинди...

Бозордаги бу ихтилоф, табиийки, кўнглимизда асорат қолдирди. Бутун сафар давомида дилимизни ниҳоятда ғаш қилди. Бозор ўртасига бориб қолган азаматлар ҳам коммунистларнинг кўтарган ваҳималаридан кейин “ҳаммаси суратга олинганлигига амин бўлишди”. Бошқаларнинг кўнглидагига ғашлик уларнинг кўнгилларига ҳам юқди.

Энди бу ёғига, энг муҳими, гуруҳимиздаги “кимдандир” эҳтиёт бўлсак бўлгани эди.

Эртасига эрталаб меҳмонхона атрофидаги магазинларни айландик. Мен билагонлик қилиб, “хотинларга энг ёқадиган нарса нима, биласизларми? Бу — “Мадонна” сервиси”, дедим, бир дўконга кирар эканмиз, ўта чиройли чин-

ни идишларга кўзим тушиб. Уни харид қиларканман, ёш мунаққид Раҳимжон безовталана бошлади. Тугаб қолиши мумкин деб ўйлади, шекилли, бор бўйи билан пештахта томонга эгилиб унинг остини кўрсатди. “Шундан яна қолдими?” — дея сўради. Ҳаммамиз гуррос кулиб юбордик. Чунки ўша даврда энг чиройли, тансиқ ашёлар совет мамлакатада пештахта остида бўлар эди. Сотувчига минг тавалло билангина уни қўлга киритиш мумкин эди. Раҳимжон ўзининг Югославияда турганлигини бир зум унутганди, шекилли. Ҳолбуки сотувчи унга шу сонияда исталган буюмдан юзта ёки мингтани тахлаб ташлаши мумкин эди.

Шундан кейин сафаримиз давомида бирон дўконга кириб қолсак, “Раҳимжон, сўраб кўринг-чи, анови молдан топилармикан?” — деб ҳазил-мутойиба қилиб юрдик.

Сафаримиз режасига кўра, Адриатика денгизи соҳилларига боришимиз керак эди. Денгиз Югославиянинг ғарб томонида бўлиб, Атлантик океанига туташиб кетарди.

Равон йўллар бўйлаб яшил довлардан, гўзал қишлоқлардан ўтгандик ўшанда. Қишлоқлардаги чиройли икки қаватли ёштин уйлар эътиборимизни тортганди. “Булар кимларнинг уйлари?” — деб сўрагандик йўл бошловчи жувондан. У: “Ҳаммаси оддий аҳолиники” деганида, роса ҳайратлангандик. Чунки бизда — ўша пайтдаги совет мамлакатада бунақа уйларни қуриш қонунга хилоф — деярли жиноят ҳисобланарди. Зеро бу вақтда Қибрай худудидан ёзувчилар учун ажратилган чорбоғларда қурилган дала-ҳовлилар жиддий комиссия кўригидан ўтказилганлигига ва бир профессорнинг икки хонали уйчаси устига болахона ҳам қурганлиги учун комиссия қарори билан буздириб ташланганлигига бир-икки йил бўлганди, холос. Бу ҳақда энг катта газетада “фельетон” ҳам чиққанди.

Денгиз бўйидаги шаҳар чиройли ва ниҳоятда озода эди. Шинам коттеджларга жойлашиб, ҳақиқий дам олишимиз бошланди: шаҳар кезамиз, денгизда чўмиламиз, офтобда тобланамиз. Магазинларга кириш ниҳоятда мароқли эди. Пештахталарга териб ташланган турфа хил ширинликларнинг таратаётган ёқимли бўйларидан бош айланиб кетарди.

— Мирпўлат, — деди бир куни Йўлдош Эшбек. — Менинг бир нарсага сира ақлим етмаяпти.

— Нимага? — дедим мен.

— Капитализмни бизда “чириб бораётган капитализм” дейишарди. Бу ерда ҳеч бир чириган, чириётган нарсаларни учратганим йўқ-ку?! Мева-чева дўконларида олмаю ноқларни хитой қоғозларига ўраб қўйишибди ҳатто!

Суҳбатга Раҳимжон аралашди:

— Мени ниҳоятда қаттиқ таажжублантирган нарса — дўконларда озиқ-овқат молларининг ҳаддан зиёд мўллиги. Бу ерда қандайдир мантиқ бузилган, бу — аҳолида пулнинг камлигидандир, эҳтимол. Чунки пули кам аҳоли дўконлардан кўп нарса харид қила олмайди. Савдосотиқ кам бўлгандан кейин озиқ-овқат мўл бўлиб бораверади-да.

Аслида мантиқ бу ривожланган мамлакатда эмас, бизнинг тафаккуримизда бузилган эди. Биз ўз мушоҳадаларимизнинг ниҳоятда ноқис эканлигини у пайтда сира ҳаёлимизга келтирмаганмиз.

Бир кунни соҳилдаги қумда ётганимизда ҳамманинг дил тубидаги фикр-ўйлар сўзга кўчди:

— Бизнинг ўлкамизда ҳам бир кун шунақа тўкинчилик бўлармикин?..

— Қайдам-ов... — деди кимдир.

— Бунинг учун мустақил бўлишимиз керак... — деди биров.

— Мустақилликни тушингда кўрасан, — деди бошқа дўстимиз.

— Мустақиллик бизнинг авлодга насиб этмайди...

— Биласиларми, — деди биринчи сўз очган дўстимиз. — Кеча экскурсияга бораётганимизда автобусда ёнимда гуруҳимизнинг бир аъзоси ўтириб қолди. Уни ҳам бу мамлакатдаги иқтисодий мўлқўллик ҳайратлантирибди. СССРда, деб мени суҳбатга тортди, кўп партиялилик бўлмас экан, иқтисодиётда ҳеч қачон ўсиш юз бермайди, деди...

— Э-э, менга қара, ҳаммамизга жумбоқ бўлган “кимдир” ўша эмасмикин?..

Бу қалтис луқма суҳбатимиз чўғини ўчирди. Ҳамма бирдан муз ургандек бўлди. Чунки коммунист дўстимиз кўнгилларига ғашлик, гумон, хавотир урувларини сепувчи “дийдиёси”ни бошлаганди.

— Мен сенларга айтгандим, ўша бозорга бормайлик, деб... Мана, кўрасанлар, энди ҳар биринг уйга қайтиб, ишга тушгунинг қадар суратларинг керакли идораларнинг столлари устида бўлади...

Бу гапларни бориб турган ҳазил-аския деб ҳам қабул қилиш мумкин. Ле-

кин фақат ўша даврда эмас, ҳозирги кунда туриб. Ўша даврда эса дунёнинг олтидан бирини эгаллаган мамлакат аҳолиси руҳан майиб-мажруҳ, сал нарсадан хавотирланадиган, гумонга мойил эди. Ишқилиб, шўровий мафкурага ёт одам номини олиб эртанги умидларимдан бебаҳра қолмасам бас, деб ўйларди. Зеро рӯс шоири А. Галич (ижоди туфайли совет фуқаролигидан мажрум этилган) бир шеърида, “ғалати туш кўрдим, тушимда нуқул тўғри гаплар айтар эканман, мамлакатдаги барча камчиликларни фош қилиб ташлабман... Эрталаб уйғониб, тушимни мулоҳаза қилиб ётдим. Бир пайт эшик тақиллаб, мундир кийганлар кириб келишди. Кўрган тушингиз учун жавоб берасиз деб, қўлларимга кишан солишди”, дея бежиз ёзмаганди.

Шундоқ қилиб, ўша кунги роҳат-фароғатимиз барбод бўлди. Нафақат ўша кунги, балки бу ҳол сафар давомида ботбот такрорланиб турганини ҳаммамиз юракдан ҳис этгандик. Умуман, ажойиб мамлакатга қилган сафаримиз ўшанда кўнгилга илашган ғашлиги бадгумонликлар боис ҳеч биримизга татимаганди, десам ҳам бўлаверади...

Бугун бу воқеаларни жилмайиб эслар эканман, орадан жуда кўп замонлар ўтиб кетганга ўхшаб туюлади гоҳо ва ниҳоятда райритабийлигидан, ўта номантиқлигидан, улар гўё мен билан содир бўлмагандай ҳатто. Ҳақиқатда эса бу воқеаларнинг бўлиб ўтганига ўн йилнинг нарисиб-берисигина вақт ўтганди, халос. Ҳолбуки ўн йил тарих учун нима деган гап! Бир кичрик қоққанча ҳам эмас. Лекин биз, бахтимизга кўра, буюк эврилишлар вақтида яшадик ва яшамокдамиз. Тарихда энг мураккаб ҳодиса, башарият тақдирининг ўзгариши — тафаккурнинг эврилиш жараёнидир. Илоҳий сир-синоатга йўғрилган бу давр асрлар давомида амалга ошиши мумкин бўлган жараёни энг қисқа муддатларда ҳал қилмоқда. Кўп замонлар бизни энтиктирган ҳуррият, мустақиллик, истиқлол сўзлари бугун оддий кундалик сўзларимизга айланди. Энди биз бу сўзлардан энтикиб ҳайратланмаймиз, балки бу сўзлар мустажоб бўлган муҳитда амалга оширилаётган буюк қурилишлардан, гўзал иншоотлардан, бетакрор муваффақиятлардан ҳайратланмоқдамиз.

Илгари бирон чет элликни юртимизда кўриб қолсак, мабодо жосус эмасмикин, деган фикр ҳаёлимиздан ўтарди. Чунки совет мафкураси ўз фуқаролари-

га ташқи дунёни ҳамиша азалий душман деб уқтириб келган. Йўқ, улар энди мустақил, озод мамлакатимизнинг душманлари эмас, дўстлари, хайрихоҳлари, ҳамфикрларидирлар.

Тадқиқотчиларнинг айтишича, ўтган йили хорижга чиққан фуқароларимизнинг сони жамики шўролар тузуми даврида четга чиққан фуқаролар сонидан кўп экан. Айниқса, ёшларимиз-чи! Дунёнинг энг нуфузли олий ўқув юртларига бориб таълим олмоқдалар. Бугун уларнинг бирортаси кўнглидан қачонлардир биз бир гуруҳ ижодкорлар кечирган таъқиб шубҳаларию, таҳдид гумонларидан заррача бўлса ҳам кечармикин? Асло! Чунки улар янги насл — озод, мустақил мамлакатнинг чин соҳибларидир.

Менинг кўнглимдан яна бир фикр ўтади: “Ўзбекистоннинг — келажаги буюк” дейилмоқда. Бу орзу ҳаётимикан? Қачонлардир амалга ошармикин? Албатта ҳаётимдир, шак-шубҳасиз амалга ошажак, дейман ўзимга-ўзим. Чунки элимиз онгида чинакам эврилишлар содир бўлмоқда, унинг тафаккуридаги кишанлар муз парчаларидек эримоқда. Биздан

бу паллада буюк шижоат, буюк сабот, буюк сабр лозимдир!

Мен энг қадим, энг оддий ҳақиқатни ўзим учун қайта кашф этдим. Элда тинчлик, омонлик бўлса — ҳаммаси бўлади! Ҳақиқатан ҳам юртимизда фақат тинчлик ҳукм сурсагина, элимизда омонлик бўлсагина, кўзланган саодатга эришамиз. Йўқса...

Шу дақиқа яна Югославия эсимга тушади. Бизни бир маҳаллар ҳайратга солган бу гўзал мамлакатнинг ҳозир аҳволи қандоқ? Безовта ўйларга чулганаман. Бемаъни хунрезлик, мантиқсиз низолар туфайли бу замин кейинги йилларда қонларга ботмадими? Бу юртдан файз-барака кўтарилмадими? Халқ қашшоқлашгандан қашшоқлашиб, тараққиёт йўлларига залварли ровлар ташланмадими!.. Ҳаммасини матбуотдан ўқиб-билиб турибмиз.

Мени дўстларим, жуда оптимистсан, — теварак-атрофимдан фақат яхши нарсаларни кўрасан, дейишади. Менинг бу хислатимдан қатъи назар, мамлакатимиз чиндан ҳам улуғлашиб, кўркамлашиб, гўзаллашиб бормоқда. Бунга шубҳа қилиш ҳам мумкинми?



Эрих Мария РЕМАРК

Уч оғайни

Роман¹

XX

Августда кунлар иссиқ, осмон мусаффо эди, сентябрь ҳам ёзни эслатиб турди. Аммо ойнинг охирларига бориб, ёмғирли кунлар бошланди, шаҳар тепасини зил-замбил қора булут қоплаган, томларнинг бўғотидан чак-чак сув томчилар, кузнинг аччиқ изғирини эсарди. Якшанба кунларининг бирида барвақт уйғониб, дераза олдига бордим. Қарасам, қабристондаги дарахтларнинг барги сарғайган, айрим шохлар эса қип-яланғоч.

Анча туриб қолдим. Сўнгги ойларда, хусусан, денгиздан қайтганимиздан бери кайфиятим бошқача: нуқул кузда Патнинг даволанишга кетиши ҳақида ўйлайман, аммо бу ўйлар бошқа кўп нарсалар, масалан, йиллар тез ўтаётгани, кундан-кунга қариётганимиз ва умрнинг боқий эмаслиги ҳақидаги хаёлларга қоришиб кетади. Тирикчилик ташвишлари ҳар қандай фикрни четга суриб ташлайди. Ҳозирча Пат ёнимда, дарахтлар кўм-кўк, куз, айрилиқ деган сўзларга бало борми, дейман. Шундай дейману яқинлик бахтини, ҳамон бирга яшаётганимиз лаззатини равшанроқ ҳис этаман.

Ёмғирга бўкиб ётган қабристонга, сап-сариқ япроқлар тўшалган қабр тошларига термуддим. Туман очофат махлукдай, тун бўйи баргларнинг зангори шарбатини сўриб чиққан. Мана энди ҳолдан тойиб, дийдираб, новдаларга осилиб турипти, шамол ҳар дапқир ҳамла қилганида бир парчасини юлиб кетади. Бу манзарага қараб туриб, кўнглим бузилди ва бирдан айрилиқ яқинлигини, худди дарахтлар орасидан пусиб келиб, япроқларда қаҳрабо изларини қолдирган куздай, муқаррарлигини бутун вужудим билан туйдим.

Девор ортидаги хонада Пат ухлаб ётипти. Эшикка яқин келиб, қулоқ солдим. Тинчгина ухляпти, йўталмаяпти. Тўсатдан кўнглимда умид учкунни йилтиллади — бугунми, эртами Жаффе кўнғироқ қилиб, санаторийга бориши шарт эмас, деб қолса-я! Аммо... Патнинг кечалари баъзан йўталиб чиқиши, хириллаб нафас олиши, баъзан дами ичига тушиб, кейин яна арра овозидай чийиллаб эшитилишини эслаб, бутун умидларим чил-парчин бўлди.

Яна дераза олдига қайтиб, ёмғирга қарадим. Кейин ёзув столи ёнига ўтириб, пулларимни санай бошладим. Патга қанча кетиши мумкинлигини чама-лаб кўриб, кайфиятим бузилди.

Соатимга қарасам, сал кам егти. Патнинг уйғонишига камида икки соат бор. Озгина кира қилиш ниятида апил-тапил кийиндим. Хонада оғир хаёлларга берилиб, бетоқат бўлгандан кўра шу яхши-да.

Устахонага бориб, машинага ўтирдим-да, шаҳарга чиқиб кетдим. Одам сийрак эди. Ишчилар яшайдиган туманларда казармага ўхшаган узундан-узоқ бир қаватли хароб уйлар. Файзсиз, қаровсиз бу бошпаналар худди бозори касод

¹ Охири. Боши ўтган сонларда.

бўлган қари фоҳишалардай, ёмғирда мунғайиб турипти. Деворларнинг сувоғи кўчган, дераза ойналари хира.

Эски шаҳарни кесиб ўтиб, черковга келдим. Орқа эшик олдида тўхтаб, мошинадан тушдим. Ичкаридан органнинг вазмин оҳанги эшитиларди. Эрталаб-ки ибодат бошланганди. Оҳанг пардасидан сездимки, ибодат тугашига ҳали йигирма минутча вақт бор.

Боққа кирдим. Гулзор кулранг нурга ғарқ бўлган. Атиргуллар ҳануз очилиб турипти, баргларидан ёмғир дурлари томчилаяпти. Плашим кенгина эди, бинобарин, узилган гулларни бемалол бегона кўздан яшира олардим. Якшанба бўлишига қарамай, боғда ҳеч ким йўқ. Бир қучоқ гулни мошинага ташлаб, изимга қайтдим. Яна анча-мунча узиб, энди қўйнимга тиққангани биламан, орқамда қадам товушлари эшитилди. Гулни бағримга босганча девордаги бўртма суратлардан бирининг олдида тўхтаб, ўзимни ибодат қилаётганга солдим.

Оёқ шарпаси яқинлашди, лекин ўтиб кетмай, таққа тўхтади. Баданимда чумоли ўрмалагандай бўлиб, бошимни ликиллаганча ибодатга зўр бердим, кейин бармоқ учларида чўқиниб, навбатдаги сурат олдига ўтдим. Шарпа ҳам изимдан келаверди. Нима қилишимни билмасдим. Шартга жўнаворишнинг иложи йўқ. “Шодлан, Биби Марям”ни ўн марта, “О, Исо Масих”ни бир марта айтиш керак, акс ҳолда сирим очилиб қолади. Шунинг учун жойимдан жилмай, худди илоҳий туйғулари таққирланган кишидай, норози қиёфада бошимни орқага бурдим.

Думалоқ юзларидан нур ёғилиб турган руҳонийни кўриб, енгил тортдим. Ибодатимга халақит бермаслигини билганим учун ўзимни таъқибдан халос бўлгандай сездим, аммо охириги сурат рўпарасида турганимни ҳам пайқаб қолдим. Ҳар қанча секин ўқиганим билан бари бир тугайди-ку. Руҳоний ҳам шуни кутиб турган, шекилли. Чўзишдан фойда йўқ. Бинобарин, ҳеч нарса бўлмагандай, аста эшик томон юрдим.

— Боракалло! — деди руҳоний. — Исо Масих мадаккор бўлсин.

— Айтганингиз келсин, омин! — дедим шоша-пиша. Католикларнинг сўрашиш таомили шунақа.

— Қаллайи саҳарлаб бу ерга келган кишини биринчи кўришим, — деди у мулозимлик билан, болаларникидай беғубор, кўм-кўк кўзларини менга тикиб.

Бунга жавобан бир нималар дедим.

— Афсуски, сизга ўхшаганлар камайиб кетди, — давом этди у ачиниб. — Оллоҳ висолига мушарраф бўлиш йўлидаги машаққатлар акс эттирилган суратлар қаршисида ибодат қилаётган эркакларни учратиш амри маҳол. Сизни кўриб, суюниб кетганим шундан. Бундай барвақт, шамолу ёмғирга қарамай бу ерга келибсиз, демак, оллоҳга бир илтижонгиз бор-да...

Қалламни қимирлатдим-у, ичимда: “Тезроқ шу ердан чиқиб кетсам бўлди”, — дедим. Қўйнимда гул борлигини сезмаганга ўхшайди. Шубҳа туғилмаслиги учун руҳонийдан тезроқ қутулиш керак. У яна жилмайди.

— Айтинг, бўтам, ҳозир ибодатга кираман, сизнинг илтижонгизни ҳам оллоҳга етказаман.

— Миннатдорман, — дедим саросималаниб.

— Қазо қилган яқинларингизнинг гуноҳини сўраб берайми?

Бир лаҳза донг қотиб қолдим: назаримда, қўйнимдаги гул сирғалиб тушиб кетаётгандай бўлди.

— Қуллук, — дедим қўлимни плашга қаттиқроқ босиб.

У мендан садо чиқишини кутиб, ҳамон тикилиб турарди.

Афтидан, руҳоний оллоҳга нима илтижом борлигини тушунтиришимни кутаётганди. Аммо унга нима дейишимни билмасдим, ҳадеб ёлғон гапириш ҳам ноқулай. Шунинг учун индамай туравердим.

— Демак, бошига кулфат тушган нотаниш одамга оллоҳдан нажот сўрайман, — деди у ниҳоят.

— Тўғри. Раҳмат сизга.

Руҳоний жилмайиб, қўл силтади.

— Раҳматнинг кераги йўқ. Бари оллоҳнинг инон-ихтиёрида. — У менга бўйнини хиёл чўзиб қараган эди, юз териси пир-пир учгандай бўлди. — Энг

муҳими — ихлос, — деди у. — Оллоҳнинг даргоҳи кенг. У бандаларига меҳрибон, фақат биз буни тушунмаймиз. — Руҳоний шундай деб, черков ичкарасига қараб юрди.

Гулларни уйга ташлаб, мошинани устахонага олиб бориб қўйдим, кейин изимга қайтдим. Ошхонадан эндигина қайнатилган қаҳванинг хушбўй ҳиди келар, Фриданнинг шарпаси эшитиларди. Қаҳва ҳидидан кайфиятим кўтарилди. Уруш кезларидан биламан: муҳим, салмоқли нарсалар унчалик таъсир қилмайди... Ҳамма вақт арзимаган икир-чикирлар кишига тасалли беради.

Кўча эшиги ёпилиши билан йўлакка Ҳассе отилиб чиқди. Кўпчиган юзи захил, ҳорғин кўзлари қизариб кетган. Ечинмасдан ётганга ўхшайди. Мени кўрдию негадир ҳафсаласи пир бўлди.

— Э, сизмидингиз...

Унга ҳайратланиб қарадим.

— Каллайи саҳарлаб бировни кутаётганмидингиз?

— Ҳа, — деди у. — Хотинимни кутяпман. Кечадан бери йўқ. Кўзингиз тушмадимми мабодо?

Мен бош чайқадим.

— Бир соат олдин кетувдим.

— Кўча-пўчада кўриб қолган бўлишингиз мумкин-ку.

Елкамни қисдим.

— Кеп қолар. Қўнғироқ қилмадингизми?

У менга ҳадиксираб қаради.

— Кеча кечқурун танишлариникига кетувди. Уларнинг яшаш жойини билмайман.

— Фамилияларини-чи? Телефонда суриштира са бўларди.

— Суриштирдим. Маълумот берадиган бюрода бунақа фамилия йўқ.

У буткул доғдираб қолган эди.

— Танишлари тўғрисида гапиришни ёқтирмайди, сўрасам, жаҳли чиқади. Борадиган жой топганига хурсанд эдим. Бир нарса десам, менга шуни ҳам раво кўрмайсиз, деб оғзимга урарди.

— Кеп қолади, — дедим мен. — Келмай қаёққа ҳам борарди. Ҳар эҳтимолга тез ёрдам билан полицияга ҳам қўнғироқ қилиб кўриш керак.

— Қилдим. Уларда ҳам ҳеч қанақа маълумот йўқ.

— Унда хавотир олмасангиз ҳам бўлади. Эҳтимол, тоби қочиб, ўша ерда тунаб қолгандир. Шунақа ҳам бўлиши мумкин-ку. Ҳализамон кеп қолади.

— Келармикин?

Ошхона эшиги очилиб, Фрида патнис кўтариб чиқди.

— Кимга бу? — сўрадим ундан.

— Фрейлейн Хольманга, — жавоб берди у мени кўриши билан энсаси қотиб.

— Уйқудан турдимми?

— Пешингача ётадимми сизга ўхшаб! — деди у захрини сочиб. — Турмаганда менга қўнғироқ қилармиди?

— Худо хайрингизни берсин, Фрида, — дедим мен, — Эрталаблари баъзан жуда очилиб кетасиз-да! Менга ҳам қаҳва қайнатиб беролмайсизми?

У бир нималар деб гўлдиродио зарда билан думбасини ликиллатганча йўлакдан юриб кетди. Бундай рафторга у уста эди. Юрганда бисотини Фридачалик кўз-кўз қила оладиган аёлни умримда кўрмаганман.

Ҳассе ҳамон менга термулиб турарди. Беозор ва итоаткор бу одамга қараб, уялиб кетдим.

— Бир-икки соатдан кейин ўзингизга кеп қоласиз, — шундай деб, унга қўлимни узатдим, аммо у қўл бермай, мўлтираб тураверди.

— Биргалашиб қидириб кўрсакмикин? — деди у ниҳоят.

— Қаердалигини билмайсиз-ку.

— Таваккал-да. Мошинангизни олиб чиқсангиз... Йўл ҳақини тўлардим, — қўшиб қўйди у.

— Гап бунда эмас, — дедим мен. — Билмасдан қаёққа борамиз. Фойдаси йўқ. Бунақа барвақт кўчада санқиб юрмайди-ку.

— Қайдам. Чиқмаган жондан умид, дейишади-ку. Балки учратиб қолармиз. Фрида бўш патнисни кўтариб ўтди.

— Ҳозир кетолмайман. Хавотир олаверманг. Сиз билан боришим мумкин эди-ю, аммо фрейлейн Хольманнинг ёнида бўлишим керак. У яқинда жўнаб кетади, эҳтимол, охириги якшанба ўтиришидир бу ерда. Мени тўғри тушунинг.

Хассе бош силкиди.

Унга ичим ачирди, лекин тезроқ Патнинг ёнига кирмасам ҳам бўлмасди.

— Агар сабрингиз чидамаётган бўлса, такси ола қолинг, — дедим мен. — Бироқ буни маслаҳат бермайман. Яхшиси, кутинг. Дўстимга кўнғироқ қиламан, сизга ҳамроҳ бўлади.

Хассе, назаримда, гапларимни эшитмаётганди.

— Бугун эрталаб кўрмадингизми? — деб қолди у яна.

— Йўқ, — жавоб бердим таажжубланиб. — Кўрган бўлсам, боядан бери айтардим-ку.

У бошини ликиллатди-да, индамай хонасига кириб кетди.

Пат хонамдан гулларни опчиқиб кетипти. Олдига кирсам, кулиб юборди.

— Робби, — деди у. — Ҳалиям соддаман-да. Якшанба куни, бунинг устига, кун чиқмасидан атиргулларнинг пайдо бўлиб қолиши ўғирликдан бошқа нарса эмаслигини Фридадан билволдим. Бунақа навли атиргул яқин атрофдаги дўконларда сотилмасмиш. Буни ҳам Фрида айтди.

— Нима деб ўйласанг ўйлайвер, — жавоб бердим унга. — Энг муҳими, сенга ёққан бўлса бас.

— Жудаям хурсандман, азизим. Ахир бу гулларни ўзингни хавфда қолдириб топиб келгансан-ку!

— Э, нимасини айтасан! — дедим руҳонийни эслаб. — Нега барвақт турволдинг?

— Уйқум қочиб кетди. Бунинг устига, ёмон туш кўрдим.

Унга тикилиб қарадим. Чехраси ҳорғин, кўзларининг ости кўкарган.

— Қачондан бери ёмон тушлар кўрадиган бўлиб қолдинг. Шу пайтгача бунақа нарсалар фақат менинг чекимга тушган, деб юрардим-ку.

У бош чайқади.

— Куз келганини сезмадингми?

— Ҳали кузга эрта, — эътироз билдирдим унга. — Атиргуллар очилиб турипти. Фақат ёмғир ёғяпти. холос.

— Неччи кундан бери ёғяпти, азизим. Баъзан кечалари уйғониб кетиб, ўзимни ёмғир остига дафн қилингандай ҳис этаман.

— Кечасилари менинг олдимга чиқишинг керак. Шунда бунақа фикрлар хаёлингга келмайди. Аксинча, хона қоп-қоронғи, ташқарида ёмғир, иккаламиз ёнма-ён бўлсак — қандай яхши!

— Эҳтимол, — деди у аста ва бошини кўксимга қўйди.

— Масалан менга якшанбада ёмғир ёққани маъқул, — дедим мен. — Руҳият бошқача бўлади. Иккаламиз биргамиз, хонамиз иссиқ, шинам, олдинда узок кун, менимча, бундан зўри йўқ.

Патнинг чехраси ёришди.

— Бирга бўлсак яхши, а, тўғрими?

— Албатта-да. Илгариги аҳволимни эсласам, эзилиб кетаман. Шундай кунлар келишини тасаввур ҳам қилолмасдим.

— Сендан бу гапларни эшитиш менга ҳузур бағишлайди. Тез-тез гапириб тур.

— Кам гапираманми?

— Албатта.

— Эҳтимол, — дедим мен. — Назаримда, менда назокат етишмайди. Сабабини билмайман-у, лекин мен сираям назокатли бўлолмайман. Қанийди қўлимдан келса...

— Кераги йўқ, азизим, шундоқ ҳам сени яхши тушунаман. Лекин баъзан ширин сўзларни кўнгил тусаб қолади.

— Бугундан бошлаб бетўхтов гапираман. Ўзимга ўзим аҳмоққа ўхшаб кўринсам ҳам, гапиравераман.

— Унақа дема. Муҳаббат бор жойда аҳмоқлик бўлмайди.

Бирга нонушта қилдик, кейин Пат яна тўшакка кирди. Жаффе тайинлаганди.

— Шу ерда қоласанми?

— Агар хоҳласанг...

— Қанийди, лекин шарт эмас...

Каравот ёнига ўтирдим.

— Тушунмадинг. Илгари ухлаётганингда биров тикилиб туришини ёқтирмасдинг. Шунини эсладим.

— Тўғри, илгари шунақа эди... кейинги пайтларда ёлғиз қолишга... қўрқадиган бўп қолдим...

— Менда ҳам шунақа бўлган, — дедим унга. — Ҳарбий шифохонада, операциядан кейин. Кечаси ухлашга қўрқардим. Китоб ўқирдим ёки хаёл суриб ётардим, фақат тонгга яқин кўзим илинарди... Ўтиб кетади...

Пат юзини қўлимга босди.

— Бари бир қўрқаман, Робби, худди қайтиб уйғонмайдигандай.

— Шунақа бўлади. Лекин уйғонасан. Бари унутилди.

— Менга кўз-қулоқ бўлиб турипсан-ку, тўғрими?

— Албатта, — шундай деб, бошини силадим, сочларида ҳам негадир қувват қолмагандай туюлди.

У чуқур-чуқур нафас ола бошлади, кейин ёнбошига ағдарилди. Бир оздан сўнг қаттиқ уйкуга кетди.

Яна дераза ёнига ўтириб, ташқарига қарадим. Ёмғир челақлаб қуярди. Уйимиз худди оролга ўхшаб қолганди. Ичим гаш эди. Эрталабдан Патнинг нохуш хаёлларга берилганини кам учратганман. Икки-уч кун олдин ўйнаб-қулиб юрган эди, балки уйқудан турса кайфияти яна жойига тушар. Нима бўлганда ҳам, касали ҳақида кўп ўйлаяпти, Жаффенинг гапига қараганда, дарди ҳали ариманган. Лекин шу ёшимгача ўлимни шу қадар кўп кўрганманки, ҳар қандай касаллик мен учун бари бир ҳаёт ва умиддан бошқа нарса эмас; биламанки, жароҳатдан ўлиш мумкин, аммо етти мучали соғ одамнинг касали хавфли бўлишини тасаввур қилолмайман. Шунинг учун ҳам Патга қараб туриб, ҳар қандай ғамандуҳни тез унутиб юбораман.

Эшик тикиллади. Остонада Хассе турарди. Бармоғимни лабимга босиб, секин йўлакка чиқдим.

— Мени кечиринг, — деди у.

— Юринг, меникига кирайлик, — шундай деб, хонамнинг эшигини очдим.

Хассе йўлакда тураверди. Юзи кичрайиб, бўздек оқариб кетганди.

— Хотинимни қидиришдан фойда йўқ. Шунини айтиб қўймоқчи эдим, — деди у лабларини аранг қимирлатиб.

— Ичкарига кирайлик, фрейлейн Хольман ухлаяпти, меникида бемалол гаплашиш мумкин, — таклиф қилдим яна.

Хассе бир парча қоғозни ушлаб турарди. У ҳозиргина ўқ еган-у, лекин оғриқни ҳали сезмаётган одамга ўхшарди.

— Ўзингиз ўқинг, — деди у хатни узатиб.

— Қаҳва ичдингизми?

У бош чайқади.

— Ўқинг...

— Бўлмаса, сиз қаҳва ичиб туринг...

Ошхонага кириб, Фридадан хонамга қаҳва келтиришни илтимос қилдим. Кейин хатни ўқидим. Қисқагина бу мактубни фрау Хассе ёзганди. Унинг маълум қилишича, ҳали яшайдан умиди бор, бинобарин, энди бу даргоҳга қадам босмайди. Уни Хасседан кўра яхшироқ тушунадиган одамни топган. Овора бўлишнинг кераги йўқ — бари бир қайтмайди. Шунда Хассега ҳам яхши бўлади. Маошим етадими-йўқми, деб бош қотириб юрмайди. Нарсаларининг бир қисмини олиб кетган, қолганига одам жўнатади.

Мактуб лўнда ва жиддий эди. Буклаб, Хассега узатдим. У менга халоскорига қарагандай, жовдираб турарди.

— Энди нима қиламан?

— Олдин қаҳва билан бир нарса еволинг, — дедим мен. — Ваҳима қиладиган жойи йўқ. Кейин ўйлаб кўрамиз. Ҳаяжонланманг, шунда бир қарорга келишингиз осонроқ бўлади.

У қаҳвани бир амаллаб ичди. Аммо қўли титраётгани учун тамадди қилолмади.

— Нима қиламиз? — сўради у яна.

— Ҳеч нарса. Кутиш керак.

У турган жойида бир гимирлаб қўйди.

— Нима қилмоқчи эдингиз? — сўрадим мен.

— Ҳайронман. Бошим қотиб қолди.

Индамадим. Нима ҳам дердим. Фақат тасалли беришим мумкин, холос. У ёғини ўзи ҳал қилсин.

Менимча, у бу аёлни севмайди, шунчаки кўникиб қолган, бухгалтер учун тарки одат — амри маҳол.

Салдан кейин пойинтар-сойинтар гўлдирай бошлади. Гапларига тушуниб бўлмасди. Нуқул ўзини койирди. Хотинини ёмонламас, ҳаммасига ўзим айбдорман, дерди.

— Ҳассе, — эътироз билдирдим унга, — нотўғри гапиряпсиз. Бунақа ишда айбдорлар бўлмайди. Сиз эмас, хотинингиз кетган-ку. Нега ўзингизни гуноҳкор деб ҳисоблайсиз?

— Йўқ, мен айбдорман, — такрорлади у қўлларига қараб, — Ҳаётда ҳеч нарсага эришолмадим!

— Нимага эришолмадингиз?

— Ҳеч нарсага. Эришолмадимми, демак, айбдорман.

Қизил духоба креслога чўкиб ўтирган ғариб жуссага таажжубланиб қарадим.

— Жаноб Ҳассе, — дедим унга вазмин оҳангда. — Бу нари борганда сабаб бўлиши мумкин, оқибат эмас. Ҳар ҳолда нимагадир эришгансиз-ку.

— Йўқ, йўқ, нуқул ишдан бўшатворишларидан кўрқиб, хотинимга тузук қараёлмадим. Мана оқибати. Кўнглини кўтариш учун нима иш қилдим? Ҳеч нарса...

У сукутга чўмди. Жавондан коньяк шишасини олдим.

— Озгинадан ичайлик. Парво қилманг, ҳали ҳеч нарса йўқотилгани йўқ.

У бошини кўтарди.

— Йўқотилгани йўқ, — такрорладим мен. — Инсонни фақат ўлганидан сўнг йўқотасан.

Ҳассе қадаҳни қўлига олди-ю, дарров яна жойига қўйди.

— Кеча мени ёзишмалар бўлимига бошлиқ этиб тайинлашди, — деди у. — Энди мен бош ҳисобчи ва бўлим бошлиғиман. Бунга сабаб, кейинги ойларда ишдан кейин ҳам сурункасига меҳнат қилдим. Икки бўлимни қўшиб юборишди. Олдинги бошлиқни бўшатишди. Маошимга эллик марка кўшилди. — Унга бирдан жон кирди. — Сиз нима дейсиз, хотиним буни эшитганда кетмаган бўлармиди?

— Кетарди, — дедим мен.

— Олдингидан эллик марка кўп маош оламан. Ўша эллик маркани унга берардим. Ҳар ой ўзига бирор нарса харид қиларди. Омонат дафтарчамда ҳам бир минг икки юз марка пулим бор! Нега йиғиб ётган эканман-а? Ишдан ҳайдалсам, хотинимга асқотади, деганман-да. Мана, кетди-қолди... Тежамкорлик қиламан деб шу аҳволга тушдим.

У яна бир нуқтага тикилганча жим бўлиб қолди.

— Ҳассе, — дедим унга. — Менимча, бу нарсаларнинг бир-бирига алоқаси йўқ. Бекорга бош қотирманг. Ўзингизни қўлга олинг. Икки-уч кундан кейин қандай йўл тутиш кераклиги маълум болиб қолади. Балки хотинингиз кечқурун ёки эртага эрталаб кеп қолар. У ҳам сизга ўхшаб ўйлаб ётгандир, ахир.

— Келмайди, — деди у.

— Қаёқдан биласиз?

— Қанийди маошим ошганини унга айтолсам, таътилга чиқиб, тежалган пулларга иккаламиз саёҳатга жўнасақ...

— Айтасиз. Шунча йил яшаб, ҳе йўқ-бе йўқ ажрашиб кетмасанглар керак.

Хассенинг бошқа эркак тўғрисида ўйламаётгани мени таажжубга соларди. Балки ҳаёлига келмаётгандир; балки фақат хотинидан айрилиб қолгани ҳақида ўйлаётгандир. Маълум вақт ўтгандан кейин кетганига хурсанд бўласиз, дегим келарди-ю, айтолмасдим: “ўлганинг устига тепган” бўлмасин деган истиҳолага бораётгандим.

Кўнглини бўшатволсин деб, у билан яна пича ўтирдим. Аммо Хассе бир қарорга келолмас, ҳадеб бир гапни такрорларди. Лекин боягидан кўра сал ўзини тутволганди. Бир қадаҳ коньяк ичди. Кейин мени Пат чақириб қолди.

— Узр, — деб, ўрнимдан турдим.

— Бемалол, — ёш боладай у ҳам менга эргашди.

— Ўтира турунг, ҳозир келаман...

— Кечирасиз...

— Дарров қайтаман, — шундай деб Патнинг хонасига кирдим. У каравотда ўтирар, уйқудан сўнг хийла тегиклашиб қолганди.

— Мириқиб ухладим, Робби! Пешин бўлгандир?

— Бир соат ухладинг, холос, — дедим соатимни кўрсатиб.

— Қайтанга яхши, демак, вақтимиз анча экан. Ҳозир тураман.

— Бўпти. Ун минутдан кейин кираман.

— Хонангда ким бор?

— Хассе, — дедим мен. — Ҳозир жўнатаман.

Қайтиб келсам, Хассе йўқ. Йўлакда ҳам кўринмади. Эшигини тикилатдим. Жавоб бўлмади. Шартга эшикни очсам, жавон ёнида турипти. Галадонлари тортиб ташланган.

— Хассе, — дедим унга, — уйқу дори ичиб, ётинг. Тўйиб ухланг. Жудаям чарчагансиз.

У менга ер остидан қаради.

— Ҳар оқшом ёлғиз қолиш! Кечагидай ҳамма вақт сўппайиб ўтириш! Ўзингиз ўйланг...

Унга ҳаёти ўзгариб кетишини, дунёда ёлғиз одамлар кўплигини айтдим. У бир нималар деб гўлдиради. Ётиб ухланг, хотинингиз кечгача қайтиб келиши ҳам мумкин, дедим унга яна тасалли бериб. Хассе бош силкиб, қўлини узатди.

— Кечкурун тагин кираман, — шундай деб, анча енгил тортган ҳолда изимга қайтдим.

Пат газета ўқиб ўтирарди.

— Робби, музейга бормаймизми? — деб қолди у тўсатдан.

— Музейга?

— Ҳа. Эрон гиламлари кўрғазмасига. Музейларга кам борган бўлсанг кераг-а?

— Ҳеч қачон бормаганман! — жавоб бердим унга. — Музейда нима қилман?

— Бу гапинг ҳам тўғри, — деди у кулиб.

— Борсак бораверамиз. Бунинг ёмон ери йўқ. Мана бунақа ҳавода билимимизни оширишга бир ҳафсала қилиб қўйсақ, гуноҳга ботмасмиз, ахир.

Кийиниб, йўлга тушдик. Ҳаво беназир эди. Атрофни ўрмон ва зах ҳиди тутиб кетганди. “Интернациональ” ёнидан ўтаётиб, очик эшикдан пештахта олдида ўтирган Розага кўзим тушди. Якшанба баҳона суюқ шоколад ичяпти. Стол устида қоғоз халта. Афтидан, нонуштадан сўнг, одатдагидай, қизининг олдида борса керак. Қаҳвахонага кирмаганимга анча бўлди, бинобарин, Розанинг у ерда бемалол ўтириши менга эриш туюлди. Ҳаётимда кўп нарса ўзгарди, назаримда, ҳамма ерда ҳамма нарса ўзгариши зарурдай.

Музейга етиб келдик. Ҳеч ким бўлмаса керак, деб ўйлагандим, таажжубки, одам тирбанд эди. Қоровулдан нима гаплигини суриштирдим.

— Ҳеч гап йўқ, — деди у, — кириш бепул кунларда ҳар доим шунақа бўлади.

— Ана кўрдингми! — деди Пат. — Музейга қизиқадиганлар ҳали кўп.

— Унақамас, бекам, — жавоб берди қоровул фуражқасини қаншарига суриб. — Буларнинг аксарияти ишсизлар. Улар санъатдан баҳраманд бўлиш учун эмас,

вақт ўтказиш учун келишади. Бекор юргандан кўра текинга суратларни томоша қилиб кетиш яхши-да.

— Бу гапингизга қўшиламан, — дедим мен.

— Бу ҳали ҳолва, — давом этди қоровул. — Қиш кунлари кўрсангиз! Одам сифмай кетади. Ичкари иссиқ-да.

Биз гиламлар осилган, бошқа заллардан олисроқдаги танобий хонага кирдик. Баланд деразалар ортида қулоч етмас чинор бўй чўзиб турган шинам боғ. Чинор барглари сап-сарик бўлгани учун залдаги хира ёруғлик ҳам сарғиш кўринадди. Намойишга қўйилган буюмлар ақлни шоширади. Ун олтинчи асрда тўқилган, ҳайвонот олами акс этган иккита гилам, бир нечта исфаҳон гиламлари, Польшанинг жияги шишаранг ипак палослари. Вақт ва қуёш бўёқлар жилосини мўътадиллаштирган, шу боис, гиламлар худди рангдор юмшоқ қаламларда чизилган улкан ҳаёлий суратларга ўхшар ва ташриф буюрганларга рангтасвир икки дунёда ҳам уддалай олмайдиган ажойиб мутаносибликни кўз-кўз қилаётгандай эди. Кулранг осмон, чинорнинг заъфарон япроқлари ҳам, гўё қадимий гилам янглиғ, кўргазмага қўйилган буюмлар орасига жойлашиб олганди.

Бу ерда бир оз айлангач, музейнинг бошқа залларига ўтдик. Одам кўпайиб борарди, шундан сездимки, буларнинг кўплари тасодифан кириб қолишган. Ранглари синиқ, юпун кийинган бу кишилар қўлларини орқага қилиб, кўрқаписа залдан залга ўтишар, уларнинг бирортаси Уйғониш даврининг асарлари ёки антик даврга оид салобатли ҳайкалларга қарамас, нигоҳлари бутунлай бошқа нарсалар устида сирғаларди. Келганларнинг аксарияти қизил духоба қопланган диванларга ўтирволган. Оёқларида мадор йўқ, лекин музей хизматчисининг бир ишораси билан ўринларидан туриб, чиқиб кетишга тайёр.

Юмшоқ диванларда текин ҳордиқ чиқариш мумкинлигини улар тушунишмайди. Пулсиз бирор нарсага эга бўлишни тасаввур қилишолмайди.

Барча заллар тинч, осуда. Одам кўп бўлишига қарамай, тиқ этган овоз эшитилмайди. Аммо ўзимни руҳан синган, лекин ҳали таслим бўлишни хоҳламаётган кишиларнинг беаёв, айна пайтда, унсиз жангида иштирок этаётгандай сезардим. Ҳаёт бу одамларни четга суриб ташлаган, ишидан маҳрум қилган, касбкорини тортиб олган, шўрликлар нимагаки талпинган бўлса, баридан мосуво этган, мана шунинг учун ҳам улар мурдага айланмаслик ва тушкунликка банди бўлмаслик учун санъатнинг мана шу сокин гўшасидан паноҳ топишган. Улар нон ҳақида, фақат нон ва иш ҳақида ўйлашади; лоақал бир неча соатга бўлса ҳам, руҳларини эзиб-янчиб ётган ўйлардан халос бўлиш учун бу ерга келишади. Мана, букчайиб, оёқларини судраб, римликларнинг силлиқ бюстлари, қадимий юнон аёлларининг бетакрор, оппоқ ҳайкалчалари орасида бемақсад айланиб юришипти — қандай даҳшатли, кишини ларзага соладиган зиддият! Минг йиллар давомида одамзот нимага эришди-ю, нимага эришолмади — буни фақат мана шу ерда яққол англаш мумкин: инсоният ўлмас санъат обидаларини яратди, аммо ўз қавмига даҳлдор кимсаларнинг ҳар бирини лоақал нонга тўйгазишга қурби етмади.

Пешиндан кейин кинога тушдик. Уйга қайтаётганимизда ҳаво очилиб кетган эди. Осмон тип-тиниқ. Кўча ва дўконлар чароғон. Биз шошмасдан, йўл-йўлакай витриналарни томоша қилиб борардик.

Мен катгакон мўйна дўконининг ярқираб турган ойнаси олдида тўхтадим. Кечқурунлари салқин эди. Витриналарда мўйна ёқали пальто ва антиқа қишки пўстинлар осиглиқ турарди. Патга қарадим. Эгнида ҳалиям ўша-ўша енгил, ёзги камзул. Бу либоснинг мавсуми аллақачон ўтиб кетди.

— Фильм қахрамони бўлганимда ичкарига кириб, пўстинни олиб чиқардим, — дедим мен.

Пат жилмайди.

— Қайси бирини?

— Ановини! — Менга энг иссиқ туюлган пўстинни кўрсатдим.

У кулиб юборди.

— Дидинг чаккимас, Робби! Бу ноёб Канада норкаси.

— Шуни хоҳлайсанми?

У менга таажжубланиб қаради.

— Қанча туришини биласанми, азизим?

— Йўқ, — жавоб бердим мен, — билишни ҳам истамайман. Ундан кўра хоҳлаган нарсамни сенга қай тарзда совға қилиш ҳақида ўйлаганим яхши. Нега бошқалар суюқлисига совға қила олади-ю, мен қилолмайман?

Пат менга тикилиб қаради.

— Робби, менга бунақа пўстин керак эмас.

— Йўқ, — дедим унга. — Керак! Бу ҳақда бошқа гаплашмаймиз. Эртага одам жўнатамиз.

— Раҳмат, азизим, — у юзимдан ўпди. — Энди менга навбат. — Биз эркаклар кийимлари сотиладиган дўкон олдида тўхтадик. — Манови костюмни оламиз! Менинг пўстинимга жудаям мос тушади. Манови цилиндр ҳам, қизиқ, цилиндрда қанақа кўринаркинсан?

— Оркестрдаги сурнайчига ўшаб қоламан-да. — Мен костюмга разм солдим. Ёқаси кулранг духобали ажойиб костюм. Витринани диққат билан кўздан кечирдим. Пат билан биринчи марта қаҳвахонага бориб, кайфим ошиб қолган кўни галстукни худди мана шу дўкондан харид қилган эдим. Томоғимга бир нима қадалгандай бўлди. Баҳор эди ўшанда... У пайтда Пат ҳақида ҳеч нарса билмасдим...

Нозик қўлини олиб, кафтини юзимга босдим.

— Пўстиннинг ёнига яна бирор нарса оламиз, — дедим мен. — Битта пўстиннинг ўзи — моторсиз мошинадай гап. Икки-учта кечки кўйлак ҳам харид қиламиз.

— Кечки кўйлак... — шундай деб, каттакон витрина олдида тўхтади. — Кечки кўйлак... Гапинг тўғри, буни рад этолмайман...

Учта антиқа кўйлакни танладик. Бу ўйин Патга ёқиб қолди. Ростдан ҳам у кийинишни яхши кўрарди. Бира тўла кечки кўйлакка нимаики лозим бўлса, барини танладик. Пат бу ишга иштиёқ билан киришиб кетган, кўзлари чақнарди. Мен бир четда туриб, уни кузатар, гапларига қулоқ солардим. Айни пайтда, аёлни севиш ва қашшоқ бўлиш нақадар оғирлиги хусусида ўйлардим.

— Юр, — дедим унга жўшиб-гошиб, — модомики шу ишга қўл урдикми, охирига етказишимиз керак! — Қаршимизда заргарлик дўконининг витринаси турарди. — Ана зумрад кўзли билагузук! Худди шунақа узук билан исирға! Баҳслашмаймиз! Зумрад сенга ярашади.

— Бунинг эвазига сен тилла соат билан дурни оласан.

— Бутун дўкон сеники. Бундан камига кўнмайман.

Пат қотиб-қотиб кулди, сўнг ҳарсиллаб кўксимга суяниб қолди.

— Бўлди, азизим, бўлди. Энди уч-тўртта чамадон сотволиб, саёҳатлар бюросига борамиз, кейин нарсаларимизни жойлаб, бу шаҳардан, бу кузак ва ёмғирдан олисларга кетворамиз...

“О, қанийди, — дедим ичимда. — Шунда тезроқ тузалиб кетармиди!”

— Қаёққа? — сўрадим ундан. — Мисргами? Ёки ундан ҳам узокроққа — Ҳиндистон ва Хитойгами?

— Куёшга, азизим, куёш бор ерга, илиқ-иссиқ жанубга. Хурмолар ўсиб ётган, баланд қоялари, оппоқ уйлари бор денгиз соҳилига. Балки у ерда ҳам ёмғир ёғаётгандир, балки ҳамма жойда ҳам шу аҳволдир.

— Бўлмаса, ундан ҳам нарига кетамиз, — дедим мен. — Ёмғир йўқ жойга, тропик мамлакатларга, жанубий денгизларга кетамиз.

Биз “Гамбург — Америка” саёҳатлар бюросининг чароғон витринаси рўпарасида туриб, пароход нухасини томоша қилардик. Пароход қоғоздан ясалган кўм-кўк тўлқинлар узра сузиб борар, унинг орғида эса Манхэттэндаги осмонўпар биноларнинг расмлари кўзга ташланарди. Бошқа витриналарга пароход тўхтаб ўтадиган манзиллар кўрсатилган хариталар осиб қўйилган.

— Америкага ҳам борамиз, — деди Пат. — Кентуккига ҳам, Техасга ҳам, Нью-Йоркка ҳам, Сан-Францискога ҳам, Гавай оролларига ҳам борамиз. Кейин Жанубий Америкага ўтамиз. Мексика ва Панама канали орқали Буэнос-Айрес, сўнг Рио-де-Жанейрога бориб, ана ўшандан кейингина уйга қайтамиз.

— Ҳа-а...

Унинг кўзлари порлаб турарди.

— У ёқларда бўлмаганман, — дедим мен. — Ўшанда сенга ёлғон гапирган эдим.

— Биладан.

— Қаёқдан биласан?

— Биладан-да, азизим! Албатта биладан! Дарров сезганман!

— У пайтларда тентак эдим. Қип-қизил нодон эдим. Шунинг учун сени алдаганман.

— Ҳозир-чи?

— Ҳозир ундан баттарман, — жавоб бердим мен. — Кўрмаяпсанми? — Мен витринадаги пароходга ишора қилдим. — Бунга ўтириш бизга насиб этмайди. Пешонамиз курсин!

Пат кулиб, тирсагимдан ушлади.

— Вой, азизим-ей, нима учун камбағалмиз-а? Бой бўлганимизда пулни қандай ишлатишни билардик. Шунақа бадавлат кишилар борки, ўз маҳкамалари ва банкларида тухум босиб ўтиришдан бошқа нарсани билишмайди.

— Шунинг учун ҳам улар бадавлат-да, — дедим мен. — Мабодо биз ҳам бойиб кетсак, кеккайишимиз узоққа чўзилмасди.

— Гапинг тўғри. Ҳаш-паш дегунча йиққанимизни кўкка совурардик.

— Эҳтимол, азбаройи пулни тез сарфлаганимиздан тузук-куруқ роҳат ҳам қилолмасдик. Бизнинг давримизда бой бўлиш касбга айланиб қолди. Машаққатли касбга айланиб қолди.

— Қашшоқ бойлармиз! — деди Пат. — Шунинг учун, яхшиси, ўзимизни қачонлардир бой бўлган-у, кейин қашшоқлашган кишилардай тутишимиз керак. Айтайлик, ўтган ҳафта сен сингансан, шу сабабли уйни ҳам, менинг тақинчоқларимни ҳам, мошинани ҳам сотишга тўғри келган. Нима дейсан?

У кулиб юборди.

— Унда кетдик! Иккаламиз ҳам синганмиз. Кулбамизга бориб, бадавлат кунларимизни эслаймиз.

— Яхши фикр.

Яна аста йўлга тушдик. ёниб турган чироқлар ёнига янгилари қўшилди. Кабристонга яқинлашганда осмонда учиб кетаётган кабинаси ёп-ёруғ самолётга кўзимиз тушди. У, худди эртақлардаги афсонавий семурғдай, бепоён кўкда тобора ердан йироқлашиб борарди. Тўхтаб, то кўздан ғойиб бўлгунча унга термулиб турдик.

Қайтганимиздан сўнг орадан ярим соат ўтар-ўтмас биров эшикни тикиллатди. Хассе деб ўйладим. Туриб эшикни очсам, фрау Залевски. Рангида ранг йўқ.

— Юра қолинг, — шивирлади у.

— Тинчликми?

— Хассе.

Унга савол назари билан қарадим. Фрау елкасини қисди.

— Ичкаридан бекитволиб, жавоб бермаяпти.

— Ҳозир.

Патнинг олдига кириб, Хассе билан гаплашиб чиққунимча дам олиб туришни илтимос қилдим.

— Бўпти, Робби. Ростдан ҳам яна чарчадим.

Фрау Залевскига эргашидим. Хассенинг эшиги олдига қарийб бутун пансион тўпланганди: энги кенг ола-була кўйлак кийган малла соч Эрна Бениг; ҳарбийча камзулли марка йиғувчи кассир; ҳозиргина қаҳвахонада аёллар билан беармон рақсга тушиб келган Орлов; Хассени чақиравериш овози хириллаб қолган Жоржи ва ниҳоят, ҳаяжон, қўрқув ва синчковликдан кўзлари ола-кула бўлиб турган Фрида.

— Анча бўлдими очмаётганига? — сўрадим Жоржидан.

— Чорак соатдан ошди, — бидирлади қисқичбақадай қип-қизариб кетган Фрида. — Ичкарида ўтиришти, тушдан кейин ҳеч қаёққа чиққани йўқ, хонасида обдон у ёқдан-бу ёққа юриди, кейин жим бўлиб қолди...

— Калит ичкарида, — деди Жоржи, — эшик қулф.

Фрау Залевскига қарадим.

— Калитни итариб ташлаб, эшикни очиш керак. Хонанинг бошқа калити борми?

— Ҳозир ҳамма калитни опкеламан, — деди Фрида фавқулодда жонсарақлик билан. — Бирортаси тушиб қолар.

Менга бир бўлак сим узатишди. Калитни бураб, қулф ичидан чиқаздим. Жиринглаб эшик орқасига тушди. Фрида кафтларини юзига босиб, қийқириб юборди.

— Йўқолинг бу ердан, — дедим унга ва калитларни қулфга солиб кўра бошладим. Биттаси тушди. Эшикни очдим. Хона ним қоронғи бўлгани учун аввалига ҳеч ким кўринмади. Каравот теп-текис, стуллар бўш, жавон эшиклари берк.

— Ана турипти! — деди Фрида яна олдинга суқулиб ўтиб. Юзимга унинг иссиқ нафаси, димоғимга пиёз ҳиди урилди. — Ана, дераза олдида турипти.

— Йўқ, — Орлов шундай дедию хонага кириб, тез қайтиб чиқди. Мени четга суриб, эшикни ёпди, кейин йўлақда турганларга мурожаат қилди: — Боринглар. Кўришинглар шарт эмас, — деди у вазмин рус лаҳжасида. Ўзи эшик олдидадан жилмади.

— Ё парвардигор! — фрау Залевски орқага тисарилди. Эрна Бениг ҳам бир неча қадам нари кетди. Фақат Фрида олдинга талшинган эди, Орлов уни тўхтатди.

— Кўйинг, кераги йўқ... — деди у яна.

— Жаноб! — бирдан кассир хезланиб қолди. — Нима ҳаққингиз бор? Муҳожир бўлсангиз!..

Орлов унга хотиржам қаради.

— Муҳожир денг... — деди у. — Муҳожир... ҳозир бунинг аҳамияти йўқ. Гап бунда эмас...

— Ўлганми? — Фрида сира тинчимасди.

— Фрау Залевски, — дедим мен. — Майли, сиз қолинг, Орлов иккаламиз қолайлик.

— Дарров дўхтирга қўнғироқ қилинг, — деди Орлов.

Жоржи гўшакни кўтарди. Бари бир неча дақиқа ичида юз берди.

— Мен ҳам қоламан! — деди кассир қип-қизариб. — Немис фуқароси сифатида ҳаққим бор...

Орлов елкасини қисиб, эшикни очди. Кейин чироқни ёқди. Аёллар қичқириб, ўзларини орқага ташлашди. Деразада юзи қорайиб, оғзидан тили чиқиб қолган Хассе осилиб турарди.

— Чилвирни қирқинглар! — деб бақирдим мен.

— Фойдаси йўқ, — деди Орлов совуққонлик билан. — Бунақа воқеани кўрганман... юзига қаранг... аллақачон жони узилган.

— Бир уриниб кўрайлик...

— Тегмаган маъкул. Олдин полиция келсин.

Шу пайт эшик жиринглади. Қўшни уйда турадиган дўхтир келган эди. У озғин, букчайган гавдага қарадию:

— Кечикибмиз, — деди. — Майли, бир сунъий нафас олдириб кўрайлик. Пичоқ беринглар, дарҳол полицияга қўнғироқ қилинглар.

Хассе эшилган ипак чилвирга ўзини осган эди. Бу хотинининг қизил халатидан қолган боғич бўлиб, дераза тепасидаги илгакка маҳкам боғланганди. Боғичга совун суртилган. Афтидан, Хассе дераза тоқчасига чиққану кейин ўзини пастга ташлаган. Қўллари чангак бўлиб қолган, афтига қараб бўлмайди. Энг қизиги, ясанвопти. Эгнида тоза матодан тикилган кўк костюм, оҳори тўқилмаган кўйлак, соқоли олинган. Столи устида паспорт, омонат дафтарчаси, тўртта ўн маркалик пул, озгина кумуш ва иккита хат — бири хотинига, биттаси полицияга. Хотинига ёзилган хатнинг ёнида кумуш тамакидон билан никоҳ узуги.

Назаримда у жонига қасд қилишдан олдин ҳамма нарсани пухта ўйлаган. Хона саришта. Пастак жавон устида турган пул билан бир варақ қоғозга кўзимиз тушиб қолди. Унга: “Жорий ой учун тураржой тўловининг қайтими”, — деб ёзилган. Бу пул алоҳида қўйилган, шу билан гўё бу нарсаларнинг ўлимимга дахли йўқ, демоқчи бўлган.

Фуқароча кийинган икки мансабдор келди. Жасадни сиртмоқдан бўшатиб олишга улгурган дўхтир ўрнидан турди.

— Ўлган, — деди у. — Жонига қасд қилган. Бунга шубҳа йўқ.

Мансабдорлар чурқ этишмади. Эшикни ёпиб, хонани синчиклаб кўздан кечиришди, кейин жавон галадонидан бир нечта хатни олиб, столдаги иккита дастхатга солиштиришди. Ёшроқ мансабдор маъноли бош силкиб қўйди.

— Сабабини ҳеч ким биладими?

Билганларимни гапириб бердим. У яна бош силкиб, манзилимни ёзиб олди.

— Жасадни олиб кетса бўладими? — сўради дўхтир.

— Шаритэ шифохонасининг санитар машинасига буюртма берганман, — жавоб берди ёш мансабдор. — Ҳозир кеп қолади.

Кута бошладик. Хонага сукунат чўкди. Дўхтир Хассенинг устига энгашиб, тугмаларини ечди ва сочиқ билан кўкрагини ишқалай бошлади, кейин қўлларини бир неча марта кўтариб-туширди. Ҳаво жонсиз ўпкага чийиллаб кириб-чиқарди.

— Шу ҳафтада ўн иккинчиси, — деди ёш мансабдор.

— Сабаби бир хилми? — сўрадим ундан.

— Йўқ. Асосан ишсизликдан. Иккита оила газдан заҳарланган. Биттасида учта фарзанд бўлган. Оилалар ҳамма вақт газни очиб қўйиб, ҳаёт билан видолашишади.

Санитарлар замбил кўтариб киришди. Уларга қўшилиб Фрида ҳам хонага кирдию Хассенинг жасадига тикилиб қолди.

— Нима керак сизга? — сўради ундан ёши улуғ мансабдор.

Фрида чўчиб тушди.

— Гувоҳлик беришим керак-ку, ахир, — деди у дудуқланиб.

— Йўқол бу ердан!

Санитарлар Хассенинг устига адёл ташлаб, олиб чиқиб кетишди. Кейин иккала мансабдор ҳам кетишга тараддулди. Улар хужжатларни олволишди.

— У дафнга пул қолдирипти, — деди ёш мансабдор. — Керакли жойга топширамиз. Хотини келса, айтинглар — полицияга кирсин. Эри жамғармасини унга васият қилган. Бошқа буюмлари ҳозирча шу ерда турса бўладими?

Фрау Залевски бош силкиди.

— Бу хонани энди ижарага беролмайман.

— Яхши.

Мансабдор хайрлашиб, чиқиб кетди. Биз ҳам тарқалдик. Орлов эшикни қулфлаб, калитни фрау Залевскига берди.

— Бу воқеани дoston қилиб юриш шарт эмас, — дедим мен.

— Гапингиз тўғри, — маъқуллади фрау Залевски.

— Сизни назарда тутяпман, Фрида, — қўшиб қўйдим мен.

Фриданинг кўзларидан учқун сачраб кетди-ю, лекин индамади.

— Агар фрейлейн Хольманга гапириб қўйсангиз, мендан яхшилик кутманг.

— Ўлибманми касал хотинга гапириб! — деди у гажирлик билан.

Юзига тарсаки тортгим келди-ю, ўзимни тийдим.

— Шўрлик Хассе, — деди фрау Залевски.

Йўлак қоп-қоронғи эди.

— Граф Орловга қўполлик қилдингиз, — дедим кассирга. — Кечирим сўраб қўйсангиз бўлармиди?

Қария кўзларини пирпиратди, сўнг бирдан томоққа зўр берди:

— Немиснинг эркаги кечирим сўрамайди! Айниқса, осиеликдан! — Шундай дедию эшигини қарсиллатиб ёпиб, хонасига кириб кетди.

— Оташин марка йиғувчимизга нима бўлди? — сўрадим таажжубланиб. — Мусичадай ювош эди-ку.

— Кейинги пайтларда сайловолди йиғилишларининг бирортасидан қолма-япти, — қоронғиликдан Жоржининг овози эшитилди.

— Э, гап бу ёқда экан-да!

Орлов билан Эрна Бениг кетишди. Фрау Залевски бирдан хўнграб юборди.

— Қўйинг, йиғламанг, — дедим унга. — Энди ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмайди.

— Қандай даҳшат! — пиқиллади у. — Бу ердан кўчиб кетишим керак, чида-ёлмайман!

— Чидайсиз, — дедим мен. — Газдан заҳарланиб ўлган бир неча юз инглиз-ни кўрганман. Чидаганман...

Жоржининг қўлини қисиб, хонамга кирдим. Чироқни ёқишдан олдин беихтиёр деразага қарадим. Кейин қулоқ солдим. Пат ухлаб ётарди. Жавондан коньякни олиб, қадаҳни тўлдирдим. Тоза коньяк эди, яхшиям борлиги. Шишани столга қўйдим. Охирги марта Хассе шу коньякдан ичган эди. Уни ёлғиз қолдирмасам бўлар экан. Ким билипти бунақа бўлишини? Ўзимдан ўпкالا-шим ноўрин. Ҳаётда нималарни кўрмадим, қандай кунларни бошдан кечирма-дим! Шунга биламанки, ё қилган ҳамма ишингдан ўпкаланганинг керак, ёки ҳеч нарсадан ўпкаланмаслик лозим. Бу ҳодиса яқшанбага тўғри келгани чатоқ бўлди. Агар бегим кунлари бўлганда у ишига кетарди, эҳтимол, фожеа ҳам юз бер-масди.

Яна коньяк ҳўшладим. Энди ўйлашдан фойда йўқ. Қолаверса, эртага ким нима бўлишини Оллоҳ билади. Балки, вақт-соати келиб, бугун ичинг ачиётган одамнинг дунёда энг бахтли инсон бўлиб туюлар?

Патнинг шарпаси эшитилди. Олдига кирдим. У кўзларини очиб ётарди.

— Менга нима бўлди ўзи, Робби? — деди у. — Яна тошдай қотиб ухлабман.

— Яхши-да.

— Йўқ, — у ёстиққа суянди. — Бунақа ухлашни хоҳламайман.

— Нега? Баъзан уйқуга ётганда эллик йил уйғонмасам дейман.

— Шунча йилга қаришингни ўйламайсан-да.

— Қайдам. Бу уйғонганингдан кейин маълум бўлади.

— Бир нарсадан хафамисан?

— Йўқ, — дедим мен. — Аксинча. Ҳозир кийиниб, бирор жойга борсак-да, тузукроқ овқатлансак. Сен яхши кўрадиган таомларнинг баридан татиб кўра-миз. Қиттай-қиттай отамиз.

— Зўр таклиф, — жавоб берди у. — Бу ҳам шармандаларча синганимиз ша-рафигами?

— Албатта.

XXI

Октябрнинг ўрталарида мени Жаффе чақиртирди. Соат ўн бўлишига қара-май, ҳавонинг авзойи бузуқлигидан шифохонадаги чироқлар ёниқ эди. Электр нури ташқаридан тушиб турган заиф ёруғликка қоришиб, баттар равшанлашиб кетгандай туюларди.

Жаффе каттакон кабинетига бир ўзи ўтирарди. Кирганимда тепакал боши-ни кўтарди-да қовоғини солиб, ёмғир савалаётган деразага имо қилди.

— Падарлаънат ҳавога қаранг!

Елкамни қисдим.

— Очилиб кетар.

— Очилмайди.

У менга бир қаради-ю, индамади. Кейин қаламни олиб, бирмунча вақт столни тикиллатиб ўтирди, сўнг уни жойига қўйди.

— Нима сабабдан чақиртирганингизни сезиб турибман, — дедим унга.

Жаффе бир нима деди.

Бир оз кутдим. Сўнг яна ўзим гап бошладим:

— Пат даволанишга кетиши керак, шундайми?

— Ҳа.

Жаффе столдан кўз узмасди.

— Октябрнинг охирларига мўлжаллагандим. Лекин ҳавони кўряпсиз-ку... —

У яна қаламни қўлига олди.

Шамол эпкани ёмғир томчиларини дераза ойналарига келтириб урди. Пу-лемётнинг оний тариллашига ўхшаб кетди.

— Сизнингча қачон жўнаши керак? — сўрадим ундан.

— Эртага.

Бир дақиқа карахт бўлиб қолдим. Сал ўзимга келганимдан кейин юрагимни ҳовучлаб сўрадим:

— Соғлиги шу даражада ёмонлашганми?

Жаффе бош чайқаб, ўрнидан турди.

— Ёмонлашганда умуман боролмасди, — деди у. — Лекин жўнаб кетгани маъқул. Бунақа ҳаво унга тўғри келмайди. Шамоллаб қолиши бор, кейин...

У столдан бир неча хатни олди.

— Ҳаммасини тайёрлаб қўйдим. Борволсанглар бўлди. Санаторийнинг бош дўхтирини талабалигидан биламан. Яхши одам. Фрейлейн ҳақида батафсил ёздим.

Жаффе менга иккита хат берди. Уларни олдим-у, аммо чўнтагимга солмадим. Профессор ўрнидан туриб келиб, қўлини елкамга қўйди. Қўли кушнинг қанотидай енгил эди.

— Биламан, қийин, — деди у аллақандай паст, маънос оҳангда. — Тушунаман... Шунинг учун ҳам бу ишни орқага суриб келаётган эдим.

— Қийин жойи йўқ... — дедим мен.

У қўл силтади.

— Қўйсангиз-чи...

— Рост, — эътироз билдирдим мен. — У маънода эмас... Фақат бир нарсани билмоқчиман: омон-эсон қайтиб келадими?

Жаффе жавоб қайтаришга шошмади. Қоп-қора, қисик кўзлари чироқ нурида йилтираб турарди.

— Ҳозир сизга бунинг нима кераги бор? — деди у ниҳоят.

— Агар қайтиб келмайдиган бўлса, бормаи қўя қолгани яхши.

— Нималар деяпсиз?

— Шу ерда қолгани тузук.

У менга тикилиб қаради.

— Оқибати нима бўлишини биласизми?

— Ҳа, — жавоб бердим унга. — Ўлади, лекин ёлғизликда эмас. Бунинг нималигини мен ҳам яхши тушунаман.

Жаффе, худди эти увишгаётгандай, елкасини кўтарди. Кейин дераза олдига бориб, хийла вақт ёмғир ёғишини кузатиб турди. Менга қайрилиб қараганида юзини танимай қолдим.

— Ёшингиз неччида?

— Ўттизда, — жавоб бердим унинг ниятини илғамай.

— Ўттизда, — такрорлади у худди ўзи билан ўзи гаплашаётгандай. — Ўттиз, э-ҳа! — Кейин ёзув столининг ёнига борди. Каттакон, ялтироқ стол олдида зиғирдайгина бўлиб қолди. — Мен ҳадемай олтмишга кираман, — деди у менга қарамай. — Лекин мен бундай қилолмасдим. Фойдаси йўқлигини билиб турсам ҳам, уриниб кўрардим, қайта-қайта уринаверардим.

Индамадим. Жаффе ҳам ўша жойда тураверди. Гўё бу дунёни унутганди. Кейин худди уйқудан уйғонгандай бўлди-ю чеҳраси ҳам асил ҳолига қайтди.

— Тоғда қишни яхши ўтқазади. Бунга ишончим комил.

— Фақат қишними?

— Менимча, баҳорда қайтиб келиши мумкин.

— Менимча... Бунга қандай тушуниш керак?

— Ҳаммасини айтишим керакми?! — деди Жаффе. — Қизиқсиз-а... Ҳозир аниқ бир гапни айтолмайман. Ким билади у ёғини? Баландликда ўзини қандай ҳис этади, кўрамиз. Лекин умид қиламанки, баҳорда қайтиб келади.

— Умид қиламан?

— Ҳа. — У столини айланиб ўтиб, чиқиб турган ғаладонни шунақа тепдики, стаканлар жиринглаб кетди. — Тушунсангиз-чи, азизим, уни жўнатиш менга ҳам осонмас!

Ҳамшира кирди. Жаффе унга чиқиб туришни ишора қилди. Аммо оппоқ сочлари хурпайган, бесўнақай, япаски юз ҳамшира қаққайиб тураверди.

— Кейин, — деди Жаффе. — Кейин кирасиз!

Ҳамшира зарда билан қайрилиб, эшик томон юрди. Чиқиб кета туриб, чи-роқ тугмачасини босди. Хона бирдан сутранг нурга тўлди. Жаффенинг юзи тупроқ тусига кирди.

— Алвасти! — деди у. — Йигирма йилдан буён бўшатаман дейман-у, бўшатомайман. Ишига пухта-да. Кейин менга юзланди: — ҳўш?

— Бугун кечкурун жўнаймиз, — дедим мен.

— Бугун?

— Ҳа. Башарти бориш керак экан, эргани кутиб нима қиламиз. Ўзим олиб бориб қўяман. Бир неча кунга ишдан рухсат сўрайман.

Жаффе мен билан қўл қисишиб хайрлашди.

Эшиккача бўлган масофа жудаям узоқ туюлди.

Кўчага чиққанимда хатлар ҳамон қўлимда эканини пайқадим. Ёмғир конвертларга тасирлаб тушарди. Артиб, ён киссамга солдим. Кейин атрофга алангладим. Бино олдига автобус келиб тўхтади. Одам тирбанд эди. Бир талай йўловчилар тушишди. Қора рангли ялтироқ ёмғирпўш кийган уч-тўртта қиз кондукторга ҳазил қилди. У ёш йигит эди, буғдой ранг, тишлари садафдай. “Ё алҳазар, — дедим ичимда. — Бунақа бўлиши мумкин эмас. Атрофда ҳаёт қайнаб турипти, Пат нега ўлиши керак?”

Кондуктор қўнғироқни босди, автобус жойидан қўзғалди. Гилдираклар остидан йўлкага лой сачради. Тез жўнадим. Кестерни огоҳлантиришим ва чипта олишим керак эди.

Кундузи соат ўн иккида уйга келиб, йўл тадоригини кўрдим, ҳатто санаторийга хабарнома жўнатишга ҳам улгурдим.

— Пат, — дедим хонасига кира солиб. — Кечгача нарсаларингни йиғиштиришга улгурасанми?

— Кетишим керакми?

— Ҳа, Пат.

— Бир ўзим-а?

— Йўқ. Бирга кетамиз. Сени олиб бориб қўяман.

Унинг ранги хиёл ўзгарди.

— Қачонга тайёр бўлишим керак?

— Поезд кечкурун соат ўнда жўнайди.

— Ҳозир бирор ерга кетасанми?

— Йўқ. Шу ерда бўламан.

У оғир тин олди.

— Бўпти, Робби. Бошлайверамизми?

— Вақтимиз ҳали кўп.

— Йиғиштиравераман. Тайёр тургани яхши.

— Майли.

Ярим соатда ўзимга керакли нарсаларни тахт қилдим. Кейин фрау Залевскининг олдига кириб, кетаётганимизни айтдим. Патнинг хонасини биринчи ноябрдан, ҳатто ундан олдинроқ ҳам бирорта одамга ижарага бериши мумкинлиги ҳақида келишиб олдик. Бека гапни узоқдан бошлаётган эди, хонадан тез чиқиб кетдим.

Пат кийим солинадиган чамадон олдида чўккалаб ўтирар, қўйлаклари очиқ жавонда осилиб турарди. Ички кийимлари каравот устида ётипти. У пойафзалларини жойлаштираётганди. Бу ерга кўчиб келганида ҳам шу алфозда ўтириб, нарсаларини битта-битталаб чамадондан олгани ёдимга тушди, назаримда, бунга минг йил бўлган, аини пайтда, худди кечагина юз бергандай эди.

— Ялтироқ қўйлагингни ҳам оласанми?

У бош силкиди.

— Робби, ортиқча нарсаларни нима қиламиз? Тақир-тукурларни, масалан?

— Фрау Залевски билан келишиб қўйдим. Сиққунича хонамга опкириб қўяман, қолганларини омонатхонага топширамиз. Келганингдан кейин қайтариб оламиз.

— Қачон келаман-у...

— Баҳорда-да. Тоғ офтобида қип-қизариб келасан.

Кечгача ҳамма нарсани тайёрлаб қўйдик. Қизиқ: жавон, каравот, стол-стуллар — бари жой-жойида турарди-ю, назаримда, хона бўм-бўш бўлиб, хувиллаб қолгандай эди. Пат каравотга ўтирди. Анча толиққан эди.

— Чироқни ёқайми?

У бош чайқади.

— Сал туриб.

Ёнига ўтирдим.

— Сигарета берайми?

— Йўқ, Робби. Сал дам олволай.

Туриб, дераза ёнига бордим. Кўча чироқлари ёмғир остида милтираб турипти. Дарахт шохлари орасида шамол чарх уради. Йўлкадан Роза ўтди. Қўнжи узун этиги ярқирайди. Қўлтиғига қоғоз халтани қистирволиб, “Интернациональ” га кетяпти. Афтидан, қизига яна бирор нарса тўқиган бўлса керак. Кейин Фрицци билан Марион ўтишди, иккови ҳам гавдасига ёпишиб турган оқ ёмғиргўш кийиб олган. Бир оздан сўнг оёғини судраб Мими ўтди, қариб кетган, уст-боши эски, ҳорғин.

Юзимни бурдим. Хона қоп-қоронғи, Пат ҳатто кўринмасди. Фақат нафасини эшитардим. Қабристондаги дарахтлар ортидан реклама чироқлари аста юқорига ўрлай бошлади. Машҳур сигаретанинг номи худди ола-була орден тасмасидай томларга тирмашди, вино ва ликёрлар кўк ҳамда яшил тусда ҳалқа-ҳалқа бўлиб кўпирди, ички кийимлар дўконининг рекламаси ярқиради. Рангбаранг нурлар олдин шифт ва деворларга ястаниб, сўнг чор атрофга таралиб кетар, хона денгиз тубидаги гаввослар қалпоғига ўхшарди. Унинг теграсида ёмғир тўлқинлари мавж урар, тепадан, сув қатлами орасидан, олис дунёнинг заиф шуъласи базур ўтаётгандай туюларди.

Соат саккиз эди. Кўчада мошина сигнал берди.

— Таксида Готтфрид келди, — дедим Патга. — Бизни овқатлангани олиб боради.

Деразадан қараб, ҳозир чиқамиз, дедим. Кейин стол чироғини ёқиб қўйиб, хонамга чиқдим. Кўзимга жудаям совуқ кўринди. Ром шишасини очиб, апиттапил бир ҳўтлам ютдим. Кейин креслога ўтириб, деворга тикилдим. Тагин ўрнимдан туриб, сочимни тараш учун ойна олдига бордим. Афтимни кўриб, соч тараш ҳам эсдан чиқди. Юзимга совуқ нигоҳ билан тикиларканман, лабларимни қисиб илжайдим. Кўзгудаги жиддий ва қонсиз аксим ҳам менга қараб кулди.

— Сени қара-ю! — дедим ичимда. Сўнг яна Патнинг олдига кирдим.

— Кетдикми, дўстим?

— Кетдик, — деди Пат, — олдин хонангга бир кириб чиқмоқчиман.

— Нега? Шу эски хужрада нима қиласан?

— Сен тура тур. Ҳозир чиқаман.

Бир оз кутиб, изидан кирдим. Мени кўриб, Пат сесканиб кетди. Бунақа аҳволда сира учратмагандим. У хонанинг ўртасида мунғайиб турарди. Бу ҳол бир лаҳзагина давом этди, чеҳрасига яна табассум югурди.

— Кетдик, — деди у. — Готтфрид кутиб қолди.

Ошхона ёнида фрау Залевскига дуч келдик. Унинг оппоқ гажаклари титрарди. Қора шойи кўйлагига марҳум Залевскининг акси туширилган тўғнағични қадаб олган.

— Бардам бўл! — шивирладим Патга. — Ҳозир сени бағрига босади.

Шу он Пат аёлниг улкан кучоғига ғарқ бўлди. Фрау Залевски йиғларди — яна бирипас турса, унинг кўз ёшларидан шалаббо бўларди. Онахон Залевски йиғлаганда кўз косалари қайнар булоққа айланарди.

— Узр, — дедим унга. — Шошиб турибмиз! Кетишимиз керак!

— Шошиб турибмиз? — Фрау Залевски менга еб юборгудай қаради. — Поезд икки соатдан кейин жўнайди! Шундан фойдаланиб, қиз шўрликни араққа бўқтирмақчимисиз?

Пат кулиб юборди.

— Йўқ, фрау Залевски. Дўстларимиз билан хайрлашишимиз керак.

Фрау Залевски ишонқирамай бош чайқади.

— Фрейлейн Хольман, сизнинг назарингизда бу одам — тилла йигит, аслида эса тилла сувига чайилган арақнинг шишаси.

— Ўхшатишни боппладингиз, — дедим мен.

— Болагинам!.. — фрау Залевски яна обидийда қила бошлади. — Тезроқ қайтинг! Хонангиз сизни кутади. Ҳатто шахсан кайзернинг ўзи ижарада турган бўлса ҳам, келишингиз билан чиқазиб юбораман.

— Раҳмат, фрау Залевски! — деди Пат. — Мингдан-минг раҳмат. Қартада очган фолларингиз учун ҳам ташаккур. Сираям унутмайман.

— Баракалла. Тезроқ соғайиб, отдай бўп кетинг!

— Ҳаракат қиламан. Хайр, фрау Залевски! Хайр, Фрида!

Жунадик. Зинапоя қоронғи эди — лампочкаларнинг анча-мунчаси куйган. Пат зиналарни авайлаб босиб, эҳтиётлик билан пастга туша бошлади. Ундан садо чиқмасди. Назаримда, уйга бориб келиш муддати тугагану мана энди яна фронтга жўнаш учун вокзалга кетаётгандаймиз.

Ленц такси эшигини очди.

— Эҳтиёт бўлинглар! — деди у. Машина атиргулларга тўла эди. Оқ ва қизил гунчалардан боғланган иккита катта-катта гулдаста орқа ўриндиқда ётарди. Дарров пайқадим — черков боғидан. — Охиргисини узиб келдим, — тушунтирди Ленц ғурур билан. — Лекин бу гал қийин бўлди. Руҳонийга рўпара келиб қолдим.

— Кўзлари болаларникидай кўм-кўкми? — сўрадим ундан.

— Э, ўша сенминг, бўталоғим! — хитоб қилди Готтфрид. — Демак, у сен ҳақингда гапирипти-да. Кетганингдан кейин боғнинг аҳволини кўриб, роса хафа бўпти шўрлик. У, эркалар орасида художўйлар яна кўпая бошлади, деб ўйлаган экан.

— Сенга индамадими?

— Гаплашишни билиш керак-да, оғайни. Охирида ўзи ҳам узишворди.

Пат кулиб юборди.

— Ростданми?

Готтфрид айёрона жилмайди.

— Бўлмасам-чи! У сакраб-сакраб, энг баланд шохлардаги гулларни ҳам узди. Худди спортчининг ўзи, дейсан. Гапига қараганда, гимназияда ўқиб юрган пайтларида футбол ўйнаган экан. Ўнг қанотда, шекилли.

— Сен тақводор одамни ўғирликка бошлабсан, — дедим унга. — Энди дўзахга тушасан. Дарвоқе, Отто қани?

— Альфонснинг қаҳвахонасида кутяпти. Ўша ерга борамиз-ку, тўғрими?

— Албатта, — деди Пат.

— Кетдик.

Бизга орасига қизил карам билан олма тиқиб пиширилган куён гўшти беришди. Овқатланиб бўлганимиздан сўнг, Альфонс патефон қўйди. Дон казаклари хорини тингладик. Ниҳоятда сокин қўшиқ эди. Хорнинг паст оҳанги узра биттагина тиниқ овоз янграрди. Гуё эшик шовқинсиз очилиб, ичкарига кекса ва ҳорғин киши киргану стол ёнига ўтириб, ўз ёшлиги тўғрисидаги қўшиққа жимгина қулоқ тутаётгандай эди.

— Болаларим, — деди Альфонс қўшиқ оҳанги аста-секин пасайиб, ахийри ҳавога сингиб кетганидан сўнг. — Болаларим, ҳар гал шу қўшиқни эшитганимда нима ҳақда ўйлашимни биласизларми? Ипрни, минг тўққиз юз ўн еттинчи йилни эслайман. Март оқшоми, Бергельсман ёдингдами, Готтфрид?

— Албатта, ёдимда, — деди Ленц. — Ўша оқшомни, олча дарахларини сира унутолмайман.

Альфонс бош силкиди.

Кестер ўрнидан турди.

— Энди қўзғаламиз. — У соатига қаради. — Вақт бўп қолди.

— Бир қадаҳдан коньяк ичайлик, — деди Альфонс. — Ҳақиқий “Наполеон”. Сизларга атаб олиб қўйган эдим.

Қадаҳларни бўшатиб, ўрнимиздан турдик.

— Хайр, Альфонс! — деди Пат. — Ҳамма вақт бу ерга жон-жон деб келганман. — У қўлини узатди.

Альфонс қип-қизариб, Патнинг кафтини қисди.

— Мабодо бирор нарса керак бўлиб қолса... тортинманг, хабар қилинг. — У Патга саросималаниб қаради. — Энди сиз ўзимизникисиз. Аёл кишининг бу қадар улфат бўлиб кетишини тасаввур қилолмасдим.

— Раҳмат, — деди Пат. — Раҳмат сизга. Менга шу гапингизнинг ўзи кифоя. Хайр, яхши қолинг.

— Хайр! Ой бориб, омон келинг!

Кестер билан Ленц бизни вокзалга кузатиб қўйишди. Йўл-йўлакай уйимиз олдида тўхтаб, кучукни олиб чиқдим. Юпп чамадонларни олиб кетган эди.

Вокзалга сўнгги дақиқада етиб келдик. Вагонга чиқишимиз билан поезд ўрнидан кўзгалди. Готтфрид чўнтагидан қоғозга ўроғлик шишани чиқазиб, менга узатди.

— Ушла. Йўлда керак бўлади.

— Раҳмат, — дедим мен, — ўзинглар ичинглар, йигитлар. Менда бор.

— Олсанг-чи! Бу нарса ортиқчалик қилмайди! — У юриб кетаётган поездга шишани отди. — Хайр, Пат! — қичқирди у. — Бу ерда ишимиз касод бўлса, олдингларга борамиз. Отто тоғ спорти бўйича мураббий, мен рақс муаллими бўламан. Робби рояль чалади. Сайёр гуруҳ тузиб, меҳмонхонама-меҳмонхона юрамиз.

Поезд тезлашиб, Готтфрид орқада қолиб кетди. Пат бошини деразадан чиқазиб, вокзал муюлишида кўздан ғойиб бўлгунча, уларга рўмолчасини силкитиб турди. Кейин мен томонга бурилиб қараган эди, кўзларида жиққа ёш кўрдим. Дарров тирсагидан ушладим.

— Юр, — дедим унга, — Бирор нарса ичайлик. Бугун ўзингни мардона тутдинг.

— Сиртдан шунақа кўринган, — деди у жилмайишга уриниб.

— Менга ҳам ҳеч нарса татигани йўқ. Шунинг учун ичайлик деяпман-да.

Шишани очиб, унга озгина коньяк қуйиб бердим.

— Яхшими?

Пат бош силкиб, елкамга бошини қўйди.

— Охири нима бўларкин, азизим?

— Йиғламагин, — дедим мен. — Кун бўйи кайфинг чоғ эди, энди нега бунақа қилияпсан?

— Йиғлаётганим йўқ, — у шундай дегани билан икки юзидан ёш думаларди.

— Яна қиттай ичвор, — шундай деб, уни бағримга босдим. — Олис йўлга чиққанда дастлаб кўнгил бузилади, кейин одам кўникиб қолади.

— Тўғри, сен бунга эътибор берма. Ҳозир ўтиб кетади. Пича мени ёлғиз қолдир, сал ўзимга келволай.

— Нега энди? Кундузи жасур эдинг, майли, энди хоҳлаганингча йиғлайвер.

— Жасур эмас эдим, Робби. Сен пайқамагансан.

— Эҳтимол. Лекин аслида жасурлик шу-да.

У жилмайишга уринди.

— Нимаси жасурлик, Робби?

— Жасурлигинг шундаки, сен таслим бўлмаяпсан. — Патнинг сочларини силадим. — Инсонки таслим бўлмадим, демак, у ўз қисматидан кучлироқ.

— Менда жасорат йўқ, азизим, — деди у. — Менда фақат сўнгги ва энг улкан кўрқув қаршисида қалтираб турган аянчли ҳадик бор, холос.

— Мана шунинг ўзи ҳақиқий жасорат, Пат.

У пинжимга кирди.

— Эҳ, Робби, кўрқув нималигини сен билмайсан.

— Биаламан.

Эшик очилди. Проводник кириб, чипталаримизни сўради. Узатдим.

— Ухлаб кетиладиган ўрин хонимга тегишлими?

Мен бош силкидим.

— Унда ўшанақа вагонга ўтишингизга тўғри келади, — деди у Патга. — Бу чипта бошқа вагонларга ўтмайди.

— Майли.

— Кучукни эса юк вагонига топшириш керак. У ерда кучуклар учун махсус хона бор.

— Бўпти, — дедим мен. — Ухлаб кетиладиган вагон қаерда?

— Ўнгдан учинчи. Юк вагони поезднинг бошида.

У кетди. Кўксида кичкина чироқ чайқалиб турипти. Худди ер остида, шахтада юрганга ўхшайди.

— Кўчамиз, Пат. Биллини бир амаллаб ёнингга олиб кираман. Юк вагонига топширмаймиз.

Ўзимга ухлаб кетиладиган вагонга чипта олмаган эдим. Бир кеча — минг кеча эмас. Бир бурчакда ўтиравераман. Қолаверса, унақа чипта жуда қиммат.

Юпп Патнинг чамадонларини ўша вагонга қўйган экан. Кичкина, шинам купенинг қизил деворлари ярқирарди. Патнинг ўрни пастда эди. Проводникдан, тепадаги ўрин ҳам бандми, деб сўрадим.

— Ҳа, — деди у. — Франкфуртда йўловчи чиқади.

— Қачон етамиз у ерга?

— Икки яримда.

Унга чойга пул бердим. Проводник ўз хонасига кетди.

— Ярим соатдан кейин кучукни олиб, ёнингга келаман, — дедим Патга.

— Опкелолмайсан. Проводник кўриб қолади.

— Йўлини қиламан. Эшик очиқ турсин.

Орқага қайта туриб, проводникнинг ёнидан ўтдим, у менга тикилиб қаради. Кейинги бекатда кучукни кўтариб, перронга тушдим, ухлаб кетиладиган вагоннинг охирига бориб кута бошладим. Проводник зинапоядан пастга тушиб, бош проводникка бир нималарни тушунтиришга киришди. Фурсатдан фойдаланиб, вагонга яна лип этиб чиқволдим. Ҳеч ким сезмади. Патнинг купесига кирдим. У оқ пахмоқ халатда очилиб-сочилиб ўтирар, кўзлари чақнарди.

— Худого шукур, ўзимни яхши сезяпман, Робби, — деди у.

— Хайрият. Чўзилиб, дамингни олмайсанми? Мен ёнингга ўтираман.

— Қайдам... — У тепадаги ўринга ишора қилди. — Бирдан эшик очилиб, йўлдан озган аёлларни қутқариш уюшмасининг вакили кириб қолса нима бўлади?

— Франкфуртгача ҳали анча бор, — дедим унга. — Ҳушёр ўтираман. Ухламайман.

Франкфуртга яқин қолганда ўз вагонимга ўтиб, дераза ёнига ўтирдиму жиндай мизғимоқчи бўлдим. Аммо Франкфуртда купега мўйлови тюленникига ўхшаган бир одам кириб келди, апил-тапил чамадонини очиб, овқатланишга тушди. Очофатдай оғзини шунақа чапиллатардики, сира ухлаёлмадим. Танаввул бир соатча давом этди. Ниҳоят у мўйловини артди-да, ўрнига таппа ташлаб, шунақа бир куйни бошлаб юбордики, умримда бунақасини эшитмаганман. Бу хуррак эмас, бўрининг увлашига ўхшаган нола, узуқ-узуқ хўрсиниш ва бетўхтов кулқуллашдан иборат ажабтовур бир куй эди. Унда на бир тартиб бор, на оҳанг. Хайрият, мўйлов соат беш яримда поезддан тушиб кетди.

Эрталаб кўзимни очсам, дераза орти оппоқ. Гупиллатиб лайлак қор ёғарди. Купе ичи ғира-шира. Поезд энди тоғ оралаб борарди. Соат тўққиз. Ювингани чиқдим. Қайтиб келсам, купеда Пат турипти. Ранг-рўйи тиниқ.

— Яхши ухладингми?

У бош силкиди.

— Тепадаги ўринга келган йўловчи ким экан?

— Ёшгина, бамаъни бир қиз. Хельга Гутман, у ҳам ўша санаторийга кетаётган экан.

— Ростданми?

— Ҳа, Робби. Лекин сен ухламабсан, сузилиб турипти. Яхшилаб нонушта қилишинг керак.

— Қаҳва, — дедим мен, — қаҳва билан озгина олча арағидан ичворсам бас.

Вагон-ресторанга бордик. Бирдан кўнглим равшан тортди. Кечаги гашликдан асар ҳам қолмаганди.

Хельга Гутман аллақачон стол ёнида ўтирарди. У кушбичим, жанубликларга хос тийрак қиз эди.

— Тасодифни қаранг-а, — дедим мен, — битта санаторийга бораётган экан-миз.

— Тасодиф эмас, — жавоб берди у. — Бу пайтда барча кўчманчи қушлар ўша ёққа қараб учади. Рўпарадаги столни кўряписизми? — Қиз вагоннинг бурчагига ишора қилди. — Бари ўша санаторийга кетяпти.

— Қаёқдан биласиз?

— Ўтган йили танишганмиз. У ёқда, тепада, ҳамма бир-бирини танийди.

Хизматчи қаҳва келтирди. Бир стакан олча арағидан ҳам буюрдим. Бир нарса ичмасам бўлмасди. Салдан кейин анча тетиклашдим. Ресторанда ўтирганларнинг аксарияти санаторийга кетяпти, баъзилари иккинчи марта, демак, бу саёҳат улар учун сайрга чиққандай гап. Ваҳима қилмасам ҳам бўларкан. Мана шу одамлар сингари Пат ҳам бир куни қайтади. У ёққа иккинчи марта бориш тўғрисида ҳозир ўйлаётганим йўқ. Санаторийдан қайтиб, яна бир йил яшаш мумкинлигини билволдим, шунинг ўзи кифоя. Бир йилгача худо пошшо. Ўтмиш бизни узоқни кўзламасликка ўргатган.

Кечга яқин етиб келдик. Офтоб қор босган далаларда ярқирар, осмон шунақа мусаффо эдики, бунақа манзарани кўпдан буён кўрмагандик. Вокзалда одам гавжум. Кутиб олувчилар билан поезддан тушганлар қизгин сўрашишяпти. Хельга Гутманни хахолаб турган малла соч аёл билан оқ шим кийган икки эркак кутиб олди. Хельга, узоқ айрилиқдан сўнг қадрдон уйига қайтган кишидай, қаттиқ ҳаяжонда эди.

— Хайр, тепада кўришамиз! — қичқирди у бизга ва ҳамроҳлари билан чанага ўтирди.

Йўловчилар тез тарқалиб кетишди, кўп ўтмай перронда фақат иккаламиз қолдик. Ёнимизга ҳаммол келди.

— Қайси меҳмонхонага?

— “Ўрмон оромии” санаторийсига, — жавоб бердим мен.

У бош ирғаб, извошчини чақирди. Икковлари юкларни қўш отли ҳаворанг чанага юклашди. Оқ отларнинг бошларига ола-була патдан жиға қадалган, уларнинг бурунларидан чиқаётган буғ чана олдини булутдай қоплаб олганди.

Ўтирдик.

— Юқорига осма йўлдан чиқасизларми ёки чанадами? — сўради извошчи.

— Чанада узоқ юриладими?

— Ярим соат.

— Унда чанада кетаверамиз.

Извошчи жиловни силкитди. Йўлга тушдик. Қишлоқдан чиққач, йўл буралиб тепага кўтариларди. Санаторий қишлоқдан анча баландда эди. Бу деразалари катта-катта, узун, оппоқ бино эди. Бино тепасида байроқ ҳилпираб турарди. Касалхонага ўхшаган бир жой бўлса керак, деб ўйлагандим. Йўқ, санаторий кўпроқ меҳмонхонани эслатарди. Айниқса, биринчи қавати. Бу ерда камин ловиллаб турарди. Пастак столчаларга чой идишлари қўйилган.

Идорага кирдик. Кекса бир аёл Патга 79-хона ҳозирлаб қўйилганини айтди. Хизматчи юкларни олиб чиқиб кетди. Бир неча кунга менга ҳам жой топилади-ми, деб сўрадим. Аёл бош чайқади:

— Йўқ. Санаторийда ҳамма хона банд. Сиз қўшимча бинога жойлашишингиз мумкин.

— Қаерда у?

— Шу ерда, ёнма-ён.

— Майли, — рози бўлдим мен. — Битта хонани ажратинг, юкларимни ҳам ўша ерга олиб боришсин.

Шовқинсиз лифтда учинчи қаватга чиқдик. Бу ер ростдан ҳам касалхонага ўхшарди. Тўғри, анча шинам, лекин бари бир касалхонани эслатади. Йўлак ҳам, эшиклар ҳам оппоқ, ҳамма ёқ топ-тоза. Бизни катта ҳамшира қарши олди.

— Фрейлейн Хольманмисиз?

— Ҳа, — деди Пат. — 79-хона шекилли?

Ҳамшира бош силкиди-да, бизни бошлаб бориб, эшикни очди.

— Хонангиз мана шу.

Бу чоғроққина, ёп-ёруғ хона эди. Баланд деразага ботаётган қуёш шуъласи тушиб турипти. Столда қизил ва сариқ гуллар солинган гулдон. Дераза ортида қишлоқни тўшакдай қоплаган оппоқ қор кўзни қамаштиради.

— Қалай, сенга маъқулми? — сўрадим Патдан.

— Ёмонмас, — деди у бир оз сукутдан сўнг.

— Дўхтирга қачон учрашишим керак? — сўради Пат ҳамширадан.

— Эртага эрталаб. Бугун барвақтроқ ётинг, яхшилаб дамингизни олинг.

Пат пальтосини ечиб, оппоқ карават устига ташлади. Деворга ҳарорат варақаси осиб қўйилганди.

— Хонада телефон борми? — сўрадим мен.

— Розетка бор, — деди ҳамшира. — Аппарат қўйса бўлади.

— Мен яна нима қилишим керак? — сўради Пат.

— Бугун ҳеч нарса. Кун тартибини эртага айтишади. Соат ўнда дўхтирга кирасиз. Ўзим опкираман.

— Раҳмат сизга, ҳамшира, — деди Пат.

Ҳамшира кетди. Хона бирдан жимжит бўлиб қолди. Пат дераза олдига бориб, ботаётган қуёшга қаради. Қонталаш бўлиб ётган осмон аксида унинг гавдаси қора шарпага ўхшарди.

— Чарчадингми?

У менга бурилди.

— Йўқ.

— Ҳорғин кўринасан, — дедим мен.

— Бошқача ҳорғинлик, Робби. Дарвоқе, ҳоришга ҳали улгураман.

— Кийинасанми? — сўрадим ундан. — Бирор соат айланиб келсакмикин?

Олдин пастга тушайлик-чи.

— Майли, — деди у, — қайтанга яхши бўлади.

Лифтда биринчи қаватга тушиб, столлардан бирининг ёнига ўтирдик. Сал ўтмай, Хельга Гутман дўстлари билан келиб қолди. Улар ҳам бизнинг столимиз атрофига ўтиришди. Хельганинг кайфи чоғ, тинмай ҳазил-мутойиба қиларди. Мен Патнинг янги танишлар орттирганидан хурсанд эдим. Бу ерда биринчи кунни ўтқазिश қийин, холос.

XXII

Бир ҳафтадан сўнг шаҳарга қайтдим, вокзалдан тўппа-тўғри устахонага жўнадим. Кечки пайт эди. Ҳамон ёмғир қуярди. Тоққа кетганимизга бир йил бўлгандай эди назаримда.

Устахонада Кестер билан Ленц ўтиришган экан.

— Вақтида келдинг, — деди Готтфрид.

— Тинчликми?

— Олдин нафасини ростлаб олсин, — деди Кестер.

Ўтирдим.

— Патнинг соғлиги қалай? — сўради Отто.

— Тузук. Нисбатан яхши. Айтинглар, нима гап ўзи?

Ҳамма гап ўзимиз судраб келган анови пачоқ мошина устида экан. Уни таъмирлаб, икки ҳафта бутун эгасига топширган эдик. Кеча Кестер пулни олгани борипти. Маълум бўлишича, мошина эгаси синган, унинг бошқа буюмлари қатори мошина ҳам кимошди савдосига қўйилган.

— Ваҳима қиладиган жойи йўқ, — дедим мен. — Суғурта идорасига мурожаат қиламиз.

— Биз ҳам шуни ўйлагандик, — жавоб берди Ленц. — Аксига олиб, мошина суғурта қилинмаган экан.

— Оббо! Ростданми, Отто?

Кестер бош силкиди.

— Бугун билдим.

— Бировга яхшилик қилсанг шу-да. Тагин ўша пачоқ тоғорани деб, мушглашиб юрибмиз, — тўнғиллади Ленц. — Тўрт минг марканинг ҳиди келиб турувди-я!

— Ким билиб ўтирипти? — дедим мен.

Ленц хахолаб кулди.

— Роса чув тушдик-ку!

— Бу ёғи нима бўлади, Отто?

— Аукцион ҳўжайинига эътирознома ёздим. Лекин бир иш чиқишига кўзим етмаяпти.

— Устахонани ёпишга тўғри келади. Бошқа иложимиз йўқ, — деди Ленц. — Бусиз ҳам молия бошқармаси солиқ тўламаганимиз учун тишини қайраб турипти.

— Шунақага ўхшайди, — деди Кестер.

Ленц ўрнидан турди.

— Аскар оғир вазиятларда совуққон ва бардошли бўлиши керак. — У жавондан коньяк шишасини олди.

— Бунақа коньякдан сўнг одам ҳатто ботир бўлиб кетади, — дедим мен. — Охирги шиша бўлса керак ўзиям.

— Ботирлик, бўталоғим, фавқулодда ҳолатларда асқотади, — деди Ленц. — Аммо биз тушкунлик даврида яшаймиз. Бундай шароитда фақат ҳазил-мутойтиба жонга ора қиради. — У қадаҳини бўшатди. — Ана, энди жафокаш таксимизга ўтириб, озгина чойчақа ишлайман.

У қоп-қоронғи ҳовли четида турган таксига ўтирди-да, жўнаб кетди. Кестер иккаламиз яна бир оз гурунглашдик.

— Ҳайрон бўп қолдим, Отто, — дедим унга. — Кейинги пайтларда омад биздан юз ўгирди.

— Ўзимни керагидан ортиқ ўйламасликка ўргатганман, — жавоб берди Кестер. — Тоғлар қалай?

— Агар сил касали билан оғриган беморларни демаса, нақ жаннатнинг ўзи. Оппоқ қор ва чарақлаган офтоб.

Кестер бошини кўтарди.

— Қор ва офтоб. Файритабий туюлади, тўғримасми?

— Ҳа. Файритабий. У ёқда, юқорида, ҳамма нарса ғайритабий.

— Ҳозир нима қилмоқчисан?

Елкамни қисдим.

— Олдин чамадонимни уйга олиб боришим керак.

— Мени бир соатлик ишим бор. Қаҳвахонага келасанми?

— Албатта. Бошқа нима ҳам қилардим?

Вокзалдан чамадонимни олиб, уйга келдим. Хонамга бебилиска кирволишга ҳаракат қилдим — биров билан гаплашишни хоҳламасдим. Фрау Залевски ҳам пайқамай қолди. Хонада бир оз ўтирдим. Столда хат ва газеталар ётарди. Конвертларда нукул реклама эълонлари. Менга кимдан ҳам хат келарди? “Энди Пат ёзиб турса керак”, — ўйладим ичимда.

Кейин ювиниб, кийимларимни алмаштирдим. Чамадонга тегмадим — қайтганимдан сўнг эрмак қиламан. Йўлақдан оёқ учида юриб, кўчага чиққандан кейингина энгил тин олдим.

“Интернациональ”га қараб кетдим. Эшик олдида Алоисга дуч келдим. У менга таъзим қилди.

— Ҳайрият, унутмабсиз.

— Албатта. От айланиб қозигини топади-да.

Роза дугоналари билан каттакон стол ёнида ўтирарди. Ҳамма жамулжам: биринчи ва иккинчи “ов” ораллиғидаги танаффус эди.

— Ёпирай, Робертмисан?! — хитоб қилди Роза. — Қайси шамол учирди?

— Сўрама, — дедим унга. — Энг муҳими, яна шу ердан.

— Энди тез-тез келиб турасанми?

— Эҳтимол.

— Хафа бўлма. Ҳаммаси жойига тушиб кетади.

— Тўғри, — дедим мен. — Дунёдаги энг ишончли ҳақиқат мана шу.

— Рост, Лилли ҳам бу гапингни тасдиқласа керак.

— Лилли? — Розанинг ёнида ўтирганини энди кўрибман. — Нима қилиб ўтирибсан бу ерда? Турмушга чикувдинг-ку, сен водопровод лаш-лушлари сотиладиган дўконда ўтиришинг керак эди-ку.

Лилли индамади.

— Дўкон эмиш! — заҳарханда қилди Роза. — Пули борлигида ҳамма ҳам азиз. Лилли ёш эди, чиройли эди, шунинг учун ўтмишининг у қадар аҳамияти йўқ эди. Аммо бу бахт ярим йилга чўзилди, холос! Эри бунинг бор пулини сарфлаб, бойвачча бўлиб олганидан кейин Лилли “пуф, сассиқ” қа чиқди-қолди — нима эмиш: фоҳиша унга муносиб хотинмасмиш! — Розанинг ғазаби қайнаб кетди. — Унинг кимлигини билмаганмиш. Мана энди, билганидан сўнг, у билан яшай олмасмиш. Ажралиш ҳақида судга ариза берипти. Шунча пул кулоғини ушлаб кетди-ку.

— Қанча эди?

— Тўрт минг марка! Ҳазилакам пул эмас! Шунча пулни топиш учун қанча тўнғиз билан ётиб чиққанини биласанми?

— Тўрт минг марка! — дедим мен. — Яна тўрт минг марка. Бехосият чиқиб қолди-да шу рақам.

Роза менга ҳайрон бўлиб қаради.

— Ундан кўра, бизга куй чалиб бер, — деди Роза. — Сал кўнгили чигили ёзилсин.

— Бўпти, яна учрашганимиз шарафига чалсам чала қолай.

Пианино ёнига ўтириб, ўша пайтда урф бўлган рақс куйларидан чала бошладим. Бармоқларим клавишда-ю, хаёлим Патда: санаторийга тўлаш учун пули январнинг охиригача етади, холос. Демак, мен илгаригидан ҳам кўпроқ пул ишлашим керак. Қўлларим пианино устида беихтиёр у ёқдан-бу ёққа бориб келар, Роза диванда ўтириб, мириқиб тингларди. Мен ундан ва умидсизликка тушиб, ҳаётдан буткул кўнгли қолган Лиллидан кўз узмасдим. Унинг чеҳраси мурданикидан фарқ қилмасди.

Бирдан қийқириқ эшитилди. Хаёлим жойига келди. Роза ўрнидан сапчиб туриб кетди. Бояги паришон ҳолатидан асар ҳам қолмаганди. У стол олдида кўзларини чақчайтириб турар, шляпаси қийшайиб кетган, ағдарилган идишдан столга тўкилган қаҳва очиқ сумкачасига чакиллаб томар, аммо у буни сезмасди.

— Артур! — Розанинг овози аранг чиқди. — Артур, ўзингмисан?

Чалишдан тўхтадим. Қаҳвахонага дегча нусха қалпоғини қаншарига кўндирган пирпирак бир нусха кириб келди. Юзи захил, бурни тошбақадай, калласи сапчага ўхшайди.

— Артур, — деди яна Роза. — Наҳотки сен бўлсанг?

— Мен-да. Ким бўларди? — тўнғиллади Артур.

— Тавба, қаёқдан пайдо бўлиб қолдинг?

— Қаёқдан бўларди? Эшиқдан кириб келдим.

Гарчи Артур узоқ айрилиқдан сўнг қайтган бўлса ҳам хотинига совуқ муомала қиларди. Унга синчиклаб разм солдим. Розанинг афсонавий авлиёси, қизининг отаси мана шу кимса экан-да. Худди ҳозиргина турмадан чиқиб келганга ўхшайди. Унда Розани эс-хушидан жудо қилган бирон-бир аломатни кўрмадим. Балки бутун сир шундадир. Эркакларни ипидан-игнасигача биладиган тош-метин аёл зоти нималарга маҳлиё бўлмайди-я.

Артур Розанинг олдида турган стакан тўла пивони сўрамасдан шартта кўтариб, ичиб юборди. Ҳар ютинганда ингичка бўйнидаги кекирдаги пастдан-юқори-га ликиллаб чиқиб-тушарди. Роза уни энтикиб кузатарди.

— Яна ичасанми?

— Албатта, — деди у. — Кўпроқ келтирсин!

— Алоис! — қичқирди Роза пештахта томонга қараб. — У яна пиво ичмоқчи!

— Кўриб турибман, — Алоис лоқайд бир қиёфада шундай деб, стаканни тўлдирди.

— Артур, жажжи Эльвирани ҳали кўрганинг йўқ, а?

— Менга қара! — Артур келганидан буён энди сергак торғди. Худди ўзини ҳимоя этгандай, иккала қўлини кўксига қалқон қилди. — Болани орага суқма! Менга алоқаси йўқ! Бу ҳаромзодани йўқот, деб ўшанда айтганман сенга. Ўзим бўлганимда-ку... — Унинг қовоғи солинди. — Энди озмунча пул керакми?!

— Ваҳима қилма, Артур. Қиз бола-ку.

— Нима қипти? Қиз болага пул сарф бўлмайдими?! — У иккинчи стакандаги пивони ҳам бўшатди. — Балки асраб оладиган бирорта тентак бойвуччани топармиз. Катта пулга берамиз, албатта. Бошқа иложи йўқ.

Кейин бирдан гапни бошқа ёққа бурди:

— Ёнингда пулинг борми?

Роза шоша-пиша қаҳва тўкилган сумкачасини олди.

— Атиги беш марка, Артур, келишингни билганим йўқ-да, уйда бор.

Артур пулни султонларга хос ҳаракат билан нимчасининг чўнтагига солди.

— Кетингни диванга ишқаб ўтираверсанг, пул осмондан тушадими? — тўнғиллади у зарда билан.

— Ҳозир бораман, Артур. Овқат пайти тугасин. Барибир кўчада одам йўқ.

— Эчкининг қумалоғи ҳам гўнг, — деди Артур.

— Ҳозир, ҳозир ...

— Бўпти... — Артур ўрнидан турди. — Соат ўн иккиларда яна кираман.

У жилпанглаб ташқарига қараб юрди. Роза орқасидан суқланиб қараб қолди. Артур чиқиб кетди, эшик очик қолди.

— Ҳайвон! — деди Алоис.

Роза бизга гурур билан кўз ташлади.

— Зўр йигит, а? Унга панд бериш қийин. Қизиқ, шунча пайтгача қасрда юрдийкин?

— Кўрмаяпсанми башарасидан? — деди Валли. — Ишончли жойда бўлган. Зўр йигит эмиш! Ҳе, ўргилдим!

— Сен уни билмайсан...

— Жудаям яхши биладан, — жавоб берди Валли.

— Йўқ, билмайсан. — Роза ўрнидан турди. — Ҳақиқий эркак у! Унақа-бунақа мижговлардан эмас. Бўпти, мен кетдим. Омон бўлинглар.

Кутилмаган учрашувдан ёшариб, руҳи кўтарилган Роза орқасини ўйнатиб қаҳвахонадан чиқиб кетди. Унга яна бунинг пулига ичиб, шукронасига дўппослаб турадиган одам топилди. Роза бахтиёр эди.

Ярим соатдан кейин бошқалар ҳам кетишди. Фақат Лилли ўрнидан кўзгалмасди. Афти ҳамон ўша-ўша — қонсиз, ифодасиз.

Яна бир оз пианинони тинғиллатиб ўтирдим, сўнг бутерброд еб, қаҳвахонадан чиқиб кетдим. Лилли билан ортик ёлғиз қолиб бўлмасди.

Шилта, қоронғи кўчаларда анча маҳалгача айлиниб юрдим. Қабристон ёнида кутқариш Армиясининг бўлинмаси саф торгган. Улар пуфлаб чалинадиган чолғулар жўрлигида муқаддас Қуддус ҳақидаги кўшиқни айтишарди. Беихтиёр тўхтаб, қулоқ сола бошладим. Бирдан Патсиз яшай олмаслигимни ҳис этдим. Совуқ қабр тошларига тикилганча ўйга толдим: бир йил олдин буткул ёлғиз эдим, чунки унда Патни танимасдим. Энди эса ёнимда Пат бор, гарчи ҳозир олисда бўлса ҳам... Аммо бу хаёллардан кўнглим таскин топмади — баттар бетоқат бўлавердим. Туриб-туриб, уйга бир кириб ўтмоқчи бўлдим, балки Патдан хат келгандир. Бироқ бу ҳам хомхаёл эди: ўзи кечагина кетди-ю, дарров хат ёзармиди! Бари бир иккинчи қаватга, хонамга кўтарилдим.

Қайтишда Орловга дуч келдим. Тугмалари ечиқ пальтоси остидан қора мовут костюми кўриниб турарди. У рақс тушадиганларга шерикликка ёлланиш мақсадида меҳмонхонага кетаётган экан. Фрау Хасседан дарак бор-йўқлигини суриштирдим.

— Йўқ, — деди у. — Бу ерга келгани йўқ. Полицияга ҳам бормапти. Майли, қорасини кўрсатмасин. Кимнинг кўзи учиб туришти...

Биргаллашиб кетдик. Муюлишда кўмир ортилган юк мошинаси турарди. Шофёр капотни кўтариб қўйиб, моторни титкиларди. Кейин кабинага ўтирди. Мошинага яқинлашганимизда у моторни ўт олдириб, тезликка солмасдан газни қаттиқ босди. Орлов сесканиб кетди. Ҳайрон бўлиб қарадим. Ранги доканинг ўзи.

— Мазангиз қочдимми?

У аранг жилмайиб, бош чайқади.

— Йўқ. Мошинанинг шовқинидан баъзан чўчиб кетаман. Россияда отамни отаётган пайтларида ўқ овози эшитилмаслиги учун юк мошинасининг моторини юргизиб қўйишган. Лекин биз бари бир эшитганмиз. — У узр сўрагандай, яна жилмайди. — Онамга навбат келганда, бундай қилиб ўтиришмаган. Эрта тонгда ертўлада отиб ташлашган. Укам иккаламиз қочганмиз. Озгина бриллиантимиз бор эди. Укам йўлда совуқдан ўлди.

— Ота-онангизни нима учун отишган? — сўрадим ундан.

— Отам урушга қадар исёни бостиришда иштираётган казаклар полкининг командири эди. У қисмати шундай бўлишини олдиндан билган, парво ҳам қилмаган. Аммо онам бошқача фикрда эди.

— Сиз-чи?

У маъносиз қўл силкиди.

— Э-э, ўшандан бери қанча воқеалар бўлиб ўтмади дейсиз...

— Тўғри, — дедим мен, — ҳамма гап шунда-да. Инсоннинг ақли бовар қилмайдиган воқеалар юз берди.

Меҳмонхонага етиб келдик. Эшик олдида бьюик тўхтади. Ундан бир аёл чиқиб, Орловни кўрдию оғзининг таноби қочиб, унга томон кела бошлади. Башанг кийинган, дуркун, қирқ ёшлардаги малла соч аёл эди. Туриш-турмушидан ғам-ташвиш нималигини билладиган жувонга ўхшамайди.

— Узр, — деди Орлов менга маъноли кўз ташлаб, — тирикчилик...

У аёлга таъзим қилиб, қўлини ўпди.

Қаҳвахонада Валентин, Кестер, Ленц ва Фердинанд Грау ўтиришарди. Даврага қўшилиб, ўзимга яримта ром буюрдим.

Диваннинг бир четига паҳлавон келбатли, юзи ҳорғин, аммо мовий кўзлари жонсарақ Фердинанд ястанволган. У олдидаги арақни ичиб бўпти.

— Ҳўш, укагинам Робби, — деди у елкамга қоқиб. — Ишларинг қалай?

— Бир нави, Фердинанд, — жавоб бердим мен, — ҳамма бало шунда-да.

— Бир нави? — У менга тикилиб қаради. — Бир нави, дегин? Яъни, пачава, демоқчисан-да! Майли, пачавада ҳам гап кўп! Пачава, бу — кўзгу, бутун дунё акс этиб турган кўзгу.

— Офарин! — хитоб қилди Ленц. — Теша тегмаган гап қилдинг, Фердинанд!

— Сен жим ўтир, Готтфрид! — У гумбаздай бошини Ленц томон бурди. — Сенга ўхшаган саргузашт ишқибозлари — ҳаётнинг сиртида сакраб юрадиган ўпкаси йўқ ҳақалакнинг айнан ўзи. Сендақалар ҳаётни сохта этишади, улар учун ҳамма нарса ҳайратомуз кўринади. Сен Пачава нималигини тушунармидинг, энгилтак махлуқ!

— Бундан кейин ҳам энгилтак бўлиб қолиш даражасида тушунаман, — деди Ленц. — Бамаъни одамлар сен айтган ўша Пачавани ҳурмат қилишади, Фердинанд. Каламушга ўхшаб қовлаштириб юришмайди.

Грау унга қараб, бақрайиб қолди.

— Сенинг соғлигингга! — деди Готтфрид.

— Омон бўл! — деди Фердинанд ҳам. — Омадингни берсин, пўкаквой!

Улар бараварига қадаҳларини бўшатишди.

— Мен ҳам жон деб пўкакликка рози бўлардим, — шундай деб, қадаҳни кўтардим. — Қанийди, асло хато қилмайдиган ва шу тариқа нуқул ошиғи олчи турадиган пўкакка айланиб қолсам. Вақтинча бўлса ҳам майли эди!

— Куфр кетма! — Фердинанд ўзини орқага ташлаган эди, диван суянчиғи гичирлаб кетди. — Қочмоқчимисан? Қавмингга хиёнат қилмоқчимисан?

— Йўқ, — дедим мен, — ҳеч кимга хиёнат қилмоқчи эмасман. Лекин ишимиз нукул орқага кетишини ҳам хоҳламайман-да.

Фердинанд олдинга энгашиди, бир лаҳзада қаҳр чуллаган кетмондай юзи титраб кетди.

— Сен шунинг учун ҳам битта қавмга — омадсизлар ва уқувсизлар қавмига мансубсан-да, жигарим. Бу қавмнинг қисмати ушалмаган орзулар, туганмас армон, келажаги йўқ муҳаббат ва бешафқат чорасизликдан иборат. — У жилмайди. — Сен шундай бир сирли қавмга мансубсанки, бу қавмга даҳлдор кишилар мансабга интилишдан кўра ўлимни афзал билишади. Улар азоб чекишади, қийма-қийма бўлиб кетишади, ёруғ дунё билан видолашишади, аммо ширин турмуш кетидан қувиб, беқиёс тимсолни ўзгартиришга ёки уни унутишга журъат этишмайди — бу тимсол, жигарим, уларнинг қалбига муҳрланган, ер юзида ҳали яланғоч ҳаёт ва яланғоч ўлимдан бўлак ҳеч нарса бўлмаган дақиқалар, кунлар ва тунларда уларнинг дилига абадулабад ўрнашиб қолган. — У қадаҳини кўтариб, пештахта олдида турган Фредга юзланди.

— Ичадиган нарса опке.

Фред шиша кўтариб келди.

— Патефон кўйиглиқ тураверсинми? — сўради у.

— Йўқ, — деди Ленц. — Патефонингни йиғиштир, катта бокаллардан келтир. Чироқни пасайтир, столга уч-тўрт шиша ичимлик кўйгин-да, ҳужранга кириб ухлайвер.

Фред тепадаги чироқни ўчирди. Қалпоғи эски жуғрофий хариталардан ясалган лампочкаларгина ёқирлиқ қолди. Ленц бокалларни тўлдириди.

— Ичамиз, йигитлар! Тирик юрганимиз, нафас олаётганимиз учун ичамиз! Ахир ҳаётнинг лаззатини бутун вужудимиз билан ҳис этамиз-ку! Ҳатто бу ҳаётни нима қилишни ҳам билмаймиз!

— Ҳақ гап, — деди Фердинанд. — Фақат бахтсизларгина бахтнинг нималигини билишади. Бахтли одам ҳаёт қувончини кўғирчоқ каби туяди: у бу қувончни кўз-кўз қилади, холос, аслида бундан бебаҳра. Ёруғ пайтда чироқнинг нури кўринмайди. У қоронғида кўринади. Қоронғилик учун ичамиз! Умрида бир марта бўлса ҳам момақалдироқда қолган одамга электрнинг нималигини тунгутиришга ҳожат йўқ. Минг лаънат момақалдироққа! Бизга насиб этган жиндайгина нур омон бўлсин! Биз уни шунақа севамизки, фойда ҳисобига гаровга қўёлмаймиз! Яшаш керак — эртага худо пошшо! Бундан ўн минг ёруғлик йили муқаддам парчаланиб кетган юлдузлар борки, улар ҳамон нур таратиб туради! Вақт борида ичиб қолинглар! Яшасин бахтсизлик! Яшасин зулмат!

У бокалига тўлдириб коньяк қуйди-да, бир кўтаришда ичиб юборди.

Ромдан бошим ғувулларди. Аста туриб, Фреднинг хонасига кирдим. Ухлаб ётган экан. Уйғотиб, телефонга санаторийни улаб беришни сўрадим.

— Ҳозир, — деди у. — Бунақа пайтда тезгина улашади.

Беш минутдан кейин телефон жиринглади. Гўшакни кўтардим. Санаторий.

— Фрейлейн Хольман билан гаплашмоқчи эдим.

— Сабр қилинг, ҳозир навбатчига улайман.

Менга катта ҳамшира жавоб қайтарди:

— Фрейлейн Хольман ухлаб қолди.

— Хонасида телефон йўқми?

— Йўқ.

— Уйғотолмайсизми?

— Йўқ. Бугун у ўрнидан турмаслиги керак, — деди ҳамшира андак сукутдан сўнг.

— Тинчликми?

— Тинчлик. Дастлабки кунлари камроқ ҳаракат қилиши керак.

— Хотиржам бўлаверайми?

— Албатта. Бошда ўзи шунақа бўлади. Тўшакда ётиб, вазиятга аста-секин кўникиши зарур.

Гўшакни қўйдим.

— Бемаҳалда қўнғироқ қилдингиз-да, — деди Фред.

— Нега бемаҳал бўларкан?

У соатини кўрсатди.

— Ўн иккига яқинлашиб қолди.

— Э, шунақами? Чакки қипман-да.

Жойимга қайтиб бориб, яна ичдим.

Соат иккида тарқалишдик. Ленц Валентин билан Фердинандни олиб, таксида кетди.

— Ўтир, — деди Кестер “Карл”нинг моторини ўт олдириб.

— Уйим бир қадам, Отто. Яёв кета қоламан.

— Ўтир. Шаҳар ташқарисига чиқамиз.

— Майли.

— Рулга ўтир, — деди Кестер.

— Жиннимисан, Отто. Кайфим баланд.

— Ўтиравер. Ўзим жавоб бераман.

— Ихтиёринг... — шундай деб, рулга ўтирдим.

Мотор гувуллар, руль титрарди. Кўчалар чайқалар, бинолар тебранар, ёмғирда қолган кўча чироқлари қийшайиб турарди.

— Йўқ, Отто, ҳайдолмайман, — дедим мен. — Бир жойга урволаман.

— Урсанг уравер.

Ҳайрон бўлиб қарадим. Бир туки ўзгармади. Нигоҳи тўғрига, йўлга қадалган. Ўриндиқ суянчиғига елкамни тираб, рулни маҳкамроқ ушладим. Аста-секин кўча аниқроқ кўрина бошлади.

— Қаёққа, Отто?

— Ҳайдайвер.

Шаҳардан чиқиб, тўғри йўлга тушиб олдик.

— Катта чироқларни ёқ, — деди Кестер.

Қорамтир асфальт ялтирарди. Ёмғир тина бошлаган, аммо томчилар юзимга дўлдек уриларди. Шамол гувуллади. Ўрмон тепасида булут лахтаклари осилиб туришти. Бошимни айлантираётган сархушлик тумани тарқаб кетди. Мотор уввоси қўлларим, бутун вужудимга титроқ бўлиб қиряпти. Мошинанинг қудратини ҳис этиб турибман. “Карл” ўқдай учиб борарди. Газни қаттиқроқ босдим.

— Бос, бос, — деди Кестер.

Ғилдираклар чийилларди. Дарахт ва симёғочлар лип-лип ўтиб турибди. Қандайдир қишлоқ гулдуреганча орқада қолиб кетди. Кайфдан асар ҳам қолмаганди.

— Босавер, — деди яна Кестер.

— Қўйсанг-чи. Йўл нам.

— Қўрқма. Муюлишларда учинчи тезликка сал, лекин газни камайтирма.

Мотор баттар ўқирди. Шамол юзимга қуюндек урилди. Бошимни ойна панасига олдим. Шунда мотор шовқинига сингиб кетгандай бўлдим, машина билан вужудим яхлит бир нарсага айланиб, оёғим остидаги бетон йўлни, ғилдиракларни, тезликни янада равшанроқ ҳис эта бошладим. Бирдан миям тиниқлашди. Тун увиллаб ва чийиллаб, танамдаги жамики ортиқча нарсаларни суғуриб олаётганди. Лабларим маҳкам қимтилган, бармоқларим рулга қапишиб қолганди, мен буткул ҳаракатга, даҳшатли тезликка айланиб, ўзимни унутгандим, айти пайтда, ниҳоятда хушёр эдим.

Қандайдир муюлишда орқа ғилдираклар сурилиб кетди. Рулни икки-уч марта тескари томонга буриб, газни босдим. Бир лаҳзага мувозанат йўқолиб, бўшлиқда осилиб қолгандай бўлдик, кейин ғилдираклар яна қаттиқ ерга тирмашди.

— Яхши, — деди Кестер.

— Ҳўл япроқлар, — изоҳ бердим мен. Баданимдан енгил мавж сирғалиб ўтди, бирдан енгил тортдим, хавф ариганда шундай бўлади ўзи.

Кестер бош ирғаб қўйди.

— Кузда ўрмон йўлларида юриш мушкул. Чекасанми?

— Майли, — дедим мен.

Тўхтаб, сигарета тутатдик.

— Энди орқага қайтамиз, — деди Кестер.

Шаҳарга етиб келгач, мошинадан тушдим.

— Сайр қилганимиз яхши бўлди, Отто. Ўзимга кеп қолдим.

— Келаси сафар сермуюлиш йўлда юришнинг бошқа усулини ўргатаман. Рулни кескин буриб, бараварига тормозни босасан. Йўл қуруқ бўлса, албатта.

— Бўпти, Отто. Яхши ётиб тур.

— Омон бўл, Робби.

“Карл” жўнаб кетди. Уйга кирдим. Роса толиққан, аммо хотиржам эдим. Кўнглимдаги гашлик тарқаганди.

XXIII

Ноябрнинг бошларида ситроенни сотдик. Унинг пулига маълум муддат устахонани ишлатиб турса бўларди, аммо аҳволимиз ҳафта сайин оғирлашиб борарди. Қиш кириб, аксарият автомобиль эгалари бензин ва солиқдан тежаш мақсадида мошиналарини гаражга қантариб қўйишди. Таъмир ишлари камайиб кетди. Тўғри, таксидан тушган пулга бир амаллаб кун кўраётгандик, бироқ бу пул уч кишига етмасди, бинобарин, “Интернациональ” эгаси декабрдан бошлаб қаҳвахонада кечкурунлари яна пианино чалишни таклиф қилганида, рости, жуда хурсанд бўлдим. Кейинги пайтларда унинг иши юришиб кетганди: бўрдоқчилар уюшмаси ўзининг ҳафталик йиғинини “Интернациональ”нинг орқа томондаги хоналаридан бирида ўтқазса бошлади, унга жаллоблар уюшмаси билан “Жамият манфаати йўлида мурдани куйдириш учун кураш жамияти” қўшилди. Энди таксини Ленц билан Кестерга қолдиришим мумкин эди, қайтанга менга шуниси маъқул, чунки кечкурунлари баъзан ўзимни қўйгани жой тополмасдим.

Пат мунтазам хат ёзиб турарди. Мактубларини кутардим-у, аммо унинг қандай яшаётганини тасаввур қилолмасдим, гоҳида, декабрнинг рутубатли ва серёғин кунларида, ҳатто пешинда ҳам ҳаво ёришмайдиган диққинафас онларда ҳаёл мени минг кўйга соларди: тамом, дердим, Пат аллақачон мени тарк этди, бари тугади, деб ўйлардим. Назаримда, ажралишганимизга минг йил бўлгандай, у энди ҳеч қачон қайтиб келмайдигандай туюларди. Сўнг юракни эзадиган, узундан-узоқ, соғинчга тўла тунлар бошланарди, шунда бошқа чорам қолмасди — фоҳишалар ва бўрдоқчилар даврасига қўшилволиб, сурункасига майхўрлик қилардим.

“Интернациональ” эгаси Рождество арафасида қаҳвахонани беркитмасликка рухсат олди. Барча уюшмаларнинг сўққабошлари бир ёқадан бош чиқазиб, катта зиёфат уюштирмоқчи бўлишди. Бўрдоқчилар уюшмасининг раиси, чўчқафуруш Стафан Григоляйт зиёфатга иккита чўчқа боласи билан анча-мунча гўшт ҳада этди. Икки йил бурун хотини ўлиб, сўппайиб қолганди. Ўзи юмшоқ табиат, киришимли одам эди, шунинг учун ҳам байрамни яхшилаб нишонлашга аҳд қилганди.

Қаҳвахона хўжайини тўрт метрли арча топиб келди. Уни пештахта ёнига ўрнатишди. Саришталикда устаси фаранг ва тантаналарга суяги йўқ Роза арчани ясатишга киришди. Унга Марион билан Кики ёрдам беришди. Кики ҳам табиатига кўра гўзалликни ҳис қиладиганлар тоифасидан. Улар арчага сонсаноксиз ранг-баранг пуфаклар, шамлар ва зарҳал ўйинчоқларни илишди. Пировардида арча кўзни қамаштирадиган қиёфага кирди. Григоляйтга алоҳида ҳурмат белгиси сифатида шохчаларга хамирдан ясалган пуштиранг чўчқалар ҳам осиб қўйилганди.

Тушдан кейин уйкуга ташлаб, анча кеч уйғондим. Кўзимни очиб, дабдурустдан тунми, тонгми — англаёлмай қолдим. Фалати тушлар кўрдим, аммо бирортасини ҳам эслолмадим. Туш мени олисларга олиб кетган эди, орқамдан қора эшик ёпилганини эшитгандай ҳам бўлдим. Шу пайт қулоғимга тикиллаган овоз чалинди.

— Ким у?

— Мен, жаноб Локамп.

Фрау Залевскининг товушини дарров танидим.

— Кираверинг, эшик очик.

Эшик гийчиллаб, йўлакдан тушиб турган сарғиш нур ёруғида фрау Залевскининг гавдаси кўринди.

— Фрау Хассе келди, — пичирлади у. — Тезроқ юринг. Ўзингиз бир нима денг.

Қимирламадим. Эс-хушимни бир жойга тўплаб олишим керак эди.

— Полицияга жўнатынг, — дедим бир оз ўйлаб туриб.

— Жаноб Локам! — Фрау Залевски бармоқларини қисирлатди. — Сиздан бошқа ҳеч ким йўқ. Ёрдам беринг. Христиансиз-ку, ахир.

У йўлак билан хона оралиғида рақсга тушаётган қора шарпага ўхшарди.

— Қўйсангиз-чи, — дедим унга энсам қотиб. — Ҳозир бораман.

Кийиниб, ташқарига чиқдим. Фрау Залевски мени йўлакда кутиб турарди.

— Воқеадан хабари борми? — сўрадим ундан.

Аёл бош чайқаб, рўмолчасини лабига босди.

— Қани у?

— Олдинги хонасида.

Ошхона олдида ҳаяжондан терлаб кетган Фрида турарди.

— Бошида туяқушнинг пати қадалган шляпа, бриллиант тўғнағич, — шивирлади Фрида.

— Қараб туринг, манови тентак қулоқ солмасин, — дедим фрау Залевскига ва хонага кирдим.

Фрау Хассе дераза олдида турарди. Қадам шарпасини эшитиб, ўгирилиб қаради. Афтидан, бошқа одамни кутаётган шекилли. Қанчалик бемаъни бўлмасин, энг аввал беихтиёр туяқуш пати қадалган шляпа билан тўғнағичга эътибор бердим. Фрида тўғри айтган экан: шляпа антиқа эди. Тўғнағич одмироқ. У қандай яхши яшаётганини кўз-кўз қилиш ниятида ўзига ҳаддан ташқари оро берган эди. Ростдан ҳам афт-ангори ёмон эмас, ҳар ҳолда, илгаригидан яхши.

— Хассе арафада ҳам ишлаётган экан-да? — сўради у истехзо билан.

— Йўқ, — дедим мен.

— Қани бўлмаса? Таътилдами?

У жилпанглаб нимга келди. Димоғимга атир-упа ҳиди урилди.

— Ундан яна нима керак сизга? — сўрадим мен.

— Нарсаларимни олишим керак. Ора очик қилмоқчиман. Ҳар ҳолда бу ерда менга тегишли буюмлар ҳам бор.

— Ора очик қилиш шарт эмас, — дедим унга. — Хонадаги ҳамма нарса сизники.

У менга гарангсиб қаради.

— Хассе ўлди.

Бу гапни бошқачароқ тарзда айтишим ҳам мумкин эди. Шошмасдан, ётиғи билан. Аммо ҳали уйқум яхши тарқамагани учун тилимга келгани шу бўлди.

Фрау Хассе хона ўртасида турарди, бу гапимни эшитиб, гупша ағдарилса керак, деб ўйлагандим. Ўлай агар, бошқа нарса хаёлимга келмаганди.

Аммо у йиқилмади. Кўзимга тик қараб тураверди. Фақат серҳашам шляпасидаги патлар хиёл титрарди.

— Шунақа денг... — деди у бир оздан сўнг, — шунақа денг...

Бирдан — нима бўлаётганини дарров идрок қилолмадим — башанг кийинган, упа-эликка беланган бу аёл кўз ўнгимда қарий бошлади, гўё вақт ёмғири бошига челақлаб қуйилиб, ҳар бир дақиқа йилларга айланаётганди. Бояги таранглик йўқолди, дабаба сўнди, юзи бужмайди. Ажинлар чувалчанг англиф сиртига ўрмалаб чиқди. Гўё бир нарсени синдириб қўйишдан қўрққандай, стул суюнчиғини пайпаслаб топиб, базўр ўтирганида рўпарамда бутунлай бошқа — ҳориган, кўнгли вайрон, кекса бир аёл турарди.

— Нимадан ўлди? — сўради у лабларини аранг қимирлатиб.

— Тўсатдан шунақа бўп қолди.

Гапим қулоғига кирмади, у қўлларига тикилиб олганди.

— Энди нима қиламан? — гўлдиради у. — Энди нима қиламан?

Биз оз жим турдим. Кайфиятим бузилган эди.

— Дардлашадиган одамингиз бордир, ахир, — дедим ниҳоят. — Кетганингиз маъқул. Бу ерда яшамоқчи эмасдингиз-ку...

— Энди ҳаммаси чаппасига кетди, — деди у бошини кўтармай. — Нима кўргилик бу?

— Бирортаси кутаётгандир, ахир. Ўшанинг олдига бориб, маслаҳатлашинг. Байрамдан кейин полицияга учрашинг. Барча ҳужжатларингиз, банк чеклари ўша ерда. Албатта, учрашинг. Кейин банкдан пул олишингиз мумкин бўлади.

— Пул денг, — гўлдиреди у яна. — Қанча экан?

— Кўп. Бир минг икки юз маркага яқин.

Фрау Хассе бошини кўтарди. Бирдан кўзларида қаҳр ифодаси пайдо бўлди.

— Йўқ! — деб қичқирди у. — Ёлғон!

Индамадим.

— Ёлғон денг, — пичирлади у. — Ёлғон. Балки мендан яшириб, қора кунига асраб юргандир?

У ўрнидан турди. Тўсатдан кескин ўзгариб кетди. Шитоб билан ёнимга келди.

— Ҳа, тўғри, — деди у тишларини гичирлатиб, — сезиб турибман, ҳақ гап! Вой, ярамас-ей! Вой, ғаламис-ей! Мени шу ишни қилишга мажбур этиб, кейин ўзи... Пулни оламану кўчага улоқтираман, майда-майда қилиб, сочиб юбораман. Кераги йўқ менга! Кераги йўқ!

Миқ этмадим. Айтадиганимни айтиб бўлдим. Биринчи зарбани олди, Хассенинг ўлганини билди, энди ўз ёғига ўзи қоврилаверсин. Уни иккинчи зарба ҳам кутяпти — Хассе ўзини осганини ҳам эшитида, албатта. Бу ёғи билан ишим йўқ. Эрини энди ҳеч ким тирилтириб беролмайди.

Фрау Хассе йиғлашга тушди. У ёш боладай ўқсиб-ўқсиб йиғлар, кўз ёшлари билан ичидаги дардини тўқмоқда эди. Бу ҳолат анча давом этди. Шу тобда бир дона сигарета қанча пул турса ҳам олган бўлардим. Кўз ёшига бардош беролмайман.

Ахийри у йиғидан тўхтади, юзини артиб, кумуш упадонини олди ва ойнага қарамасдан афтига упу сурта бошлади. Кейин упадонни жойига солдию, сумкачасини ёпмади ҳам.

— Ҳайрон бўп қолдим, — деди у синиқ товушда. — Бошим қотиб қолди. Эҳтимол, яхши одам бўлгандир.

— Ҳа, шундай.

Унга полиция идорасининг манзилини тушунтириб, бугун иш вақти тугаганини айтдим. Ҳозир бормагани маъқулдай кўринди менга. Бугунга етади.

У бинодан чиқиб кетиши билан фрау Залевски пайдо бўлди.

— Мендан бошқа одам қуриб қолганмиди? — дедим унга зарда билан.

— Фақат жаноб Жоржи бор. Хўш, нима деди?

— Ҳеч нарса.

— Яхши бўпти.

— Айтишга осон. Баъзан яхши бўлмай қолади.

— Унга ачинмайман, — деди фрау Залевски кескин оҳангда. — Асло ачинмайман.

— Раҳмдиллик дунёдаги энг бефойда нарса, — жавоб бердим унга истехзо билан. — У — ичиқораликнинг бир тури, шуни билиб қўйинг. Соат неччи бўлди?

— Чорак кам етти.

— Еттида фрейлейн Хольманга кўнғироқ қилмоқчи эдим. Фақат гапимизни биров эшитмаслиги керак. Иложи бўлармикин?

— Жаноб Жоржидан бошқа ҳеч ким йўқ. Фридани жўнатвордим. Хоҳласангиз, ошхонадан кўнғироқ қилишингиз мумкин. Аппаратнинг сими узун, етади.

— Бўпти.

Жоржининг эшигини тикиллатдим. Анчадан буён кўришмагандик. У ёзув столи ёнида ўтирар, кўриниши бир аҳволда эди. Стол устида йиртилган қоғозлар.

— Салом, Жоржи, нима қилиб ўтирибсан?

— Столни сал тозалаб қўяй, — деди у жилмайишга уриниб. — Байрам арафасида бундан яхши машғулот йўқ.

Мен бир парча қоғозни қўлимга олдим. Бу кимёвий формулалар ёзилган дафтар саҳифаси эди.

— Нега йиртдинг?

— Энди кераги йўқ, Робби.

Унинг рангида қон йўқ, кулоқлари шамдан ясалганга ўхшарди.

— Бугун овқат едингми?

— Аҳамияти йўқ. Гап бунда эмас. Овқатда эмас. Ортиқ бардошим етмайди.

Йиғиштириш керак бу ишни.

— Шунақа қийинми?

— Бўлмасам-чи.

— Жоржи, — дедим унга хотиржам оҳангда. — Менга бир қарагин. Мен ҳам қачонлардир анови ж.хонада пианиночи эмас, одам бўлишни орзу қилгандим. Ёки ишонмайсанми гапимга?

У бармоқларини қисирлатди.

— Биладан, Робби. Лекин бундан менга фойда йўқ. Ўқиш мен учун асосий нарса эди. Энди тушундимки, чучварани хом санаб юрган эканман. Бунда ҳеч қандай маъно йўқ экан. Умуман ҳаётда маъно йўқ экан. Хўш, шундай бўлгач, яшашнинг нима қизиғи бор?

Унинг руҳи буткул тушиб кетган, аянчли бир аҳволда ўтирарди. Шунга қарамай, кулиб юбордим.

— Ҳалиям бола экансан! — дедим унга. — Кашфиёт қилгандай гапирасан-а! Назарингда сендан донишманд одам бўлмаса керак-да, а? Албатта, маъно йўқ. Биз қандайдир маънони деб ҳам яшаётганимиз йўқ. Мураккаб жумбоқ бу. Тур, кийин. “Интернациональ”га борамиз. Ҳақиқий эркакка айланганингни ювामиз. Шу пайтгача ўқувчи эдинг. Ярим соатдан кейин олдинга кирман.

— Йўқ, — деди у.

— Борамиз. Раъйимни қайтарма. Шундай кунда ёлғиз ўтиришни хоҳламайман.

У менга иккиланиб қаради.

— Майли. Борсак, бораверамиз. Менга энди фарқи йўқ.

— Ҳа, баракалла, — дедим унга. — Ҳозирча мана шу шаштинг ҳам чакки эмас.

Соат еттида Пат билан телефонда гаплашиш учун буюртма бердим. Еттидан кейин телефон ҳақи элик фоизга камайарди, бинобарин, мен икки баравар узоқроқ гаплашишим мумкин эди. Даҳлиздаги столга ўтирволиб, кута бошладим. Ошхонага киргим келмади. У ерда доим кўк нўхотнинг ҳиди анқиб ётади, шу ҳам Пат билан суҳбатимизга халақит берадигандай туюлди. Чорак соатдан сўнг санаторий билан улашди. Пат дарров телефонга келди. Унинг илиқ, паст, андак синиқ овозини яқиндан эшитиб, шу қадар тўлқинланиб кетдимки, даб-дурустан гапиролмай қолдим. Аъзойи баданим қалтирар, икки чаккам лўқиллар, ўзимни сира қўлга ололмасдим.

— Тушимми, ўнгимми, — дедим ниҳоят, — ростдан ҳам сенмисан, Пат?

У кулиб юборди.

— Қаердасан, Робби? Устахонадамисан?

— Йўқ, фрау Залевскининг столида ўтирибман. Ўзинг қалайсан?

— Тузукман, азизим.

— Уйқудан турганмидинг?

— Ҳа. Оқ халатда дераза тоқчасида ўтирибман. Ташқарида қор ёяпти.

Қиёфаси шуноқ кўз ўнгимга келди. Сон-саноксиз капалакдай гужғон ўйнаб тушаётган ошпоқ қорни, Патнинг қўнғир сочларини, хиёл букик елкалари ва буғдойранг терисини кўриб тургандай бўлдим.

— Улай агар, Пат, — дедим мен. — Пул масаласи чатоқ-да. Бўлмаса, ҳозироқ самолётга ўтириб, хузурингга етиб борган бўлардим.

— Вой, азизим-ей...

У жим бўлиб қолди. Фақат симнинг гувуллагани эшитилиб турарди.

— Эшитяпсанми, Пат?

— Ҳа, Робби. Фақат бунақа гапларни гапирма. Бошим айланиб кетди.

— Менинг ҳам бошим айланыпти. Гапир, нималар қиялпсан?

У сўзга тушиб кетди, кўп ўтмай мен Патнинг нима деётганини идрок этмай қўйдим, фақат овозини тинглардим, холос. Ним қоронғи даҳлизда, тўнғиз боши остида ўтирарканман, ошхонадан кўк нўхотнинг ҳиди уфуриб турарди. Назаримда, бирдан эшик очилдию, мени ёшлик, соғинч ва орзулар омухта бўлиб кетган илиқ ва мулойим тўлқин қуршаб олди. Оёғимни стол харисига тираб, кафтимни юзимга босганча тўнғиз бошига, ошхонанинг очиқ эшигига термулардим-у, ҳеч нарсани кўрмасдим — ёз, шабада, буғдойзор устига ёйилаётган оқшом ва кўм-кўк ўрмон сўқмоқлари кўз олдидан нари кетмасди. Овоз тинди. Чуқур нафас олдим.

— Сен билан гаплашиш қандай роҳат, Пат. Бугун кечқурун нима қиласан?

— Бугун кичкина байрамимиз бор. Саккизда бошланади. Ҳозир кийиниб, ўша ёққа бормоқчиман.

— Нимани қиясан? Ялтироқ қўйлагингними?

— Ҳа, Робби. Ўша қўйлақда мени йўлақдан кўтариб ўтган эдинг.

— Ким билан борасан?

— Ўзим. Тантана санаторийда бўлади. Пастда, биринчи қаватда. Ҳамма бир-бирини танийди.

— Менга хиёнат қилишдан ўзингни тиёлмасанг керак, — дедим мен. — Айниқса, ялтироқ қўйлақда.

Пат қулиб юборди.

— Фақат бу қўйлақда эмас. У билан ажойиб хотиралар боғлиқ.

— Менда ҳам. Ўша қўйлагинг одамда зўр таассурот қолдиради. Дарвоқе унчалик инжиқ эмасман. Майли, хиёнат қилавер, фақат мен билмасам бас. Кейин, қайтганингдан сўнг, барини тушга йўйиб, унутиб юборамиз.

— Нималар деяпсан, Робби?! — деди у бўғиқ овозда. — Бу ишни қилолмайман. Нуқул сен ҳақингда ўйлайман. Бу ердаги ҳаётни билмайсан. Жимжимадор, гўзал турманинг ўзи. Бир амаллаб ўзимни алахситиб юрибман. Сенинг хонанг ёдимга тушиб, ўзимни қўйгани жой тополмайман. Шундай пайтларда вокзалга бориб, пастдан чиқиб келаётган поездларни кузатаман, вагонларга чиқиб кўраман ёки ўзимни бировни кутаётган кишидай қилиб кўрсатаман. Шунда ўзимни сенга яқинроқ ҳис этаман.

Лабимни тишладим. Илгари ҳеч қачон мен билан бунақа гаплашмаганди. Ҳамиша тортиниб турарди, муносабатини сўз билан эмас, нигоҳи билан изҳор этарди.

— Боришга ҳаракат қиламан, Пат.

— Ростданми?

— Албатта. Январнинг охирларини мўлжаллаяпман.

Лекин бунга ишончим комил эмасди: февралнинг охирида санаторийга яна пул тўлаш керак. Унга тасалли бериш мақсадида шундай деб қўя қолдим. Кейин яна бир нарсани баҳона қилиб, боришни чўзавераман. Унгача тузалиб, ўзи қайтиб келса ажабмас.

— Хайр, Пат, — дедим мен. — Тезроқ тузал. Сиқилма. Шунда мен ҳам хотиржам бўламан. Бугунги оқшомни ҳам яхши ўтказ.

— Бўпти, Робби. Бугун бахтиёрман.

Жоржини олиб, “Интернациональ”га кирдим. Эски, ис босиб кетган зални таниб бўлмасди. Арча чироқлари кўзни қамаштирар, уларнинг ранго-ранг шуъласи ичимлик шишалари, бокаллар, пештахтанинг мис ва ялтироқ қопламаларида гўжғон ўйнардди. Ясан-тусан қилиб, қалбаки тақинчоқларга бурканиб олган фоҳишалар бир стол атрофига жам бўлиб, ниманидир интиқлик билан кутишарди.

Роппа-роса соат саккизда залда бўрдоқчиларнинг бирлашган хори пайдо бўлди. Улар овозларига қараб, эшик олдида саф тортишди: ўнг томонда — энг баланд овозли эркак, чапда — энг паст овозлиси. Сўққабош чўчкафуруш Стефан Григоляйт ўртача овоздаги хонанда сифатида қўшиқни бошлаб берди:

Аё фалак, муқаддас тун,
Раҳматингни эт инъом,
Бу бесабр банданг учун
Бир зум бахш айла ором.

Олисда ой ёғду сочар,
Юлдузлар рўйин очар, —
Улар мени олиб қочар
Кўрсатмасанг гар икром¹.

— Нақадар таъсирчан, — деди Роза кўз ёшларини артиб.

Кўшиқ тугади. Гулдурус қарсақлар янгради. Хор иштирокчилари таъзим қилишди. Стефан Григоляйт пешонасидаги терни артди.

— Бетховен Бетховен-да! — деди у. Унга ҳеч ким эътироз билдирмади. Стефан рўмолчасини чўнтагига солди. — Энди асосий ишга ўтамиз!

Уюшма аъзолари тўпланадиган каттакон хонада стол ясатилганди. Ўртада, спиртда ишлайдиган ихчам примуслар устига қўйилган иккита кумуш патнисда қип-қизил қилиб қовурилган бир жуфт чўчка боласи турарди. Уларнинг оғзида лимон бўлақлари, белларига ёниб турган арча шохчалари суқиб қўйилган. Жонворлар энди ҳеч нарсага ажабланишмасди.

Қаҳвахона хўжайини совға қилган қоп-қора фракда Алоис пилдираб хизмат қиларди. У каттакон сопол кўзалардаги винони бокалларга қуйиб чиқди. Мурдани куйдириш учун кураш жамиятидан Поттер кириб келди.

— Олам тинч бўлсин! — деди у донишмандларча ва Розанинг қўлини қисиб, ёнига ўтирди.

Стефан Григоляйт Жоржини столга таклиф қилиб, ҳаётидаги энг қисқа ва энг сермазмун нутқини ирод этди. У вино жимирлаб турган қадахини баланд кўтариб, ўтирганларга бир-бир назар ташлаб чиққач, хитоб қилди:

— Соғ бўлайлик!

Шундай деб, яна жойига ўтирди. Алоис пиширилган чўчка оёқларини, тузланган карам билан картошкани келтирди. Қаҳвахона хўжайини тилларанг пиво тўла кружжалар терилган патнис кўтариб кирди.

— Шошмасдан егин, Жоржи, — дедим мен. — Ошқозонинг бунақа таомларга кўникмаган.

— Мен олдин ҳамма нарсага кўникишим керак, — жавоб берди у менга маъноли қараб.

— Бунинг йўли осон, — дедим унга. — Ҳеч нарсани таққослама. Шунда тез кўникасан.

У бош силкиб, яна ликопча устига энгашди.

Тўсатдан столнинг нариги бурчида жанжал бошланди. Поттернинг дағал овози қулогимга чалинди. У сигарафуруш Буш билан қадах уриштирмоқчи бўлган, у эса, менга ичкиликдан кўра овқат маъқул, деб таклифни рад этган.

— Бемаъни гап! — шанғиллади Поттер. — Овқатдан олдин ичиш керак! Ичган одам овқатни ҳам кўпроқ ейди.

— Сафсата! — тўнғиллади Буш. У япасқибурун, кўзойнак таққан, бўйи дароз, озгин киши эди.

Поттер сапчиб ўрнидан турди.

— Сафсата?! Шу гап сендан чиқдимми, тамакихўр бойўғли!

— Бас қилинглар! — деди Стефан Григоляйт. — Улуғ айём арафасида гижиллашиш яхшимас!

Унга гап нимадалигини тушунтиришган эди, чўчкафуруш баҳсни ҳал қилишнинг осон йўлини топди — амалда синаб кўриш керак. Баҳшлавувчиларнинг олдига бир неча ликопда гўшт, картошка ва карам келтириб қўйишди. Поттерга хоҳлаган ичимлигини ичишга ружсат берилди. Буш эса ичмасдан, фақат тановвул қилиши керак эди. Мусобақага қизгин тус бериш мақсадида Григоляйт гаров ташкил қилди, меҳмонлар бирин-кетин пул тика бошлашди.

¹ Шезрлар Абдулла Шер таржимасида берилмоқда.

Поттер рўпарасига ярим доира шаклида пиво тўла стаканларни териб, уларнинг орасига арақ қўйилган қадахларни жойлаштирди. Қадахлар марвариддай ялтирарди. Гаров Поттер фойдасига 3:1 нисбатда белгиланди.

Буш ликопча устига энгашганча шиддат билан ўзини овқатга урди. Поттер ўтирган жойида қаддини ростлаб, очиқчасига жангга киришди. Поттер ҳар қадах кўтарганда бадхоҳлик билан Бушга саломатлик тилар, рақиби эса унга нафрат тўла нигоҳ билан қараб қўярди.

— Кўнглим озиб кетяпти, — деди Жоржи.

— Юр, чиқиб кетамиз.

Жоржи билан ҳожатхона томонга ўтиб, у чиққунча йўлакда пойлаб ўтирдим. Шамларнинг чучук ҳиди чирсиллаб ёнаётган арча игналарининг хушбўй исига қоришиб кетаётганди. Бирдан таниш қадам товушларини эшитаётгандай, илиқ нафас димоғимга урилиб, бир жуфт қоп-қора кўзни кўриб тургандай бўлдим...

— Ё алҳазар! — шундай деб, ўрнимдан туриб кетдим. — Нималар бўляпти ўзи?

Шу пайт ичкаридан қийқириқ эшитилди:

— Поттер!

— Офарин, Алоизиус!

Мурдани куйдириш тарафдори голиб чиққан эди.

Меҳмонлар ўтирган хонада сигара тутуни бурқсирди. У ёққа коньяк олиб ўтишди. Мен ҳамон пештахта ёнида ўтирдим. Ичкаридан қизлар чиқиб келишди. Улар сал нарида ғуж бўлиб, жиддий тусда пичирлаша бошлашди.

— Тинчликми?

— Сизларга совға тайёрланган, — деди Марион.

— Э, шундайми...

Бошимни пештахтага тираб, Патнинг шу тобда нима қилаётганини тасаввур этишга уриндим. Меҳмонхонанинг биринчи қаватдаги кутиш хонаси, олов ловуллаётган камин ва Хельга Гутман ҳамда яна қандайдир кишилар билан дераза ёнида турган Пат кўз олдимга келди. Қанча бўлдию бунга... Баъзан ўйлаб қоламан: бир куни уйқудан уйғонганимда ҳамма нарса ўтган, унутилган ва йўқликка сингиб кетган бўлади. Гўё орамизда арзирли бирор дақиқа ҳам бўлмаган, ҳатто эслашга арзийдиган нарсанинг ўзи йўқ.

Кўнғироқ чалинди. Қизлар, худди ҳуркитилган товук галасидай, саросимага тушиб, биллиардхонага қараб югуришди. У ерда Роза кўнғироқ ушлаб турарди. У мени ҳам имлаб чақирди. Биллиард столидаги кичкина арча остида устига шилдироқ қоғоз ёпишган ликопчалар терилиб турарди. Ҳар бир ликопчада совға солинган халтача, ёнида совға эгасининг исм-шарифи ёзилган қоғоз. Қизлар бир-бирларига совға тайёрлашганди. Бари Розанинг иши. Совғалар унга ўралган ҳолда топширилган, Роза эса уларни ликопчаларга тақсимлаб чиққанди.

Ҳаяжонланган қизлар бир-бирларига гап бермай, бидирлашар, совғаларини тезроқ кўриш ниятида ёш боладай типирчилашарди.

— Нега ликопчангни олмаяпсан? — Роза менга мурожаат қилди.

— Қанақа ликопча?

— Ўзингнинг ликопчанг-да. Сенга ҳам совға бор.

Қоғозга қора ва қизил рангларда чиройли қилиб исмим ёзилган эди. Олма, ёнғоқ, апельсин, Розадан ўзи тўқиган свитер, қаҳвахона бекасидан — баргранг галстук, Кикидан — қизғиш сунъий ипак пайпоқ, соҳибжамол Валлидан — чарм камар, хизматчи Алоисдан — бир шиша ром, Мариан, Лина ва Мимидан умумий совға — бир даста рўмолча, хўжайиндан — икки шиша коньяк.

— Дўстларим, — дедим мен, — дўстларим, қутилмаган иш бўлди-ку.

— Ажабланияпсанми? — деди Роза.

— Албатта.

Мен уларнинг қуршовида турарканман, ростини айтсам, жуда тўлқинланиб кетгандим.

— Дўстларим, охириги марта қачон совға олганимни биласизларми? Ўзим ҳам эслолмайман. Эҳтимол, урушдан олдин бўлгандир. Лекин менда сизларга берадиган ҳеч нарса йўқ.

Совға мени довдирагиб қўйганидан ҳамма шод эди.

— Сен бизга ҳар доим пианино чалиб бергансан, — деди Лина.

— Дарвоқе, ҳозир чалиб бермайсанми? Шу сенинг совғанг бўлади, — деди Роза.

— Жоним билан, — жавоб бердим мен. — Хоҳлаган куйларингни чалиб бераман.

— “Менинг ёшлигим”ни чал, — илтимос қилди Марион.

— Йўқ, шўхроғидан бўлсин! — эътироз билдирди Кики.

Лекин унинг таклифи ғала-ғовурга сингиб кетди. Ҳеч ким уни эркак қаторига қўшмасди. Пианино ёнига ўтирдим. Бараварига қўшиқ бошлашди.

Бағри бутун, лим-лим эди
Кетганимда бу дунё,
Қайтганимда энди, эвоҳ,
У бўм-бўшу мосуво!

Бека чироқларни ўчирди. Энди фақат арчадаги шамлар липиллаб, атрофга майин нур таратарди. Бочка жўмрагидан, олисдаги ўрмон жилғасини ёдга солиб, тўхтовсиз пиво қуйилар, япасқитовон Алоис қора шарпадай залда ивирсиб юрарди. Мен қўшиқ куйининг давомини чалдим. Кўзлари чақнаб кетган қизлар пианинони қуршаб олишганди. Шу пайт — во дарир! — кимдир хўнграб йиғлаб юборди. Бу она шахри Люкенвальдни соғинган Кики эди.

Аста эшик очилди. Лабига Бразилиянинг қора сигарасини қистириб олган Григоляйтга эргашиб, шу қўшиқни хиргойи қилганча хор жамоаси залга кириб келди. Улар қизларнинг орқасига саф тортишди.

Бир қадимий қўшиқ ошно,
Ибтилодан менга ёд, —
Ёшлигимдан берар нидо,
Ёшликкинамдан, бот-бот.

Бирлашган хор овози аста сўнди.

— Зўр! — деди Лина.

Роза бенгал чироқларини ёқди. Улар вишиллаб, учқун сачрата бошлади.

— Энди шўхроғидан чал! — хитоб қилди у. — Кикини хурсанд қилайлик.

— Мени ҳам, — қўшиб қўйди Стефан Григоляйт.

Соат ўн бирда Кестер билан Ленц келишди. Ранги оқариб кетган Жоржи иккаламиз пештахта ёнидаги стол четига ўтирдик. Жоржига овқат опкелишди, у оёқда зўрға турарди. Ленц ҳаял ўтмай бўрдоқчилар даврасига қўшилиб кетди. Чорак соатдан сўнг уни пештахта ёнида Григоляйт билан бирга кўрдик. улар бир-бирларининг елкаларига қўл ташлаб, ўзаро сансирашга ўтиш учун чўқиштириб ичишмоқда эди.

— Стефан! — хитоб қилди Григоляйт.

— Готтфрид! — жавоб берди Ленц. Икковлари қадаҳларини бўшатишди.

— Готтфрид, эртага сенга қондан ва ўпка-жигардан тайёрланган колбаса жўнатаман. Келишдикми?

— Келишдик! Жуда соз! — Ленц унинг елкасига қоқди. — Ўзимнинг қадрдон дўстим!

Стефан терисига сигмасди.

— Жуда чиройли куларкансан, — деди у ҳавас билан. — Чиройли куладиган одамларни яхши кўраман. Ўзим сал нарсага хафа бўлиб кетаман, камчилигим шу.

— Мен ҳам, — жавоб берди Ленц. — Шунинг учун кулишга ҳаракат қиламан-да. Бу ёққа кел, Робби, дунёда кулгу ҳеч қачон тўхтамаслиги учун ичамиз! Уларнинг олдида бордим.

— Анови йигитга нима бўлди? — сўради Стефан Жоржини кўрсатиб. — Бир нарсадан хафага ўхшайди.

— Уни хурсанд қилиш қийинмас, — дедим мен. — Бирорта иш топилса бас.

- Шу замонда иш топиб бўларканми?
- У ҳар қандай ишга рози.
- Ҳозир ҳамма ҳам рози. — Стефаннинг кайфи сал тарқагандай бўлди.
- Унга ойига етмиш беш марка бўлса — етади.
- Хомхаёл. Бу пулга кун кўролмайди.
- Кўради, — деди Ленц.

— Готтфрид, — жавоб берди Григоляйт, — дўстим, мен отадиган одамман. Лекин иш масаласи — жиддий масала. Ишни бугун бериб, эртага қайтариб олиб бўлмайди. Бу бир йигитни уйлантириб, эртасига хотинини тортиб олганда ёмон. Агар бу йигит ҳалол бўлса, етмиш беш маркага яшай олишига ишонса, демек, омади бор экан. Сешанба кунни эрталаб соат саккизда олдимга келсин. Менга уюшманинг майда-чуйда ишларини бажарадиган ёрдамчи керак. Маошдан ташқари ора-орада гўшт ҳам бериб тураман. У ўзини сал парвариш қилмаса бўлмайди — озиб-тўзиб кетипти.

- Рост гапми шу? — сўради Ленц.
- Стефан Григоляйт битта гапирди.
- Жоржи, бу ёққа кел, — чақирдим уни.

Жоржи хушxabарни эшитиб, титраб кетди. Кестернинг ёнига қайтдим.

- Отто, агар қўлингдан келса, ҳаётингни бошқатдан бошлармидинг?
- Ҳозиргидай яшаш учунми?
- Ҳа.
- Йўқ, — деди Кестер.
- Мен ҳам.

XXIV

Бу воқеа уч ҳафтадан сўнг, январнинг совуқ оқшомларидан бирида содир бўлди. Мен “Интернациональ”да ўтириб, хўжайин билан “йигирма бир” ўйнардим. Қаҳвахонада ҳеч ким, ҳатто фоҳишалар ҳам йўқ эди. Шаҳар нотинч эди. Кўчадан кетма-кет намоёишчилар ўтиб турарди: бир гуруҳи ҳарбий марш билан, бошқаси “Байналмилал”ни куйлаб ўтарди. Сўнг яна сукутга ботган узундан-узоқ одамлар сафи пайдо бўларди. Улар иш ва нон талаб этилган лавҳаларни кўтариб олишган. Сон-саноқсиз оёқлар дупури улкан соатнинг занг уришига ўхшарди. Кечга яқин намоёишчилар билан полиция ўртасида биринчи тўқнашув юз берди. Ун икки киши яраланди. Бутун полиция аллақачон жанговар ҳолатга келтирилганди. Физ-ғиз ўтиб турган полиция мошиналарининг чинқириви қулоқни тешворай дерди.

— Ҳаловат йўқолди, — деди хўжайин менга ўн олти очкони кўрсатиб. — Уруш тугаганига анча бўлди-ю, ҳамон тинчлик йўқ, бизга ҳозир фақат тинчлик керак. Ақлдан озди бу дунё!

Менинг очком ўн еттита эди. Банкни кўтардим.

— Дунё ақлдан озганмас, — дедим мен. — Одамлар ақлдан озган.

Алоис хўжайиннинг орқасидан қарталарни кузатиб турарди. У эътироз билдирди:

— Одамлар ақлдан озганмас. Улар очкўз, холос. Бири иккинчисига ҳасад қилади. Бўлмаса дунёда эзуликлар тўлиб-тошиб ётипти, аммо аксарият кишиларда ана шу эзуликни кўрмайсиз. Ҳамма гап тақсимотда.

— Тўппа-тўғри, — шундай деб, бошқа қарга олмадим. — Минг йиллардан бўён ҳамма гап мана шунда.

Хўжайин қарталарини очди. Ўн беш очко бўлган эди, бинобарин, у менга синовчан назар ташлади. Кейин яна битта қарга олди. Туз чиқди. Шу билан адои тамом бўлди. Қарталаримни кўрсатдим. Мен ўн икки очкода тўхтаган эдим. У ҳам ўн бешда қолганида ютган бўларди.

— Минг лаънат, бошқа ўйнамайман! — тўнғиллади у. — Сеҳргар экансиз! Сизники ўн саккиздан кам бўлмаса керак, деб ўйлабман.

Алоис бир нималар деб гўлдиради.

Пулни олиб, чўнтакка урдим. Хўжайин эснаб, соатига қаради.

— Ўн бир бўп қопти. Ёпсак ҳам бўлар. Энди ҳеч ким келмайди.

— Ана, биров келяпти, — деди Алоис.

Эшик очилиб, Кестер кўринди.

— Бирор янгилик борми, Отто?

У бош силкиди.

— “Боруссия” залларида ўтирганларни калтаклашди. Икки киши оғир яраланди, ўнлаб одам енгил жароҳат олди, юзга яқини ҳибсга олинди. Шаҳарнинг шимолий қисмида икки марта отишма бўлди. Бир полициячи ўлдирилди. Қанча одам яраланганини билмайман. Катта йиғинлар тугаши билан ҳар доим шунақа бўлади. Бу ерда ишинг йўқми?

— Йўқ, — дедим мен. — Кетмоқчи бўлиб турувдик.

— Унда мен билан юр.

Хўжайинга савол назари билан қарадим. У бош ирғади.

— Хўп, хайр.

— Хайр, — деди хўжайин истар-истамай. — Эҳтиёт бўлинглар.

Кўчага чиқдик. Қор ҳиди уфурарди. Йўлда оппоқ варақалар сочилиб ётипти. Худди ўлган капалакларга ўхшайди.

— Готтфриддан дарак йўқ, — деди Кестер. — Бирор йиғинда ўтирган бўлса керак. Айтишларича, уларни тарқатиб юборишармиш. Бирор қор-ҳол бўлма-син тагин. Тезроқ топганимиз маъкул. У муштлашишдан ҳам тоймайди.

— Қардалигини биласанми?

— Аниқ билмайман. Лекин учта катта йиғиндан бирида бўлиши мумкин. Ҳар учаласига ҳам бориб кўрамиз. Готтфриднинг паҳмоқ сочи мана-ман деб туради.

— Бўпти.

Кестер моторни юргизди, биз йиғинлардан бири ўтаётган манзилга қараб жўнадик.

Кўчада полициячилар ўтирган юк мошинаси турарди. Фуражжаларининг қайишлари туширилган. Милтиқларининг стволлари чироқ нурида совуқ йилтирайди. Деразалардан ҳар турли байроқлар осилиб турипти. Эшик олдида форма кийган одамлар уймаланишяпти. Бари ёш йигитлар.

Кириш учун чипта олдик. Узатилган китобчани рад этдик, тирқишли қутичага бир пфеннинг ҳам ташламадик, партиявий мансублигимизни рўйхатдан ўтказмадик — тўппа-тўғри залга кириб бордик. Зал лиқ тўла ва ёп-ёруғ эди. Ўтирган жойидан луқма ташлаган одам баралла кўриниб турарди. Ичкарига кирибоқ тўхтадик, нигоҳи ўтқир Кестер ўриндиқларга назар ташлай бошлади.

Саҳнада чорпахил, бақувват бир киши нутқ сўзларди. Овози кучлилигидан залнинг охирида ўтирган одам ҳам унинг сўзларини бемалол эшитарди. Гарчи халойиқ унинг гапларига қулоқ солмаётган бўлса-да, бу одам ишонтиришга уринарди. Аслида унинг ниятини пайқаш қийин эмасди. Нотиқ саҳнада қўлларини силкитиб, у ёқдан-бу ёққа бориб келар, аҳён-аҳён сув хўплаб, ҳазил-мутойиба қиларди. Сўнг бирдан тошдай қотиб қолар, залга кескин бурилиб, яна баландпарвоз нутқини давом эттирарди. Унинг сўзлари муҳтожлик, очлик ва ишсизлик тўғрисидаги ҳаммага маълум ҳақиқатлардан иборат эди. Нотиқ тобора авжга чиқар, пировардида жазавага тушиб: “Бу аҳвол қачонгача давом этади?! Ортиқ чидаёлмаймиз!” — дея хитоб қиларди. Оломон, худди шу билан бир нараса ўзгариб қоладигандай, унинг сўзларини маъқуллаб бақириб-чақирар, ер тепиниб, қарсак чаларди. Нотиқ кутиб турарди. Сўнг саҳнадан бири биридан ажойиб, бири биридан фусункор ваъдалар янгрардики, гўё ўтирганлар тепасида жаннатнинг сержило палаги ёйилгандай бўларди. Бу ваъдалар лотереяга ўхшарди. Гўё унинг ҳар биттасига энг катта ютуқ чиққану энди залдагиларнинг ҳар бири шахсий бахтга, шахсий ҳақ-ҳуқуққа эга бўлиб, шахсий адоватини рўёбга чиқариши мумкин эди.

Тингловчиларга разм солдим. Бу ерга барча касб эгалари тўпланишганди — бухгалтерлар, майда ҳунармандлар, мансабдорлар, ишчилар ва кўпдан-кўп аёллар. Диққинафас залда биров ўриндиққа суяниб, биров энгашиб, биров олдинма-кетин, биров шеригига елкасини тираб ўтиришти. Саҳнадан эса сўз шалола-

си қуйилиб турипти. Қизиғи шундаки, башаралар турли-туман бўлишига қарамай, барида бир хил лоқайдлик, паришонлик, мудроқ нигоҳлар сароб жимирлаётган олис-олисларга қадалган; бу нигоҳлар бўм-бўш, аини пайтда, уларда аллақандай буюк ўзгаришга умидворлик бор. Бу умидворликда ҳамма нарса — эътироз, шубҳа, зиддият, долзарб муаммолар, турмуш ташвишлари, ҳозирги кун, мавжуд воқелик — бари-бари мужассам. Саҳнадаги одам ҳар қандай саволга жавоб беради, ҳар қандай кулфатни даф этади. Унга ишониш қандай яхши! Сен ҳақингда ўйлайдиган одам борлигини кўриб туриш нақадар соз! Ишончга нима етсин!

Ленц бу ерда йўқ эди. Кестер мени туртиб, боши билан ташқарига ишора қилди. Чикдик. Эшик олдида турган йигитлар бизга хўмрайиб, шубҳа билан қараб қўйишди. Вестибюлда залга кириш учун оркестр саф торган, унинг ортида турфа хил байроқлар, лавҳалар.

— Пухта ташкил қилинган, нима дединг? — сўради Кестер кўчада.

— Зўр. Реклама бўлимининг кекса раҳбари сифатида бунни тан олмай иложим йўқ.

Бир неча мавзе нарида яна бир сиёсий йиғилиш ўтаётганди. Ўзгача байроқлар, ўзгача кийим, бошқа зал, аммо қолгани ўша-ўша. Нигоҳларда ўша мавҳум умид, ишонч ва лоқайдлик. Тўрда оқ дастурхон ёпилган ҳайъат столи. Стол ортида партия котиблари, ҳайъат аъзолари, уч-тўртта ҳовлиқма, ёши ўтган қиз. Мансабдорга ўхшаб кетадиган нотик олдингисидан бўшроқ эди. У ғализ немис тилида гапирар, далил ва рақамларни қалаштириб ташлаётганди, бари тўғри эди, аммо анови нотикникидай ишончли эмас. Нариги нотик ҳеч нарсани исботлашга уринмас, фақат даъво қиларди. Ҳайъат столи ортида ўтирган ҳорғин партия котиблари бошларини осилтириб, пинакка кетишганди; улар бунақа мажлислардан юзтасида қатнашиб, кейин бу ерга келишган.

— Кетдик, — деди Кестер салдан кейин. — Бу ерда ҳам йўқ.

Яна йўлга тушдик. Лиқ тўла залларнинг бузуқ ҳавосидан сўнг энтикиб нафас олдик. Мошина кўчама-кўча учиб борарди. Канал ёқалаб кета бошладик. Чирокларнинг сарғиш нури бетон соҳилдан чўлп-чўлп бўса олаётган қорамтир сувда жилва қиларди. Рўпарамиздан таги ясси баржа аста сузиб кела бошлади. Уни огоҳлантирувчи қизил ва кўк чироклари ёниб турган кичкина кема шатакка олганди. Кема сатҳида кучук вовуллади, бир одам чироқ остидан ўта туриб, қопқоқли туйнукдан пастга тушиб кетди, тилларанг нур лоп этиб бир кўриндиро яна сўнди. Нариги соҳил бўйлаб шаҳарнинг ғарбий қисмидаги чароғон бинолар қад кериб турарди. У томонга кенг равоқли кўприкдан ўтиларди. Ундан ҳар икки соҳилга қатнаётган автомобиль, автобус ва трамвайларнинг кети узилмасди. Эринчоқ қора оқим устидаги кўприк учкун сачратиб турган олачипор илонга ўхшарди.

— Мошинани шу ерда қолдириб, бир оз яёв юрамиз, — деди Кестер. — Кўзга ташланмаганимиз маъқул.

“Карл”ни пивохона ёнидаги чироқ олдида тўхтатдик. Машинадан тушаётганимда оёғим остидан лип этиб оқ мушук ўтди. Пешбоғ тутган уч-тўртта фоҳиша сал нарида, дарвоза пештоқи остида турарди. Уларнинг ёнидан ўтаётганимизда жим бўлиб қолишди. Муюлишда бир шарманкачи деворга суянганча уйқуга кетганди. Аллақандай кампир йўлга четидаги ахлатни титкиляпти. Биз кўпдан-кўп пастқам уйлари, ҳовлилари ва йўлаклари бўлган каттакон исқирт казармага яқинлашдик. Биринчи қаватда ҳар турли дўкончалар, унинг ёнида латта-путта ва темир-терсак қабул қиладиган бино. Кўчада, дарвоза олдида полициячиларга тўла иккита юк мошинаси турипти.

Биринчи ҳовлининг бир бурчагига ўрнатилган тахтага юлдузлар акс эттирилган хариталар осиб қўйилган. Қоғозлар қалашиб ётган стол ортида салла ўраган бир одам турипти. Боши тепасида мана бундай лавҳа: “Илми нужум, дастхатга қараб башорат қилиш. 50 пфенниг тўлаб, келажагингизни билиб оласиз!” Бир тўда одам уни қуршаб олган. Карбид чироқнинг ўткир нури мунажжимнинг сарғиш, бужмайган юзига тушиб турипти. У ўз тингловчиларини зўр бериб бир нарсага ишонтирмоқчи бўларди. Мўъжизага интиқ одамларнинг ўша-

ўша бўм-бўш, маъносиз нигоҳлари. Сербайроқ ва оркестрли йиғилишлардаги нигоҳлардан фарқ қилмайди.

— Отто, — дедим олдинда кетаётган Кестерга. — Бу одамларнинг нимани хоҳлаётганини энди тушундим. Уларга сиёсатнинг кераги йўқ. Уларга диннинг ўрнини босадиган бошқа бир эътиқод керак.

Кестер ўгирилиб қаради.

— Албатта. Улар нимагадир ишонишни ишташади. Нимагалигининг фарқи йўқ. Чунки мутаассиб кишилар улар.

Пивохонага кириладиган иккинчи ҳовлига ўтдик. Ҳамма деразалардан чиरोқ тушиб турипти. Бирдан ичкарида шовқин кўтарилди, шу заҳоти ҳовлига чиқиладиган ён томондаги қоронғи йўлакдан сув ўтмайдиган калта камзул кийган йигитлар отилиб чиқишди. Улар деворга қапишганча йиғилиш ўтаётган залга қараб талпинишарди. Олдинда бораётган йигит шиддат билан эшикни очди, ҳаммалари ўзларини ичкарига уришди.

— Зарбдор гуруҳ, — деди Кестер. — Бу ёққа кел, пиво бочкаларининг орқасига турволамиз.

Залда қий-чув бошланди. Лаҳза ўтмай, дераза ойнаси чил-чил бўлиб, кимдир ташқарига улоқтирилди. Эшик очилиб, одамлар бараварига ҳовлига ташланишди. Олдинги қатордагилар қулатилгач, орқадан келаётганлар уларнинг устига йиқилишди. Бир аёл додлаганча ёрдамга чақириб, дарвоза томон югурди. Пивохонадан иккинчи гуруҳ чошиб чиқди. Улар стул оёқлари ва пиво кружкалари билан қуролланишганди; ола-тасир бошланиб кетди. Барваста бир дуррадгор муштлашаётганлар орасидан сирғалиб чиқди-да, қулай жойга турволиб, жангни давом эттирди: у рақибининг калласини мўлжалга олиб, қулочкашлаб бир мушт туширар ва уни яна оломонга қўшиб юборарди. У бу ишни ниҳоятда хотиржам, худди ўтин ёраётгандай бажарарди.

Эшик олдида тагин бир тўда одам пайдо бўлди, шу пайт биз турган жойдан уч метрлар нарида қутурган бир мўйловдорнинг қўлига тушган Готтфриднинг хурпайган оппоқ сочини кўриб қолдик.

Кестер ўзини тўдага урди. Бир неча дақиқадан сўнг ҳалиги киши Готтфридни қўйиб юборди. У интиҳосиз бир хайрат билан иккала қўлини юқорига кўтардию, шартта кесилган дарахтдай, одамлар устига қулади. Шу пайт Ленцни ёқасидан судраб келаётган Кестерга кўзим тушди.

Ленц ўзини орқага ташларди.

— Отто, қўйвор... қўйвор, бир минутда қайтаман, — дерди у ҳансираб.

— Тентаклик қилма! — бақирди Кестер, — ҳозир полиция келади! Қочдик! Бу ёққа!

Биз ҳовлидан қоронғи йўлакка қараб югурдик. Вақтида қочган эканмиз. Шу заҳоти ҳовлида қаттиқ хуштак овозлари янграб, қора фуражка кийган кишилар пайдо бўлди ва полиция ҳовлини бир зумда қуршаб олди. Биз полициянинг қўлига тушмаслик учун зинапоядан тепага чошиб чиқдик. Кейинги воқеаларни зинапоя деразасидан кузатиб турдик. Полициячилар ўз вазифаларини қойилмақом қилиб бажаришаётганди. Улар ҳамма йўлларни беркитиб, оломон устига ташланишди, ҳаш-паш дегунча тўдани пардай тўзитиб, одамларни битта-битталаб юк машинасига улоқтира бошлашди. Биринчи бўлиб дуррадгор қўлга тушди, унинг дийдиёсига биров қулоқ солмади.

Бирдан орқамиздаги эшик очилди. Тунги қўйлак кийган, озгин оёқлари шир яланғоч, шам кўтарган бир аёл ичкаридан бошини чиқазди.

— Сенмисан? — сўради у ҳадик билан.

— Йўқ, — деди ўзини тутиб олган Ленц. Аёл эшикни беркитди. Ленц ўгирилиб, чўнтак чироғи билан эшикдаги лавҳани ёритди. Бу ерда гишт терувчи Герхард Пешкени кутишаётганди.

Ҳовли жимжит бўлиб қолди. Полиция жуфтакни ростлаган эди. Яна бир оз кутиб, пастга тушдик. Қайсидир бир деразадан ёш боланинг йиғиси эшитиларди.

Биз пеш ҳовлидан ўтдик. Танҳо қолган мунажжим юлдузлар акс эттирилган харита олдида турарди.

— Бир фол очиб қўяйми? — деди у ёнидан ўтаётганимизда. — Ё кафт чизиқларига қараб башорат қилайми?

— Қани, бир башорат қил-чи, — деди Готтфрид қўлини узатиб.

Мунажжим унинг кафтига диққат билан тикилди.

— Юрагингиз чатоқ, — деди у қатъий оҳангда. — Ҳис-туйғу бисёр, лекин ақл чизиғи жуда калта. Мусиқани севасиз. Хаёлпарастсиз, аммо эр сифатида мақтаб бўлмайди. Шунга қарамай, уч фарзандни кўриб турибман. Фельд-атворингиз дипломатларникига ўхшайди, сиригизни ҳар кимга айтмайсиз, саксон йил умр кўрасиз.

— Тўппа-тўғри, — деди Готтфрид. — Ойим раҳматли, ёвуз одам узоқ яшайди, деган гапни кўп такрорлардилар. Одоб-ахлоқ — инсониятнинг уйдирмаси, асло ҳаётий хулосаси эмас.

У мунажжимга пул берди, биз ҳовлидан чиқиб кетдик. Кўча бўм-бўш эди. Олдимиздан қора мушук чопиб ўтди. Ленц таққа тўхтади.

— Орқага қайтамиз.

— Ҳечқиси йўқ, — дедим мен. — Олдин оқ мушукни кўрганмиз. Бири иккинчисининг таъсирини кесади.

Йўлда давом этдик. Рўпарамизда бир тўда одам кўзга ташланди. Улар бизга қараб келишарди. Орадаги масофа қисқарганда қарасак — тўрт йигит экан. Бир кўнжи тугмали сарғиш этик кийган, бошқалари ҳарбийча этикда. Улар тўхтаб, бизга тикилиб қолишди.

— Ана у! — бақирди бирдан сарғиш этикли йигит ва олдимизга чопиб келди. Икки марта ўқ узилди, йигит шу заҳоти ўзини четга олди, сўнг тўртовлари ура қочиб қолишди. Кестер уларнинг орқасидан бир талпинди-ю, аммо шартта тўхтаб, ички бир ингрок билан қўлларини Ленц томонга узатди, лекин уни ушлаб қололмади. Готтфрид гурсиллаб тош йўлга кулади.

Аввалига у шунчаки йиқилгандай туюлди, кейин қонга кўзим тушди. Кестер Ленцнинг пиджагини очиб, кўйлагини йиртиб ташлади.

Қон тизиллаб отилди. Жароҳат устига рўмолчамни босдим.

— Ёнидан жилма, мошинани опкеламан, — Кестер шундай деб, чопиб кетди.

— Готтфрид, мени эшитяпсанми?

Унинг юзи бўзга ўхшаб қолганди. Кўзлари чала юмуқ. Қовоқлари қилт этмайди. Бир кўлим билан бошидан тутиб, иккинчиси билан жароҳатига рўмолчани қаттиқроқ босдим. Ёнида тиз чўкиб турарканман, лоақал нафас олиши ёки хириллаганини илғаб қолишдан умид қилардим; аммо тирикликдан нишон йўқ эди, теварак-атрофда оғир сукунат, адоғи йўқ кўча, адоғи йўқ бинолар, адоғи йўқ тун, — мен фақат қоннинг тошга чакиллаб томаётганини эшитардим, холос. Дарвоқе, Ленц бунақа фалокатга кўп маротаба дуч келиши мумкинлигини билардим, аммо ҳозир содир бўлган аччиқ ҳақиқатга ишонмаётгандим.

Кестер мошинани учириб келди. Чап ўриндиқнинг суянчиғини орқага туширди. Готтфридни аста кўтариб, ўриндиққа ётқиздик. Мошинага сакраб чиқволдим. Кестер тез ёрдамнинг энг яқин пунктига қараб сурди. Етиб келганимиздан сўнг эшик олдида аста тўхтади.

— Қараб чиқ-чи, дўхтир бормикин. Бўлмаса бошқа жойга олиб боришга тўғри келади.

Ичкарига чопиб кирдим. Мени санитар қарши олди.

— Дўхтир борми?

— Бор. Бирортасини опкелдинларми?

— Ҳа. Юринг мен билан. Замбилни олинг.

Готтфридни замбилга ётқизиб, бинога олиб кирдик. Дўхтир энг шимариб кутиб турарди. Замбилни столга қўйдик. Дўхтир чироқни пастга тушириб, жароҳатга яқинлаштирди.

— Нима гап?

— Ўқдан яраланган.

У бир бўлак пахта олиб, қонни артди, сўнг Ленцнинг томирини ушлаб кўрди, юрагига қулоғини андак тутиб тургач, қаддини ростлади.

— Иложи йўқ.

Кестер ундан кўз узмасди.

— Ўқ четдан ўтган-ку. Нега иложи бўлмаскан?

— Иккита ўқ теккан, — деди дўхтир.

У яна қонни артди. Биз Готтфриднинг устига энгашиб, ҳамон қон билқиллаб оқиб турган яранинг пастроғидаги қоп-қора тешикчани кўрдик. Бу тешик юракнинг ёнгинасида эди.

— Афтидан, ўша заҳоти жони узилганга ўхшайди, — деди дўхтир. Кестер бошини кўтариб, Готтфридга қаради. Дўхтир жароҳатларга пахта тикиб, устидан пластирни ёпиштириб қўйди. Сўнг: — Ювинасизми? — деб сўради мендан.

— Йўқ.

Энди Готтфриднинг юзи сарғая бошлаганди. Оғзи сал қийшайган, кўзлари хиёл очиқ, лекин биттаси юмуқроқ. У бизга қараб турарди. Тўхтовсиз қарарди.

— Нима бўлди ўзи? — сўради дўхтир.

Жавоб бермадик. Готтфрид биздан кўз узмасди. Киприк қоқмай қараб турарди.

— Жасадни шу ерда қолдириб кетаверинглар, — деди дўхтир.

— Йўқ, — эътироз билдирди Кестер. — Олиб кетамиз!

— Мумкин эмас, — деди дўхтир. — Полицияга қўнғироқ қилиш керак. Жиноят қидирув бўлимига ҳам. Жиноятчини иссиғида қўлга олиш зарур.

— Жиноятчи дейсизми? — Кестер унга савол назари билан қаради. Сўнг қўшиб қўйди: — Бўпти, полицияни ўзим опкеламан.

— Қўнғироқ қила қолинг. Қайтанга тезроқ келишади.

Кестер бош чайқади.

— Йўқ, ўзим бораман.

У чиқиб кетди, кўчадан “Карл” моторининг гувиллагани эшитилди. Дўхтир менга стулни суриб қўйди.

— Ўтиринг.

— Раҳмат, — шундай деб, жойимдан жилмадим. Чироқ нури ҳамон Готтфриднинг қонга беланган кўксига тушиб турарди. Дўхтир чироқни талага кўтариб қўйди.

— Нима воқеа бўлди? — сўради у яна.

— Билмайман. Уни бировга ўхшатишди шекилли.

— Фронгда бўлганми?

Мен бош силкидим.

— Чандиқларидан пайқадим, — деди дўхтир. — Кўлига ҳам ўқ теккан. Бир неча жойидан яраланган.

— Ҳа. Тўрт марта жароҳат олган.

— Аблаҳлар, — деди санитар. — Битлиқилар. Ўшанда булар йўргакда бўлса керак.

Индамадим. Готтфрид менга қараб турарди. Кўз узмай қараб турарди.

Кестердан анча пайтгача дарак бўлмади. Кейин бир ўзи келди. Дўхтир ўқиб турган газетасини бир четга қўйди.

— Полиция вакиллари келишдими?

Кестер жавоб бермади. У дўхтирнинг сўзларини эшитмаганди.

— Полиция шу ердами? — қайта сўради дўхтир.

— Ҳа, — деди Кестер. — Полиция. Қўнғироқ қилиш керак. Майли, келишсин.

Дўхтир унга бир қаради-ю, индамай телефонга қараб кетди. Бир неча минутдан сўнг полицияда ишлайдиган иккита мансабдор келди. Улар стол ёнига ўтириб, Готтфрид тўғрисида маълумотнома ёза бошлашди. Ўлиб кетган одамнинг исми, қачон туғилгани, қаерда яшагани ҳақида гапириш, тўғриси, менга бемаъни ишдай туюлди. Саволларга гайрихитрий равишда жавоб қайтарарканман, полициячи тўхтовсиз тупуқлаб юмшатаётган қалам учидан кўз узмасдим.

Иккинчи полициячи протокол тузишга киришди. Кестер унга керакли маълумотларни айтиб турди.

— Қотилнинг ташқи қиёфасини тахминан бўлса ҳам тасвирлаб бероласизми?

— Йўқ, — деди Кестер, — эътибор бермадим.

Унга кўз қирини ташладим. Қотилнинг сарғиш этиги билан махсус кийими кўз ўнгимдан ўтди.

— Қайси партияга мансублигини биласизми? Кийимида бирор белгиси бор-миди?

— Билмайман, — деди Кестер. — Ўқ узилгунга қадар ҳеч нарсани кўрганим йўқ. Кейин эса... — У дудуқланиб қолди, — кейин эса оғайним билан овора бўлиб кетдим.

— Ўзингиз бирор сиёсий партияга мансубмисиз?

— Йўқ.

— Буни шунинг учун сўраяпманки, марҳум сизнинг оғайнингиз экан.

— Фронтда бирга бўлганмиз, — деди Кестер.

Мансабдор менга мурожаат қилди:

— Қотилни сиз тасвирлаб бероласизми?

— Йўқ, — дедим унга. — Мен ҳам эслолмайман.

— Қизиқ...

— Биз гаплашиб кетятувдик. Бари кўз очиб-юмгунча содир бўлди.

Полициячи уҳ тортди.

— У ҳолда қотилни топишимиз қийин бўлади.

У протоколни ёзиб тугатди.

— Жасадни олиб кетсак бўладими? — сўради Кестер.

— Начора... — Мансабдор дўхтирга қаради. — Ўлим сабаби аниқми?

Дўхтир тасдиқ ишорасини қилди.

— Акт ёзиб қўйганман.

— Ўқ қани? Уни олиб кетишим керак.

— Ўқ иккита. Иккаласи ҳам танада қолган. Агар керак бўлса...

Дўхтир у ёғини гапирмади.

— Менга иккала ўқ ҳам керак, — деди полициячи. — Улар битта қуролдан отилганми-йўқми — шунни билишим шарт.

— Битта қуролдан, — деди Кестер дўхтирнинг савол назарига жавобан.

Санитар чироқни яна замбил тепасига сурди. Дўхтир асбобларини олиб, қисқични ярага суқди. Биринчи ўқни тез топди, у чуқур кирмаган экан. Иккинчи ўқни олиш учун эса кўкракни кесишга тўғри келди. Дўхтир резина қўлқопини тирсагигача кўтариб, тигни қўлига олди. Кестер замбил олдига чопиб келиб, Готтфриднинг кўзларини беркитди. Тигнинг кирт-кирт овозини эшитиб, юзимни четга бурдим. Қани энди дўхтирнинг устига ташланиб, уни замбилдан нарига итариб ташласам — назаримда, Готтфрид атиги хушдан кетган-у, дўхтир уни мана энди ростдан ҳам ўлдираётгандай эди, — кейин ўзимни тутволиб, тақдирга тан бердим. Урушда ўлимни кўп кўрганмиз...

— Мана, — деди дўхтир қаддини ростлаб. У ўқни артиб, полициячига узатди.

— Бир хил. Иккаласи ҳам битта қуролдан отилган.

Кестер энгашиб, кичкина тўмтоқ ўқларга диққат билан разм солди. Улар полициячининг кафтида совуқ йилтирарди.

— Ҳа-а, — деб қўйди Отто.

Полициячи ўқларни қоғозга ўраб, чўнтагига солди.

— Умуман бунга рухсат этилмайди, — деди у кейин. — Агар уйга олиб кетмоқчи бўлсаларинг... истисно тариқасида, майли. Чунки масала равшан, шундай эмасми, жаноб дўхтир? — Дўхтир бош силкиди. — Бунинг устига, сиз суд дўхтирмисиз, — давом этди полициячи, — бинобарин... ихтиёр ўзларингда... шуниси ҳам борки, эртага бошқа терговчилар кеп қолиши ҳам мумкин...

— Биладан, — деди Кестер. — Биз бор гапни айтдик.

Полициячилар кетишди. Дўхтир Готтфриднинг яраларини бошқатдан беркитиб, пластир ёпиштирди.

— Энди нима қилдик? — сўради у. — Замбилни бериб туришимиз мумкин. Фақат эртага ташлаб кетасизлар.

— Раҳмат, — деди Кестер. — Юр, Робби.

— Ёрдамлашвораман, — деди санитар.

Мен бош чайқадим.

— Үзимиз эсплаймиз.

Замбилни кўчага кўтариб чиқдик. Иккала сўл ўриндиқ суянчигини ётқизиб, теп-текис жой тайёрладик, сўнг замбилни авайлаб машинага жойлаштирдик. Дўхтир билан санитар изимиздан чиқиб, тепамизда кузатиб туришди. Готтфриднинг устига пальтосини ёпиб, жўнаб кетдик. Бир оздан сўнг Кестер менга юзланди:

— Ҳша кўчадан яна бир ўтамыз. Ҳозиргина келиб кетдим, ҳеч ким кўринмади. Балки бу гал учратиб қолармиз.

Гупиллатиб қор ёғарди. Кестер мошинани оҳиста ҳайдаб борар, гоҳо-гоҳо сцешлениени босиб, моторни ўчириб қўярди. У бизни пайқаб қолишларини истамасди. Аммо биз излаётган одамлар мошинамиз борлигини билишмайди. Биз, худди оқ кўланкадай, қор бўрони оралаб шовқинсиз сирғалиб борардик.

Асбоблар солинган қутидан болгани олиб, ёнимга қўйдим. Қотил кўриниши билан мошинадан отилиб чиқиб, қўққисдан зарба бермоқчи эдим. Биз воқеа юз берган кўчадан борардик. Готтфрид қулаган жойда ҳамон қон изи қопқорайиб турарди. Кестер машина чироқларини ўчирди. Биз йўлка четидан ўрмалаб, кўчани кузатардик. Ҳеч ким кўринмасди. Фақат чироғи ёниқ бир пивоходанан гала-говур эшитиларди.

Кестер муюлишда тўхтади.

— Сен қол, — деди у. — Мен пивоходнани қараб чиқаман.

— Бирга бораман.

У менга шундай тикилдики, жим бўлиб қолдим. Унинг бу қарашини бир ўзи разведкага йўл олган пайтларни ёдимга солди.

— Пивоходнада ҳеч нарса қилмайман, — деди Кестер. — Сезиб қолса, қуённи сурвориши мумкин. Бор-йўқлигини билиб чиқаман. Агар ўтирган бўлса, пойлаб турармиз. Сен Готтфрид билан қол.

У чопиб кетди. Қор учқунлари юзимда эрирди. Готтфриднинг усти ёпиб қўйилганидан, у энди бизга тегишли эмаслигидан юрагим зирқираб кетди.

Пальтони пастроққа тортдим. Энди қор унинг ҳам юзига, кўзи ва лабларига тушар, лекин эримасди. Рўмолчам билан қорни сидириб ташлаб, яна пальтони кўтариб қўйдим.

Кестер қайтиб келди.

— Ҳўш?

— Йўқ, — деди у.

Тагин рулга ўтирди.

— Бошқа кўчаларни ҳам қараймиз. Юрагим сезиб турипти, ҳар дақиқада рўпарамиздан чиқиб қолишлари мумкин.

Мотор бир гувилладию шу заҳоти овози пасайди. Биз оппоқ тун қўйнида ўғри мушукдай пусиб, бир кўчадан иккинчисига ўтардик. Баъзан бирор пивоходнадан берироқда тўхташимиз билан Кестер мошинадан тушарди-да, Ҳша ёққа қараб чопиб кетарди. Уни алам ва ғазаб васвасаси жинни қилиб қўйганди. Готтфридни ташлаб келиш учун икки марта мошинани уйи томон ҳайдади, аммо иккала сафар ҳам, гўё бояги тўрт йигит шу атрофда юргандай, орқасига қайтди.

Бирдан олисда қора нуқталар кўзга ташланди. Кестер дарҳол чироқларни ўчирди, биз бебилиска уларнинг изидан тушдик. Йўловчилар ҳеч нарсдан беҳабар, бемалол гаплашиб кетишарди.

— Улар тўрт киши, — дедим мен Кестерга.

Шу заҳоти мотор қаттиқ ўкириб, машина сўнгги икки юз метрни қуюндай босиб ўтди, кейин ўнг томондаги йўлкага учиб чиқиб, тўрт йўловчининг ёнгинасида чийиллаб тўхтади. Ҳалигилар қўрқувдан бақириб юборишди.

Кестер ойнадан бошини чиқазди. Гавдаси, пўлат пружинадай, ташқарига отилишга тайёр турар, кўзларида қасос ўти ёнарди.

Йўловчилар беозор, кекса одамлар экан. Биттасининг кайфи бор. Улар бизни сўкиб беришди. Кестер индамади. Яна йўлга тушдик.

— Отго, — дедим мен. — Бугун уларни тополмаймиз. Қилар ишни қилиб қўйиб, кўчада бемалол юришармиди?

— Бу гапинг ҳам тўғри, — шундай деб, у мошинани орқага бурди. Кестерни-кига жўнадик. Унинг хонасига алоҳида эшиқдан кирилар, биров безовта қилин-масди. Мошинадан тушганимиздан сўнг ундан сўрадим:

— Нега полициячиларга қотилиниг белгиларини айтмадинг? Ахир, башара-сини аниқ кўрувдик-ку. Балки уни топиш осонлашармиди?

Кестер менга тикилиб қаради.

— Шунинг учун айтмадимки, бу ишни полициясиз, ўзимиз қойил қиламиз. Нима деб ўйлаган эдинг?.. — У энди бутунлай хотиржам гапирарди. — Қотил-ни полицияга топшириб қўярканманми? Бир неча йил қамоқ жазоси билан қутулиб кетсинми? Бунақа ишлар нима билан тугашини биласан-ку: улар раҳм-дил судьяларни топишади! Мабодо полиция қотилни қўлга туширган тақдирда ҳам, бу эмас, деган бўлардим! Уни ўзим бир ёқлик қиламан! Готтфрид ўлиб кетаверармиш-у, у яшаб юрармиши! Йўқ, унақаси кетмайди!

Замбилни кўтариб, изғирин ва қор қуюни орасидан ичкарига олиб кирдик, гўё биз Фландрияда жанг қиляпмизу ҳалок бўлган дўстимизни олдинги марра-дан бежавф жойга олиб ўтган эдик.

Тобут билан қабристондан жой сотволдик. Готтфридни дафн этиш мароси-ми офтоб чарақлаб турган кунга тўғри келди. Тобут қопқоғини ўзимиз михлаб, зинапоядан пастга олиб тушдик. Дўстимизни сўнгги йўлга кузатишга тўплан-ганлар кўп эмас эди. Фердинанд, Валентин, Альфонс, Фред, Жоржи, Юпп, Фрау Штосс, Густав, Стефан Григоляйт ва Роза. Қабристон дарвозаси олдида бир оз кутиб қолдик. Олдинда яна икки тўп дафн иштирокчилари кетаётганди. Бир гуруҳи қора автомобилга, иккинчиси мотам жияклари билан безатилган қўш отли извошга эрашган. Извош ортидагилар сон-саноксиз бўлиб, сафнинг бош-кеги кўринмас, кузатувчилар бир-бирлари билан бемалол чақчақлашиб боришарди.

Тобутни машинадан олиб, ўзимиз уни арқонда қабрга туширдик. Гўрков хурсанд бўлди, чунки унинг иши бошидан ошиб ётарди. Руҳонийни чақирдик. Тўғри, Готтфриднинг ўзи бунга нима деган бўларди — билмайман, лекин Ва-лентин, таомили шунақа, деди. Руҳонийдан қабр тепасида ваъз айтмасликни, библиядан бир парча ўқиб қўя қолишни илтимос қилдик. Руҳоний кекса, узоқ-ни кўролмайдиган киши эди. Қабрга яқинлашганда кесакка қоқилиб, чуқурга қулаб тушишига сал қолди, Кестер билан Валентин аранг ушлаб қолишди. Аммо қўлидаги библия билан кўзойнаги пастга тушиб кетди. Авзойи бузилган руҳ-оний кўзларини қисганча чуқурга тикилиб турарди.

— Ҳечқиси йўқ, отахон, — деди Валентин, — зарарни тўлаймиз.

— Китоб-ку майли, — жавоб берди руҳоний синиқ оҳанда, — аммо кўзой-нак...

Валентин қабристонни ихота қилиб турган бута ғовдан бир шохчани син-дирди-да, қабр четига чўккалаб, тобут устидаги гулчамбарга илиниб қолган кўзойнакни тортиб олди. Кўзойнакнинг гардиши тиллодан эди. Руҳонийнинг авзойи бекорга бузилмаган экан. Библия эса қабр четидан сирғалиб тушиб, тобут остига кириб кетипти; уни олиш учун тобутни кўтариш керак эди. Буни руҳоний ҳам хоҳламасди. У тамом гарангсиб қолган эди.

— Ҳеч бўлмаса уч-тўрт калима тиловат қилай, розимисизлар? — сўради у ниҳоят.

— Ҳожати йўқ, отахон, — деди Фердинанд. — Энди дўстимизнинг тобутни остида бутун бошли Қадимий аҳд билан Янги аҳд ётипти.

Янги кавланган тупроқ ҳиди димоққа уриларди. Бир кулалада энди тухум-дан чиққан оппоқ қурт ғимирляпти. Уйга толдим: “Ҳозир қабрга тупроқ таш-ланади, қурт ҳам ер остида яшай бошлайди; кейин ғумбакка айланади, бир йилдан кейин яна тепага ўрмалаб чиқади. Готтфрид эса ўлган. У бежон”. Қабр ёнида турарканмиз, унинг танаси, кўзлари ва сочлари борлигини, туси ўзгарган бўлса ҳам, бари бир ҳамон мавжудлигини, шунга қарамай, у энди абадул-абад қайтмаслигини ҳаммамиз яхши билардик. Бунга чидаб бўлмасди. Бизнинг та-намиз иссиқ, миямиз ишляпти, юрагимиз томирларга қонни гупиллатиб ҳай-даб турипти, кеча қандоқ бўлсак, ҳозир ҳам шундаймиз, иккала қўлимиз бутун,

кўзимиз соғ, соқов эмасмиз, бари ҳар вақтдагидай... Аммо энди биз кетишимиз керак. Готтфридни ташлаб кетишимиз керак. У энди бизни ҳеч қачон қидирмайди. Мана шунга чидаб бўлмасди.

Тобут қопқоғига гупиллаб тупроқ туша бошлади. Гўрков бизга тўртта белкуррак берди, — Валентин, Кестер, Альфонс ва мен — қабрни тўлдиришга тушдик — қачонлардир ўртоқларимиздан бир нечтасини мана шу тарихқа кўмганмиз. Бирдан ёнгинамда Готтфрид яхши кўрадиган кўҳна аскарый кўшиқ, кўҳна ва мунгли аскарый кўшиқ янтрагандай бўлди:

О, Аргон ўрмони, Аргон ўрмони,
Сен мисоли қабр қўрғони...

Альфонс ёғочдан ясалган хоч, юз минглаб қабрлар устида турадиган оддий ёғочдан ясалган хоч келтирди. Уни Готтфриднинг бош томонига ўрнатдик.

— Кетдик, — деди Валентин ўксик овозда.

— Ҳозир, — Кестер шундай деди-ю, жойидан жилмади. Бошқалар ҳам қимирламади. Валентин ҳаммамизга бир-бир қараб чиқди.

— Ё парвардигор, — деди у аста. — Дунёйи бевафо!

Ҳеч кимдан садо чиқмади.

Валентин ҳорғин қўл силтади.

— Юринглар!

Биз шағал тўкилган йўлқадан дарвоза томон юрдик. У ерда бизни Фред, Жоржи ва бошқалар кутиб туришарди.

— Қандай чиройли куларди-я, — деди Стефан Григоляйт. Мотамсаро юзидан ёш думалаб тушди.

Атрофга қарадим. Ҳеч ким йўқ эди.

XXV

Февралда Кестер билан охирги марта устахонада ўтирдик. Уни сотишга тўғри келди, ҳозир кимошди савдосини бошқарадиган одамни кутаётгандик. У барча асбоб-ускуна билан таксини савдога қўйиши керак эди. Кестер баҳорга чиқиб, кичкина бир автомобиль фирмасига пойгачи сифатида ишга жойлашишдан умидвор эди. Мен ҳалиям кечкурунлари “Интернациональ” қаҳвахонасида пианино чалар ва айни пайтда, кўпроқ пул топиш мақсадида кундузига ҳам иш топиш ҳаракатида юрардим.

Ҳовлига анча-мунча одам тўпланганди. Аукциончи келди.

— Чиқасанми, Отто?

— Нима қиламан? Ҳамма нарса териб қўйилган, баҳосини ўзи билади.

Кестернинг кўриниши ҳорғин эди. Буни бегона кишилар пайқамаслиги мумкин, аммо уни яхши биладиганлар бир қарашдаёқ сезишлари турган гап. Кестер кечасилари ҳамон фожеа юз берган жой атрофида изғирди. У Готтфридни отган йигитнинг исм-шарифини аллақачон билиб олган, лекин уни тополмаётганди. Қотил полиция таъқибидан қўрқиб, бошқа уйга яширинганди. Бу тафсилотни Альфонс аниқлади. У ҳам шай турарди. Тўғри, жиноятчи шаҳардан чиқиб кетган бўлиши ҳам мумкин. Кестер билан Альфонс изига тушишганини у билмайди. Булар эса унинг хавф аригандан сўнг қайтиб келишини кутишарди.

— Бўлмаса ўзим чиқаман, — дедим мен.

— Майли.

Ташқарига чиқдим. Станок ва бошқа асбоб-ускуналаримиз ҳовли ўртасига териб қўйилганди. Ўнг томондаги девор ёнида таксимиз турипти. Уни яхшилаб ювганмиз. Ўриндиқ ва филдиракларига кўз ташладим. Готтфрид уни “соғин сиғиримиз” дерди. Бу мошинадан айрилиш биз учун осонмас.

Кимдир елкамга қокди. Ўтирилиб қарасам, рўпарамда белбоғли пальто кийган чапанинамо йигит турипти. У гаров ҳассасини айлангириб, кўзини қисди:

— Танияпсизми?

Эслай бошладим.

— Гвидо Тисс, “Аугека” жамиятидан!

— Ана, кўрдингизми! — деди Гвидо виқор билан. — Ўшанда ҳам мана шунақа қақир-куқурлар тепасида учрашган эдик. Тўғри, ёнингизда турқи совуқ бир одам ҳам бор эди. Яна жиндай турсак, башарасига солардим.

Елвизак бу олифтанинг Кестерга қўл кўтаришини кўз олдимга келтириб, беихтиёр афтим буришди. Буни кулгига йўйиб, Гвидо ҳам сўйлоқ тишларини кўрсатди.

— Бўпти, ўтган ишга салавот! Кекчи эмасман. Ўшанда анови шалоқ мошинага каттагина пул тўлаган эдинглар. Қалай, фойдаси бўлдими?

— Албатта, — дедим мен. — Ёмон мошинамас.

Тисс сайраб кетди:

— Гапимга кулоқ солганингларда мўмайгина пул ишлаб қолардинглар. Менга ҳам яхши бўларди. Майли, ўтди-кетди! Лекин бугун бошлашимиз мумкин. Беш юз маркадан оширмаймиз. Мошина бизники бўлади. Оладиган бошқа одам йўқ ўзи. Келишдикми?

Дарров тушундим. У, булар ўшанда мошинани устига қўйиб сотворишган, деб ўйлаётганди, ҳозир ўзи оёқ босиб турган устахона бизга қарашли эканини ҳам билмасди. Аксинча, булар таксини қайтадан сотиб олишмоқчи, деган хулосага келганди.

— Бу мошинанинг нархи ҳозир ҳам бир ярим минг маркадан кам эмас, — дедим унга. — Ундан фойдаланиш ҳуқуқи тўғрисидаги патент харажати бу ҳисобга кирмайди.

— Албатта, — гапимни илиб кетди Гвидо куйиб-пишиб. — Шунинг учун нархни беш юздан оширмаймиз, деяпман-да. Буни мен қиламан. Агар шу баҳога мошинани қўлга киритсам — сизларга уч юз эллик марка нақд санаб берман.

— Тўғри келмайди, — дедим унга. — Менга пул эмас, мошина керак.

— Ўйлаб кўринг...

— Йўқ, овора бўлманг, — шундай деб, ҳовли ўртасига қараб юрдим. Билманки, энди у нархни бир минг икки юзгача кўтаради.

Аукциончи ишга киришди. Аввал станок қисмлари сотилди. Даромад яхши бўлмади. Асбоб-ускуналар ҳам арзон-гаровга кетди. Навбат таксига келди. Кимдир уч юз марка таклиф қилди.

— Тўрт юз, — деди Гвидо.

— Тўрт юз эллик, — эълон қилди узоқ иккиланишдан сўнг кўк коржома кийган харидор.

Гвидо нархни беш юзга кўтарди. Аукциончи ҳаммага бир-бир қараб чиқди. Коржомали киши жим тураверди. Гвидо менга кўз қисиб, тўрт бармоғини кўрсатди.

— Олти юз, — дедим мен.

Гвидо таассуф билан бош чайқаб, етти юз таклиф қилди. Мен нархни кўтаравердим. Гвидо ҳам қўшаверди. Нарх мингга етганда у менга мўлтираб қараб, бармоғи билан яна юз марка ишлаб қолишим мумкинлигига ишора қилди. Шундан кейин нархни бир минг ўн маркага кўтарди. Мен бир минг бир юз деганимда юзи лавлаги бўлиб кетди:

— Бир минг бир юз ўн, — деди у чийиллаб.

Мен бир минг бир юз тўқсон таклиф қилдим. Гвидо ўзининг охирги нархи — бир минг икки юзни эълон қилади, деб ўйлагандим. Шундан кейин ўйиндан чиқиб кетмоқчи эдим.

Аммо Гвидо қутуриб кетди. Уни суриб чиқаришимдан кўрқиб, кутилмаганда бир минг уч юзни таклиф қилди. Ўйланиб қолдим. Агар унга ростдан ҳам мошина керак бўлганда, бир минг икки юзда тўхтарди. Йўлига нархни ошириб, жиғимга тегмоқчи. Бояга суҳбатимиздан биладики, менинг охирги мўлжалим — бир минг беш юз, демак, ҳозирча “мушук-сичқон” ўйнаса бўлаверади.

— Бир минг уч юз ўн, — дедим мен.

— Бир минг тўрт юз, — деди шоша-пиша Гвидо.

— Бир минг тўрт юз ўн, — овозим аранг чиқди, чунки панд еб қолишдан кўрқа бошладим.

— Бир минг тўрт юз тўқсон! — Гвидо менга тантанавор ва масхараомуз нигоҳ билан қаради. У мени тузлаганига юз фоиз ишонган эди.

— Ким ошади? — сўради аукциончи.

Жим туравердим.

— Ким ошади? — сўради у иккинчи марта. Кейин болғачани кўтарди. Ниҳоят, машина Гвидога насиб этгани эълон қилинганида юзидаги тантана ўрнини аянчли бир таажжуб ифодаси эгаллади. Бир оздан сўнг сўлжайиб олдимга келди.

— Мен ўйловдимки... сиз олмоқчи эдингиз-ку...

— Йўқ, — дедим мен.

Чув тушганини англаган Гвидо бошини қашлади.

— Оббо сиз-ей! Бу дахмазани фирмага қанаққиб ўтказаман? Бир ярим мингга чиқасиз, деб ўйлагандим. Аммо бу гал уни сиздан юлиб олдим-ку!

— Шунақа қилишингиз керак эди! — дедим мен.

Гвидо кўзларини пирпиратди. Ичкаридан Кестер чиқиб келганида бошини чангаллаб қолди.

— Ие! Ие! Мошина ўзингларникимиди? Вой, мен тентак! Вой, мен эшшак! Шунақаям алданаманми?! Шунақаям лақма бўламанми?! Оддийгина қармоққа илиниб ўтирибман-а! Ҳа, майли, бўлар иш бўлди! Уччига чиққан абжирлар ҳар доим қопқонга тушади! Кейинги гал ҳиссасини чиқазаман! Ҳақимни бировга берадиган йигит эмасман!

Гвидо машинага ўтириб, жўнаб кетди. Орқасидан қараб турарканмиз, ичимизда бир нарса узилиб кетгандай бўлди.

Кундузи Матильда Штосс келди. Кейинги ой учун у билан ҳисоб-китоб қилишимиз керак эди. Кестер Матильдага иш ҳақини тўлади, кейин устахонанинг янги хўжайинидан ишда қолдиришни илтимос қилишни маслаҳат берди. Юппни опқолишга хўжайинни бир амаллаб кўндирган эдик. Аммо Матильда маслаҳатни рад этди.

— Йўқ, жаноб Кестер, етади. Суякларим зирқираб оғрийдиган бўп қолди.

— Бу ёғига нима қиласиз? — сўрадим мен.

— Қизимнинг олдига кетаман. Бунцлауда яшайди. Оилали. Бўлганмисиз Бунцлауда?

— Йўқ, Матильда.

— Лекин жаноб Кестер бу шаҳарни биледи, тўғрими?

— Мен ҳам бормаганман у ерга, фрау Штосс.

— Қизик, — деди Матильда. — Бунцлауни ҳеч ким билмайди-я. Қизим ўша шаҳарда ўн икки йилдан буён яшайди-ку. Маҳқама котибига турмушга чиққан.

— Демак, Бунцлау деган шаҳар бор. Шубҳа бўлиши мумкин эмас. Модомики маҳқама котиби яшар экан...

— Албатта-да. Лекин ҳеч ким билмагани қизик.

— Шу пайтгача ўзингиз нега бормадингиз? — сўрадим ундан.

Матильда кулимсиради.

— Тарихи узун буни. Лекин энди невараларимнинг олдига бормасам бўлмайди. Тўртта бўлишди.

— Эшитишимча, ўша томонларда зўр шнапс тайёрлашаркан, — дедим мен. — Олхўриданми-ей...

Матильда қўл силтади.

— Ҳамма гап шунда-да. Лекин куёвим ичмайди.

Кестер бўшаб қолган токчадан сўнгги шишани олди.

— Келинг, фрау Штосс, хайрлашиш олдидан бир қадаҳдан ичайлик.

— Бажонидил.

Кестер қадаҳларни тўлдирди. Матильда ромни худди ғалвирдан ўтказгандай тез қуритди. Тепа лаби пирпираб кетди.

— Яна битга қуяйми? — сўрадим ундан.

— Қўлингизни қайтармайман.

Каттакон қадаҳга тўлдириб қуйдим. Кейин у биз билан хайрлашди.

— Янги жойда омадингизни берсин, — дедим мен.

— Мингдан-минг раҳмат. Сизларга ҳам омад тилайман. Лекин Бунцлауни ҳеч ким билмагани қизиқ бўлди-да, а?

У хиёл чайқалганча чиқиб кетди. Биз ҳувиллаб ётган устахонада яна пича турдик.

— Биз ҳам жиламиз, — деди Кестер.

— Тўғри. Нима ҳам қиламиз бу ерда.

Эшикни беркитиб, “Карл”ни олгани кетдик. Уни сотмагандик, машина қўшни гаражда турарди. Йўл-йўлакай почта билан банкка кирдик, Кестер кимошди савдо бошқармасининг мудирига марка солиғини тўлади.

— Бориб ухлайман, — деди у. — Уйда бўласанми?

— Бугун кечқурун бўшман.

— Бўпти, саккизда олдингга кираман.

Шаҳар четидаги кичкина ресторанда овқатланиб, орқага қайтдик. Сал юрмасимиздан олдинги филдиракнинг дами чиқиб кетди. Уни алмаштирдик. “Карл” анчадан буён ювилмаган эди, ҳамма ёғим ифлос бўлди.

— Қўлни ювмасам бўлмайди, Отто, — дедим мен.

Йўл бўйида каттагина қаҳвахона бор эди. Уша ерга кириб, эшик ёнидаги столга ўтирдик. Таажубки, ҳамма жой банд. Аёллар ансамбли қўшиқ айтар, ўйин-кулги авжида эди. Ансамбль ижрочилари бошларига ола-була қоғоз кулоҳ кийиб олишган, меҳмонларнинг аксарияти маскарад кийимида, столлар тепасида ранг-баранг қоғоз жияклар, шифтга бирин-кетин ҳаво пуфаклари отиляпти, қаҳвахона хизматчилари патнис тўла таомларни кўтариб, залда у ёқдан-бу ёққа ўтиб туришипти. Ҳамма нарса ҳаракатда, меҳмонлар хаҳолаган, чуғурлаган.

— Нима бўляпти ўзи? — сўради Кестер.

Қўшни столда ўтирган ёшгина малла соч қиз бизга бир ҳовуч рангли қоғоз тангачаларни отди.

— Нима бало, ойдан тушганмисизлар? — деди у кулиб. — Хабаринглар йўқми, бугун қишни кузатиш байрами бошланди-ку?

— Э, шунақами? — дедим мен. — Бўлмаса қўлимни ювиб келай.

Ҳожатхонага бориш учун залнинг нариги томонига ўтишга тўғри келди. Бир стол олдида тўхтаб қолдим — уч-тўртга кайфи ошган меҳмон қандайдир бир қизни қўшиқ айттириш учун столга кўтариб чиқаришга уринарди. Қиз чийиллаб, қаршилиқ кўрсатарди. Бирдан стол ағдарилиб кетди, бадмаст меҳмонлар ҳам қўлади. Йўл очилишини кутиб турдим. Шунда... бирдан мени электр токи ургандай бўлди. Мурдадек қоғоз қолдим, қаҳвахона қаёққадир ўпирилиб тушди, ғала-ғовур ҳам, мусиқа ҳам тинди. Атрофда чаплашиб кетган, ноаниқ қўланкалар сузиб юрар, фақат битта стол, яккаю ягона стол аниқ-равшан кўриниб турарди. Унинг ортида масхарабозлар кулоҳини кийган бир йигит ёнидаги ширакайф қизни белидан кучоқлаб ўтирибди. Кўзларида маъно йўқ, лаблари юпқа. Стол остидан чиқиб турган қўнжи тутмали сарғиш ранг этиги ялтирайди...

Мени хизматчи туртди. Маст одамдай уч-тўрт қадам ташлаб, яна тўхтадим. Ичкари иссиқ бўлса ҳам аъзойи баданим қалтирарди. Энди стол атрофида ўтирган бошқа одамларни ҳам илгадим. Улар пиво кружасини столга уриб, бараварига бўкириб қўшиқ айтишарди. Мени яна туртишди.

— Йўлда турманг.

Беихтиёр тўғрига қараб кетавердим, ҳожатхонани топиб, қўлимни юва бошладим, қаттиқ оғриқни сезганимдан кейингина қайноқ сувни очиб қўйганимни англадим. Кейин Кестернинг олдида қайтиб келдим.

— Нима бўлди?

Тилим айланмади.

— Мазанг қочдимми?

Бош чайқаб, малла соч қиз ўтирган қўшни столга қарадим. Қиз биздан кўз узмасди. Бирдан Кестернинг ранги оқариб кетди. кўзлари қисилиб, олдинга энгашди.

— Ростданми? — сўради у шивирлаб.

— Ҳа.

— Қаерда?

Мен Готтфриднинг қотили ўтирган стол томонга ишора қилдим.

Кестер аста ўрнидан турди. Назаримда, кўзойнакли илон қаддини ростлагандай бўлди.

— Эҳтиёт бўл, — пичирладим унга. — Бу ерда эмас, Отто.

У қўл силтаб, ўша ёққа қараб юрди. Орқасидан югургим келди. Шу пайт қандайдир аёл унинг бошига кўк-қизгиш қоғоз кулоҳ кийгизиб, бўйнига осилволди. Отто буни сезмади ҳам. Аёл ўзини четга олиб, орқасидан анграйиб қараб қолди. Отто зални айланиб чиқиб, стол ёнига қайтиб келди.

— У ерда йўқ, — деди у.

Ўрнимдан туриб, залга назар ташладим. Кестер ҳақ эди.

— Мени таниб қолдимикин?

Кестер елкасини қисди. Шундагина бошида қоғоз кулоҳ турганини сезиб, улоқтириб юборди.

— Хайронман, — дедим унга. — Ҳожатхонада бир-икки минут бўлдим холос-ку.

— Чорак соатдан кўп бўлдинг.

— Йўғ-э?.. — Мен яна стол томонга қарадим. — Бошқалари ҳам ғойиб бўлишибди. Бир қиз ҳам бор эди, у ҳам йўқ. Мендан шубҳаланганида бир ўзи кетарди-ку.

Кестер хизматчини чақирди.

— Кириб-чиқиладиган бошқа эшик ҳам борми?

— Ҳа, нариги томонда, Гарденбергштрассега чиқилади.

Кестер чўнтагидан танга чиқазиб, хизматчига берди.

— Афсус, — деди қўшни столдаги малла соч қиз. — Шундоқ йигитлар...

Кўчага чиқдик. Юзимизга шамол урилди. Иссиқ жойдан чиққанимиз учунми, бизга изғириндай туюлди.

— Сен кетавер, — деди Кестер.

— Улар кўпчилик, — шундай деб, ёнига ўтирдим.

Мошина жойидан кўзғалди. Қаҳвахона атрофидаги ҳамма кўчага кириб чиқдик, аммо ҳеч кимни учратмадик. Ниҳоят Кестер тўхтади.

— Қочиб қолди, — деди у. — Ҳечқиси йўқ. Бари бир эртами-кечми қўлимизга тушади.

— Отто, — дедим мен. — Қайт шу ниятингдан.

У менга тикилиб қаради.

— Готтфрид ўлди, — шундай дедиму сўзларимга ўзим ажабландим. — Нима қилганимда ҳам қайтиб тирилмайди...

Кестер ҳамон тикилиб турарди.

— Робби, — деди у ниҳоятда вазмин оҳангда. — Фронтда қанча одам ўлдирганимни эслолмайман. Аммо ёш бир инглиз учувчисини уриб туширганим ҳамон ёдимда. Пулемётининг ўқлари тишлашиб, отилмай қолди, минг типирчиласин, ҳеч нарса қилолмади. Мен бир неча метр нарида уни нишонга олиб, кўзлари қўрқувга тўла норасида чехрани яққол кўриб турардим; кейин маълум бўлишича, бу унинг биринчи парвози бўлиб, ёши ўн саккизга тўлиб-тўлмаган экан. Ана шу чўчиб турган, ночор, беғубор чехрага қаратиб пулемётдан тариллатиб ўқ уздим. Миясининг қопқоғи тухум пўчоғидай учиб кетди. У йигитчани танимасдим, у менга ёмонлик қилмаганди. Анча пайтгача эзилиб юрдим, кейин: “Уруш уруш-да!” — деб, виждонимга тасалли бердим. Мабодо Готтфридни бекордан-бекорга итдай отиб ташлаган аблаҳни ўлдирмасам, демак, инглиз ўспиринининг руҳи олдида ашаддий жинойтчи бўламан. Тушунасанми шуни?

— Тушунаман.

— Энди, жўна. Ишни охирига етказишим керак. Гап тамом. Уни қулатмагунча ҳеч қасққа бормаيمان.

— Кетмайман, Отто. Қолсак, бирга қоламиз.

— Бошимни қотирма, — деди у шошиб, — Сени керагинг йўқ. — Эътироз билдиришга чоғланаётганимни сезиб, қўлини кўтарди. — Кўнглинг тўқ бўлсин! Бир ўзини пойлайман! Ёлғиз ўзини! Хавотир олма.

У мени ўриндикдан итариб тушириб юборди-да, газни босди. Биламанки, уни ҳеч нарса тўхтатолмайди. Мени нима учун жўнатганини ҳам биламан. Патни ўйлапти. Готтфридни ҳайдамаган бўларди.

Альфонснинг қаҳвахонасига йўл олдим. Энди фақат у билан гаплашишим мумкин эди. Аксига олиб, Альфонс йўқ экан. Ухлайвериб қовоғи салқиган қиз бир соат бурун унинг мажлисга кетганини айтди. Стол ёнига ўтириб, кута бошладим.

Қаҳвахона ҳувиллаб ётарди. Пиво пештахтаси тепасида кичкина чироқ ёниб турипти. Қиз яна жойига ўтириб, уйқуга кетди. Мен деразадан ой нурига ғарқ бўлган кўчага тикилганча Отто билан Готтфрид тўғрисида, ёғоч хоч ўрнатилган қабр ҳақида ўйлардим. Бир маҳал йиғлаётганимни пайқаб, кўз ёшимни сидириб ташладим.

Ҳаял ўтмай, қадам товушлари эшитилди. Альфонс орқа эшикдан кирди. Юзи тердан йилтирарди.

— Альфонс, бу менман!

— Бу ёққа юр, тезроқ!

Орқасидан эргашиб, пештахтанинг ўнг томонидаги хонага кирдим. Альфонс жавондан уруш вақтидан қолган иккита санитар қоғозхалтасини олди.

— Боғлашни биласанми? — сўради у аста иштонини тушираркан.

Белида қон силқиб турган тиртиқ бор эди.

— Ялаб ўтибди, — дедим мен.

— Тўғри, — пинғиллади Альфонс. — Боғла!

— Отто қани?

— Қаёқдан биламан қаердалигини? — деди у жароҳатидаги қонни ситиб ташлаб.

— Биргамасмидинглар?

— Йўқ.

— Кўзинг ҳам тушмадимми?

— Ўйлаганим ҳам йўқ. Анови халтани очиб, тепароғини боғла. Тирналган, холос.

— Альфонс, — дедим мен. — Уни кўрдик... анови... Готтфриднинг қотилини... биласан-ку... кечкурун кўрдик, Отто изига тушган.

— Нима? Отто? — Альфонс сергак тортиди. — Қаерда у? Энди кераги йўқ! Айланишмасин у атрофда!

— У кетмайди.

Альфонс қайчини улоқтирди.

— Тез бор! Қаердалигини биласанми? Қорасини кўрсатмасин. Готтфриднинг ўчини олиб бўлдим. Сизлардан олдин билган эдим қаерда ўтирганини! Кўриб турибсан-ку, яраландим! Тепкини босишга улгурмасидан қўлига тушириб қолдим. Кейин мен отдим. Отто қаерда?

— Менкештрассе атрофида.

— Хайрият. Анчадан буён у ерда яшамайди. Бари бир у ердан опкет Оттони.

Телефон ёнига бориб, одатда Густав навбатда турадиган такси бекатига қўнгироқ қилдим. Ўша ерда экан.

— Густав, — дедим мен. — Визенштрассе билан Бельвю майдонига тез етиб кел. Ҳаяллама! Кутаман!

— Ўн минутда етиб бораман.

Гўшакни қўйиб, Альфонснинг олдига қайтдим. У шимини кияётган экан.

— Шаҳарни айланиб юрганингларни билмабман, — деди у. Юзидаги тер ҳамон қотмаган эди. — Ундан кўра бир жойда ўтирганинглар маъқул эди. Айбдор эмасликларингга далил бўларди. Суриштириб қолишлари мумкин-да. Билиб бўладими...

— Яхшиси, ўзинг ҳақингда ўйла.

— Менга нима! Ҳеч ким кўргани йўқ. Юзма-юз келдик. Бир хонада кутиб ўтирдим. Қўққисдан пайдо бўлди. Қолаверса қонунда ўз-ўзини ҳимоя қилиш ҳуқуқи бор. Остонадан ўтибоқ ўқ узди. Менга далилнинг кераги йўқ. Хоҳласам ўнтасини қалаштириб ташлашим мумкин.

У стулда пишиллаб ўтирарди. Сочлари бошига ёпишган, каттакон оғзи сал қийшиқ, нигоҳига шу қадар буюк алам ва армон, шу қадар буюк оғриқ ва меҳр жо бўлган эдики, бу кўзларга тик қараш осон эмасди.

— Мана энди Готтфрид гўрида тинч ётади, — деди у паст, бўғиқ овозда. — Шу пайтгача менга у безовтадай туюларди.

Рўпарасида миқ этмай турардим.

— Энди бора қол, — деди у.

Зал оралаб ўтдим. Қиз ҳамон пишиллаб ухларди. Ой тепага кўтарилган, кўча ёп-ёруғ эди. Бельвю майдонига қараб кетдим. Уйларнинг деразалари ой нурида кумуш кўзгудай ярқирарди. Шамол тўхтапти.

Атроф жимжит эди.

Бир неча дақиқадан сўнг Густав етиб келди.

— Тинчликми, Роберт?

— Мошинамни кечкурун ўғирлаб кетишди. Ҳозиргина айтишди — Менкештрассе томонда кўришипти. Бориб келмаймизми?

— Бўпти, борамиз! — Густав қизишиб кетди. — Ўғриларнинг сон-саногини йўқ. Ҳар куни бир неча машина ўғирланади. Кўпинча ҳайдаб-ҳайдаб, бензин тугаганда ташлаб кетишади.

— Бизникини ҳам шунақа қилишса қарак.

Густав яқинда уйланишини айтди. Қайлиғи ҳомиладор бўп қопти, уйланмаса бўлмасмиш. Менкештрассе ва бошқа кўчаларни айланиб чиқдик.

— Ана! — бақириб юборди Густав. Мошина қоронғи бир тор кўчада турарди. “Карл”га ўтириб, моторни ўт олдирдим.

— Худога шукур, Густав, — дедим унга. — Яхшиям бор экансан.

— Арзимаёди, — жавоб берди у. — Бир жойда қиттай-қиттай отмаймизми?

— Бугун эмас. Эртага. Шошиб турибман.

Уни рози қилиш учун чўнтагимни кавладим.

— Эсинг жойидами? — деди у.

— Раҳмат, бўлмаса. Бора қол. Хайр.

— Бирор жойда пойлаб туриб, ўғрини қўлга тушираимизми?

— Фойдаси йўқ, у аллақачон жуфтакни ростлаб қолган, — бирдан бетоқат бўла бошладим. — Омон бўл, Густав.

— Бензин қоптими?

— Етади. Қарадим. Кўришгунча.

У жўнаб кетди. Бир оздан сўнг мен ҳам йўлга тушдим, Менкештрассега етганда секин юрдим, кўчанинг охирига бориб, орқага қайтдим. Кестер муюлишда турарди.

— Бу нима қилганинг?

— Ўтир, — дедим унга шошиб. — Бу ерда қиладиган ишинг қолмади. Альфонснинг олдида келяпман. У... топибди.

— Хўш?

— Масала ҳал.

Кестер индамай ўзини ўриндиққа ташлади. Рулга ўтирмади. Сал букчайганча ёнимга чўқди. Жўнадик.

— Бизникига борамизми? — сўрадим мен.

У бош силкиди. Мошинани канал ёқасидаги йўлга бурдим. Сув кумушдай ялтирайди. Нариги соҳилдаги пастқам уйлар қоп-қорайиб кўринар, черковнинг оқиш-сангори гумбазлари савлат тўкиб турарди. Улар ой нурига фарқ бўлган осмон остида ажабтовур чирой касб этишганди.

— Отто, шундай бўлганига хурсандман.

— Мен хурсанд эмасман, — деди у.

Фрау Залевскининг чироғи ёниқ турарди. Кўча эшигини очишим билан йўлакка югуриб чиқди.

— Сизга телеграмма бор.

— Телеграмма? — қайта сўрадим таажжубланиб. Хаёлим ҳануз кечаги воқеа билан банд эди. Кейин эс-ҳушимни йиғиб, хонамга югурдим. Телеграмма стол устида ётарди. Апил-тапил очдим. Юрагим гупиллар, ҳарфлар титраб, айқаш-

уйқаш бўлиб кетар, сўнг яна ўз ўрнига жойлашарди. Ниҳоят, кўнглим тинчиб, уни Кестерга узатдим.

— Худога шукур. Ҳакам ёрила ёзди.

Бор-йўғи тўртга сўз эди: “Робби, тез етиб кел.”

Телеграммани қайтариб олдим. Бирдан ичим яна ғаш бўла бошлади.

— Нима бўлдикин, Отто? Нега кўнғироқ қила қолмади? Бир гап бор!

Кестер телеграммани қўлимдан олиб, столга қўйди.

— Охирги марта қачон гаплашувдинг?

— Бир ҳафта бўлди... Йўқ, кўпроқ.

— Телефонга буюртма бер. Агар вазият жиддий бўлса, йўлга тушамиз. Мошинада. Темир йўл маълумотномаси ёзилган китоб борми?

Санаторий билан телефонда гаплашишга буюртма бериб, фрау Залевскининг меҳмонхонасидан маълумотномани олиб чиқдим. Кестер китобни очди.

— Энг қулай поезд эртага тушда жўнаркан, — деди у. — Яхшиси, мошинага ўтириб, санаторийга яқинроқ жойга етволиш керак. У ерда олдин келган биринчи поездга чиқволамиз. Шунда бир неча соат ютишимиз мумкин. Нима дейсан?

— Яхши таклиф. — Поездда бир неча соат қандай чидаб ўтиришимни тасаввур қилолмасдим.

Телефон жиринглади. Кестер маълумотномани кўтариб, менинг хонамга кетди. Санаторийни улашган эди. Патни чақирришларини сўрадим. Салдан кейин навбатчи ҳамшира, Пат телефонга келмагани яхши, деди.

— Нима бўлди ўзи?

— Уч-тўрт кун аввал озгина қон қусди. Ҳозир иситмаси бор.

— Айтиб қўйинг, мен боряпман. Кестер ва “Карл” билан. Ҳозир жўнаймиз.

Гапимга тушундингизми?

— Кестер ва Карл билан дейсизми?

— Ҳа. Албатта етқазинг. Ҳозир йўлга чиқамиз.

— Бўпти, айтиб қўяман.

Хонамга қайтиб келдим. Кестер стол ёнида поездлар қатнови жадвалини ёзиб ўтирарди.

— Чамадонингни ҳозирла, — деди у. — Мен ҳам йўлга у-бу нарса оловолшим керак. Ярим соатдан кейин келаман.

Жавон устидан чамадонни олдим. Бу Готтфрид совға қилган, турли мамлакатларнинг суратлари ёпиштирилган ўша эски чамадон эди. Нарсаларимни тез жойлаштириб, кетаётганимни фрау Залевски билан “Интернациональ” хўжайинига маълум қилиб қўйдим. Кейин дераза тоқчасига ўтириб, Кестерни кута бошладим. Ҳаммаёқ жимжит эди. Эртага кечқурун Патни кўришимни тасаввур этишим билан вужудимни бетоқатлик ҳисси чулғаб олди. Бу туйғу кўркув, хавотирлик, ғам-андуҳ ва тушқунликни четга суриб ташлади. Эртага кечқурун уни кўраман — бу ақл бовар қилмайдиган, шуурга сиғмайдиган бахт эди, мен бу бахтдан умидимни узиб қўйган эдим. Учрашмаганимиздан буён қанча нарсани йўқотдим-у...

Чамадонни олиб, хонадан чиқдим. Бирдан ҳамма нарса кўзимга азиз ва серфайз бўлиб кўринди: зинапоя ҳам, зах ҳиди ўрнашиб қолган йўлак ҳам, “Карл” гизиллаб келиб тўхтаган қорамтир, совуқ асфальт ҳам.

— Иккита аёл оловдим, — деди Кестер. — Ҳаво салқин. Яхшилаб ўранвол.

— Навбат билан ҳайдаймиз, хўпми?

— Бўпти. Ҳозир ўзим ҳайдайман. Тушдан кейин тўйиб ухлаганман.

Ярим соатдан сўнг шаҳар ортда қолди, бизни ойдин туннинг беадад сукунати комига тортиб кетди. Оппоқ йўл биздан қочиб, ўзини уфққа урарди. Шу қадар ёруғ эдики, бемалол чироқларни ёқмай юрса бўларди. Мотор товуши мусиқа садосини эслатарди, бу овоз сукунатни бузмас, аксинча, унга салобат бахш этиб борарди.

— Ухласанг-чи, — деди Кестер.

— Ухлолмайман, Отто.

— Бўлмаса, ёнбошла. Эрталаб тетикроқ бўласан. Ҳали бутун Германияни босиб ўтишимиз керак.

— Шундоқ ҳам дам олиб кетяпман.

Кестернинг ёнида ўтирардим. Тўлин ой кўкда вазмин сузиб борарди. Далалар садафдай товланади. Аҳён-аҳён қишлоқлар, баъзан мудроқ, бўм-бўш шаҳар ёнимиздан лип этиб ўтиб кетади. Бинолар ораллиғидаги кўчалар ойнанинг хаёлий нурига фарқ бўлган дараларни эслатар, бу ёғду тунни аллақандай фантастик фильмга айлантириб юборганди.

Тонгга яқин совуқ зўрайди. Ўтлоқларни қоплаган шабнам учкун сачратар, оқара бошлаган осмон остидаги дарахтлар кўрғошиндан ясалганга ўхшарди. Ўрмонларда шамол кўзгалди, айрим томлар тепасидан тутун ўрлай бошлади. Кестер билан ўрин алмашдик. Соат ўнгача мошинани мен ҳайдадим. Йўл бўйидаги қаҳвахонада наридан-бери тамадди қилиб, яна йўлга тушдик. Соат ўн иккида Кестер рулга ўтирди. Отто мошинани мендан тезроқ ҳайдарди, шунинг учун бу ёғини ўзига қўйиб бердим.

Тоққа яқинлашганимизда қоронғи тушиб қолган эди. Филдиракка ўраш учун занжир, ҳар эҳтимолга қарши, белкурак олволган эдик. Шароитни сўраб-суриштирдик.

— Ҳозир занжир боғлаш шарт эмас, — деди автомобиль клубининг котиби. — Бу йил қор кам тушди. Лекин тепада аҳвол қанақалигини билмайман. Вазиятга қараб иш тутасизлар.

Биз поезддан анча ўзиб кетган эдик, бинобарин, манзилга мошинада ет-волишга аҳд қилдик. Совуқ кучайиб борарди, демак, туман тушиш хавфи йўқ. “Карл” илонизи йўлдан шиддат билан юқорига ўрмаларди. Ярим йўлни босиб ўтганимиздан сўнг филдиракларга занжир ўрадик. Йўл қордан тозаланган, аммо кўп жойлари яхлаган эди. Мошина у ёқдан-бу ёққа сурилиб кета бошлади. Баъзан тушиб уни итаришга мажбур бўлдик. Икки марта қорга ботиб қолдик, белкурак билан филдиракларга йўл очишга тўғри келди. Охирги қишлоқдан бир челақ кум топдик. Энди биз довоннинг энг чўққисида турардик, пастга тушарканмиз, яхлаган муюлишлардан қўрқардик. Атроф зимзиё, қоп-қора, яланғоч қоялар кўкка бўй чўзган, йўл торайиб борар, биринчи тезликка солинган мотор инграрди. Биз қадам-бақадам, муюлишма-уюлиш пастлайвердик. Бирдан мошина чироқлари тош деворни тешиб ўтиб, сўнгсиз бўшлиққа йўналди, қоялар икки томонга сурилиб, олисда қишлоқ чироқлари кўринди.

Мошина катта кўчадаги дўконларнинг ранго-ранг витриналари орасидан гумбурлаб ўта бошлади. Ногаҳоний манзарадан чўчиб кетган йўловчилар шоша-панши ўзларини четга олишарди. Отлар хуркиб, баъзи чаналар йўл четидаги ариқча ағдарилди. “Карл” айланма йўлдан шитоб билан санаторийга кўтарилиб, эшик олдида тўхтади. Мошинадан отилиб чиқдим. Яккам-дуккам одамлар, сичков нигоҳлар, идора, лифт, оппоқ йўлак гўё хира парда ортида тургандай кўринди... Эшикни шахт билан очиб, Патга кўзим тушди. Уни тушимда ва орзуларимда худди мана шундай қиёфада юз маротабалаб кўрганман, мана энди у мен томон отилди. Патни, ҳаётни кучгандай, бағримга босдим. Йўқ, бу ҳаётдан кўра улканроқ нарса эди...

— Худога шукур, — дедим енгил тин олиб. — Тўшақда бўлсанг керак, деб ўйлагандим.

У бош чайқади, сочлари юзимга тегди. Кейин қақдини ростлади-да, кафтлари билан чакагимни қисиб, кўзимга тикилди.

— Келдингми, а?!— шивирлади у. — Келдингми?!

Сўнг юзимдан ўпди, худди синдириб қўядигандай, авайлаб ўпди. Лаблари танамга титроқ солди. Бу ҳол шу қадар тез юз бердики, нима бўлаётганини ҳадеганда идрок қилолмадим. Мен ҳали ростакамига бу ерда эмасдим; миямда ҳали мотор шовқини ғувулар, кўз ўнгимда уфққача чўзилиб кетган йўл турарди. Изғирин ва қоронғилиқдан иссиқ хонага кирган киши ўзини дабдурустан ана шундай ҳис этади — ҳароратни териси, кўзлари билан сезиб туради-ю, аммо танасига ҳали иссиқ ўтмаган бўлади.

— Тез юрдик, — дедим мен.

Пат индамади, кўзимга тик қараганча тураверди, назаримда, муҳим бир гапни айтмоқчи-ю, ўшанга мос сўз қидирарди. Елкасидан кучиб, нигоҳимни олиб қочдим.

— Энди кетмайсанми? — сўради у ниҳоят.

Мен бош силкидим.

— Ростини айт. Қоласанми, кетасанми?.. Мен буни билишим керак.

Буни ҳали ўзим ҳам билмаслигимни, эҳтимол, бир неча кундан кейин кетишга тўғри келишини, тоғда қолиш учун ёнимда пул йўқлигини айтмоқчи бўлдим. Лекин бундай деёлмадим. Унинг илтижо тўла кўзларига қараб туриб, бундай деёлмасдим.

— Қоламан, — дедим унга. — Иккаламиз бирга кетамиз.

Патнинг бир туки ўзгармади. Кейин юзига ичкаридан нур балқиди.

— Вой, хайрият, — деди у, — кетсанг, тамом бўлардим.

Каравотининг тепасида, деворда осиглиқ турган ҳарорат варақасига елкаси оша разм ташлашга уриндим. У буни сезиб, варақани юлиб олди-да, гижимлаб каравот тагига улоқтирди.

— Энди бунинг аҳамияти йўқ.

Варақанинг думалаб кетган жойини кўз остига олиб қўйдим, кейин сездирмасдан уни олиб, чўнтагимга солиб қўйишга аҳд қилдим.

— Мазанг қочдимми? — сўрадим ундан.

— Сал-пал. Ўтиб кетди.

— Дўхтир нима деяпти?

У кулиб юборди.

— Дўхтирларни сўрама. Умуман ҳеч нарсани сўрама. Сен шу ердасан, шунинг ўзи кифоя!

Назаримда у сал ўзгаргандай эди. Эҳтимол, кўпдан буён кўрмаганим учун шундай туюлаётгандир, лекин бари бир илгаригидай эмас. Ҳаракатлари янада майинлашган, бадани иссиқроқ, ҳатто юриши, масалан ҳозиргина истиқболимга одим ташлаши ҳам — бошқача... У энди авайланиши лозим бўлган шунчаки чиройли қиз эмас эди, унга яна нимадир қўшилганди, агар илгари мени севишига кўпинча иккиланган бўлсам, ҳозир бунга асло шубҳа қилмайман. У энди ҳеч нарсани яширмасди; яшаш завқига лиммо-лим, менга ҳар қачонгидан кўра ҳам яқинроқ маҳрамга айланган бу гўзал рўпарамда битмас-туганмас бахт ато этиб турарди... Аммо унда аллақандай безовталиқ бор эди.

— Пат, — дедим унга. — Тезроқ пастга тушишим керак. Кестер кутиб турибди. Ижарага ётадиган жой топишимиз керак.

— Кестер? Ленц-чи?

— Ленц... Ленц келолмади.

Пат ҳеч нарсани пайқамади.

— Пастга ўзинг тушасанми ё биз чиқайликми?

— Фарқи йўқ. Тушсам тушавераман. Озгинадан ичамиз. Сизларнинг ичишингизни томоша қиламан.

— Бўпти. Бўлмаса сени биринчи қаватда кутамиз.

У кийимини ўзгартириш учун жавон ёнига борди. Фурсатдан фойдаланиб, каравот тагидан гижимланган ҳарорат варақасини одиму дарров чўнтагимга солдим.

— Демак, пастда учрашамиз.

— Робби! — У ёнимга келиб, мени қучди. — Айтадиган гапларим шунақа кўпки...

— Менинг ҳам гапларим йиғилиб қолган, Пат. Энди вақтимиз кўп. Кун бўйи тўйиб гаплашамиз. Масалан, эртага. Маъқулми?

У бош силкиди.

— Ҳа, бир-биримизга ҳамма гапни айтамыз, шунда кўришмаган кунларимиз ҳам айрилиқдай туюлмайди.

— Биз айрилганимиз йўқ, Пат.

У жилмайди.

— Мен унақа деёлмайман, чунки ёлғиз қолганимда орзулар билан ўзимни овутолмайман. Менга қийин. Бировни севмайдиганлар учун ёлғизликка бардош бериш осонроқ.

У ҳамон жилмайиб турар, аммо бу дардчил табассум эди.

— Пат, дўстгинам!

— Бу сўзни эшитмаганимга қанча бўлди-ю!— деди у ва шу заҳоти кўзлари жиққа ёшга тўлди.

Кестернинг олдига тушдим. У чамадонларни мошинадан ерга олиб қўйипти. Бизга қўшимча бинодан иккита туташ хона ажратишди.

— Мана бунга қара, — дедим унга варақани кўрсатиб. — Ҳарорати нуқул паст-баланд.

Биз қўшимча бино томон кетдик. Оёғимиз остида қор ғижирларди.

— Бу ҳали ҳеч нарсани билдирмайди, — деди Кестер. — Эртага дўхтирга учраш.

— Албатта учрашаман, — шундай деб, қоғозни яна чўнтагимга солиб қўйдим.

Ювиндик. Кестер менинг хонамга кирди. У эндигина уйқудан тургандек тетик эди.

— Кийин, Робби.

— Ҳозир. — Хаёллар домидан аранг қутулиб, чамадонимни очдим.

Санаторийга қайтиб келдик. “Карл” ҳамон эшик олдида турарди. Кестер радиатор устига адёл ташлади.

— Қачон қайтамиз, Отто?

— Мен эртага кечқурун ёки индинга эрталаб қайтсам керак. Сен қоласан-ку.

— Қанаққиб қоламан? — дедим жигибийрон бўлиб. — Пулим ўн кунга етади, холос. Пат учун санаторий ҳақи атиги ўн бешинчига қадар тўланган. Пул ишлаш учун қайтишга тўғри келади. Буларнинг менга ўхшаган чала мулла пианиночига кўзи учиб турмагандир.

Кестер радиатор устига энгашиб, адёлни кўтарди.

— Сенга пул топиб бераман. — Шундай деб, қаддини ростлади. — Бемалол қолавер.

— Отто, — дедим мен. — Кимошди савдосидан қанча пул қолганини биламан-ку. Уч юз маркага ҳам етмайди.

— У ёғини қўявер. Пул топаман. Ташвишланма. Бир ҳафтадан кейин оласан.

Ҳазиллашган бўлдим:

— Мерос қутяпсанми?

— Шунга ўхшашроқ. Менга ишонавер. Ҳозир кетиб қолсанг бўлмайди.

— Тушуниб турибман.

Кестер радиатор устини қайтадан ёпиб, капотни сийпалаб қўйди. Кейин ичкарига кириб, камин олдига ўтирдик.

— Соат неччи бўлди? — сўрадим мен.

Кестер соатига қаради.

— Олти ярим.

— Қизиқ. Назаримда алламаҳал бўлганга ўхшайди.

Зинапоядан мўйна камзул кийган Пат тушиб келди. У Кестер билан илиқ сўрашди. Офтобда роса тобланганини эндигина пайқадим. Қизғиш-қорамтир териси ҳинду қизларини эслатарди. Аммо анча озган, кўзларидан иситмаси борлиги билиниб турибди.

— Иссиғинг борми? — сўрадим мен.

— Кўп эмас, — деди у ишоша-пиша аниқ жавобдан қочиб. — Кечга яқин бу ерда ҳамманинг иссиғи чиқади. Меники сизларнинг келганингиз туфайли. Чарчадингларми?

— Нега чарчаймиз?

— Бўлмаса қаҳвахонага кирамиз, бўптимиз? Биринчи меҳмонимсизлар, ахир...

— Қаҳвахона ҳам борми?

— Кичикроқ. Номигагина. Бу ҳам “даволаш жараёни”га киради. Санаторий касалхонани эслатмаслиги учун очиб қўйишган. Беморга ман этилган нарсаларни шундоқ ҳам беришмайди.

Қаҳвахона миждолашга лиқ тўла эди. Пат бир неча киши билан саломлашди. Уларнинг орасида италиялик ҳам бор эди. Бўшаган бир стол ёнига ўтирдик.

— Нима ичасан?

- Ромли коктейль. Қаҳвахонада доим шуни ичардик. Қандай тайёрланишини биласанми?
- Қийин эмас, — дедим бизга хизмат қилаётган қизга. — Ямайка роми билан портвейн барабар миқдорда аралаштирилади.
- Икки порси, — деди Пат. — Битта “шифобахш” коктейли.
- Қиз иккита “порто-ронко” билан пуштиранг ичимлик келтирди.
- Бу менга, — шундай деб, Пат қадаҳларни олдимизга суриб қўйди. — Қани, олдик!
- У бокалини оғзига олиб борди-ю, бир култур ҳам ичмай, жойига қўйди. Кейин атрофига бир аланглади-да, менинг қадаҳимни олиб, ичиб юборди.
- Оҳ-оҳ, қандай маза!— деди у.
- Нима бу? — сўрадим мен пуштиранг суюқликни ичиб бўлганимдан кейин. Бу спиртсиз, лимон қўшилган малина шарбати эди. — Жудаям яхши нарса экан.
- Пат менга кулимсираб қаради.
- Чанқоқни босади, — қўшиб қўйдим мен.
- У кулиб юборди.
- Яна битта “порто-ронко” буюр. Ўзинга. Менга беришмайди.
- Қизни чақирдим.
- Битта “порто-ронко” билан битта “шифобахш”, — дедим унга. Ўтирганларнинг кўпчилиги “шифобахш” ичаётганди.
- Бугун менга мумкин, тўғрими, Робби? — деди Пат. — Фақат бугун! Олдинги пайтларни эслаб. Майлими, Кестер?
- “Шифобахш” ёмонмас, — шундай деб, иккинчи бокални ҳам ичиб юбордим.
- Менга ёқмайди! Мени деб, шу бўтанани ичиб ўтирибсан-а!
- Хатони тўғрилашга улгураман!
- Пат кулди.
- Кечки овқат олдидан бирор нарса ичаман. Масалан, қизил вино.
- Яна бир неча “порто-ронко”ни қуришиб, ошхонага ўтдик. Патнинг кайфи чоғ, гул-гул очилиб кетганди. Дераза ёнидаги столга ўтирдик. Пастда қорга бурканган қишлоқ ястаниб ётарди.
- Хельга Гутман кўринмайди?
- Кетди, — деди Пат бир оз сукутдан сўнг.
- Кетди? Вақти тугамасдан-а?
- Ҳа, — деди Пат. Гап нимадалигини дарров тушундим.
- Тўқ қизил вино келтиришди. Кестер бокалларни тўлдириб қўйди. Ҳамма стол банд эди. Одамлар гурунглашиб ўтиришарди. Пат қўлимга кафтини қўйди.
- Азизим, — деди у ниҳоятда майин, паст овозда. — Сабрим чидамади.

XXVI

- Бош дўхтир хонасидан чиқдим, Кестер ресторанда кутарди. Мени кўриб, ўрнидан турди. Қайтиб чиқиб, санаторий олдидаги узун курсига ўтирдик.
- Иш чатоқ, Отто, — дедим мен. — Мен ўйлагандан кўра ҳам чатоқ.
- Олдимиздан бир тўда чангичилар ўтишди. Уларнинг орасида офтобда қорайган таранг юзларига мойуна чаплаган, садафдек тишларини ярқиратиб, қаҳқаҳа отиб бораётган аёллар ҳам кўзга ташланарди. Улар, итдай очмиз, деб бақиршарди...
- Ўтиб кетишларини кутиб турдик.
- Мана бунақалар ўлмайди, — дедим мен. — Ҳаммасининг тўрт мучали соғ, уларга жин ҳам урмайди. Эҳ бири кам дунё...
- Бош дўхтир билан гаплашдингми?
- Ҳа. Мужмал жавоб берди. Хулоса шуки, Патнинг соғлиги ёмонлашган. Лекин у, тузук бўп қолди, дейди.
- Тушунмадим.

— Агар санаторийга келмаганида ундан умидни узиш керак эди, дейди. Бу ерда дарднинг зўрайиши секинлашганмиш. Шунини у, тузук бўп қолди, деяпти.

Кестер пошнаси билан қорга ҳар хил шакл чизиб ўтирарди. Кейин бошини кўтарди.

— Демак, тузалишидан умиди бор экан-да?

— Дўхтир ҳар доим умид қилади, касби шунақа. Лекин менда ишонч қолмади. Ўпкага ҳаво юбордингизми, деб сўрасам, энди мумкинмас, дейди. Бир неча йил олдин бу усул Патга қўлланган экан. Ҳозир иккала ўпкаси ҳам зарарланипти. Дунё кўзимга қоронғи бўлиб кетди, Отто!

Эски калиш кийган бир кампир рўпарамизга келиб тўхтади. Озғин юзи кўм-кўк, кулранг кўзларида нур йўқ. Бўйнига алмисоқдан қолган пар шарф ўраб олган. У кўзойнагини кўтариб, бизга бир қаради-да, йўлга равона бўлди.

— Арвоҳга ўхшайди-я!

— Яна нима деди дўхтир? — сўради Кестер.

— Хасталикнинг келиб чиқиш сабабларини тушунтирган бўлди. Шу ёшдаги беморларга кўп дуч келган экан. Бари урушнинг оқибати, дейди. Болалик ва ўсмирлик йилларида тўйиб овқат емасликдан эмиш. Лекин менинг нима ишим бор? Пат тузалиши керак. — Мен Кестерга қараб қўйдим. — Тўғри, дўхтирнинг гапига қараганда, истиснолар ҳам бўлиб турармиш. Бу дардга чалинганларда баъзан хасталик жараёни тўхтаб, энг оғир беморлар ҳам тузалиб кетармиш. Жаффе ҳам шундай деган эди. Лекин мен мўъжизаларга ишонмайман.

Кестер индамади. Бир муддат чурқ этмай ўтирдик. Нимани ҳам гаплашардик? Икковимизнинг бошимиздан шунақа ишлар ўтганки, бир-биримизга тасалли бериш бефойдалигини биламиз.

— Ўзи сезмаслиги керак, Робби, — деди Кестер ниҳоят.

— Албатта.

Шу тобда ҳеч нарса ҳақида ўйламасдим; қайғуриш ёки тушқунлик ҳиссини ҳам туймасдим. Мен карахт бўлиб қолган эдим.

Биз Патни кутардик.

— Ана, — деди Кестер.

— Ҳа-а.

— Салом! — Пат ёнимизга келди. У сал чайқалар ва куларди. — Сархушман. Офтобдан. Куёш нурида тобланиб бўлганимдан кейин ҳар гал кекса денгизчидай бир оз чайқалиб тураман.

Унга қараб, руҳиятим ўзгариб кетди. Дўхтирга ишонмай қўйдим; мен мўъжизага инона бошладим. Мана у: соппа-соғ, ёнимда жилмайиб, очилиб-сочилиб турипти — бошқа яна нима керак.

— Авжинглар пастроқми? — сўради Пат.

— Шаҳарнинг авжи бу ерга тўғри келмас экан, — деди Кестер. — Офтобга сира кўниколмаяпмиз.

Пат кулиб юборди.

— Мен учун кун яхши бошланди. Иссиғим йўқ, шунинг учун сайр қилишга рухсат беришди. Қишлоққа тушиб, айланиб келмаймизми?

— Яхши бўлади.

— Кетдик.

— Чанада борсак-чи? — таклиф қилди Кестер.

— Анча тетикман, — деди Пат.

— Биламан, — жавоб берди Кестер. — Сира чанага ўтирмаганман. Бир синаб кўрмоқчиман.

Извошчини чақириб, илонизи тоғ йўлидан қишлоққа тушдик. Офтобрў пешайвонли кичкина бир қаҳвахона олдида тўхтадик. Ичкарида одам кўп эди, санаторийда истиқомат қилувчилар ҳам анча-мунча. Италиялик ҳам шу ерда эди. Исми Антонио, у Пат билан саломлашиш учун биз ўтирган стол ёнига келди. Ўтган кун кечаси ҳазилкашлар ухлаб ётган бир ҳамхонасини каравот-паравоти билан мункайган бир муаллиманинг хонасига опчиқиб қўйишганини гапириб берди.

— Нега ундай қилишди? — сўрадим мен.

— У одам тузалди, яқинда уйига кетади, — жавоб берди Антонио. — Бундай ҳолларда ҳар доим шунақа ҳазил қилишади.

— Аслида дор тагида турган одамларнинг хунук ҳазили бу, санаторийда қолаётганлар шу билан ўзларини овутишади, — қўшиб қўйди Пат.

— Ҳа, у ердагилар ёш болага ўхшайди, — деди Антонио узрли оҳангда.

“Тузалишти-ку, — ўйладим ичимда. — Кимдир тузалиб, уйига қайтаркан-ку”.

— Нима ичасан, Пат? — сўрадим мен.

— Бир қадаҳ мартини, спиртсиз мартини.

Радиони бурашди. Вена вальслари янгради. Мусиқа садолари офтоб илитган ҳавода ҳарир байроқлардай майин ҳилпиради. Қаҳвахона хизматчиси мартини келтирди. Муздек қадаҳлар қуёш нурида шудринг томчисидай йилт-йилт товланарди.

— Мана шундай вазиятда ўтириш қандай яхши-я, тўғрими? — сўради Пат.

— Нимасини айтасан!

— Лекин баъзан кўнгилга сиғмайди, — деди у.

Қаҳвахонада тушгача қолиб кетдик. Пат шуни хоҳларди. Кейинги пайтларда у санаторийда қамалиб ўтиришга мажбур бўлган, бугун биринчи чиқиши эди. Қишлоққа тушсам, ўзимни ўн чандон яхши ҳис қиламан, дейди. Антонио ҳам биз билан овқатланди. Кейин санаторийга қайтдик, Пат хонасига кириб кетди. Икки соат ётиши шарт эди. Кестер билан “Карл”ни гараждан олиб чиқиб, у ёқ-бу ёғига қарадик. Синган иккита рессор бўлагини алмаштирмаса бўлмасди. Гараж эгасидан асбоб-ускуналарни олиб, ишга киришдик. Кейин моторга мой қуйдик, филдиракларни созладик. Ҳамма ишни тугатиб, мошинани санаторийга олиб келдик. “Карл” оппоқ қор устида лойга беланган, исқирт бир аҳволда мунғайиб турарди.

— Ювмаймизми?

— Йўқ, — деди Кестер, — йўлга чиқиш олдидан мумкинмас. “Карл” бунга ёқтирмайди.

Пат чиқиб келди. Уйқудан кейин яна тетиклашиб қолганди. Оёғи остида кучук пилдиради.

— Билли!

Кучук менга ётсираб қаради. Танимади. Пат менга ишора қилгандан кейингина думини ликиллатди.

— Майли, — дедим мен. — Яхшиям, одамларнинг хотираси бунақамас. Кеча қаерда эди?

Пат кулди.

— Кун бўйи каравотнинг тагидан чиқмади. Олдимга биров келса, рашк қилади. Авзойи бузилиб, бирор ерга яшириниб олади.

— Очилиб кетибсан.

Пат менга миннатдор нигоҳ ташлади. Кейин “Карл”нинг олдида борди.

— Шу мошинага яна бир марта ўтириб, озгина сайр қилмоқчи эдим.

— Бўпти, — дедим мен. — Сен нима дейсан, Отто?

— Бажонидил. Сиз иссиқ кийинвопсиз. Дарвоқе, бизда ҳам адёл бор.

Пат олдинга, Кестернинг ёнига ўтирди. “Карл” гувиллади. Орқадан чиқаётган тутун совуқ ҳавода оқиш-қўқимтир булут янглиғ мошина устига ёпирилди. Мотор ҳали қизимаганди. Занжир ўралган филдираклар қорни фичирлатиб, ўрнидан қўзғалди. “Карл” гоҳ пишқириб, гоҳ ванғиллаб, гоҳ гулдураб қишлоққа тушиб борди, катта қўчани, гўё отлар дупури ва ногора овозидан думи қисилган бўридай, аста босиб ўтдик.

Шу алфозда қишлоқдан чиқиб кетдик. Кечки пайт эди, қор босган далалар ботаётган қуёш нурида қизғиш шуълага бурканганди. Қияликка жойлашган яккам-дуккам уйлар томигача қорга боған. Охириги чанғичилар, худди вергул белгисига ўхшаб, пастга — водийга тушиб кетишди. Улар қиялик ортидан яна юз кўрсатган қуёшнинг улкан, қонталаш доираси ичида учиб боришарди.

— Кеча шу ердан ўтдингларми? — сўради Пат.

— Ҳа.

Биз биринчи довон тепасига чиқдик. Кестер тўхтади. Бу ердан ажойиб, улугвор манзара кўзга ташланарди. Кеча кечаси шу ердан ўтганимизда ҳеч нарсани пайқамангандик. Унда биз фақат йўлга қараганмиз.

Тепаликлар ортида баланд-паст водий ястаниб ётарди. Оқиш-кўкимтир осмонга бош тираган олисдаги чўққилар ял-ял ёнади. Чўққиларнинг ён бағрига бамисоли зарҳал палак тўшалган. Садафдек қоялар лаҳза сайин улғайиб, салобат касб этиб борар, кигизранг соялар тобора қуюқлашарди. Қуёш икки чўққи оралиғида турганидан бутун водий, ундаги барча тепалик ва қоялар хайрлашаётган жаҳонгир шарафига унсиз сафга тизилганга ўхшарди. Бинафшаранг йўл тасмаси тепаликлар оралаб, гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай, муюлишларда қорайиб, қишлоқларга чап бериб, яна қаддини ростлар ва уфқдаги довонга тирмашарди.

— Қишлоқдан бу қадар олисга энди чиқишим, — деди Пат. — Бу йўл уйимизга олиб боради-ку, тўғрими?

— Ҳа.

У индамай пастга назар ташлади. Кейин мошинадан чиқиб, кафтини кўзига соябон қилганча, гўё шаҳар миноралари кўринадигандай, шимол томонга қаради.

— Бу ердан узоқми?

— Ҳа, минг чақиримча. Майда ўша ёққа кетамиз. Отто бизни олиб кетади.

— Майда, — такрорлади у. — Майгача қанча бор-у!

Қуёш аста фарқ бўла бошлади. Водий жонланди, шу пайтгача пана-панада пусиб ётган кўланкалар турган жойидан сирғалиб чиқиб, улкан ўргимчаклардай тепага ўрмалаб қолди. Совуқ турди.

— Қайтамиз, Пат, — дедим мен.

У менга қаради, юзида бирдан оғриқ пайдо бўлди. Дарров тушундим: Пат ҳамма гапдан хабардор. У уфқда қорайиб турган анови бешафқат тоғ ўркачидан ҳеч қачон нариги томонга ошиб ўтолмаслигини билади; билади-ю, биздан яширади, худди биз ундан яширганимиздай; аммо шу тобда у ўзини идора қилолмади, дунёнинг буткул дарду алами кўзларига жам бўлди.

— Яна бир оз пастроққа тушайлик, — деди у.

— Майли, — Кестер билан кўз уриштириб олдик.

Пат орқа ўриндиққа, ёнимга ўтирди. Елкасидан кучиб, устимизга адёлни тортдим. Мошина водийга туша бошлади.

— Робби, азизим, — шивирлади у елкамга бошини қўйиб. — Мана энди худди ўз уйимизга, аввалги ҳаётимизга қайтаётгандаймиз.

— Ҳа, — шундай деб, адёлни тепароққа тортдим.

Қош қорайди. Пастга тушганимиз сайин қоронғилашиб борарди. Пат қўлини кўксимга қўйди, кафтининг ҳароратини, нафасини, лабларини, сўнг — кўз ёшларини туйдим.

Кестер кейинги қишлоқдаги бозор майдонидан мошинани Патга сездирмай, кенг доира ташлаб айлантириб олди-да, орқага қайтди.

Довон тепасига чиққанимизда қуёш ботиб кетган, шарқ томонда, булутлар орасида тип-тиниқ ой жилва қиларди. Биз яна санаторийга қараб жўнадик. Атроф жимжит. Мен қимир этмай ўтирардим. Патнинг кўз ёшлари юрагимга томчилар ва ундан қон бўлиб чиқаётганди.

Бир соатдан сўнг ресторанда ўтирардим. Пат хонасида ҳордиқ чиқарар, Кестер эса шу кеча-кундузда қор ёғиш-ёғмаслигини аниқлаш мақсадида об-ҳавони ўрганиш станциясига кетганди. Ой нурига фарқ бўлган оқшом баркутдай майин эди. Бир оздан сўнг Антонио кириб келиб, ёнимга ўтирди. Нарироқдаги стол ёнида инглиз тивитидан тикилган костюм ва тиззадан пастроққа тушиб турадиган калта шим кийган бир одам ўтирарди. Юзи норасида болаларникидай лўппи, лаблари бўрсилдоқ, кўзлари совуқ. Бир туки йўқ қип-қизил боши биллиард соққасидай ялтирайди. Ҳамроҳи тарашадай қотма, кўзларининг ости кўкарган, нигоҳи ғам-андухга тўла аёл. Соққа бош тинмай гапирар, қўллари ҳам, боши ҳам баравар ҳаракат қиларди.

— Бу ер — зўр жой. Тенги йўқ жой. Ажойиб манзара, тоза ҳаво, яхши таомлар. Айнан сенбоп жой.

— Бернгард, — деди аёл беҳолгина.

— Ҳай агар, қабул қилишса, мен ҳам яшардим. Ҳамма атрофингда гирди-капалак бўлиб турса — бунга нима етсин! — У тиржайди. — Сен шунга муносибсан.

— Эҳ, Бернгард, — деди аёл яна.

— Тўғри-да, — давом этди соққа бош жўшиб-тошиб. — Инсонга яна нима керак? Сен жаннатда яшайсан. Пастда, шаҳарда нима бўлаётганини тасаввур қилолмайсан. Эртага мен яна ўша тўс-тўполонга шўнғиб кетаман. Турмуш ташвишларидан йироқдалигинга шукур қил. Бундан яхши жойни тополмайсан.

— Бернгард, мен учун яхши эмас, — деди аёл.

— Ана холос! — Бернгард тутоқиб кетди. — Вой, ношукур банда-ей! Унда мен нима дейишим керак? Нуқул югур-югур, ҳамма ерда иш юришмаган, солиқ устига солиқ. Кечасию кундузи тиним йўқ.

Аёл индамади.

— Зўр йигит экан, — дедим мен.

— Зўрлиги курсин! — жавоб берди Антонио. — Ўтган куни келувди. Хотини бир нима деса, “бундан яхши жойни тополмайсан” деб оғзига уради. Аёл шўрликнинг касали, хавотири, ёлғизлиги билан иши йўқ. Ҳеч нарсани ҳис этмайди, тушунапсизми? Балки Берлинда бошқа аёл билан яшаётгандир. Ҳар ярим йилда бир марта келади-ю, бидир-бидир қилиб жўнаволади. Хотини миқ этолмайди, оғиз очиши билан ё ҳазил-мутойибага ўтади, ёки ўзининг дардини дастурхон қилади. Ишқилиб, хотини нолимаса бас. Э-э, унақалар кўп бу ерда.

— Аёлнинг келганига анча бўлганми?

— Икки йилча.

Бир тўда йигит-қизлар залдан ҳиринглашиб ўтиб кетишди. Антонио кулиб юборди.

— Почтадан келишяпти. Ротта телеграмма жўнатишган.

— Ким у — Рот?

— Яқинда кетадиган йигит. Улар, бу ёққа кела кўрма, грипш касаллиги тарқалган, ҳозирча санаторийда яшаб тур, деб хабар қилишган. Ҳазиллашиб-да. Чунки ўзлари қолишади-да бу ерда, тушундингизми?

Деразадан пурвиқор тоғларга қарадим. “Бари ёлғон, — ўйладим ичимда. — Бекорга ваҳима қилишади. Бундай бўлиши мумкин эмас. Санаторий ўлим ҳақидаги томоша ўйналадиган сахна, холос. Ҳақиқий ўлим ҳазил-ҳузуддан даҳшатлироқ”. Кейин ҳалиги ёшларнинг олдига бориб, елкаларига қоқиб: “Бу ердаги ўлим ёлғондакам ўлим, сизлар фақат ўлиш-ўлиш ўйнапсизлар, холос. Кейин яна ўрнинглардан туриб, таъзим қиласизлар, тўғрими? Одам арзимаган иситмаю ўқтин-ўқтин йўтадан ўлиб кетмайди-ку. Бунинг учун ўқ узилиши ва киши оғир жароҳат олиши керак-ку. Ахир мен бунга яхши биламан...” — дегим келди.

— Сиз ҳам бетобмисиз? — сўрадим Антониодан.

— Албатта, — деди у жилмайиб.

— Зўр қаҳва экан, — дерди соққа бош киши. — Биз томонда бунақа нарса йўқ. Бу ер жаннат!

Кестер станциядан қайтиб келди.

— Жўнамасам бўлмайди, Робби, — деди у. — Ҳавонинг авзойи бузуқ, кечаси қор ёғиши мумкин. Унда эрталаб бу ердан чиқиб кетолмайман. Бугун тоғдан ошволишим керак.

— Майли. Бирга овқатланишга улгураемизми?

— Ҳа. Бориб, нарсаларимни йиғиштирай.

— Ёрдамлашвораман, — дедим мен.

Кестернинг лаш-лушларини чамадонга жойлаб, гаражга олиб тушдик. Кейин ресторанга қараб кетдик.

— Агар бирор нарса керак бўлса, қўнғироқ қил, Робби.

Мен бош силкидим.

— Пулни уч-тўрт кунда жўнатаман. Вақтинча амаллаб турасан. Керагича ишлатавер, тежаб ўтирма.

— Бўпти, Отто. — Мен ўйланиб қолдим. — Уйда бир неча ампула морфий бор. Шуни жўнатвормайсанми?

Кестер менга савол назари билан қаради.

— Морфийни нима қиласан?

— Бу ёғи қандоқ бўлади — билмайман. Эҳтимол, кераги бўлмас. Ҳали умидимни узганим йўқ. Ҳар гал уни кўрганамда умид туғилаверади. Ёлғиз қолганимда ваҳимага тушаман. Лекин унинг қийналиб, оғриқдан бошқа нарса-ни сезмай жон беришини хоҳламайман, Отто. Балки зарур пайтда ўзлари беришар. Ҳар эҳтимолга қарши ёнимда турса, азобини енгиллаштирган бўлардим-да.

— Фақат шунинг учунми, Робби?

— Фақат шунинг учун, Отто. Гапимга ишон. Бўлмаса айтиб ўтирмасдим.

У бош силкиди.

— Энди фақат иккаламиз қолдик. Ёдингда тут, — деди у салдан кейин.

— Биладан.

Йўл-йўлакай Патни олиб чиқдим. Тезгина овқатландик, чунки осмонни булут қоплаётганди. Кестер “Карл”ни санаторий ёнига ҳайдаб келди.

— Омон бўл, Робби, — деди у.

— Ўзинг ҳам.

— Хайр, Пат, — Кестер қўлини узатиб, унга мулойим нигоҳ ташлади. — Баҳорда олиб кетаман.

— Яхши боринг, Кестер, — Пат унинг қўлини маҳкам қисди. — Сизни кўрганамдан хурсандман. Готтфрид Ленцга салом айтинг.

— Бўпти, — деди Кестер.

Пат ҳамон унинг қўлини ушлаб турар, лаблари титрарди. Бирдан ўзини Оттонинг бағрига отиб, юзидан ўпди.

— Хайр!— деди сўнг бўғиқ овоз билан.

Кестернинг юзи ловуллаб кетди. Бир нима демоқчи бўлди-ю, гапиролмади, шартта мошинага ўтирди-да, орқасига қарамай, газни босди. Ортидан термулиб қолдик. Мошина вағиллаганча икки тутам нурни олдига солиб, тиллақўн-ғиздай учиб борарди. Энг яқин тепаликка чиққанда тўхтади, Кестер мошинадан тушиб, бизга қўл силкиди. Кейин кўздан ғойиб бўлди, аммо “Карл”нинг гўнғиллаши анча пайтгача эшитилиб турди.

Пат ҳамон ўша томонга қараб, олисларга қулоқ тутарди. Кейин менга юзланди.

— Мана, охирги кема ҳам жўнаб кетди, Робби.

— Охиргиси эмас, — эътироз билдирдим мен. — Охирги кема менман. Биласанми, нима қилмоқчиман? Лангар ташлаш учун бошқа бандаргоҳ топмоқчиман. Қўшимча бинодаги хона жонимга тегди. Нима учун бирга турмаслигимиз керак? Сенга яқинроқ жойдан хона олишга уриниб кўраман.

Пат жилмайди.

— Беришмайди. Овора бўласан.

— Беришса-чи? Хурсанд бўлармидинг?

— У нима деганинг? Албатта-да, азизим. Худди фрау Залевскининг пансионда яшаётгандай яшайверардик.

— Бўпти. Бўлмаса менга ярим соатга рухсат берасан.

— Яхши. Антонио билан шоҳмот ўйнаб тураман. Ўрганволдим.

Мен идорага кириб, бу ерда узоқ муддат туришимни, бинобарин, Пат яшаётган қаватдан хона олмоқчилигимни айтдим. Кексагина аёл менга бошдан-оёқ жирканиб разм солди-да, ички тартиб-қоидани рўқач қилиб, илтимосимни рад этди.

— Тартиб-қоидани ким жорий этган?

— Раҳбарият, — деди у менга қарамай.

Кейин истар-истамай, бу масалани истисно тариқасида фақат бош дўхтир ҳал қилиши мумкинлигини айтди.

— Лекин у киши кетди, — қўшиб қўйди у. — Кечқурунлари иш масаласида безовта қилиш ман этилган.

— Жуда соз!— дедим унга. — Мен бир безовта қилиб кўраман. Ички тартиб-қоида масаласида.

Бош дўхтир санаторий ёнида, чоғроққина уйда яшаркан. У мени очиқ чехра билан кутиб олиб, дарров рухсат берди.

— Бунчалик осон ҳал бўлади, деб ўйламагандим, — дедим унга.

У кулди.

— Сиз кампиршо Рексротга рўнара келган бўлсангиз керак-да. Ҳозир қўнғироқ қилиб қўяман.

Идорага қайтдим. Рексрот юзимдаги кишининг жиғига тегадиган ифодани кўриб, қадр-қимматига муносиб тарзда виқор билан ғойиб бўлди. Ишни котиба билан битирдим. Эшикбонга нарсаларимни олиб келишни ва хонага икки шиша ром киритиб қўйишни буюрдим. Кейин ресторанга, Патнинг олдига бордим.

— Хўш, иш битдими? — сўради у.

— Ҳозирча йўқ, лекин тез кунда ҳал бўлади.

— Афсус. — У шоҳмот доналарини ағдариб, ўрнидан турди.

— Нима қиламиз, қаҳвахонага борамизми?

— Кечқурунлари кўпинча қарта ўйнаймиз, — деди Антонио. Ҳадемай шамол бошланади — сезилиб турипти. Бундай ҳавода қартадан яхшиси йўқ.

— Қарта ўйнашни биласанми, Пат? — хайрон бўлдим мен. — Қанақа ўйинларни биласан? Беш кўтарарними ёки фол очишними?

— Қиморни, азизим.

Кулиб юбордим.

— Рост, қиморга уста, — деди Антонио. — Жон-жаҳди билан ўйнайди. Панд беришнинг ҳадисини олган.

— Мен ҳам, — жавоб бердим унга. — Қани, бир ўйнаб кўрайлик-чи.

Биз бир бурчакка ўтириб, ўйинни бошладик. Пат ростдан ҳам яхши ўйнардди. Панд беришга шунақа устаки, пешонангга шапатилаб қоласан. Бир соатдан сўнг Антонио деразага ишора қилди. Гупиллатиб қор ёғарди.

— Шамол йўқ, — деди у. — Демак, кўп ёғади.

— Ҳозир Кестер қаерда кетаётганикин? — сўради Пат.

— Асосий доводдан ошиб ўтди, — жавоб бердим мен.

Қор ва тун қўйнида бораётган “Карл” билан Кестер бир лаҳза кўз ўнгимда намоён бўлди. Бирдан Кестернинг ёлғиз ўзи йўлда-ю, мен бу ерда ўтирганам, ёнимда Пат борлиги ақлга сиғмайдиган ҳолдай туюлди. Пат қарта тутган қўлини столга қўйганча менга жилмайиб қараб турарди.

— Юриш сендан, Робби.

Соққа бош киши бутун зални босиб ўтиб, тепамизга келди-да, ўйинни қизиқиб кузата бошлади. Хотини ухлаб қолган бўлса керак, энди у ўзига суҳбатдош қидирарди. Қартани столга қўйиб, то кетмагунча унга ўқрайиб туравардим.

— Хафа қилдинг, — деди Пат кулиб.

— Нима, илтифот қилишим керакмиди?

Кейин қаҳвахонага ўтиб, коктейль ичдик. Патнинг ётадиган пайти бўлган эди. Ўша ерда хайрлашдим. Пат зинапоядан аста кўтарилиб, йўлакка бурилишдан олдин орқасига қаради. Бир оз кутиб, хонамнинг калитини олиш учун идорага кирдим. Котиба қиз кулди.

— Етмиш саккизинчи хона.

Бу Патга қўшни хона эди.

— Наҳотки мадемуазель Рексротнинг марҳамати бўлса? — сўрадим қиздан.

— Йўқ. Мадемуазель Рексрот ибодатхонага кетди, — жавоб берди котиба қиз.

— Ибодатхоналар ростдан ҳам баъзан кишига ҳузур бахш этади, — шундай деб, шошиб тепага кўтарилдим. Нарсаларимни хонага келтириб қўйишипти. Ярим соатдан сўнг Патнинг эшигини тиқиллатдим.

— Ким у?

— Ахлоқ полициясидан, — жавоб бердим мен.

Калит шиқирлаб, эшик очилди.

— Робби, сенмисан? — деди Пат таажжубланиб.

— Ҳа, ўзимман — мадемуазель Рексротни мағлуб этган ва коньяк билан порто-ронкони қўлга киритган каминаи камтарин бўламан. — Халатимнинг чўнтагидан иккала шишани олдим. — Энди тез жавоб бер: шу пайтгача бу ерга қанча эркак кириб чиқди?

— Битта футбол командаси билан филармония оркестридан бошқа ҳеч ким, — деди кулиб Пат. — Вой, азизим-ей, яна олдинги ҳаётимиз бошланди.

Пат елкамга бошини қўйиб ухлаб қолди. Анча пайтгача кўз юмолмадим. Бурчакда кичкина чироқ ёниб турарди. Қор учқунлари дераза ойнасига урилар, гўё сарғиш-жигарранг ним қоронғиликка фарқ бўлган бу масканда вақт тўхтаб қолгандай эди. Хона иссиқ эди. Аҳён-аҳён марказий иситиш қувурлари чирсиллаб қўяди. Пат уйқусираб типирчилаган эди, адёл сирғалиб ерга тушиб кетди. “Эҳ, — дедим ичимда. — Офтоб йилтиратган бадан! Бежирим тиззалар! Кўкракдаги сир-синоат!— Сочлари елкамга тўкилган, лабларим билан қўл томирининг уришини ҳис қилиб турибман. — Сен ўлишинг керакми? Сен ўлмайсан. Ахир, сен — бахтсан-ку”.

Адёлни кўтариб, яна аста устига ёпиб қўйдим. Пат тушида бир нималар деди, кейин кўзини очмасдан, бўйнимдан беозор кучоқлади.

XXVII

Кейинги кунлари сурункасига қор ёғди. Патнинг иситмаси кўтарилиб кетди, энди унга туриш мумкин эмас эди. Бу ердагиларнинг аксарияти иситмалаб ётарди.

— Бари об-ҳаводан, — дерди Антонио. — Иссиқ, қуруқ шамол эсяпти. Иситма кўзғайдиган иқлим.

— Азизим, тапқарига чиқиб, айланиб кел, — деди Пат. — Чанғи учишни биласанми?

— Йўқ, ким ўргатипти менга? Ҳеч қачон тоғда бўлмаганман.

— Антонио ўргатади. У сени ҳурмат қилади.

— Менга шу ер маъқул.

У хиёл қадини кўтариб, тўшакка ўтирди. Тунги қўйлаги сирғалиб тушди. Ё алҳазар! Елкалари қоқ суяк! Ё алҳазар! Бўйни ҳам чўпдай бўп қопти-я!

— Робби, — деди у. — Мени десанг, гапимга хўп де. Уззу кун каравотим ёнида ўтиришинг менга ёқмаяпти. Кеча ҳам, ўтган куни ҳам ёнимдан жилмадинг.

— Шу ерда ўтириш менга ёқади, — жавоб бердим унга. — Ташқарида қор кечиб нима қиламан?

У чуқур нафас олди, хириллаган товуш эшитилди.

— Бу масалада тажрибам сеникидан кўпроқ, — деди у ёстикқа ёнбошлаб. — Шунда иккаламизга ҳам яхши бўлади. Кейин ўзинг хурсанд бўласан. — У базўр жилмайди. — Тушдан кейин ёки кечқурун ўтирганинг ҳам етади. Эрталаблари шарт эмас, азизим. Эрталаб, иситма чиққан пайтда одам хунук бўлиб кетади. Кечқурун унақамас. Енгилтакман-да, сенга хунук кўринишни хоҳламайман.

— Қизиқсан-а, Пат... — мен ўрнимдан турдим. — Бўпти, Антонио билан бир оз айланиб келаман. Лекин тушда шу ерда бўламан. Ишқилиб, чанғи учаман деб қовурғамни синдирмасам бас.

— Тез ўрганасан, Робби. — Унинг чеҳраси сал ёришди. — Мана кўрасан, уч-тўрт кунда бемалол чанғида юрадиган бўласан.

— Кейин бемалол бу ердан даф бўлишимни хоҳлаяпсан-да, — шундай деб, уни ўпдим. Қўллари иссиқ ва нам, лаблари қуруқ ва ҳароратли эди.

Антонио учинчи қаватда яшарди. У менга ботинка билан чанғи берди. Бўйимиз баравар бўлгани учун лоппа-лойиқ келди. Қишлоқ яқинидаги ялангликка жўнадик. Йўлда у менга синовчан назар ташлади.

— Ҳароратнинг кўтарилиши одамни ташвишга солиб қўяди, — деди у. — Шунақа пайтларда кўнгилсиз ҳодисалар ҳам кўп бўлган. — У чанғини қорга

қўйиб, ботинкасига ўрната бошлади. — Энг ёмони, қараб тураверасан, ёрдам беролмайсан. Жинни бўп қолиш ҳеч гапмас.

— Соғ одамга ундан ҳам қийин, — жавоб бердим мен. — Ёнида турсанг-у, қўлингдан ҳеч нарса келмас.

У бош силкиди.

— Айримларимиз ишлаймиз, — давом этди у. — Баъзилар кутубхонадан чиқмайди, кўшлари ёш болага ўхшаб қолган, худди бадан тарбия дарсидан қочган ўқувчидай, даволанишдан қочишади. Тасодифан дўхтирга дуч келиб қолишса, ўзларини панага уришади. Яшириб чекишади, яшириб ичишади, қимор ўйнашади, ғийбат қилишади, ҳар турли бемаъни ўйинларни ўйлаб топишади — шу тариқа бўшлиқни тўлдирмоқчи, ҳақиқатдан қочиб қутулмоқчи бўлишади. Албатта, бу хатги-ҳаракатлар гўллик ва нодонликдан бошқа нарса эмас, лекин айни пайтда ўлимга қарши мардона исённинг ўзига хос кўринишлари булар. Нафсиламбирини айтганда, бошқа нима ҳам қилишсин?

“Ҳа, — дедим ичимда. — Ҳаммамиз ҳам, мундоғ олиб қараганда, бошқа нима ҳам қилардик”.

— Хўш, бир уриниб кўрамизми? — деди Антонио таёқларни қорга суқиб.

— Майли.

У менга чанғини қандай қилиб ўрнатишни ва мувозанатни қай тариқа сақлашни тушунтирди. Бу қийин эмас эди. Олдинига йиқилавердим, кейин аста-секин ҳадисини олиб, қўрқмасдан юрадиган бўлдим. Бир соатча машқ қилдик.

— Етади, — деди Антонио. — Кечаси билан мушакларингиз зирқираб чиқади.

Оёғимдан чанғини ечдиму томирларимда қон гупураётганини ҳис қилдим.

— Яхши бўлди, Антонио, — дедим унга.

У бош силкиди.

— Ҳар куни эрталаб шу ишни қилишимиз мумкин. Шунда одам сал чалғийди, ҳадеб ўйлайвермайди.

— Бирор жойда қиттай-қиттай отмаймизми?

— Майли. Форстернинг қаҳвахонасига киримиз.

Бир қадахдан ичиб, яна санаторийга қайтдик. Котиба қиз рўпарамдан чиқиб қолиб, почталъон келганини ва почтага киришимни тайинлаб кетганини айтди. Менинг номимга пул келган эмиш. Соатимга қарадим. Ҳали вақт бор эди, қишлоққа қайтдим. Почтада икки минг марка санаб беришди. Кестердан хат ҳам бор экан. Ташвиш тортма, яна пул бор, деб ёзган эди у. Керак пайтда хабар қилармишман.

Кўлимдаги бир даста пулга қарадим. Шунча пулни қаердан олдийкин? Тагин бу қадар тез. Ҳамма манбаларимизни биламан. Улардан чиқиши даргумон. Бирдан миям ишлаб қолди. Пойга ишқибози Больвусни эсладим. Ушанда, пойгада ютқазганида қаҳвахона эшиги олдида турган бир тўда одам кўзи олдида “Карл”ни шапатайлаб: “Шу мошинани олмагунча тинчимайман”, — деган эди. Демак, Кестер “Карл”ни сотган. Лаънати! Мана, қаердан келган шунча пул! Кўлимни кесиб берсам бераманки, бу мошинани бировга бермайман, деб юрарди-я. Энди “Карл” йўқ. Энди у кийим-кечак фабрикаси хўжайинининг ихтиёрида. Кестер овозини минг чақиримдан танийдиган “Карл” энди дайди итдай кўчадаги сон-саноқсиз мошиналар орасида елкасини қисиб, мунғайиб юради.

Хат билан морфий солинган кичкина қоғоз халтачани чўнтагимга яширдим. Почта деразаси олдида ўйга ботиб, узоқ туриб қолдим. Пулни шу заҳоти қайтариб юборишга тайёр эдим лекин бундай қилиб бўлмасди. Бизга пул керак эди. Бинобарин, ноилж кўчага чиқдим. Минг лаънат! Энди ҳар қандай мошинани анча наридан четлаб ўтаман. Автомобиллар ҳамма вақт ҳамроҳимиз бўлган, аммо “Карл” ҳамроҳдан кўра яқинроқ эди. У бизнинг жанговар дўстимизга айланиб қолганди! “Карл” — йўлдаги шарпа. Бизни бир-биримиздан ажратиб бўлмасди: “Карл” ва Кестер, “Карл” ва Ленц, “Карл” ва Пат. Нима қиларимиз билмай, қор устида депсинардим. Ленц ўлди. “Карл” сотилди. Патнинг қисмати нима бўларкин? Мен бошимни кўтариб, тубсиз осмонга — кўнгил хушлиги учун ҳаёт билан ўлимни ўйлаб топган оллоҳнинг даргоҳига тикилдим.

Кечга яқин шамол йўналиши ўзгарди, ҳаво очилиб, совуқ турди. Пат ҳам ўзини яхши ҳис қила бошлади. Эрталаб туриб юришга рухсат беришди. Бир неча кундан сўнг, соғайиб уйига кетаётган Ротни кузатишга вокзалга ҳам чиқди.

Ротни бир тўда одам кузатди. Бу ерда шундай анъана бор эди. Лекин Ротнинг ўзи унчалик хурсанд эмасди. Иши юришмаган йигит экан. Икки йил бурун қандайдир тиббиёт даҳоси унинг саволларига жавоб бера туриб, агар ўзингизни эҳтиёт қилсангиз, яна икки йил яшашингиз мумкин, дегти. Бу гапга ишонч ҳосил қилиш учун бошқа дўхтирдан тўғриси айтишни сўраган экан, у яшаш муддатини яна ярим йилга қисқартирипти. Шундан кейин Рот бор бисотини икки йилга тақсимлаб, ялло қилиб юраверипти. Иш қон тупуришга етганда, ниҳоят, санаторийга олиб келишган экан. Аммо бу ерда ўлиш ўрнига кун сайин аҳволи яхшиланиб бораверипти. Келганида оғирлиги 45 килограмм бўлса, ҳозир 75 килограмм эмиш. Мана, соппа-соғ уйига кетяпти. Аммо бир тийин ҳам пули қолмаган.

— Энди нима қиламан? — деб қолди у менга малла сочли бошини қашлаб. — Сиз шаҳардан яқинда келгансиз, у ёқда аҳвол қанақа?

— Кўп нарса ўзгарган, — дедим киприкларим рангсиз, дум-думалоқ юзига тикилиб. Ё тавба, аллақачон жанозаси ўқиб қўйилган одам тузалиб кетди-я, — мени мана шу нарса ҳайратга соларди.

— Бирорта иш қидиришга тўғри келади, — деди у. — Иш масаласи қанақайкин?

Елкамни қисдим. Иш топиш қийин, деганимдан нима фойда? Ҳедамай ўзи бунга ишонч ҳосил қилади.

— Алоқаларингиз, дўстларингиз борми?

— Дўстлар дейсизми? — у заҳарханда қилди. — Пулинг қолмаганда дўстлар тум-тарақай бўлиб кетишади.

— Унда қийналасиз.

У пешонасини тириштирди.

— Бундан кейинги ҳаётимни мутлақо тасаввур қилолмайман. Уч-тўрт юз марка пулим қолган. Бунинг устига, бирон-бир хунарим йўқ, фақат пул сарфлашни биламан. Назаримда, профессор тўғри гапирганга ўхшайди: икки йилдан кейин ўламан. Касалликдан ўлмасам, ўқдан ўламан.

Бирдан вайсақи бу тентак кўзимга хунук кўриниб кетди. Наҳотки ҳаётнинг қадрига етмаса? Патга қарадим — у олдинроқда Антонио билан гаплашиб борарди, дарддан бармоқдай бўлиб қолган бўйнига кўзим тушди. У ҳаётни нақадар севади, мабодо Ротнинг ўлими унга саломатлик бахш этса, ҳеч иккиланмай бу ношукурни ўлдирган бўлардим.

Поезд жўнади. Рот шляпасини силкитди. Кузатувчилар бақириб-чақириб қолишди. Бир қиз қоқила-суқила поезд кетидан югуриб, кичқира бошлади:

— Хайр, хайр! — Кейин изига қайтиб, хўнграб юборди.

Ҳамма ҳайрон.

— Ҳой, қиз! — деди Антонио. — Ким вокзалда йиғласа, жарима тўлайди. Санаторийнинг қонуни шунақа. Навбатдаги байрам харажати учун касса фойдасига жарима тўлайди.

У қизга қўлини узатди. Атрофдагилар кулиб юборишди. Кўзлари жиққа ёш қиз ҳам жилмайиб, пальтосининг чўнтагидан ҳамёнини чиқазди.

Юрагим эзилди. Бу чеҳраларда кулгу эмас, ғайрихотиёрлик, безовта, оғриқ тўла шодмонлик бор эди, улар афтларини буриштиришарди, холос.

— Кетдик, — дедим Патга тирсагидан маҳкам ушлаб.

Биз кишлоқ кўчасидан ўтдик. Ширинлик дўконига кириб, бир қути конфет олдим.

— Қовурилган бодом мағзи, — дедим унга қутини узатиб. — Сен яхши кўрасан-ку, тўғрими?

— Робби, — Патнинг лаблари титради.

— Ҳозир, — шундай деб, гул дўконига югурдим, сал ўзимни босиб олгач, у ердан бир даста атиргул кўтариб чиқдим.

— Робби, — деди яна Пат.

Зўрма-зўраки жилмайдим.

— Кўрасан ҳали, қариганда бундан ҳам сермулозамат бўламан.

Нега бунақа қилаётганимни билмасдим. Эҳтимол ҳозиргина жўнаб кетган лаънати поезд сабаб бўлгандир. Гўё бошимиз узра зил-замбил булутлар тўпланган, гўё биз аранг тутиб турган ишонч тиргагини аёвсиз шамол учуриб кетгандай эди. Шу юришимизда қаёққа боришини билмаётган, лекин ўзини довжурак қилиб кўрсатишга уринаётган дайди болаларга ўхшамаймизми, ахир?

— Юр, тезроқ бирор нарса ичворайлик.

Пат эътироз билдирмади. Кўча бўйидаги қаҳвахонага кириб, бўш стол ёнига ўтирдик.

— Нима ичасан?

— Ром, — деди Пат ва менга бир қараб кўйди.

— Ром, — такрорладим мен ва стол остидан кафтини ушладим. У қўлимни қаттиқ қисди.

Ром келтиришди. Бу лимонли баккарди эди.

— Сенинг соғлигинга, азизим, — деди Пат бокални кўтариб.

— Омон бўл, қадрдон дўстгинам!

Биз яна бир оз ўтирдик.

— Баъзан кайфият ғалати бўлади, а? — деди Пат.

— Ҳа. Кейин тез ўтиб кетади.

У бош силкиди. Бир-биримизга суянганча йўлга равона бўлдик. Ҳориган, терга ботган отлар чана судраб ўтишарди. Офтобда қорайган, оқ-қизил свитер кийган чангичилар ҳам ўтиб кетишди — бу сершовқин ҳаётнинг тимсоли бўлмиш хоккей командаси эди.

— Ўзингни қандай сезяпсан, Пат?

— Яхши, Робби.

— Бизга ҳеч нарса писандмас, тўғрими?

— Албатта. — У қўлимни кўксига босди.

Кўча ҳувиллаб қолди. Шафақ қорли тоғлар устига қизил чойшаб тортди.

— Пат, — дедим унга, — ҳали хабаринг йўқ, бир талай пулимиз бор. Кестер жўнатишти.

У тўхтади.

— Зўр бўпти-ку, Робби. Демак, яна бир марта битимиз тўкиларкан-да.

— Ҳеч шубҳасиз, — дедим мен. — Хоҳлаганимизча айш-ишрат қиламиз.

— Бўлмаса шанба куни концерт залига борамиз. У ерда бу йилнинг сўнги, катта базм кечаси бўлади.

— Сенга мумкинмас-ку?

— Бу ердагиларнинг кўпига мумкинмас, лекин бари бир боришади.

Мен ўйланиб қолдим.

— Робби, — деди Пат. — Сен йўқлигингда ҳамма кўрсатмаларни бекаму кўст бажардим. Дориларнинг итоаткор қулига айландим. Аммо фойдаси бўлмади. Соғлигим қайтанга ёмонлашди. Гапимни бўлма, нима демоқчи эканингни сезиб турибман. Охири нима билан тугагини ҳам биламан. Энди қолган умримни, сен билан бирга кечадиган онларимни кўнглим буюрганидай ўтказмоқчиман.

Унинг юзига ботаётган куёшнинг қизғиш шуъласи тушиб турарди. Нигоҳи жиддий, хотиржам ва ниҳоятда мулоим эди. “Ё алҳазар, нималарни гаплашяпмиз? — ўйладим мен. Оғзим қуруқшаб кетди. — Бемалол турволиб, юз бериши эҳтимолдан йироқ ва мутлақо истисно нарсалар ҳақида гаплашяпмиз-а! Шу сўзлар Патнинг оғзидан чиқяпти-я — тагин беписанд, афсус-надоматсиз, худди энди ҳеч нарса қилиб бўлмайдигандай, худди алдамчи умиддан жиндайгина илинж ҳам қолмагандай сўзлаяпти. Ахир бу Пат-ку — мен асраб-авайлашим керак бўлган гўдак-ку! Наҳотки у бирдан мендан олислашиб, ҳаётнинг нарсғидаги беному нишон оламга даҳлдор кимсага айланиб қолса?!”

— Бунақа гапларни кўй, — дедим ниҳоят. — Дўхтир билан яна маслаҳатлашамиз.

— Ҳеч ким билан маслаҳатлашмаймиз. — У кичкина, чиройли бошини орқага силкиб, кўзларимга термулди. — Ҳеч нарсани билишни хоҳламайман. Мен фақат бахтли бўлишни истайман.

Кечқурун санаторийнинг йўлаклари жонланиб қолди; ҳамма шивир-шивир қилар, у ёқдан-бу ёққа югурарди. Антонио келиб, таклифнома тутқазди. Бир ўриснинг хонасида зиёфат бор экан.

— Сен билан кириб борсам, ноқулай бўлмасмикин? — сўрадим Патдан.

— Нега энди? — деди у.

— Бу ерда ҳамма нарса мумкин, бошқа жойларда ман этилган ишларни ҳам қилиш мумкин, — деди Антонио кулиб.

Ўрис — бугдойранг, кекса ёшдаги одам эди. У гиламлар тўшалган иккита хонани эгаллаганди. Хоналар ним қоронғи. Фақат шамлар ёниб турипти. Меҳмонлар орасида чиройли, ёшгина бир испан қизи ҳам бор. Маълум бўлишича, бугун унинг туғилган куни экан.

Шамлар липиллаб турган хоналарда ўзгача кайфият хукмрон эди. Ним қоронғилик ва битта қисмат бошларини қовуштирган одамларнинг иноқлиги фронтдаги блиндажни эслатарди.

— Нима ичасиз? — сўради ўрис. Унинг йўғон, кучли овози қулоғимга жуда-ям илиқ эшитилди.

— Нимани таклиф қилсангиз, ичавераман.

У бир шиша коньяк билан бир графин арақ келтирди.

— Касалмасмисиз? — сўради у.

— Йўқ, — дедим сал хижолат тортиб.

У папирос узатди. Ичдик.

— Бу ердаги қўп нарсалар сизга фалати туюлаётгандир, а?

— Унчаликмас, — жавоб бердим мен. — Рисоладагидай ҳаётга ўрганмаганман.

— Ҳа, — деди у испан қизига кўз қирини ташлаб. — Бу ернинг ўзи бир олам. Одамларни ўзгартириб юборди.

Мен бош силкидим.

— Касаллик ҳам ўзига хос, — қўшиб қўйди у ўйчан бир қиёфада. — Бу дард туфайли ҳаётни чуқурроқ ҳис этасан. Одамлар ҳам илгаригидан олижаноброқ бўлиб қолишади. Фалати дард бу. Ғуборлардан фориг этади.

У ўрнидан кўзғалиб, менга бош ирғади-да, ўзига жилмайиб қараб турган испан қизининг олдига кетди.

— Серзавқ сафсатабоз, тўғримасми? — деди кимдир орқамда. Ўгирилиб қарадим. Ияги йўқ, пешонаси ғурра, кўзлари безовта бир одам.

— Мен меҳмонда ўтирибман, — дедим унга. — Сиз меҳмонмасмисиз?

— Мана шунақа қилиб аёлларни илтигиради, — давом этди у гапимга қулоқ солмай. — Ҳа, бунақа ишга устаси фаранг. Анови қизни ҳам авраб, ўзиники қилиб олди.

Индамадим.

— Ким бу? — сўрадим Патдан у сал нари кетгач.

— Скрипкачи. Испан қизига ошиқи беқарор. Бу ердагиларнинг ҳаммасига ўхшаб, жон-жаҳди билан яхши кўради. Лекин қиз унга бепарво. У ўрисни севди.

— Мен ҳам шундай қилган бўлардим.

Пат кулиб юборди.

— Менимча, бу киши шунга муносиб, — дедим мен. — Ёки арзимайдими?

— Йўқ, — деди у.

— Ўзинг бирортасига кўнгил қўймадингми?

— Унчаликмас.

— Мен бунга лоқайд қараган бўлардим, — дедим мен.

— Эътирофинг учун раҳмат. — Пат қаддини ростлади. — Лекин лоқайд қарашинг сираям мумкинмас.

— Мен у маънода айтганим йўқ. Шу пайтгача ақлим бовар қилмайди: нимам сенга маъқул бўлдийкин?

— Бу ёғини кўявер, — деди Пат.

— Ўзинг биласанми?

— Ўзим ҳам билмайман, — жавоб берди у кулиб. — Билганимда, буни севги деб бўлмасди.

Ўрис келтирган шишалар столда турарди. Босиб-босиб ичдим. Таъбим хира эди. Патни хаста одамлар даврасида кўриб, ич-ичимдан эзилардим.

- Бу ер ёқмадими сенга? — сўради Пат.
- Қайдам. Кўникмаганман-да.
- Вой, бечора-ей, — у кўлимни силади.
- Сен ёнимдасан, демак, бечорамасман.
- Ритани кўряпсанми? Чиройли, а?
- Йўқ, — дедим мен. — Сен чиройлисан.

Испан қизининг тиззасида гитара турарди. Аста тинғиллатди. Кейин қўшиқ бошлади, гўё тепамизда қора кузғун парвоз қилгандай бўлди. У хаста аёлнинг паст ва титроқ овози билан куйларди. Нимагалигини билмадим: бегона юртининг дилгир оҳанги бўлгани учунми, қизнинг фавқулодда синиқ ва дардчил овози туфайлими, креслолар ва гилам устида ўтирган меҳмонларнинг кўланкалари боисиданми, бошини ҳам қилиб олган ўриснинг каттакон буғдойранг чеҳраси таъбир этдими, — хуллас, бу қўшиқ дераза ортида пусиб, тиш қайраб турган қисматнинг мунгли жодусидай, дорулфанонинг зимдан кемирувчи кучлари қаршисида танҳо қолган ваҳмининг илтижоси, ноласидай туюлди.

Эртасига эрталаб Пат қушдай енгил ва шод-хуррам эди. Обдон кўйлак танлади.

— Кенг бўп қопти, кенг бўп қопти, — деди у ўзини кўзгуга солиб. Кейин менга ўгирилди. — Қора костюмингни олиб келганмисан?

- Йўқ. Бу ерда керак бўлишини ўйламабман.
- Майли, Антонио бериб туради. Бўйларинг баравар.
- Балки ўзига керақдир?
- У фрак кияди. — Пат сочига тўғнағич қадади. — Кейин чанғи учгани бор.

Мен пардозимга қарайин. Сенинг олдингда ҳеч нарса қилолмайман.

— Антониога ҳам ортиқча юк бўлдим-да, — дедим мен. — Роса шиялпманку шўрликни. Усиз ҳолимиз нима кечарди?

- Яхши бола, тўғрими?
- Ҳа. Энг муносиб таъриф — яхши бола.
- У бўлмаганда ёлғизликдан сиқилиб ўлардим.
- Бу ҳақда ўйламаймиз, — дедим мен. — Ҳаммаси ўтиб кетди.
- Тўғри. — Пат юзимдан ўпди. — Энди бора қол.

Антонио мени кутарди.

— Қора костюмингиз йўқлигини кўнглим сезувди, — деди у. — Қани, мана буни кийиб кўринг-чи.

Костюм сал торроқ бўлса ҳам, умуман лойиқ келди. Антонио енгил тортди.

— Эртага қиёмат бўлади, — деди у. Толеимизга, кечкурун котиба қиз навбатчилик қилади. Кампиршо бўлганда қўймасди. Тартиб шунақа. Расман ман этилган. Расман... лекин биз ёш бола эмасмиз-ку.

Биз чанғи сайрига кетдик. Чанғида учишни аллақачон ўрганиб олган эдим, бинобарин, машқ майдонига боришга зарурат йўқ эди. Йўлда бармоқларига бриллиант кўзли узук таққан, йўл-йўл шимли, ёқасига рассомларникига ўхшаш капалак нусха бант боғлаган кишига дуч келдик.

— Антиқа кимсаларни учратасан бу ерда, — дедим мен.

Антонио кулиб юборди.

— Нуфузли одам бу. Мурда кузатувчи.

— Нима?

— Мурда кузатувчи, — такрорлади у. — Санаторийда дунёнинг ҳамма бурчидан беморлар бор. Кўпчилиги Жанубий Америкадан. У ёқдаги оилалар яқинларини ўз ватанига дафн этишга одатланишган. Анови одам кўрғошин тобутга солинган мурдани катта пул эвазига керакли жойга элтиб беради. Шунинг орқасидан ҳам бойлик орттиради, ҳам саёҳат қилади. Мурда хизматида бўлгани билан юриш-туришини кўрдингиз-ку.

Тоққа чиқиб бордик. Кейин оёғимизга чанғини боғлаб, пастга қараб учдик. Оппоқ тепаликлар гоҳ юксалар, гоҳ пасаяр, орқамиздан эса қорга беланиб, қизғиш-жигарранг коптокка ўхшаб, Билли чопиб юрарди. У энди яна менга

ўрганиб қолган, лекин баъзан йўлда келаётиб, бирдан орқасига шартта буриларди-да, қулоқларини чимирганча санаторийга қараб югурарди.

Тик қияликдан пастга учиб тушгач, кескин қайрилишни ўрганарканман, ҳар гал тепадан сакраётганимда: “Агар йиқилмасам, Пат тузалиб кетади”, — дердим ўзимга ўзим. Шамол юзимга игнадай санчилар, қор зил-замбил ва елимшак эди, аммо мен тагин ўрнимдан туриб, янада баландроқ, янада тикроқ қияликни излардим ва йиқилмаганимдан теримга сигмай: “Пат омон қолди”, — деб ўйлардим. Бу илинж хомхаёллигини билардим, аммо мен бари бир севи нардим. Узоқ вақтдан буён бу қадар севинмаганман.

Шанба куни кечқурун оммавий, хуфия қочиш бошланди. Антонионинг саъйи ҳаракати билан санаторийга терс тепалик этагига чаналар ҳозирлаб қўйилганди. Унинг ўзи шўх бир қўшиқни хиргойи қилганча тепадан сирғалиб тушди. Оёғида ялтироқ ботинка, олди очиқ пальто остидан оппоқ кўйлак кийган.

— Эринмаган йигит экан, — дедим мен.

— Бунақа ишни кўп қилади, — жавоб берди Пат. — Жудаям тоши енгил. Шу йўсин ўзини овутиб юради-да. Бу ернинг шароитига чидаш осонми?

— Бўлмаса сени яхшилаб ўраб-чирмаймиз.

Патнинг елкасига қалин жун рўмол ташлаб, бўйнига шарф ўрадим. Чаналар пастга қараб учди. Узундан-узоқ тантанали карвон ҳосил бўлганди. Қурби етган борки, санаторийдан қочган эди. Отларнинг бошидаги ранг-баранг жиғалар ой нурида дабдабали силкинар, чанада ўтирганлар оламни бошларига кўтариб қий-чувлашар, гўё водийга дугонаю жўралари билан келин-куёв ўтирган тўй поезди тушиб бораётганга ўхшарди.

Зал дид билан безатилганди. Етиб келганимизда рақс бошланган экан. Санаторийдан келган меҳмонлар учун шамолдан пана алоҳида жой тайёрлаб қўйишпти. Ичкари иссиқ, зални гул, атир-упа ва вино ҳиди тутиб кетганди.

Биз ўтирган стол атрофига бир талай одам жам бўлганди. Ўрис, Рита, скрипкачи, қандайдир кампир, қоқсуяк юзига пала-партиш бўёқ чаплаган аёл, унинг ёнида ёлланма раққосга ўхшаб кетадиган олифта бир йигит, Антонио ва яна аллақимлар.

— Юр, Робби, — деди Пат. — Бир рақсга тушиб кўрайлик-чи.

Рақс майдони атрофимизда вазмин айланар, оркестрнинг бўғиқ овози узра скрипка ва виолончелнинг майин ва оҳангдор садоси янграрди. Рақсга тушаётганларнинг шип-шип қадам товушлари эшитилиб турарди.

— Рақсга уста экансан-ку, азизим, — деди Пат таажжубланиб.

— Унчаликмас...

— Рост айтяпман. Қаерда ўргангансан?

— Готтфрид ўргатган, — дедим мен.

— Устахонадами?

— Ҳа. “Интернациональ” қаҳвахонасида ҳам. Бунинг учун бизга аёллар ҳам керак эди. Роза, Марион ва Валли холис хизмат қилишди. Балки шунинг учун ҳам у қадар силлиқ чиқмаётгандир.

— Аксинча. — Патнинг кўзлари чақнарди. — Иккаламиз биринчи марта рақсга тушяпмиз-ку, тўғрими, Робби.

Ёнимизда ўрис испан қизи билан рақсга тушарди. У жилмайиб, бош ирғади. Қизнинг рангида қон йўқ. Қоп-қора сочлари қарғанинг икки қанотидай пешонасига тушиб турипти. Кўзлари тўла мунг. Билагида чорбурчак зумрад кўзли билагузук. У ўн саккиз ёшда эди. Скрипкачи ўтирган жойидан унга суқ билан тикиларди.

Стол ёнига қайтдик.

— Энди сигаретадан ол, — деди Пат.

— Чекмай қўя қол.

— Бир-икки тортаман, холос. Чекмаганимга анча бўлди, Робби. — У сигаретани олди-ю, бир тортиб, кулдонга қўйди. — Бемаза. Ёқмади.

Мен кулиб юбордим.

— Узоқ вақт қилмаган ишинг ҳар доим шунақа туюлади.

— Сен ҳам мени узоқ вақт кўрмадинг-ку? — деди Пат.

— Бу заҳарга — арақ билан тамакига алоқадор гап.
 — Одамлар баъзан арақ билан тамакидан хавфлироқ бўлишади, азизим.
 — Ақлли қизсан, Пат.
 У тирсагини столга тираб, менга қаради.
 — Умуман олганда, сен менга ҳеч қачон жиддий муносабатда бўлмагансан-ку, тўғрими?

— Умуман олганда, ўзимга ҳам ҳеч қачон жиддий муносабатда бўлмаганман, Пат.

— Менга-чи? Ростини айт.

— Ростини айтсам, билмайман. Лекин иккаламизга ҳамма вақт жудаям жиддий муносабатда бўлганман. Буниси аниқ.

Пат кулди. Антонио уни рақсга таклиф қилди. Улар ўртага тушишди. Кўз узмай кузатиб турдим. Столга яқинлашишганда Пат ҳар гал менга жилмайиб кўярди. Ялтироқ туфлиси ерга тегиб-тегмас, ҳаракатлари оҳуни эслатарди.

Ўрис яна испан қиз билан ўртага чиқди. Икковлари ҳам чурқ этишмасди. Ўриснинг йирик бугдойранг юзида поёнсиз назокат бор эди. Скрипкачи қизни рақсга таклиф қилган эди, у бош чайқаб, майдонга ўрис билан кетди.

Скрипкачи қўлидаги сигаретани синдириб, узун, ингичка бармоқлари билан эзғилай бошлади. Унга раҳмим келди. Сигарета узатдим. У рад этди.

— Ўзимни асрашим керак, — деди чертиб-чертиб.

Индамай қўя қолдим.

— Лекин анови, — деди ўрисга ишора қилиб. — Кунига элликта сигарета чекади.

— Нима қипти, биров ундоқ, биров бундоқ, — жавоб бердим энсам қотиб.

— Майли, рақсга тушмаса тушмас, лекин у бари бир меники бўлади.

— Ким?

— Рита.

У яқинроқ сурилди.

— Илгари яқин эдик. Бирга сайр қилардик. Анови ўрис пайдо бўлдию маҳмаданалик қилиб илди-кетди. Аммо пировардида ўзимники бўлади.

— Бунинг учун ҳаракат қилиш керак-да, — дедим мен. Ундан кўнглим қолган эди.

Скрипкачи маърагандай кулди.

— Ҳаракат қилиш керак? Вой, покдомон фаришта-ей! Ҳаракат қилмайман, мен кутаман.

— Майли, кутинг.

— Элликта сигарета, — пичирлади у. — Ҳар куни. Кеча ўриснинг рентген суратини кўрдим. Упкаси илма-тешик. Етилиб турипти. — У яна кулди. — Илгари иккаламизники бир хил эди. Рентген суратларимизни ажратиб бўлмасди. Ҳозирги фарқи кўрганингизда эди. Мен бир неча килога семирдим. Йўқ, азизим. Мен кутишим ва ўзимни асрашим керак. Кейинги рентген суратини кутиб турибман. Ҳамшира ҳар гал кўрсатади. Бу ёғи фақат кутиш қолди. У ўлса, навбат меники.

— Начора, бу ҳам бир восита, — дедим мен.

— Восита дейсизми? — қайта сўради у. — Бирдан-бир восита, уагинам! Агар ўриснинг йўлига тўғаноқ бўлсам, ҳамма имкониятни бой бераман. Сиз янги одамсиз, бунақа нарсаларга ақлингиз етмайди. Йўқ, мен сабр қилишим ва хотиржам кутишим керак.

Залдаги ҳаво оғирлашди. Патни йўтал тутди. У менга ҳадик билан қараб қўйганини пайқадим. Бўйнига марварид осган кампир индамай, ўй суриб ўтирарди. Аҳён-аҳён қаҳқаҳа отиб қўяди. Кейин яна миқ этмай ўтираверади. Юзи қоқсуяк аёл ёнидаги олифта билан гижиллашиб олди. Ўрис кетма-кет сигарета тутатарди. Скрипкачи унга ҳар гал шоша-пиша олов тутади. Қандайдир қиз қаттиқ йўталиб, оғзига рўмолчасини босди, кейин унга қарадию ранги оқариб кетди.

Залга кўз югуртирдим. Спортчиларнинг столи алоҳида, нарироқда соппасоғ тубжой кишилар ўтиришипти. Бир ёқда инглизлар, бир ёқда французлар, бир ёқда голландияликлар, гап-сўзларидаги чўзиқ ҳижола яйлов ва денгизни

ёдга солади; буларнинг орасига хасталик ва ўлимнинг бир парча ошёни суқилиб кириб қолган. “Яйлов ва денгиз, — мен Патга қарадим, — яйлов ва денгиз — пўртаналар, олтин кумлоқ, тўлқинларга тўш уриш... Эҳ, — дедим ичимда, — менинг нозик-ниҳол дўстгинам! Мен суйган пешона! Менинг суюкли қўлларим! Менинг севгилим, сен ҳаётнинг ўзисан, мен сени фақат севишим мумкин, аммо қутқариб қололмайман”.

Ўрнимдан туриб, залдан чиқиб кетдим. Чорасизликдан шундай қилдим. Шошмасдан кўчаларда айланиб юрдим. Уйларнинг оралигидан отилиб чиқаётган изғирин жон-жонимдан ўтиб кетди. Муштларимни қисиб, лоқайд, оппоқ тоғларга тикилдим, ичимда эса алам ва оғриқ исён кўтарарди.

Пастдаги йўлдан қўнғироқларини чалиб, чаналар ўтиб кетди. Изимга қайтдим. Пат рўпарамдан келарди.

— Қаерда юрибсан?

— Пича айландим.

— Бирор нарсадан хафамисан?

— Йўқ.

— Азизим, чеҳрангни оч! Бугун хушчақчақ бўл! Мен учун. Бу ерга яна қайта келоламанми-йўқми!

— Ҳали кўп келасан.

Пат бошини елкамга қўйди.

— Агар сен шундай десанг, демак, ишонишим керак. Юр, рақсга тушамиз. Ахир бугун иккаламиз биринчи марта рақсга тушяпмиз-ку.

Биз ўртага чиқдик. Юмшоқ, беозор нур таралиб турарди. Бу нур одамларнинг чеҳрасидаги тундликни эритиб юбораётганди.

— Қалайсан, Пат?

— Яхши, Робби.

— Гўзалсан.

Унинг кўзларидан учкун сачради.

— Бу сўзни сендан эшитсам, ҳар гал бир қоп семираман.

Юзимда Патнинг қайноқ, қуруқ лабларини туйдим.

Санаторийга алламаҳалда қайтдик.

— Аҳволига қаранг!— ҳиҳилади скрипкачи ўрисни кўрсатиб.

— Сиз ҳам ундан қолишмайсиз, — дедим жаҳл билан.

— Вой, соғлом тўнка-ей!

Ўрис билан қўлини маҳкам қисиб, хайрлашдим. У испан қизининг тирсагидан авайлаб ушлаганча зинапоядан тепага кўтарила бошлади. Тунги чироқларнинг заиф ёдусида ўриснинг кенг, сал букик кифтига ва қизнинг бир тутам нозик елкасига дунёнинг жамики ташвишлари ортилгандай туюларди. Қоқсуяк аёл йўлақдан олифта йигитни диконглатиб судраб ўтди. Антонио ҳам хайрлашди. Бу эшитилар-эшитилмас шивирлаб хайрлашишда аллақандай хаёлий нарса бор эди.

Пат кўйлагини бошидан чиқазиб еча бошлади. Энгашиб туриб, қаттиқ тортган эди, кўйлак елкасидан сўкилиб кетди. У сўкилган жойга бир муддат тикилиб турди.

— Эскирган-да, — дедим мен.

— Аҳамияти йўқ. Бу кўйлак энди менга керак бўлмайди.

Пат уни жавонга осмасдан, беҳафсала тахлади-да, чамадонга солиб қўйди. Бирдан унинг қаттиқ толиққанини пайқадим.

— Мана буни кўриб қўй, — дедим шоша-пиша чўнтагимдан бир шиша шампанни чиқазиб. — Энди ўзимиз байрам қиламиз.

Бокалларни олиб, тўлдирдим. Пат жилмайди.

— Иккаламиз учун, Пат.

— Бўпти, азизим, антиқа ҳаётимиз учун.

Хона ҳам, сукунат ҳам, бизнинг қайғумиз ҳам ғалати, сирли эди. Ташқарида эса дарё ва ўрмонлар ястанган нотинч ҳаёт давом этар, нафас олар, томирлари гупиллаб уриб турарди. Оппоқ тоғлар ортига аллақачон кўклам ўрмалаб кириб, кўз ишқалаётган заминни сабрсизлик билан турткиламоқда эди.

— Кечаси мен билан қоласанми, Робби?

— Ҳа. Тўшакка кирамиз. Одам бир-бирига қанчалик яқинлашиши мумкин бўлса, шунчалик яқин бўламиз. Бокалларни тўшакка қўйволиб, ҳузур қилиб ичамиз.

Май. Тилларанг-қорача бадан. Интиқлик. Бедорлик. Сукунат ва суюкли кўкракнинг оҳиста хириллаши.

XXVIII

Яна иссиқ, қуруқ шамол турди. Водийга пилчиллаган, нам ҳарорат таралди. Қор юмшади. Бўғотлардан чакка томчилай бошлади. Беморларнинг иссиғи кўтарилиб кетди. Патга тўшакдан турмасликни буюришди. Дўхтир ҳар икки-уч соатда кириб турарди. Киргани сайин чехраси тундлашиб борарди.

Бир куни, овқатланиб ўтирсам, Антонио ёнимга келди.

— Рита ўлди, — деди у.

— Рита? Ўрис, демоқчимисиз?

— Йўқ, Рита. Испан қизи.

— Бўлиши мумкинмас, — дедим аъзойи баданим музлаб. Ританинг аҳволи Патниқидан яхши эди.

— Бу ерда ҳамма нарса бўлиши мумкин, — жавоб берди Антонио хомуш тортиб. — Эрталаб ўлди. Ўзининг касали етмагандай, зотилжам ҳам қўшилган.

— Зотилжам? Ҳа, унда бошқа гап, — дедим негадир енгил тортиб.

— Ўн саккиз ёш-а. Даҳшат! Қийналиб жон берипти.

— Ўрис-чи?

— Э, сўраманг. Ўлганига ишонмаяпти. Қаттиқ ухлаб қолган, дейди нукул. Тўшагининг ёнида ўтирипти, ҳеч ким хонадан чиқаролмаяпти.

Антонио кетди. Деразага тикилиб қолдим. Рита ўлди. Лекин миямда бошқа фикр айланарди: бу Пат эмас. Бу Пат эмас.

Ойнаванд эшиқдан скрипкачини кўриб қолдим. Чиқиб кетишга улгурмасимдан ўзи кириб келди. Кўриниши абгор эди.

— Чекасизми? — сўрадим, нима дейишимни билмай.

У кулди.

— Албатта! Нега чекмас эканман? Энди менга бари бир.

Елкамни қисдим.

— Сизга кулгили-да, а, саховатли галварс! — деди у таҳқиромуз оҳангда.

— Эсингизни еб қўйибсиз!

— Эсингизни еб қўйибсиз? Йўқ, мен панд едим. — У стол ёнига ўтирди, димоғимга коньяк хиди урилди. — Ҳа, панд едим. Ўшалар менга панд беришди. Тўнғизлар. Ҳамма тўнғиз. Сиз ҳам тўнғизсиз.

— Агар касал бўлмаганингизда деразадан улоқтириб юборардим.

— Касал? Касал, дейсизми? — у яна жикиллади. — Мен соғман, деярли соппа-соғман. Шунинг учун келдим-да. Бундан кейин отдай бўлиб кетаман. Қалай?

— Шукур қилинг, — дедим мен. — Бу ердан кетганингиздан кейин айрилиқ доғини унутасиз.

— Шунақами? Шунақа деб ўйлайсизми? Вой, донишманд-ей! Вой, соғлом тентаг-ей! Ҳе, ўргилдим сиздақа ўпкаси бутун инсондан! — У гандираклаганча нари кетди, кейин яна қайтиб келди.

— Юринг мен билан! Ёнимда бўлинг, биргалашиб отайлик. Пулини ўзим тўлайман. Ёлғиз қолмасам бас.

— Вақтим йўқ, — жавоб бердим унга. — Бошқа одам топинг.

Мен яна Патнинг олдига чиқдим. У ёстиққа суянганча оғир-оғир нафас оларди.

— Чанғи учиб келмайсанми?

Мен бош чайқадим.

— Қор ҳўл. Ҳамма ёқ билч-билч.

— Унда Антонио билан шоҳмот ўйна.

— Йўқ, шу ерда ўтираман.

— Шўрлик Робби! — У қимирашга уриниб кўрди. — Бўлмаса, ичадиган бирор нарса топ, эрмак қиласан.

— Бу бошқа гап, — шундай деб, хонамдан бир шиша коньяк билан бокал олиб чиқдим. — Қиттайгина ичасанми? — сўрадим ундан. — Сенга мумкин-ку.

У озгина ҳўшлади, салдан кейин яна тотинди. Сўнг бокални менга узатди. Тўлдириб қўйиб, бир кўтаришда бўшатдим.

— Робби, бундан кейин мен билан бир идишдан ҳеч нарса ичма, — деди Пат.

— Шуниси камлик қилиб турувди! — бокални яна тўлдириб, нафас олмай ичиб юбордим.

Пат бош чайқади.

— Бунақа қилма, Робби. Мени ўпмаслигинг ҳам керак. Умуман мендан узоқроқ юришга ҳаракат қил. Сен касал бўлмаслигинг лозим.

— Ўпавераман, ҳаммасига тупурдим, — эътироз билдирдим мен.

— Йўқ, бу ишинг ярамайди. Энди менинг тўшагимда ётишинг ҳам нотўғри.

— Бўпти. Унда сен менинг тўшагимда ёта қол.

Пат лабларини қисди.

— Қайсарлик қилма, Робби. Сен ҳали узоқ яшашинг керак. Хотининг, фарзандларинг бўлишини хоҳлайман.

— Менга сендан бошқа ҳеч қанақа хотин, ҳеч қанақа фарзанд керак эмас. Менинг хотиним ҳам, фарзандим ҳам сенсан.

У бир муддат жим ётди.

— Сендан фарзанд кўришни жудаям хоҳлардим, — деди у ниҳоят, елкамга юзини босиб. — Илгари бу ҳақда ўйламаганман. Ҳатто тасаввур ҳам қилолмасдим. Кейинги пайтда эса шу ўй тез-тез хаёлимдан ўтади. Ўзингдан кейин бирор ёдгорлик қолдириш қандай яхши! Болага қараб туриб, баъзан мени ҳам ёдга олардинг. Шунда яна иккаламиз бирга бўлардик.

— Ҳали фарзанд ҳам кўраимиз, — дедим унга. — Тузалволгин. Фарзанд туғиб беришингни жудаям хоҳлайман, Пат. Фақат қиз туғишинг керак, исмини Пат кўямиз.

Кўлимдан бокални олиб, бир ҳўшлади.

— Эҳтимол, фарзандимиз йўқлиги яхшидир, азизим. Майли, мендан сенга ҳеч нарса қолмасин. Мени унутгин. Мабодо эслаганингда ҳам бирга ўтказган энг яхши кунларимизни эслагин, бошқасини унутвор, арзимади. Сен хафа бўлмаслигинг керак.

— Шунақа гапларни эшитсам, хафа бўламан.

Пат менга узоқ тикилиб қолди.

— Биласанми, мана шундай шифтга тикилиб ётган пайтларингда хаёлинг минг кўчага кириб чиқади. Илгари эътибор бермаган нарсаларинг ҳаддан ташқари қабарик ҳолда кўз ўнгингга намоён бўлади. Бир нарсага сира тушунмайман. Икки одам бизга ўхшаб бир-бирини яхши кўради, лекин пировардида биттаси ўлади.

— Бас қил, — дедим мен. — Ҳамма вақт кимдир биринчи бўлиб ўлади. Ҳаётнинг ўзи шунақа. Бизга ҳали анча бор.

— Менимча, фақат ёлғиз кишилар ўлиши керак. Ёки бир-бирини ёмон кўрадиганлар. Зинҳор севишганлар эмас.

Ўзимни зўрлаб жилмайдим.

— Ҳа, Пат, — дедим қизиқ кетган кўлини олиб. — Бу дунёни иккаламиз яратганимизда, бутунлай бошқача бўларди.

— Тўғри, азизим. Бунақа нарсаларга йўл қўймасдик. Фақат кейин нима бўлишини билиш қийин-да. Келажақда яна нимадир борлигига ишонасанми?

— Ҳа. Ҳаёт шунақа бемаъни қурилганки, шу йўсинда тугаши мумкин эмас. Пат кулди.

— Ҳа, бу ҳам бир далил. Лекин мана булар ҳам бемаъними?

У каравоти ёнидаги кажавага солинган атиргулларга ишора қилди.

— Ҳамма гап шунда-да, — жавоб бердим унга. — Ҳаётнинг айрим жиҳатлари гўзал, умуман олганда эса бутунлай бемаъни. Гўё бу оламни ҳаётнинг ранг-

баранглигига маҳлиё бўлган бир савдойи яратиб қўйган-у, сўнг уни яксон этишдан бўлак тадбирни ўйлаб тополмаган.

— Яна қайта яратиш учун-да, — деди Пат.

— Бунда ҳам маъни йўқ, — эътироз билдирдим мен. — Шу билан ҳаёт яхши бўлиб қолганида майли эди.

— Тўғримас, азизим. Биз ёмон яшамадик-ку. Бундан ортиқ бўлиши мумкин эмас. Фақат узоққа чўзилмади, жудаям қисқа бўлди.

Бир неча кундан сўнг кўкрагим санчиб, йўтала бошладим. Йўлақдан ўтиб кетаётган бош дўхтир эшитиб қолиб, хонамга бошини суқди.

— Қани, кабинетга юринг-чи.

— Ваҳима қиладиган жойи йўқ, — дедим мен.

— Бари бир. Бу йўтал билан мадемуазель Хольманга яқинлашмаслигингиз керак. Юринг мен билан.

Кабинетга кириб, мамнуният билан кўйлагимни ечдим. Соғлиқ бу ерда қандайдир гайриқонуний устунликдай туюларди; ўзимни гуноҳкордай, олибсотар ёки қочоқдай сеза бошладим.

Бош дўхтир менга таажжубланиб қаради.

— Нимагадир хурсандсиз? — деди у пешонасини тириштириб.

Кейин обдон эшитиб кўрди. Мен деворга осиглиқ аллақандай ялтироқ нарсаларни томоша қилган кўйи гоҳ чуқур, гоҳ қисқа, гоҳ секин нафас олардим. Ҳар гал кўкрагим санчганида суюнардим. Энди Пат билан бирор нима бўйича мусобақалишим мумкин.

— Шамоллабсиз, — деди дўхтир, — бир-икки кун ётишингиз керак, ҳеч бўлма-са, хонадан чиқманг. Мадемуазель Хольманга зинҳор яқинлашманг. Бу сиз учун эмас, унинг учун хатарли.

— Эшик орқасидан гаплашсам бўладими? Ёки балконданми?

— Балкондан мумкин, лекин бир неча минутдан ортиқ эмас. Томоғингизни яхшилаб чайиб, остонадан гаплашсангиз ҳам бўлади. Шамоллашдан ташқари нафас йўллари ҳам яллиғланган. Кашандаларда кўп учрайди бу.

— Ўпкам-чи? — Ўпкангиз ҳам чатоқ, дейишини хоҳлардим. Шунда Патнинг олдида ўзимни сал енгил сезардим.

— Ҳар битта ўпкангиздан учта ўпка яшаш мумкин, — деди бош дўхтир. — Кейинги пайтларда мен дуч келган энг соғлом одам сизсиз. Лекин жигарингиз бир оз кичрайган. Кўп ичасизми?

— Ҳа энди... ёшлиқда бўлади-да.

У менга нималарнидир ёзиб берди. Мен чиқиб кетдим.

— Робби, — қичқирди Пат ўз хонасидан. — Дўхтир нима деди?

— Бир-икки кун олдинга кирмай турармишман. Қатъиян ман этди. Касалингизни юқтирасиз, дейди.

— Ана кўрдингми? — деди у ҳафсаласи пир бўлиб. — Узоқроқ юр, деб неча марта айтдим сенга.

— Менга эмас, сенга юқармиш.

— Опқочма, — деди у. — Ростини айт.

— Рост. Ҳамшира! — Ҳамшира менга дори кўтариб келди. — Мадемуазель Хольманга айтинг, қайси биримизнинг касалимиз юқимлироқ.

— Жаноб Локампники, — деди ҳамшира. — Бу киши олдингизга кирмаслиги керак, касали юқади.

Пат ишонқирамай, гоҳ ҳамширага, гоҳ менга қарарди. Остонадан дорини кўрсатдим. У ишонч ҳосил қилиб, кулиб юборди. Шунақа кулдики, кўзларидан ёш чиқиб кетди, сўнг қаттиқ йўтал тутди, ҳамшира ёнига чопиб бориб, елкасидан ушлади.

— Ё парвардигор, — шивирлади Пат, — кулгили ҳол-ку бу, азизим. Кўринишинг отдай-ку.

Бутун оқшом кайфияти яхши бўлди. Табиийки, ундан узоқлашмадим. Пальтони елкамга ташлаб, бўйнимга шарф ўраб, ярим кечагача балконда ўтирдим — бир қўлимда сигарета, бир қўлимда — боқал, оёқларим орасида — коньяк шишаси. Кўрган-кечирганларимдан гапириб бердим, унинг кўнғироқдай кулгуси хикоямни тез-тез бўлиб қўяр ва мени баттар илҳомлантирарди. Чехрасидан

лоақал йилт этган табассум сирғалиб ўтиши учун жон-жаҳдим билан ёлғон-яшиқ воқеаларни тўқирдим. Уҳ-ўҳлаб йўталганимда эса хурсанд бўлиб кетардим, шу тариқа шишани бўшатдим, эрталаб турганимда шамоллашдан асар ҳам қолмаганди.

Яна қуруқ шамол кўзғалди. Деразалар зириллади, булутлар пастлади, қор силжий бошлади, кечасилари тоғда кўчкилар гумбурларди; беморлар бетоқат бўлиб, ухлаёлмас, нуқул ташқарига қулоқ тутишарди. Шамолдан пана ёнбағирларда аллақачон заъфарлар гуллаган, йўлдаги чаналар орасида баланд филди-ракли аравалар пайдо бўлганди.

Пат кун сайин мадордан кета бошлади. Охири турулмай қолди. Тунлари тез-тез нафаси қисиларди. Шундай пайтларда ўлим ваҳмидан юзи кўкариб кетарди. Мен унинг намиққан, беҳол қўлларини уқалардим.

— Шунисидан ўтволсам бас, — дерди у хириллаб. — Фақат мана шу соатдан, Робби. Айнан шунақа пайтда ўлишади...

У субҳидам арафасидаги соатдан қўрқарди. Туннинг худди мана шу сўнгги соатида ҳаёт деб аталмиш сирли оқимнинг шиддати сусайиб, батамом сўнади, деб ишонарди. Шунинг учун ҳам фақат шу соатдан қўрқар ва ёлғиз қолишни истамасди. Бошқа пайтларда эса ўзини шу қадар дадил тутардики, қараб туриб ҳайрон қолардим.

Ҳар гал уйқудан уйғониб, кўзларида сўнгсиз илтижо пайдо бўлганида каравотимни хонасига опчиқиб, ёнида ўтирардим. Шундай пайтларда чамадонимдаги морфийни эслардим; агар Пат ҳар бир янги кунни нақадар қувонч билан қарши олишини кўрмаганимда уларни ҳеч иккиланмай ишлатган бўлардим.

Тўшаги четида ўтирарканман, миямга нимаики келса, барини ҳикоя қилиб берардим. Унга қўп гапириш мумкин эмасди, бинобарин, сўзларимга жон деб қулоқ соларди. Патга ҳаммасидан ҳам мактабдаги ҳаётим қизиқ туюларди. Дард хуружидан эндигина қутулган, обдон силласи қуриб, ёстикқа беҳол суяниб қолган бўлишига қарамай, ўқитувчиларимдан бирортасига тақлид қилиб беришни талаб этарди. Мен қўлларимни силкитиб, инқиллаб-синқиллаб, ора-сира тасаввурдаги соқолни силаб-сийпалаб, хонада у ёқдан-бу ёққа юрар ва хириллаган овоз билан педагогикага доир турли-туман сирли ҳикматларни қалаштириб ташлардим. Ҳар куни янги бир нарса ўйлаб топардим. Аста-секин Пат бу соҳани аъло даражада таҳлил қиладиган ва ўқитувчиларни қон-қақшатадиган уриш-қоқ ва тўполончи синфдошларимни беш бармоғидай танийдиган бўп қолди. Бир гал тунги навбатчи ҳамшира мактаб директорининг гумбурлаган овозини эшитиб, хонага бостириб кирди. Ярим кечада бақриб-чақирсам ҳам, ақлдан озмаганимни унга базўр тушунтирдим. Гап шундаки, Патнинг каттакон жун рўмолини елкамга ташлаб, бошимга юмшоқ шляпани кийволиб, ўқитувчининг столини арралаб қўйган Карл Оссеге деган ўқувчига мактаб директори қиёфасида овозимни баралла қўйиб, танбех бераётгандим. Пат қотиб-қотиб қуларди.

Сўнг аста-секин дераза ёриша бошларди. Тоғ чўққилари қора кўланкаларга айланарди. Уларнинг ортидаги совуқ ва рангпар осмон тобора олисга чекинарди. Столча устидаги тунги чироқ нури хиралашиб, тонг ёғдусига қоришиб кетар ва Пат нам юзини кафтимга босарди.

— Мана ўтди-кетди, Робби. Олдинда яна бир кун бор.

Антонио радиоприёмник келтириб берди. Уни электр тармоғига улаб, бир симини иситиш батареясига боғладим. Кечқурун Пат ёқтирадиган тўлқинга тўғриладим. Хириллаган овоз эшитилди, кейин шовқин орасидан тиниқ, майин куй сизиб чиқди.

— Нима бу, азизим? — сўради Пат.

Антонио радиожурнал ҳам берган эди. Ўшани варақлаб ўтиргандим.

— Римга ўхшайди.

Бирдан аёл кишининг дона-дона, вазмин овози янгради:

— Рим — Наполи — Фиренце радиоси...

Приёмник қулоғини бурадим: рояль ижросида яккахон хонанда учун ёзилган қўшиқ.

— Буни кўрмасам ҳам бўлади, — дедим мен. — Бу Бетховеннинг сонатаси. Қачонлардир бу куйни чалишни мен ҳам билардим. Педагог, профессор ёки композитор бўлишимга ишониб юрган кезларимда. Энди чалолмасам керак. Бошқа куйни қидирганимиз маъқул. У пайтларни эслашни ҳам хоҳламайман.

Паст овозли бир аёл силлиқ ва мулойим куйларди: “Менга севгидан сўзланг”.

— Париж бу, Пат.

Кимдир узум ширасига қарши кураш усуллари тўғрисида гапира бошлади. Радио қулогини бурайвердим. Тижорат эълонлари. Сўнг торли тўрт саз учун ёзилган мусиқа эшитилди.

— Нима бу? — сўради Пат.

— “Прага. Бетховеннинг торли чолғу квартети”.

Куй тугагач, яна приёмник қулогини бурадим, бирдан скрипка, тиниқ скрипка овози янграб кетди.

— Будапештга ўхшайди, Пат. Лўлича куй.

Аста-секин оркестр жўрлигидаги скрипканинг ўткир ва нозик садоси авж пардаларга чиқди.

— Қандай ажойиб, Пат, тўғрими?

Пат индамади. Бурилиб қарадим. У йиғларди, кўзлари катта-катта очиқ. Дарров приёмникни ўчирдим.

— Нима бўлди, Пат? — Озғин елкасидан кучдим.

— Ҳеч нарса, Робби. Тентакман-да. Париж, Рим, Будапешт сўзларини эшитиб, кўнглим бузилиб кетди. Яна бир марта бўлса ҳам лоақал пастдаги қишлоққа тушиб чиқа олганимда бошим осмонга етарди.

— Кўйсанг-чи, Пат...

Уни чалғитиш мақсадида ҳангомалардан сўзлай бошладим. Аммо Пат эътибор бермади.

— Мен сиқилаётганим йўқ, азизим. Бунақа деб ўйлама. Йиғлаганимда асло сиқилмайман. Мабодо шундай бўлган тақдирда ҳам тез ўтиб кетади. Мен кўп ўйлайман.

— Нималарни ўйлайсан? — сўрадим сочларини ўпиб.

— Ҳозир ўйлашим мумкин бўлган бирдан-бир нарса — ҳаёт ва ўлим ҳақида ҳаёл сураман. Жудаям сиқилганимда ва ҳеч нарсани идрок этолмай қолганимда, ўлгинг келгунча яшагандан кўра, яшагинг келаётган пайтда ўлганинг маъқул, дейман ўзимга ўзим. Ё гапим нотўғрими?

— Билмадим.

— Рост-да, — у бошини елкамга қўйди. — Яшагинг келаётган бўлса, демак, ҳали нимадир бор, демак, ҳали севасан. Бу ҳолат оғир, айни пайтда, энгил ҳам. Мен бари бир ўлишим керак эди. Энди эса ёнимда сен борлигингдан миннатдорман. Ахир бу дунёда танҳо, бебаҳт бўлиб қолишим мумкин эди-ку. Унда жон деб ўлиб кетаверардим. Ҳозир менга қийин. Аммо қалбим кечкурун уясига қайтган асаларидай, муҳаббатга лиммо-лим. Башарти икки нарсадан бирини танлашга тўғри келса, мен ўйланиб ўтирмай, қайта ва қайта ҳозирги қисматимни танлаган бўлардим.

— Кўйсанг-чи бунақа гапларни, Пат, — дедим мен. — Ўзингни қўлга ол, руҳингни туширма. Шамол тўхтаса, яхши бўп қоласан. Шу заҳоти бу ердан кетамиз, шаҳарга қайтамиз.

Пат менга узоқ тикилиб турди.

— Сендан хавотирдаман, Робби. Мендан кўра сенга қийинроқ бўлади.

— Бу ҳақда гаплашмайлик.

— Мени сиқилипти деб ўйламаслигинг учун гапиряпман.

— Унақа деб ўйлаётганим йўқ.

Пат қўлини елкамга ташлади.

— Лўлича куйни яна бир қўймайсанми?

— Эшитгинг келяптими?

— Ҳа, азизим.

Мен яна приёмникни бурадим, хонага скрипка, чанг ва чўпон сурнайининг садоси аввал секин, кейин тобора баланд авжларда тарала бошлади.

— Яхши, — деди Пат. — Шамолга ўхшайди. Кишини кифтида аллақасқларга олиб кетаётган шамолга ўхшайди.

Бу Будапешт боғларининг биридаги ресторанда бўлаётган оқшом концерти эди. Мусиқа садолари орасидан аҳён-аҳён стол атрофида ўтирган одамларнинг овозлари, хитоб ва қийқириқлари эшитилиб қоларди. Гўё у ёқда, Маргарита оролида, каштанлар барг ёзгану митти япроқчалар ой ёғдусида йилтираб, скрипка оҳангига тебранаётгандай эди. Эҳтимол, у ерда оқшом илиқдир, одамлар очиқ ҳавода ўтиришгандир — табиийки, столда қаҳрабо тусдаги венгер винолари, оқ камзулли хизматчилар елиб-югурган, лўлилар рақсга тушишяпти; сўнг баҳорнинг яшил ғира-ширасида ҳориб-чарчаб уйга қайтасан; бу ерда эса Пат жилмайганча мусиқа тинглаб ётипти, энди у ҳеч қачон бу хонадан чиқолмайди, ҳеч қачон бу тўшакдан туролмайди.

Бу ёғи бирданига тезлашиб кетди. Юз териси тортишиб, ёноқлари туртиб чиқди, икки чаккасидан бош суяги кўриниб қолди. Қўллари ёш боланикидан фарқ қилмасди, қовурғаларини санаса бўларди, иситма қоқ-қуруқ вужудини бетиним ларзага соларди.

Ҳамшира дам-бадам ҳаво тўлдирилган ёстиқ келтирар, дўхтир ҳар соатда кириб турарди.

Бир куни кечга яқин ҳарорати кескин пасайиб кетди. Пат ўзига келиб, менга узоқ тикилди.

— Кўзгуни олиб бер, — шивирлади у.

— Кўзгуни нима қиласан? Дамингни ол, Пат. Энди яхши бўп кетасан. Иситманг тушди.

— Йўқ, — шивирлади у яна синиқ товушда. — Кўзгуни бер.

Каравотни айланиб ўтиб, деворда осиглиқ турган кўзгуни олдим у жўрттага қўлимдан тушириб юбордим. Кўзгу чил-чил бўлди.

— Оббо! — дедим мен. — Кечир, эпсизлигим қурсин.

— Сумкачамда бошқаси бор, Робби.

Бу хром суртилган кафтдеккина металл кўзгуча эди. Сал бўлса ҳам хиралаштириш мақсадида унга зўр бериб бармогимни ишқаладим. Сўнг Патга узатдим. Пат кўзгуни базўр тозалаб, юзига тутди.

— Сен кетишинг керак, азизим, — шивирлади у.

— Нега кетаман? Энди севмай қўйдингми?

— Менга бошқа қарамаганинг тузук. Бу энди менмасман.

Кўзгуни қўлидан юлиб олдим.

— Шу бир парча темирга ишониб ўтирибсанми? Менинг аксимга бир қара. Қандай хунук, озғин кўринаман. Аслида соппа-соғ, бақувват одамман-ку. Ишонма бунга.

— Хотирангда бошқача бўлиб қолишим керак, — деди Пат. — Кета қол, азизим. Бу ёғини ўзим эплайман.

Унга тасалли бердим. Пат яна сумкачаси билан кўзгуни сўраб олди. Кейин ҳорғин, қонсиз юзига, қуруқшаган лаблари, ичига ботиб кетган кўзлари остига упа сурта бошлади.

— Энди сал одамга ўхшадим, азизим, — деди у жилмайишга уриниб. — Мени хунук қиёфада кўришингни истамайман.

— Нима қилсанг, қилавер, — жавоб бердим унга. — Сен ҳеч қачон хунук бўлмайсан. Мен учун сен дунёдаги энг гўзал аёлсан.

Кўзгу билан упадонни тортиб олиб, иккала қўлимни авайлабгина боши остига суқдим. Салдан кейин у безовта тўлғанди.

— Нима бўляпти, Пат?

— Жудаям қаттиқ чиқилляпти.

— Соатимми?

У бош силкиди.

— Гумбурлаётганга ўхшайди.

Билагимдан соатни ечдим.

Пат ҳадик билан унинг нилларига қаради.

— Йўқот бунни.

Соатни деворга отдим.

— Мана энди бошқа чиқилламайди. Вақт тўхтади. Уни парчалаб ташладик. Энди фақат иккаламиз — сену мен қолдик.

У менга қаради. Кўзлари янада катталашиб кетганди.

— Азизим, — шивирлади у.

Нигоҳига бардош беролмадим. Жудаям олисдан бошланган бу нигоҳ вужудимни тешиб ўтиб, қаёққадир номаълум бўшлиққа интиларди.

— Дўстим, — гўлдирадим мен. — Менинг суюкли, довиюрак дўстгинам.

У тонг отишидан бир соат илгари узилди. Ниҳоятда қийналиб, узоқ жон таслим қилди, унга ҳеч ким ёрдам беролмади. Қўлимни қаттиқ қисиб олган, лекин энди мени танимасди.

Олисдан бир товуш келди:

— У ўлди.

— Йўқ, — эътироз билдирдим мен. — Ҳали ўлган эмас. Қўлимни маҳкам ушлаб турипти.

Нур. Кўзни қамаштирувчи нур. Одамлар. Дўхтир. Аста бармоқларини ажратаман. Қўли тўп этиб, кўрпага тушади. Қон. Нафас қисилишидан ўзгариб кетган чехра. Оғриқ тўнғиб қолган кўзлар. Ипақдай майин қўнғир сочлар.

— Пат, — дейман унга. — Пат!

Биринчи бор у менга жавоб қайтармайди.

— Мени холи қўйинглар, — дейман зўр-базўр.

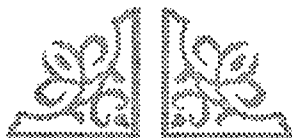
— Балки олдин... — дейди аллаким.

— Йўқ, — эътироз билдираман унга. — Кетинглар, тегманглар.

Кейин бўйни ва кўксидаги қонни ювдим. Карахт бўлиб қолдим. Сочларини тарадим. Танаси музлаб борарди. Тўшагимга олиб ўтиб, устига адёлни ёпиб қўйдим. Стулда ўтирганча унга тикилар ва ҳеч нарсани идрок қилолмасдим. Кучук кириб, ёнимга чўкди. Лаҳза сайин Патнинг юзи ўзгараётганини кўриб турардим. Қўлимдан ҳеч нарса келмасди. Қўнглим вайрон бўлиб, унга термилиб ўтиришдан бошқа ҳеч нарса келмасди қўлимдан. Кейин тонг отди, энди Патдан абадул-абад жудо бўлгандим.

(Тамом.)

Русчадан
Низом КОМИЛ
таржимаси



Эфраим СЕВЕЛА

Тўхтатинг самолётни, тушиб қоламан

Қисса¹

*Атлантик океани устида,
Баландлик — 30600 фут.*

Ассалому алайкум! Қалай ухладингиз? Қаранг, тонг ёришиб қолипти. Биз ҳали ҳам океан устидамикимиз ё тагимизда Оврўпа бошландимикин? Айтганча, мен ҳуррак отмадимми? Баъзан бўлиб туради. Шунинг учун ҳар эҳтимолга қарши узр сўраб қўяй.

Ҳар ҳолда, мени авф этасиз-у, лекин биз сиз билан аллақерда учрашганмиз. Москвага етгунча ҳали анча бор, ҳали эслайман. Ҳозир бўлса, бизга нонушта олиб келишади. Унгача яна жиндай оғзимизни шабадалатиб оламиз. Йўқ демасангиз Исроилда кечган ҳаётимдан икки-уч оғиз айтиб берай. Хўбми?

Айтинг-чи, муҳтарам зот — жуда чиройли, жаранглаб эшитилувчи, муаттар бўйли бир сўз бор — “абсорбция” деган. Шуни эшитганингиз борми? А-б-с-о-р-б-ц-и-я! Эшитмаганмисиз? Унда хўб омадди одам экансиз. Шубҳа йўқ, онангиздан қўйлақда туғилган экансиз.

Мен бу абсорбция билан Исроилда танишдим. Бутун масъулиятни зиммамага олган ҳолда сизга айтаман: бу сўзни яҳудий халқининг энг ёвуз душманлари ўйлаб топган. Анави “Сион донишмандларининг қайднома”ларини ёзганга ўхшаганлар ёки Нюрнбергда яҳудийлар масаласини узил-кесил ҳал қилишга аҳд этганлар. Бу сўз ҳам “геноцид” ёки “каннибализм” деган сўзларга ўхшаб қулоғимга қаттиқ ботади.

Исроилда бутун бошлиқ Абсорбция вазирлиги бор. Унинг бор-йўқ қиладиган иши шуки, яҳудийларни исроилликларга айлантиради. Эркин, сирти сувари кўрмаган яҳудийларни яшаб турган жойларидан худди прерияда ёввойи мустангларни овлагандек тутиб келтиришади-да, абсорбция машинасининг бу томонидан солиб, нариги томонидан қолипга тушадиган аҳволга келтириб, қулинг ўргилсин исроиллик қилиб чиқаришади. Тасаввур қилаоласизми — шўринг қургур яҳудийни қолиплардан кичикроқ бўлса, қўл-оёғидан чўзишаётганда ёки Исроил ўлчовларига сиғмаса жамики ортиқча жойларини қирқиб ташлашаётганда қанақа қий-чув, шовқин-сурон кўтарилади.

Мен умримда бирон марта металлургия заводига бўлган эмасман, лекин темирга қандай ишлов беришларини кинода кўрганман. Шаклсиз темир ғўлардан рельс ясашади ёки уни бошқа бирон керакли шаклга киритишади. Биласизми, бунни қандай қилишади?

Бир бўлак темир ғўлани аввал қиздириб лағча чўққа айлантиришади, кейин уни узлуксиз айланиб турган темир валиклар орасига жойлашади. Бунақа валиклар беҳисоб. Шўрлик ғўла бир валиқдан қутулиб, иккинчисига тугилиб бораверади. Уни эзгилашади, босишади, ёйишади, қисишади, чўзишади, кетига теппишади, бошига уришади, ниҳоят, қарашса, темир бечорадан ҳеч нарса қола-

¹ Давоми. Боши ўтган сонда.

диган эмас. Шунда машина уни улоқтириб отади. Бутунлай кўкариб кетган, нафас олишдан тўхтаган ғўла гуп этиб ерга тушади.

Темирни шу кўйларга солишади. Шунинг оқибатида рельс пайдо бўлади.

Абсорбция — лаънати прокат станидан беш баттарроқ нарса. Сизнинг бутун ичак-чавогингизни ағдариб кўришади, қўл-оёқларингизни майдалашади. Кейин бу ҳам етмагандай башарангизга туфлашади-да, ўзи шунақа эди деб бақрайиб тураверишади.

Бу машинанинг парраклари орасига тушиб қолган шўрлик яхудий учун темирнинг аҳволи ҳола бўлиб қолади. Темирнинг кўрганлари абсорбциянинг ярими, холос. Парвардигорнинг кўмаги билан уни рельсга айлантириб бўлганларидан сўнг ўзини улоқтириб юборишади-ю, вассалом. Агар уни бутунлай занг босиб кетса, ҳовлиқиб кўтаришади-ю, яна бир марта прокатдан ўтказишади, лекин бу гал қиздиришмайди, оврагарчилик камроқ бўлсин учун совуқлигича ўтказишади. Занглаган рельс бунга дош бермайди-да, уқаланиб кетади. Шунда Абсорбция вазирлигидаги уддабуронлар қўлларини ёйиб зорланишади:

— Ана кўрдингизми? Диаспорадан бизнинг ихтиёримизга ана шунақа бўлмағур материал келади. Чикинди. Ахлат. Улар ўзларининг тарихий ватанларига муносиб эмаслар.

Бюрократия нима эканини сиз биласиз, албатта. Худога шукр, Россияда бу буюм керагидан ортиқроқ бор. Немис бюрократияси ҳам бор. Америка бюрократияси ҳам. Ҳамма жойда ўзининг бюрократияси бор. Шундоқ бўлиши ҳам керак. Чунки полиция бўлмаса бўлмаганидек, бюрократиясиз ҳам ҳеч илож йўқ. Албатта, бундан одамларга унча қулай бўлмайди, лекин тартиб кўпроқ бўлади. Бу, биласизми, катта машинага ўхшаган гап. Унинг, айтишлик, катта-кичик юзта филдираги бор, улар бир-бирларига туташган, бир маромда ҳаракатга тушириб қўйилса, умрбод шу йўналишда айланиб ётаверади. Ишингиз аввал биринчи филдиракка тушади, у билан бирга айланади, кейин иккинчи филдиракка ўтади, иккинчиси учинчисига ўтказишади — шу аҳволда юзинчи филдираккача бораверади. Юзинчи филдиракдан чиққандан кейин иш битди деб ҳисоблайверинг. Ана унда бошингизни қотирмасангиз ҳам бўлаверади.

Албатта, баъзи бир ишларни бир-иккитагина филдиракдан ўтказиб ҳам қилса бўлади. Бироқ Исроилда бу номерингиз ўтмайди. Албатта, юзта филдиракдан ўтасиз. Биронта ҳам кам бўлмаслиги керак. Бюрократия деганлари ана шу. Жуда яхши созланган машина. Унинг бирон муруватини ўзгартириб бўлмайди. Секин ишлайди-ю, лекин тўғри ишлайди.

Ростини айтадиган бўлсам, мен тарихий ватанимга бориб келганимдан кейин, шу бюрократия машинасининг қаршисига тиз чўкиб, унинг ҳар бир филдирагини ўпишга тайёрман. Авваллари бекорга уни чангитиб сўкиб юрган эканмиз-да...

Нима учун дейсизми? Шунинг учунки, мен Исроил бюрократиясининг нима эканини кўрдим. Ҳамма нарса таққослаганда билинади. Исроил бюрократиянинг энг олий нуқтасига эришган. Ҳолбуки, унинг машинаси дунёнинг бошқа машиналаридан ўзга эмас. Унда ҳам филдираклар юзта. Ортиғи ҳам, ками ҳам йўқ. Лекин битта фарқи бор. Бу филдираклар бир-бири билан туташган эмас. Уларнинг ҳар қайсиси ўзича айланади. Ишинг биринчи филдиракка тушдимми, бас, айланаверади, айланаверади. Умрингнинг охиригача ҳам айланаверади. Фақат ўзинг унинг ёнида турмоғинг керак, оқ-фарёд қилиб, сўкишу қарғишлар билан ишингни бирдан олиб иккинчисига ўтказиб турмасанг, бўлмайди. Юзинчи филдираккача.

Мен авваллари гўллик қилиб, фақат большевикларгина ҳар қандай ишни расво қилишга қобил деб ўйлаб юрар эканман. Энди сизга айтишим мумкинки, менинг тарихий ватанимдаги юртдошларим билан таққосласа, большевиклар уларнинг олдида гўдак эди. Бегуноҳ бир гўдаклар янглиғ уларнинг бошини силаб, қип-қизил икки яноғига шапатилаб қўйинг келади.

Исроил бюрократияси дарди бедаво СПИДга ўхшайди. Бу мамлакатнинг халқини ҳамма доноларнинг доноси деб тан олган. Лекин у бу дарднинг давосини изламайди, аксинча, дуч келганга гердаиб, гурур билан “бизнинг бюрократия ана шунақа” деб гапириб юради. Ўзларининг бюрократияси эмиш. Бу

жуда ғалати туюлар эканки — гўё ҳар чорраҳада “бизнинг оилавий захмимиз авж нуқтада” деб мақтангандек.

Ҳозиргача менинг кўз ўнгимдан Исроил пакидининг совуқ турқи кетмайди. Кўполроқ гапирганим учун маъзур тутасиз — пакид дегани иврит тилида ман-сабдор дегани бўлади. Лекин мен иврит тилида унча зўр эмасман — пакид дегани ундан беш баттар бир нарса.

Стол ортида тўнғакка ўхшаган бир одам. Мудроқ кўзларида нур деган нарсанинг урвоғи ҳам йўқ. Ўтириб олганча, кўрсатгич бармоғи билан ўзининг яҳудиёна бурнини мазза қилиб кавлагани кавлаган. Сен бўлсанг унинг қаршисида стулда омонатгина ўтирибсан, тоқатинг тоқ бўлганидан ўтирган жойингда типирчилайсан, оёқларингни букиб, ичига тортасан. Унинг мудроқлиги сенга ҳам юқади. Ниҳоят у бармоғини бурнидан олади, сен эса бу бармоқдан кўзингни узолмай қараб тураверасан. Икковингиз ҳам бармоқнинг учига, ундаги бурун қаъридан олиб чиқилган нарсага термуласиз. Кейин бармоқ яна бурун қаърига кириб кетади.

Мабодо сен бехосдан ана шу осуда машғулотга халақит бериб қолсанг, худо кўрсатмасин, уни чалғитсанг, у оғзини карракдек очади-да, “Кўшиқлар кўшиғи”нинг бениҳоя жарангдор гўзал тилида устинга бир челақ ахлат ағдарилади. Шунда бу тил сенга ўрис тилидан ҳам ўткирроқ туюлиб кетади. Ҳолбуки, рус тилидан ўткирроқ тил йўқ оламда.

Сизга равшанроқ бўлсин учун битта мисол келтирай. Бу мисолнинг бирон-бир ажралиб турадиган жиҳати йўқ, аммо у ҳар қандай рақамлару олди-қочди воқеалардан кўра масаланинг моҳиятини яхшироқ очиб беради. Ахир, океанинг суви шўрлигини билмоқ учун бутун океанни ичиб тугатмоқ шарт эмас-ку, океан сувининг бир қултумига қараб буни билса бўлади.

Москвада бир ёзувчи бўларди. Албаттаинки, менинг мижозим. У ҳам бошқа санъат арбоблари каби дворянлар уясида истиқомат қиларди, лекин менинг унга ҳурматим анча баланд эди, чунки унинг истеъдоди бор эди. Истеъдод эса, ўзингиздан қолар гап йўқ, пулга ўхшаган нарса — бор бўлса бор, йўқ бўлса минг “войдод” деганинг билан пайдо бўлиб қолмайди. Ҳалиги ёзувчида икковидан ҳам бор эди — истеъдод ҳам, пул ҳам. Яна шухрати ҳам зўр эди. Жамиятдаги нуфузи юксак эди. Яна бунинг ҳаммасининг устига-устига, чиройли ҳамда оқила ва олижаноб хотини ҳам бор эди. Бунақаси одатда кам учрайди. Фарзандлари ҳам бинойидек — ҳозиргиларга ўхшамайди, жиддий, гапга кирадиган, чекмайди, ичмайди, ота-онасининг пулини совурмайди.

Қани, ўзингиз айтинг-чи, бахтиёр бўлмоқ учун одамга бундан ортиқ яна нима керак?

Бу одамнинг қалласига менга бир нарса етишмаяпти деган фикр ўрнашиб қолипти. У миллий яҳудий ёзувчиси бўлмоқни истаб қолипти. Нима учун? Мақсад нима? Яна қаерда денг? Совет Йттифоқида.

Аслида-ку барига қаноат қилмоқ керак. Беш панжани оғзинга тикма, деган халқ мақоли бор.

Яна шуниси ҳам борки, у рус ёзувчилари ичида энг яхшиларидан бири ҳисобланарди. Мен, албатта, Пушкин билан Гоголни эмас, ҳозирги ёзувчиларни назарда тутяпман. Газеталарда унинг тўғрисида “у соф рус тилида ёзади, у рус кишининг психологиясига чуқур кириб боради” деб ёзишарди. Энг муҳими эса, дворянлар уясидан чиққан бошқа кўпгина ёзувчилардан фарқ қилароқ, у ҳалол ва виждонли одам эди. Виждонига хилоф иш қилмаслик ва ёлгон гапирмаслик учун тақиқланган мавзуларга қўл урмас эди, мабодо бирор нарса тўғрисида ёзадиган бўлса борми, қойил қилиб қўярди. Кутубхоналарда унинг китоблари ўқилавериш титилиб кетган эди. Байрам кезларида эса катталар уни мукофотларга тавсия этишарди. Шу сабабли унинг орденлари бирор генералникичалик бор эди.

Ялпи телбалик бошланган кезларда шундоқ одамнинг кўнглида яҳудийлик туйғуси уйғониб қолипти. Ортиқ рус ёзувчиси бўлгим келмай қолди. Ўз халқимнинг довуғини куйламоқ истаيمان. Менинг чуқчадан ёки, айтайлик, қирғиздан нима кам? Хуллас, бу одам яҳудий ҳикоялари ёза бошлади.

Албатта, ўзингиз сезиб турибсиз... Кўзгу бўлмаса қулоқларингизни кўра ола-сизми? Унинг ҳикояларини босиб чиқаришмайди. Қайси нашриётга бормасин, ҳаммасидан рад жавоби олди.

Шу тарзда унинг ҳикоялари қўлёзма ҳолида Москва бўйлаб қўлма-қўл юра бошлади. Бунақани “Ўзнашр” деб аташади. Одамлар жон-дили билан ўқийди. Бир-бирларининг қўлидан саҳифаларини юлиб олиб ўқишади. Тан олмоғим керакки, мен иккита ҳикояни қўлда тутиш шарафига муяссар бўлдим. Кейин туни билан мижжа қоқмай чиқдим — ҳаяжондан юрагим ўйнаб, ҳаприқиб чиқди. Жуда ҳам зўр-е! Олий даражада! Тузукроқ давлатларда бунақа ёзувчиларга ҳаётлигидаёқ ҳайкал қўйишади.

Москвада бўлса бунақа ижод учун клизма қилишади. Қилганда ҳам катгасини қилишади. Нақд томоғигача етадиган қилиб. Унинг асарларини, умуман, чоп этмай қўйишди. Ҳатто аввалги — “рус ёзувчиси” эканлигида ёзилган асарларини ҳам. Ёзувчилар уюшмасидан ҳам кетига бир тепиб учириб юборишди. Номини тилга олишни тақиқлаб қўйишди, ҳатто маълумотномалардан ҳам ўчириб ташлашди. Бутунлай унутишди. Тириқлай гумдон қилишди.

Шунда у Исроилга кетишга рухсат беришларини талаб қила бошлади. Яъни, тарихий ватанига. У дасти узун одам эди. Теварак-атрофида шунақа тўлқин кўтардики, ҳукмдорлар тинчини йўқотиб қўйди. Уша пайтларда Нью-Йорк шаҳрида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби бўларди. У Тан деган. Ўзи бирмалик. У рақ касалидан вафот этгунига қадар россиялик ҳамма яҳудийлар Исроилга жўнаб кетишга ёрдам беришини сўраб унга хат ёзишарди. Бизнинг ёзувчимиз ҳам У Танга мактуб йўллади. Унинг мактуби юракларни ўртар даражада таъсирли эди. Унинг мактубидан газеталар парчалар келтиришар, митингларда ўқиларди. Уни эшитганларнинг кўзидан ёш тирқирарди. Булар жаҳон жамоатчилигининг жигибийронини чиқарди. КГБни ҳам роса хуноб қилди.

Лекин ўзини ҳам Москвада ёмон тузлашди-да! Турмага тиқиб қўйишди, устидан думалоқ хатлар уюштирилди, бошларига бир хил шапка қўндириб олган фуқароча кийимдаги КГБнинг шоввозлари уни уйи олдида ўлгудай калтаклашди.

Лекин у қўрқув нималигини билмайдиган довюррак одам эди — уруш йилларида қирувчи самолётда учар эди. Немислар Одесса устидаги ҳаво жангида уни уриб туширишди. У ярадор ҳолида парашютда сакради. Унинг довюрраклигига ҳурматан немислар уни отиб ташлашмади, балки иззат-ҳурмат кўрсатиб ҳарбий госпиталга ётқизишди ва самолёт кабинасида қолиб кетган кўзи ўрнига шиша кўз ясаб беришди. Кейин у бутун умри давомида бу кўзини жойидан қўзғатгани йўқ, унинг устидан қора духоба тасма тутиб юрди. Дворянлар уясидаги аёлларнинг гапига қараганда бу қора тасмада у лорд Байронга ўхшар экан. Мен лорд Байрон билан шахсан таниш эмасман, шунинг учун уларни бир-бирига таққослай олмайман.

Ҳукмдорлар уни синдира олмадилар, шундан сўнг адибни СССРдан қувиб чиқаришди. У Москвада ўзидан яхши хотирот қолдирди — бор-будини ва пуллари-ни яҳудийларга улашди. Пули анча-мунча эди. Орзу қилган Исроилга шипшийдан бўлиб кетди. Аэродромда уни обдон текшириб кўришди, ҳатто орқа чиқарув тешигини ҳам кўздан кечиришди — ўзининг ҳали эълон қилинмаган қўлёзмаларидан бирон саҳифасини ҳам олиб чиқиб кетмаслиги керак эди-да!

Кейинги тарихи жуда қисқа ва жуда ачинарли. Исроилда у жуда қашшоқ ҳаёт кечирди: бунга мардона чидади, ҳеч қаерга ёрдам сўраб, қўл чўзиб бормади — бунга ғурури йўл қўймади. Туну кун ёзди. Ёзишдан чарчамеди. Эркинликка эришгач, йиллар давомида унинг яҳудиёна қалбида жўш урган фикрлар ва туйғуларини оқизмай-томизмай қоғозга тўкиб солишга ҳаракат қилди.

Маълумки, ёзаётган чоғингда пул тополмайсан. Фақат сарфлайсан. Сиёҳга, қоғозга дегандай... Овқатга кам сарфлайсан. Чалақурсоқ бўлиб юрсанг бас. Асарингни ёзиб битиргунча очликдан тараша бўлиб қолмасанг бўлди.

У яхши ёзувчи эди, ўзига талабчан эди. Ёзарди ва ёзганини ўчирарди. Ёзарди, ўчирарди.

Ниҳоят, унинг биринчи ҳикояси битди. Жуда зўр ҳикоя эди, мен сизга айтсам. Бир яхши одам топилди — у ҳикояни иврит тилига таржима қилди. Сўнг ҳикояни журналда босиб чиқаришди.

Бу ёзувчи учун байрам эди. Орзиқиб-орзиқиб эришгани тарихий ватанидаги биринчи ва охириги байрам.

Фаройиб воқеалар кейин бошланди. Маълум бўлдики, журнал қалам ҳақи тўламас экан. Умуман, Исроилда бу масалада катта қийинчиликлар бор экан. Ёзувчилик билан ишдан кейин кўнгул ҳушига шугулланишар экан. Тирикчилик учун маблағни бирон идорада муқим ўтириб ёхуд тер тўкиб топишар экан. Асарини босиб чиқариш учун эса муаллиф баъзан ноширга ўзи пул тўламоғи керак бўларкан.

Эркинлик! Цензура йўқ. Шунинг баробаринда қалам ҳақи ҳам йўқ. Шунинг баробаринда яхши адабиёт ҳам йўқ. Кун бўйи оғир меҳнат билан банд бўлганиндан кейин кечки овқатдан сўнг ухлайдиган вақтгача ўтириб ишлаганда, дурдона асар яратиш камдан-кам одамга насиб этади, ҳафталаб, ойлаб ўтирасан.

Унинг ошиғи пукка тушди. У аввалги ҳаётидаги ҳамма неъматлардан воз кечиб, фақат яҳудий миллий санъатини яратиш мақсадида Исроилга келган эди. Бу орзуси совун кўпигидай ёрилди-кетди. Яҳудийлар давлатига ўзининг кўшиқчилари керак эмас экан. Куйчиларга касбини ўзгартириб, ҳисобчи бўлишни таклиф қилишди.

Унга қолса, бу зарбага дош бера оларди — ҳар ҳолда Россияда чиниққан-да! Вақти-соати билан бадқовоқ бир ҳисобчи ҳам бўлиб олиши мумкин эди. Унда яҳудийлар аро яҳудийдай яшайверарди. Жиндай одамовироқ бўлиб қолармиди? Балки бошқа ҳамма яҳудийларга ўхшаб секин-аста бурнини кавлашни ҳам одат қилармиди? Ким билсин, эҳтимол шундоқ ҳаёт тарзига эришса, ўзини бахтли деб ҳис қилармиди?

Аммо... Кимдир яҳудийча меҳрибонлик кўрсатиб, унга ғамхўрлик қилипти. У расмий хат олди. Мактуб иврит тилида ёзилган эди. Адиб ҳали ивритни ўрганиб олганича йўқ эди. Мактубда маълум қилинишича, журнал унга қалам ҳақи тўламагани учун Абсорбция вазирлиги унинг мамлакатда янги одамлигини инобатга олиб, қалам ҳақини қайтариб олинмайдиган ёрдам пули сифатида унга бериши мумкин. Бошқача айтганда, унга садақа беришмоқчи бўлишган эди. Ҳар қандай одам учун ҳам бу жуда таҳқирлик. Машхур одам учун-ку ўн чандон таҳқирли.

У алампдан бўкириб юборди ва бу таҳқирли мактубни майда-майда қилиб ташлади. Аммо абсорбция машинаси ишга тушиб кетган эди. Яна хат келди. Унинг кетидан яна ва яна. Уйда сариқ чақа йўқ. Очлик билан ўйнашиб бўлмайди, биласиз. Хотини билан болалари унга илтижо билан термулишади. У ўйла-ниб қолди. Ўзини оқлайдиган сабаблар топа бошлади. Гарчи пулни унга садақа тарзида бераётган бўлсалар ҳам, бунга у ҳалол меҳнат билан эришди, асарини ёзиб эълон қилди.

У Абсорбция вазирлигига жўнади. Тўзонли, дим Қуддуси шариф орқали йўловчиларга лиқ тўла автобусда. Сўнги йигирма йил ичида дунёда автобус деган нарса борлиги унинг эсидан ҳам чиқиб кетган эди. Биринчидан, Москвада унинг ўзининг автомобили бор эди. Иккинчидан эса, унинг топгани ёзувчи-га бутун оиласи билан таксида юришга етиб-оргарди.

Вазирликда уни зарба устига зарба кутарди. Аввало анча вақтгача ҳўрланиб навбатда туришга тўғри келди. Кейин қоғоз тўла семиз-семиз папкаларни эрина-эрина узоқ титкилашди, ниҳоят, арзимаган бир миқдор пулни шахсий ҳужжатига ёзиб беришди; лекин пул беришмади, камида бир ой кутиши кераклигини, ундан олдин пул берилмаслигини айтишди.

У қарахт бир аҳволда уйига келди.

Икки ой ўтгач, уни пул олгани чақиритди. Ўша автобусда терлаб, димдан кўнгул беҳузур бўлиб, бир амаллаб вазирликка етиб борди, иссиқдан ҳансираб, тили осилиб, хатда кўрсатилган қаватга ўрмалаб чиқиб, керакли эшикни тақиллатди.

Бу гал ҳам унга пул беришмади. Лоақал кекса одамни овора қилганлари учун узр ҳам сўрашмади. У ғазабини ичига ютиб, қизариб-бўзариб қайтиб кетди. Кўчадаги йўловчилар унинг оғзини пештахам қилиб сўкинганини эшитишди. Ҳолбуки, адиб шу пайтгача сўкиш нима эканини билмай келган эди.

Бир ойдан кейин уни яна хат билан чақиритди. Тепса-тебранмас пакид яна пул йўқ деди ва яна узр сўрамади. Адибимиз тутаққанича вазирликни тарк

этди. Йўловчилар унинг итга ўхшаб улиганини эшитишди. Адиб теварак-атрофда унга тикилиб турган кўзларни пайқамас ҳам эди.

Учинчи марта пулга келиш ҳақида қоғоз келганида у боришдан қатъиян бош тортди, аммо хотини билан болалари ундан сўнгги марта боришини илтимос қилиб туриб олишди. Бу галги бориш чиндан ҳам сўнгиси бўлди.

Сезиб турипсиз шекилли, унга бу гал ҳам пул беришгани йўқ. У ёниб кетди ва овозини кўтариб, нима учун мени бекордан-бекорга югуртираверасизлар, ҳатто узр сўрашни хаёлларингга ҳам келтирмайсизлар деб ўшқирди. Пакид лол қолиб, бармоғини бурнидан чиқарди-да, босиқ оҳангда сўради:

— Сиз кимсиз? Граф Толстоймисиз?

— Ҳа! — деб қичқирди адиб. — Мен — граф Толстойман.

Шундай деб барқут тасма остидан шиша кўзини олиб, пакидга қараб отди.

Пакид вой-войлаганча қолди. Дарҳол полиция етиб келди. Адиб типирчиларди. Унинг қўлини орқасига қайирдилар. Кўзини боғлаган тасма эшилиб бўйнига тушди. Кўзининг ўрни очиқ ярадай қизариб турарди.

— Жухудни ур! Россияни қутқар! — деб қичқирар эди атоқли адиб, барваста яҳудий полициячилар эса уни зинадан пастга судрашар ва ботинкаларининг тумшуғи билан бақинига ўхшатиб тепмоқда эдилар.

Бу гал энди уни узил-кесил жиннихонага қамаб қўйишди. Врачлар бирон-бир кун келиб, унинг бу ердан чиқиб кетишига умид йўқлигини айтишяпти.

Мен уни икки марта кўргани бордим. Нима деганда ҳам, қадрдонлигимиз бор. Эски мижозим. Чакки ёзувчи эмас. Бунақалар ҳар қадамда қалашиб ётмайди.

Биринчи марта у мени таниди ва шу ерда ётиб У Танга ёзган мактубини кўрсатди. Мактубда у тарихий ватанидан нотарихий ватанига қайтиб кетишига ижозат беришларини сўрапти. Рост, нотарихий ватани қайси эканини хатда ёзмапти.

У авваллари Москвада бўлгани каби бутун жиннихонадан бу мурожаатнома — мактубнинг тагига имзо тўллапти. Жиннилар ивритда ҳам, яна ўнларча бошқа тилларда ҳам бажону дил имзо чекишипти. У бўлса ҳушёрлигини намоён этиб, шўро КГБси ва Исроил Шин-Бетининг кирдикорларидан хавотир олиб, теварак-атрофига олазарак назар ташлаб турипти.

Мен қўлимдан келганича уни тинчитишга ҳаракат қилдим. У Тан аллақачон рақдан ўлиб кетганини, СССРдан борган яҳудийлар мактублари остига кўмилиб кетганини, ҳозир унинг ўрнига австриялик Курт Вальдхайм бўлганини, у ўз вақтида немис армияси сафларида СССРга қарши жанг қилганини, яҳудийларни, менинг назаримда, унча хуш кўрмаслигини тушунтирдим.

У ҳеч нарса тушунмади ва менга жавобан худди кўп минг кишилик йиғинда нутқ сўзлаётгандай ҳайқирди:

— Халқимни ихтиёрига қўйиб қўй! Кахол ве лаван!¹

Кейин бардам кайфиятда куй бошлади:

Тонг шафақ-ла безайди нафис,
Кремлнинг кўҳна деворин...

Иккинчи гал борганимда, мени унинг олдига киритишмади: уни хатарли жиннилар қаторига қўшиб қўйишипти. У мени ҳовлида кўрибоқ, қўлини панжарадан чиқариб, кир дастрўмолини силкитди ва чинқиргандай деди:

— Сион маҳбусларига эркинлик берилсин!

*Атлантик океани устида
Баландлик — 30600 фут.*

Баъзан калламга ғалати фикрлар келиб қолади. Сизда ҳам шунақа бўладими? Ҳар бир одамда, ҳатто энг арзимас одамда ҳам баъзан калласига шунақа фикр келиши мумкин.

Совет Иттифоқида юздан ортиқ халқлар ва элатлар дўстона социалистик оила бўлиб яшар ва бир-бирларини шавлага қўшиб ютиб юборишга тайёр эди-

¹ Мовий ва оқ (иврит) — Исроил байроғининг ранги.

лар. Эътибор бердингизми, шу мамлакатда ғалати бир воқеа рўй берди. Сўнгги ярим аср мобайнида юқорининг топшириғи билан ҳар битта энг кичкина халққа ҳам унинг маданиятини яратиб беришди. Шаклан миллий, мазмунан социалистик дегандай.

Масалан, айтайлик, тайганинг бирон бурчагида бир қабила яшайди. Улар ҳали дарахтдан ерга тушган эмас. Олов ёқишни ҳам яқингинада ўрганишган. Ченага қўшадиган итларини ҳисобга олмаса, уч юзтача одам. Албаттаинки, маданият деганидан асар ҳам йўқ. Яхши эмас, дейди большевиклар. Лаънати чоризм уларни нодонликда ва зулматда яшашга мажбур қилган. Биз инқилоб қилган эканмиз, бундан мақсад — ҳар қандай авлоқ гўшага ҳам маданият нурларини тарқатишдир. Маданият яратмоқ керак! Ёзув, алифбо, кўшиқ ва достонлар, шеър ва биринчи роман! Ва, албатта, кўшиқ ва рақс ансамбли бўлмоғи шарт!

Бу қабиланинг олдига бир жуфт олим яҳудийларни жўнатишади. Нега яҳудийларни жўнатишларини кейин тушунтириб бераман. Кўрсатилган жойга яҳудийлар йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, сув кечиб, тоғ ошиб етиб боради. Етиб боргач, гавдасининг ҳамма зарур жойларига заҳмга, силга, трахомага ва яна алланима балоларга қарши укол қилиб олиб, ўша қабила билан бирга умр гузаронлик қила бошлайди.

Яҳудийлар бу қабила билан бирга истиқомат қилар экан, хом балиқни танаввул қилишади, ясама тишлари билан гўшглари тортқилашади, янги ўлдирилган жонворларнинг қонини совутмай илиғлигида сипқаришади, асрий анъаналарни бузмай, уларнинг хотинлари ва қизлари билан ётишади. Уларнинг ҳаётини ўрганишади, гап-сўзларини тинглашади, яшаш тарзини кузатишади ва маданиятини ярата бошлашади. Алифбосини рус алифбоси заминиде тузиб чиқишади — таомил шунақа. Маҳаллий аҳолининг луғати кам, қашшоққина тилини ўртоқ, колхоз, совхоз, кооператив, коллектив, социализм, капитализм, оппортунизм каби сўзлар билан бойитишади.

Кейин қўшиқлар ижод қилишади. Аввалига русча қофиялаштиришади ва бу матн вақти-соати билан бутун мамлакатга маҳаллий халқ ижодининг дурдонаси сифатида танилади. Кейин уни шоша-пиша, мендан кетгунча, эгасига етгунча қабиледа маҳаллий қабила тилига таржима қилишади. Бунинг аслини ким ҳам тингларди, дейсиз. Ахир, қабиланинг катта-кичиги туну кун ов билан, балиқ тутиш билан банд. Ҳали яна кўпгина авлодлар келиб кетади. Шундан кейингина тайга аҳли англаб етадики, Россиянинг аллақаерида инқилоб бўлган ва мазлум халқнинг энг яхши дўстлари бўлмиш коммунистлар бу шўринг қурғур забун одамларга маданият олиб келиш учун кучларини ҳам, пулларини ҳам аямай қолишиб ётишипти. Ҳозирча эса трахома сабаб, кўр бўлиб қолган, бурни ириб, ўйилиб қолган қария гулхан ёнида ўтириб, ёғочга тортилган мол ичагидан ясалган торларни чунонам чертадики, унинг машқидан шунақа овозлар тараладики, ҳатто ченага қўшиладиган итлар ҳам чидаёлмай ойга қараб улиб юборади. Шу билан қабиланинг маданий эҳтиёжлари тўла қаноат топади.

Чоризм даврида унутиб юборилган кичик халқларда бунақа ижрочилар нима деб аталади — аниқ эсимда йўқ. Ошиқ-оқин дермиди ё шаман-шайтон дермиди, билмадим. Йўқ, алдадим, шаман-шайтон дегани бунга тўғри келмайди.

Шунақа ошиқдан биттасини ўзим шахсан кўрганман. Москвада. Куппа-кундуз куни. Қайвонот боғида эмас, Дворянлар уясида. Пўстини товонига тушади, тескари, бурунсиз кичкина бошида тулжа телпак. Кўлида мол ичагидан ясалган торлик ёғочи. Баайни, алвастининг ўзи, дейсиз...

Унинг таржимони мени уйига таклиф қилди — меҳмонни Кремлда кўз-кўз қилмоқлари керак экан, шунинг учун соч-соқолини қиртишлаб, кўримлироқ қилиб қўймоқ зарур экан. Уни кўримли қилиш — айтишга осон. Атоқли оқиннинг қабиласида темир тартиб бор экан. Унга кўра ҳаётда фақат икки марта — туғилганда-ю, ўлганида баданига сув тегар экан. Бинобарин, меҳмонимиз ўзининг бу ҳуқуқидан ярмини амалга оширган, холос. Шунинг учун уни аввал яхшилаб буглаб, совунлаб ювинтиришга тўғри келди. Қайчилар ишдан чиқиб қолмаслиги учун меҳмоннинг сочига бир челак шампунь билан икки бўлак кир совун сарфлашга тўғри келди.

Юзига упу, кўзига сурма қўйдик, тайганинг ҳидларини кесиш учун аямай атир сепдик, шу қўйи Кремлга олиб кетишди. Ҳукумат аъзоларига қўшиғини айтиб бериб, уларнинг қўлидан мукофот олмағи керак эди. Уни автомобилга ўтқизишди, у бўлса қўрқиб кетганидан теварак-атрофига туфлай бошлапти. Бир зумда автомобилнинг ойнага тупук бўлиб кетипти. У умрида ойнак кўрмаган экан, шунинг учун рўпарамда бўшлиқ деб ўйлапти.

Унинг таржимони, менинг мижозим бу ошиқни йўқдан бор қилганди, яъни унинг учун ҳаммасини ўзи ёзиб, ёзганини аслидан таржима деб кўрсатган эди. Бу иши учун у пулнинг тагида қолиб кетган эди. Ошиқнинг бўлса донғи бутун СССРга таралди. Кўксини орден-медаллар беади. Уни шўроларнинг миллий сиёсатига мисол қилиб кўрсатадиган бўлишди. Шимолда унга ўтов қуриб беришди. Синтетик толалардан. У шўрлик бу ўтовда зотилжам бўлиб, бир ўлимдан қолди. Радиода унинг тўғрисида узлуксиз эшиттиришлар берилди. Мактаб болалари унинг дostonларини ёд ола бошлашди. Кимда-ким бу шеърлар ичида қалин ўрмондагидек адашиб қолса, икки оларди. Артистлар унинг шеърларини сахнадан ўқишади. Улар ҳатто шу қабилага хос бўлган талаффуз оҳангларини излаб топишади ва бунинг учун юсак унвонларга сазовор бўлишади. Фан номзодлари аллақачон докторлик диссертациялари ёзишга киришишган.

Машина бор кучи билан ишлаб турди. Менинг таниш яҳудий таржимоним унинг шеърлар, дostonлар, манзумаларини қаторлаштириб ташлади. Кечаси-ю кундузи тинмайди. Қўллари қавариб кетади. Лекин биронтасига ўзининг исмини қўймайди. Лекин ишига яраша мўмайгина ҳақ олаверади.

Бу воқеаларнинг бош сабабкори эса Тайгада, кулбасининг олдида гулханга исиниб, қўлидаги суврати чиққан газета билан чивинларни қувлаб, хурмачасига сиққанича спиртдан тортиб ўтиради, хушига келиб қолганда эса зўр-базўр торини тирингладиб қўяди. Ченага қўшиладиган кучуқлар увлайди. Тайга аксадо билан жавоб беради. Унга бундан ортиқ яна нима керак?

Бутун мамлакат бўйлаб, унинг ажойиб номи теварагида қанақа шовқин-сурон кўтарилганидан, ўзи қандай буюк дилбар одам эканидан у шўрлик бутунлай беҳабар. Буларнинг ҳеч қайсиси етти ухлаб, унинг тушига ҳам кирган эмас. Кунлардан бирида шўрлик оқин ўзининг кулбасида кўпроқ ичиб қўйиб жон таслим қилади, аммо унинг ўлгани ҳақидаги бу шум хабар Москвага етиб боргунча, менинг ошна таржимоним яна беш йилча марҳум учун янгидан-янги дostonлару, қиссаларни қалаштириб ташлади, газеталар эса унинг у дунёга рихлат қилганидан беҳабар уни қўқларга кўтаришда давом этади. Ёзувчилар уюшмаси ҳар йили унинг туғилган кунида узоқ йиллар самарали яшashi ва янги ижодий муваффақиятлар тилаб телеграммалар жўнатишини қўймади.

Кўпмиллатли шўро адабиётидаги бу оғир жудолик ошкор бўлиб қолганда эса таржимоннинг киссасига оқиб турган олтин ирмоқ оқишдан тўхтади, келадиган пуллар келмай қолди. Бизнинг бургут етим қолади. Бутун вужудини қайғу кемиради. Шунда унинг миясида миллий онги уйғонади-ю, тарихий ватанини қўмсаб қолади. Бир вақтлар у маҳаллий тилдан қилган таржималарида ёзганидек, орадан кўп ўтмай долғали шамоллар ўз қанотида қаҳрамонимизни севган ватани томонга олиб кетади. Севган томони эса, албатта, Исроил давлати бўлади.

...Шу ерга келганда мен собиқ чор империясининг ҳамма бурчлари томон кичик халқлар ва элатларга ёзув ва маданият яратиб бериш учун нима сабабдан айни яҳудийлар отланганини айтиб берай.

Шундай бўлдики, шўро ҳокимияти жонини жабборга бериб, энг кичкина, энг пойгакдаги миллий гуруҳ учун ҳам нима қилиб бўлса-да, маданият яратиб бериш ҳаракатига тушиб қолди. Очигини айтганда, бу миллий гуруҳ маданияти йўқлигидан унчалик озурда ҳам эмас эди. Ҳар қалай, у ўз маданиятини барпо этишни орзу қилиб, куйиб-пишаётган эди, деб бўлмайди. Лекин, нима дейсиз — дод десанг ҳам, вой десанг ҳам, ҳамманинг маданияти бўлмағи керак — инқилобнинг шиори шунақа! Ҳамманинг! Ҳамманингми? Ҳа, албатта! Фақат битта мустасно бўлиши мумкин. Сиз, ҳойнаҳой пайқаган бўлсангиз керак? Албатта! Яҳудийлардан бошқа. Бунақа миллат йўқ ўзи, бинобарин, бунақа маданият ҳам йўқ. Буни Сталин аниқлаб берди. Марксча фалсафанинг қаърига чу-

кур шўнғиганида. Ўзининг доҳиёна кашфиётини қилгандан кейин Сталин ҳар қандай қинғир-қийшиқ гапларга ўрин бермаслик учун деярли ҳамма яҳудий ёзувчилари, шоирлари, артистлари, хонандаларини қириб ташлади, гўёки улар ҳеч қачон бўлмагандай бўлди — қолди. Мактаблар ҳам ёпилди, театрларнинг эшиги-га тамба урилди, тилни эса таъқиқлаб қўйди. Уни ёт тил деб эълон қилди.

Мишмишларга қараганда яҳудийларнинг ўз маданияти бўлган экан. Бўлганда ҳам анча бой маданият бўлган экан. Эндиликда улар ҳеч нарсага, онадан яланғоч туғилгандай шип-шийдам бўлиб қолишди. Гўё ғалаба қозонган социализм мамлакатида яҳудийлар бўлмаган ва йўқдай.

Аммо улар бор-ку! Уларни қириб битирмаганлар-ку! Уч миллионча чиқиб қолар! Лекин ўзи ҳам ўлгудай тиришқоқ халқ, бир жойда ўтиролмайди, доим куймангани куйманган, аллақасқларга талпинади. Истеъдодга тўлиб-тошган, ғайратидан ёрилай дейди.

Ниҳоят, чораси ҳам топилди. Халқлар доҳийси томонидан таланган яҳудийлар, дод дейишди, вой дейишди, йиғлаб-сиқташди, кейин кўз ёшларини артиб, партиянинг чорлови билан авваллари ҳеч қачон маданиятга эга бўлмаган халқларга маданият яратиб беришга киришишди. Юракларининг авра-астарини ағдаришди, тилларини ҳаққа чўқигандай дудуқ қилишди ва бегона овозларда куйлай бошлашди. Бепоен мамлакатнинг ҳамма бурчакларида, Кавказ тоғларида, Чукотка тундрасида, Сибирь тайгасида кўп миллатли маданият гуллаб-яшнаш бошлади.

Дворянлар уясида ўнлаб, йўғ-е, ўнлаб эмас, юзлаб СССР даги қардош халқлар тилларидан таржима қиладиган таржимон деб аталмиш одамлар пайдо бўлди. Албатгаинки, уларнинг ҳаммаси яҳудиёна бурунга эга эди. Улар фамилияларини тахаллусга алмаштиришди, аммо бурунни тўғрилаб олиш амримаҳол эди — у пайтларда маданиятнинг ривожини косметик жарроҳлик соҳасидан анча олдинлаб кетган эди.

Аммо улар ўзларининг миллий ўтмишларини соғиниб кўп ҳам сиқилиб юрганлари йўқ. Ҳарбийларнинг тили билан айтганда, шароитга мослашишди. Ютқишгани йўқ, кам бўлишмади. Янги қардошлар маданиятини барпо этиш учун ҳокимият мўмайгина ҳақ тўлар эди — ҳадемай таржимонларнинг қорни тарвуздек дўппайиб қолди, хотинларининг қулоқларида, бошқа имкони бор ва имкони йўқ жойларининг ҳаммасида бриллиантлар ялтирай бошлади. Москва теваарагида, Қримда ҳам, Болтиқ бўйида ҳам ёмғирдан кейинги кўзиқориндай янги чорбоғлар потирлаб қад кўтара бошлади. Сояпараст муаллифлар, панада юрадиган арвоҳсимон муаллифлар Россиядаги энг бадавлат одамларга айландилар. Миллий авлоқлардаги оқинлар-у ошиғлар уларни жон-дилларидан яхши кўришар ва валинеъматларининг кўнглини олмоқ учун елпатак бўлиб кетишарди. Москвага келиб турадиган ўлпонларнинг кети узилмас эди — қўйлар, семга балиқлар, сўхсурлар, олмахонлар... Уларни бутунлай ийдириб олиш учун эса ҳатто яҳудий латифаларини ўзлаштириб, айтиб юришарди, лекин улар айтганда бу латифаларнинг куладиган жойи билинмай қоларди.

Аммо яҳудийларнинг ижодий иштаҳасини ёлғиз кичик халқларнинг ўзи билан қондириб бўлмас экан. Улар киши билмас тарзда улуғ рус маданиятига ҳам тегина бошладилар ва секин-аста жуда хотиржамлик билан уни ҳам бойитишга тушдилар.

Маълумки, яхши нарсани яхшилаيمان деган одам уни бузади, холос. Сиз шўро давридаги рус адабиётидан бирон нарса ўқиганмисиз? Ўқиган бўлсангиз, бир нарсани пайқаган бўлишингиз керак: кўпгина китоблардан яҳудийларнинг нафаси сезилиб туради. Аҳён-аҳёнда мен ҳатто ҳозирги рус адабиёти Москвада эмас, Ленинградда эмас, балки Одессада яратиладими деган ўйга борардим.

Очигини айтганда ўзим худога ишонмасам ҳам айтаман — яҳудийларга ўз маданиятига эга бўлишни таъқиқлаб қўйганлари учун Худонинг қаҳри келди ва уларни жазолади. Ўзининг маданиятига эга бўлмагандан кейин яҳудийлар чорночор кўшнларининг маданиятига дахл қилдилар ва бу борада тўйиб-тўйиб хунар кўрсатдилар.

Мана, мисол учун, рус қўшиқларини олайлик. Шўро давридагисини. Фуқаролар уруши давридан бизнинг кунларимизгача яратилганини. Яхши қўшиқ-

лар. Дилбар қўшиқлар. Халқ қўшиқлари. Рус кишиси панд еб қолишини хаёлига келтирмай бажонидил уларни шаҳарда ҳам, қишлоқда ҳам куйлайди. Мен ҳам анча вақтгача куйлаб юрганман, ҳеч нарсани пайқаган эмасман. Лекин бир куни бир музыка мунаққиди — албатта, сезиб тургандирсиз, у менга музикадан сабоқ берган эмас, балки соч-соқолини олдирарди, — шу мунаққид десангиз менинг кўзимни очди ва масаланинг илдизига назар ташлашга ундади. Биласизми, қарадим-у, ҳанг-манг бўлиб қолдим. Қайси бир рус қўшиғини олманг, деярли ҳамиша унинг замирида яҳудий куйи бор экан. Қаердан? Нечук?

Жуда жўн. Совет Иттифоқидаги қўшиқчи бастакорларнинг кўпчилиги ҳамма вақт бўлмаса ҳамки, лоақал сўнгги пайтларга қадар бизнинг уруғимиздан — ўзимизнинг яҳудийлардан бўлган экан. Мен композиторларнинг тўртта кооператив уйининг хизматини қилар эдим. Шунинг учун гапимга ишонаверинг — нима деяётганимни биламан.

Қўш, композитор ўз ижодида қайси куйларга таяниб иш юритади? Жавоб равшан — халқ куйларига. Бу куйларни у она сути ё бувисининг сути билан бирга ўзлаштирган. Улар бу куйларни бўлғувси бастакорга бешиги устида куйлашган.

Қани, менга айтинг-чи, ҳозирги пайтда бўлғувси бастакор бешиқда ётиб, Бобруйскда ёхуд Житомирда яшайдиган яҳудий бувисидан нимани эшита олади? Албатта, рус термаларини эшитмайди. Менга ишонаверинг, “Худо, подшони асра”ни ҳам эшитмайди. Кўзи уйқуга кетар экан, у ўртоқлик белгилари ифодаланган ғамгин қўшиқларни тинглайди. Айни шу қўшиқлар унинг синчков миясига ўрнашиб қолади. Орадан кўп йиллар ўтгач, рус халқи ҳамжиҳатлик билан ана шу сал-пал шарқона тусга эга бўлган ғамгин қўшиқларни айта бошлади.

Мисол учун. Шимолий халқ хорини олайлик. Архангельскдан. Булар денгизчилар-да. Шунақа ашаддий славянларки, қўяверасиз. Ўрисча қўйлақларига хўроз суврати туширилган, иштонлари бўздан, этиклари мойланган. Соқоллари — курак нусха. Аёллар сарафанда. Ҳаммаси малла. Кўзлари осмондай мовий. Хуллас калом, бориб турган асл ўрис. Ҳатто татар истилочиларининг қўли тегмаган. Айтишларича, татарлар шимолга бу қадар олис кириб боришмаган эмиш. Боришмаган бўлса, шунисига ҳам шукур. Акс ҳолда биз ҳаётдаги кўпгина шодликлардан маҳрум бўлардик. Бизнинг ҳиссамизга фақат бўялган малла қизлар қоларди, холос.

Мен чалғиб кетдим. Демак, Шимолий хор. Денгизчилар қўшиғи: “Қой, сен Шимол денгизи”. Ё Парвардигор — бир бошлашса, бир ёйилиб айтишса борми, ўзимни тўхтатолмайман, худди Маҳшар куни Синагогдагидай кўзимда ёшим шашқатор.

Ёки “Баҳодир казаклар” қўшиғини олайлик. Ҳеч кимга сир эмаски, агар Россияда антисемитлар бўлса, уларнинг энг ашаддийлари — казаклар. Яҳудийлар билан казаклар икки дунёда чиқишмасди, дейди олимлар. Бир сўз билан айтганда, ит-мушук, музу-олов.

Энди бир дақиқа тасаввур қилиб кўринг-чи, — саҳнага бир тўп казаклар чиқиб келди, шапкаларининг тагидан гажаклари ўйнаб чиққан, башаралари қароқчиникидай, лампаслик шим, ҳар бирининг биқинида қилч. Бирдан рақсга тушиб кетишади, ашулани ванг қўйишади. Биласизми, биринчи садоларни эшитишим билан нимани истаб қоламан? Бармоқларим билан камзулимни олсам-у, мен ҳам рақсга тушиб кетсам! Сизга ёлғон, менга чин — казаклар жуда ўринлатиб, яҳудийча никоҳ рақсига ўйинга тушишди. Агар бирор фарқи бўлса, шундан кўриндики, казаклар безориларча шовқин кўтариб, хуштак чалишди, ўрис дегани хуштак чалмаса туролмайди-да. Хуштаксиз ўйин ўйин эмас. Ҳаёт ҳам ҳаёт эмас. Ана шунақа, азизим. Вақт ўчини олади. Агар Россияда битга ҳам яҳудий қолмаса-да, барибир, ҳали кўп йиллар мобайнида ундан яҳудийнинг руҳи йўқолиб кетмайди. Русларнинг бола-чақалари ҳам яна неча авлодлар давомида яҳудийча услубда куйлаб рақсга тушади. Кичик халқлар тўғрисида-ку гапирмай қўя қолса ҳам бўлади. Ана шунақа гаплар. Лекин сиз ҳикоясини тамом қилипти деб ўйламанг.

Айтишларича Дворянлар уясида одам анча сийраклашиб қолган эмиш, менинг кўпгина мижозларим иссиқ жойларини совутиб Исроилга кўчиб ўтипти. Баъзи бировларни у ерда учратдим ҳам. Қадимий романларда ёзишгани каби аянчли манзара. Янги жойда кўкаришмапти. Замин бошқами, ё калла ўзгачами? Лекин каллани алмаштириб бўлмайди-ку! Яна бунинг устига, ёшинг ўтиб қолган бўлса! Бу СССР да эди — яҳудий оқинлари-ю, ошиқлари битта сурнайни чалиб ўрганиб қолишган эди. Уларни қайта ўргатолмайсан.

Бир нусха маҳаллий газеталарга мақолаларини суқиштира бошлабди. Нима бўлди, денг? Газетадагилар каллаларини чангаллаб қолишди. У нусха шўрвойи қолишларни Исроилчасига мослаштирмоқчи бўлипти. Агар хотирам панд бермаса, у тахминан бундай ёзган экан:

“Бизнинг жонажон Ўлик денгизимиз”. Ёки:

“Қуддуси Шариф аҳолиси Йиғи девори олдида шанбани хушвақтлик билан ўтказди”.

У ҳозир касбини ўзгартирган, устачилик билан умргузаронлик қиляпти. Янги туғилган ўғил болаларнинг қўлини ҳалоллайди. Турмуши чакки эмас.

Бошқа бир мижозимнинг ишлари эса анча чатоқ бўлди. Москвада у гўянда кампирлар учун дostonлар ва халқ марсиялари ёзиб берарди. Бу кампирларни Москвага ҳукумат аъзолари олдида гўяндалик қилиш учун олиб келишарди. Мижозим уларни кўриб, халқ ижоди булоқдай жўш ураётганидан хурсанд бўларди. Лекин у чинакамига устаси фаранг эди.

Исроилга келиб, у теварак-атрофига назар солди, кўкрагини тўлдириб, тўйиб-тўйиб нафас олди ва тарихий ватанида ўзининг биринчи асарини яратиб яҳудий халқига туҳфа этди. Бу марсия эди. Номи ҳам жўнгина бўлиб, “Рус қайнонанинг Исроилда абсорбция қилинган куёв ҳақида йиғиси” деб аталарди.

Бу марсия куйидаги сўзлар билан бошланади:

“Ҳой сен азиз азамат йиғит,

Куёвгинам Аарон Моисеевич”.

Биринчи мисрадаги “Ҳой” сўзи Исроилда баъзи бировларни хушёр торттирди.

“Қадрдоним, менинг пейсатим” — деган мисра бор эди асарнинг ўртасида. Бу мисрада диндорларга тегиб кетадиган гап бор эди. Пейслик яҳудийлар бор. Россиядан келган яҳудийлар уларни “пейсат” деб аташади. Улар бу мисрадан қаттиқ хафа бўлишлари мумкин эди. Асарнинг яна бир жойида “ухо-жуҳо, кит балиқ” деган иборани ҳам ишлатган экан, шу “жуҳо”си учун унга бутунлай тескари қарайдиган бўлиб қолишди...

Асари ўтмади, гўяндалик бўлмади. Муаллифнинг руҳи тушиб кетди. Мазаси қоча бошлади. Лекин ҳали бутунлай нохуш бўлгани йўқ эди, шекилли.

Кейинчалик бир танишимдан эшитдим. Исроил вертолётлари узоқ излагандан кейин уни Синай саҳросидан топишибди. Қуёшда куйган, жазирада суви қочиб тарашадай бўлиб қолган ҳолда баравийлар ўтирган жойнинг гирдида айланиб юрган экан. Бу қум саҳросида Худо маданият улашаётганида кеч қолган бирон қабила топилиб қолар деб умид қилиб юрган кўринади. Шунақа бўлиб қолса, яна унинг хизмати асқатиб қоларди-да...

Атлантик океани устида.

Баландлик — 30600 фут.

Энди бўлса тайёр бўлиб турунг, ғамгин бир воқеани эшитасиз. Лекин аввалига у сизга кулгили кўриниши мумкин. Адабий танқидчилар — Москвада мен уларнинг деярли ҳаммасини танирдим, таниганда ҳам башарасидангина эмас, ҳатто бошидан танирдим, чунки, ўзингиз билиб турганингиздай, уларнинг бари менинг мижозларим эди — халқ айтгани каби, бу кулги кўз ёши аралаш кулги бўлади.

Москвада Матвей деган бир журналист бўлгучи эди. Фамилиясини тилга олмай қўя қолайлик. Баъзи бировларга тегиб кетиши мумкин. Бу Матвей деганимиз анча-мунча таниқли журналист эди. Адабий доираларда айтишларича, истейдод учқунидан бебахра эмас эди. Бироқ эътиқод масаласига келсак, унинг

бу тўғрида тасавури ҳам йўқ эди. Нима дуч келса, шу тўғрида ёзиб кетаверар эди. Оғзига келган ёлгонни қайтармас эди. Маълумки, социалистик реализм бунақа нарсани тақиқламайди, аксинча, ҳатто рағбатлантиради. Шу сабабдан бизнинг Матвейнинг ошиғи ҳамisha олчи турарди. Оладиган қалам ҳақи ҳам ҳазилакам бўлмасди. Журналистлар уйда ҳамма билан, ҳатто ошпазлар билан ҳам оғиз-бурун ўпишганди. Шу важдан мен билан ҳам муносабати қалин эди — албатта-да, модадаги сартарош бўлса, ҳамма казо-казоларнинг соч-соқолини олса, қатордан қолиб бўларканми? Ҳолбуки, калласидаги сочларни бармоқ билан санаса бўларди.

Хуллас, қуруқ одам эди. Нуль ҳисоби. Газетада ҳам ёлгонни ёзарди, ҳаётда ҳам ёлгонни гапирарди. Қарз олса, қайтариш эсидан чиқиб қоларди. Таниш-билиши жуда кўп, лекин ҳеч ким унга дўст эмасди. У сизга ёмонлик қилмайди, лекин яхшилик қилишга ҳам қобил эмас. Бамисоли капалақдай. Капалакмисол гулдан-гулга кўчиб юради, лекин ўзидан ҳеч қандай из қолдирмайди. Эҳтимолки, ундан ахлат қолар. Жиндай. Зиғирдаккина. Чунки ахлат қолдириш учун ҳам одам бирон нарсага эга бўлмоғи керак.

Албатта, Москвада ҳамма яҳудийлар ақлдан озиб, сионизм касали борган сари авжга чиқаётган эканларда Матвейга ўхшаганлар аввалига ҳеч нарсани сезишмади, гап нимада эканлигини фаҳмлаб қолганларидан кейин эса ҳукмдорларга садоқатларини намойиш эта бошлашди. Худди циркдаги масхарабозларга ўхшаб. Агар сионизм муҳри билан тамғаланган бўлса, ўзларининг аввалги ошна-оғайнилариликка қадам изи қилмай қўйишди, ҳатто кўнғироқ қилишни ҳам бас қилишди.

Мен-ку бор-йўғи бир сартарошман. Ҳатто мен билан ҳам салом-аликни йиғиштирди. Мен ҳали ишни йиғиштирганим йўқ эди, лекин Матвей менда соч олдирмай қўйди. Бир кун эса кўчада кўриб қолиб, югуриб нариги бетига ўтиб кетди. Шунақа ҳовлиқиб ўтдики, троллейбуснинг тагига тушишига сал қолди.

Кўрқоқ махлуқ. Бунақаларни болалигида шунчаки, ҳар эҳтимолга қарши калтаклаб туришади, армияда кечаси солдатлар тўшагининг тагига сийиб қўйишади, турмада эса жиноятчилар уларни ёғоч кроватларнинг тагидан чиқармайди.

Мен Москвадан кетиб, Исроилдаги насибамни ҳам охирига етказиб, Римда Америкага виза кутиб ўтирардим. Газета ўқиётиб, кўзларимга ишонмай қолдим. Ўша Матвейни йирик бир сионист деб, яҳудийларнинг Исроилга кетиш ҳуқуқи учун курашчи деб таърифлашпти. Уни Москвада ҳукумат таъқиб олишга олган эмиш. Бизнинг Матвейимизни Кремль чангалдан халос этиш учун Англия ва Америкада гуруҳлар тузилипти. Аввалига буларнинг бари газетанинг олди-қочдиси деб ўйладим. Москвадаги ажнабий мухбир бирор нарсани чалқаштирган бўлса керак. Улар ҳам Россияда кўрқувдан дағ-дағ қалтирашади. Йўқ, ундоғ эмас экан. Бошқа газеталар Матвей билан суҳбатларини эълон қилишпти. Бизнинг Матвей шўро яҳудийлари номидан гапиряпти, шўро ҳукумати фoш этипти, жаҳон жамоатчилигини даъват этипти. Хулласи калом, атоқли курашчи, оташин сионист.

Роса бўлган экан, деб ўйладим. Ё мен жинниман, ё бутун дунё ақлдан озган. Бу орада Москвадан яҳудийларнинг янги гуруҳи келиб қолди, уларнинг орасида менинг собиқ миждларим ҳам анча-мунча экан. Мен аста суриштира бошладим — Матвей билан нима мўъжиза рўй берди? Биз, яъни унинг замондошлари қандай қилиб шунақа зўр миллий қаҳрамонимизни, яҳудийлар пайғамбарини назардан қочирибмиз? Биласизми, ҳаммалари мийиғида кулишади-да, бир нарсалар дейишади. Уларнинг узук-юлуқ истеҳзоли ибораларидан мен таҳминан шундай бир манзарани кўз олдимга келтирдим.

Матвей энгилтак одам сифатида нима учун ҳамма яҳудийлар ақлдан озганини, уларни тупша-тузук турмушларидан кечиб, олисдаги номаълум Исроилга чорлаётган сабаб нима эканини анча вақтгача тушунолмай юрди. Нима учун Матвей ҳамisha эҳтиром билан қараб келган атоқли ёзувчилар, артистлар, режиссёрлар ҳам Исроилга қараб югуришяпти. Ахир уларга нима етишмаётган эди? Улар учун ҳамма нарса муҳайё эди-ку, куш сугидан бошқа. Матвей калла-

сини ишлатиб, демак, уларни Исроилда аввалгидан яхшироқ шароит кутмоқда деган хулосага келган. Кейин бирдан ваҳимага тушган: то у боришга аҳд қилгунча қолганлар етиб бориб, ҳаммасини бўлишиб олишса-я? Матвей куруқ қолса-я! Шундан кейин кўрқувдан юраги ёрилай-ёрилай деб, ОВИР га ариза берган. Матвейни турган гапки, ҳамма таҳририятлардан кафшини тўғрилашган. Аммо унинг пулдан қисилган жойи йўқ эди, шунинг учун унчалик азият чекмади. Жўнашга рухсат беришларини кута бошлади. Яҳудийларга тез-тез аралашадиган бўлиб қолди, аэропортга бориб турадиган, омади кулганларни кузатадиган бўлди.

ОВИР Матвейга визани рад этди. Нима учун? ОВИР қандай мантиқ асосида ҳаракат қилишини биладиган бирор тирик жон борми ўзи? Рад этишди — вас-салам. Айтишади-ку, изоҳга ҳожат йўқ. Шўрлик Матвей ОВИР дан тарвузи қўлтигидан тушиб чиқиб кетади. Кўзда ёши шашқатор. Қараса, рўпарасидан хорижий муҳбир келяпти. Журналистлар уйда орттирган таниши Матвейдан ҳол-аҳвол сўраб, ҳаммасини билиб олади-да, унинг тўғрисида Фарбда мақола эълон қилади. Ҳамма гап шундан бошланади.

Матвей шуҳрат қозониб кетади. Унга Нью-Йоркдан ва Лондондан таниқли яҳудийлар, парламент депутатлари, жуда донгдор журналистлар кўнғироқ қилиб туришади. Уни қўллаб-қувватлашади, ундан ифтихор қилишларини, унинг ғурбатхонасида ҳам эрк нури порлаяжagini айтишади. Хуллас, бошқа ишлар ҳам шу руҳда бўлади.

Матвейнинг боши айланиб қолади. У бу гапларга чиппа-чин ишонади.

Худди шу кезларда шўро ҳукмдорлари унинг телефонини узиб қўйишади. Жаҳонда норозилик бошланади. Матвейнинг суврати газеталар саҳифаларидан ўрин олади. Хулласи калом, ниҳоят унга виза беришганида Матвей узил-кесил қолган ақлидан ҳам ажраб бўлган эди ва бутун дунё уни кучоқларига босишга муштоқ деган қарорга келган эди.

У Исроилга бормади. Кўлами тўғри келмади. Унга Америка тўғри келарди. Бутун сайёра тўғри келарди.

Нью-Йоркда на тўда-тўда муҳбирлар, на оркестр бор эди. Матвейни кутиб олгани ҳеч ким келмади. Уни бошқа муҳожирлар билан бирга қаланғи-қасанғи бир меҳмонхонага жойлашди. Тўрт томонида суварак. Овқат-повқат учун қўлига юз доллар тутқазишди-да, ўзини қолдириб кетворишди. Матвей ҳанг-манг бўлиб қолди, У ёққа югурди, бу ёққа югурди. Сенаторларга, журналистларга, миллионерларга учради. Бу ёғи қандоқ бўлди? Нима гап ўзи? Нима бало, мени танимадинларми? Бу менман — улуг сионист, яҳудийпараст Матвейман!

Улар бўлса ундан тирақайлаб қочишарди. У ҳадеб сурбетлик қилиб жонларига тегиб кетганда унга ётиғи билан тушунтиришади — сионистга энг маъқул жой Бруклинда эмас, Сионда, Америкада ҳеч кимнинг сенга кўзи учиб тургани йўқ эди.

Бир куни уни гарансиган ҳолда учратиб қолдим. — У гўё бошига тўқмоқ тушгандай эди. Мен билан гаплашмади. Бунақалар билан пачакилашмаймиз, дейди. Фақат Америка Қўшма Штатлари Сенати даражасида бўлса гаплашамиз. Сенларнинг ҳамманг хашакисанлар. Менинг кўзим пишиб қолган: қарасам, эсидан ояпти. Охири “вой” бўлади. Кирди-чиқди бўлиб қолипти. Раҳмим келиб кетди, ҳар не бўлганида ҳам одам-ку! Тирик махлуқ. Ёрдам бермоқчи бўлдим. У бўлса, менга бошдан-оёқ ижирғаниб қаради-да, қўлини ҳам узатмай, йўлига кетаверди. Кейин аҳволи жуда ёмон бўлди. Қайси томонга бош урма-син, ҳамма жойда ундан касалдан қочгандай ўзларини олиб қочишди, қашшоқланиб, кунини кўролмади қолди. Америкачасига қашшоқ бўлди. Витриналарда ҳамма нарса бор, чўнтакда ҳемири ҳам йўқ. Шунда Америкада амакиси борлиги эсига тушди. Амакиси Нью-Жерси штатида дўкон тутарди. Матвей унинг ҳузурига бош уриб борди. Ёрдам сўрай деса, ғурури йўл қўймайди, ҳар ҳолда миллий қаҳрамон эмасми! Амакисининг ўзи эса билақолмайди. Бирон цент ҳам бермади. Фақат ўтиб кетган бобосининг сувратини совға қилди. Матвей Нью-Йоркка куруқ ҳамён билан қайтиб кетаётганида автобуснинг деразасидан сувратни улоқтирди. У кўча-кўйда рўпара келганида, уни титроқ тутар эди. Бундан буён бу одамлар унинг шахсий душмани эди. Улар ўз қаҳрамонига хиё-

нат қилган нокаслар эди. Ва, албаттаки, унга номуносиб эди улар. Москвада юрганида Матвей унчалик ҳам заковатли кўринмас эди, лекин соғлиғи жуда зўр эди. Одам эмас, бамисоли чинор. Нью-Йоркда тагидан болта урилгандай қулади. Кўчада кетаётиб йиқилди-ю, юраги ёрилиб, бир зумда жони узилди-қўйди.

Ҳаётда ҳамма нарса аралаш-қуралаш-да, кулги ҳам, фожеа ҳам.

Мен унинг дафн маросимида қатнашдим. Матвейни Нью-Жерси штатидаги кичкина бир шаҳарчада дафн этишди. Ҳа, ўша амакиси дўкон тутадиган штатда. Амакисига ҳурматан маҳаллий жамоанинг ҳаммаси азадор хонадонга йиғилиб, Россиядан келган шўрлик яҳудий муҳожирнинг хотирасини ёд қилишди. Матвей сара ёғочдан ишланган қимматбаҳо тобутга солинган эди. Тобутнинг устига олти бурчакли юлдузнинг суврати чакилган. Амакиси хасислик қилмапти. Унинг гапига ишонса, дафн чиқими унга беш минг долларга тушипти. Маҳаллий раввин ўхшатиб ваъз айтди. Уни эшитиб, жигарларим хун бўлди. Негаки, маросимга йиғилган бир тўда америка яҳудийлари орасида уни ҳаётлигида билган одам, унинг тентак бошини тириклигида қўлларида ушлаган, қайчи ёрдамида бу бошга зеб берган одам ёлғиз мен эдим.

Раввин уни Матвей деб эмас, инглизча йўсинда Мэтью деб атаб, унинг хурматини бажо келтирди. Қолбуки, у бу ҳурматни жаҳон яҳудийларидан тириклигида кўришни орзу қилган, лекин орзу орзулигича қолиб кетганди. Раввин унинг шаънига мадҳия ўқиди. Уни улуғ сионист, инсон ҳуқуқлари учун оташин курашчи, ўта истеъдодли журналист, халқимизнинг қаҳрамон фарзанди, донгдор шахс, кўрқув билмас довьюрак инсон деб атади.

Бир тўда америкалик яҳудийлар кўзларига ёш олишди. Лекин номигагина. Эҳтиёт бўлиб. Киприкларига сурган бўёқлари оқиб кетмасин деб. Ҳазми таом йўсини бузилмасин деб. Тушлик вақти яқинлашиб қолганди. Раввин очилиб кетиб, борган сари авжига чиқа бошлади. Менга шундай туюлдики, Матвей ҳозир ётган жойидан сакраб чиқади-ю, миннатдорлик билан Раввиннинг бўйнига осилиб олади.

Ё Парвардигор, деб ўйладим. Бу гапларни Матвей тириклигида эшитганида борми, у ҳеч қачон ўлмаган бўларди. Амакиси унинг дафн маросимига харжлаган беш минг долларини ўзига бериб қўя қолганида, у ночорликка тушмас ва юраги ёрилиб ўлмасди.

Уни кичкина яҳудийлар қабристонига дафн қилишди. Амакиси бу қабристондан ўзи учун жиндай ер олиб қўйган экан. Қариндошлигига бориб, бўлажак қабрининг этагидан жиянига жиндай жой берди. Хизматкор негрлар тасмалар ёрдамида тобутни бегона чуқурга туширишди, сўнг унинг устидан бегона тупроқ тортишди.

Дафн маросимидан қайтиб келаётганимда кўнглим беҳузур бўлиб, қайд қилишимга сал қолди.

Атлантик океани устида.

Баландлик — 30600 фут.

Менга ростингизни айтинг — гапларимни тинглаб ўтириб, бу Аркадий Рубинчик деганлари — шунчаки бир хашаки ифвогар экан, зардаси қайнаб, ҳаманинг устига маъзава ағдараверадиган бир кимса экан деган ўйга бормадингизми? Бўлмаса, у ҳадеб айтмаган жойга йўнмаган таёқ бўлиб, тўғри келган-келмаган жойга бурнини суқавермасди, шунча жавобсиз савол бериб, бутун дунёнинг бошини қотирмаган бўларди демаяпсизми?

Қизиқ-да, нега мен бу гапларнинг ҳаммасини юрагимга яқин оларқанман? Ким менга бунинг учун раҳмат дейди? Раҳмат демаганда ҳам, биров мени эси бутун деб ҳисоблармикин?

Худога шукур, қўлимда ҳунарим бор. Э-э, ўриндиғингни ёнида туравермайсанми, инсон! Ҳуснбузар билан қопланган башараларни қиравермайсанми, ювилмаган патила сочларни турмаклайвермайсанми? Ҳар гал қўлингни совунлаб ювавермайсанми бирор фалакат касални ортириб олмай десанг. Аммо бунинг иложи бўлмайди-да! Айтайлик, биттасининг сочини оляпсан, аммо, қани

энди бир лаҳза оғзи тинса-чи! Лекин жуда қизиқ гапларни гапириб беради. Мен, ахир темир эмасман-ку! Ҳаяжонлана бошлайман, сўраса-сўрамаса, мас-лаҳатимни айтаман. Унинг ўз қарашлари бор, менинг қарашларим сал бошқа-чароқ. Хуллас, бир одамнинг соч-соқолини оламан-у, ўзимга битта душман орттириб оламан.

Мана, масалан, бир нарсани сира ҳазм қила олмаяпман-да: Россиядан келган яҳудийлар орасида кимда-ким у ерда ифлос, виждонсиз одам бўлган бўлса, бу ерда ҳам ўшанинг омади юришган. Нима дерди бунақаларни — узукка кўз қўйгандай-да! Илғор ғоялар йўлида қийналиб, жон фидо қилиб, курашганлар, турмаларда ўтирганлар эркин дунёга чиқишлари ҳамано пешоналари тақ этиб деворга тегди. Эркин дунёнинг уларни кўргани кўзи йўқ.

Исроилнинг ўзини олиб кўринг! Кимни бағирларига олишди у ерда? Бизни-килардан ким у ерда ватанпарвар деб ном чиқарган? Ким кўкрагига уриб, бунақа ватанпарварлиги етарли бўлмаган одамларни ғазаб билан фош қилади? Билмайсизми? Ҳа, ўшалар-да! СССР да энг сўнгги кунгача — биз орқаларига тепиб қувиб солмагунча, шўро ватанпарвари бўлиб керилиб юрган, катталарнинг кетини ялаб, тамшаниб хузурланган, ҳукумат уюштирган митингларда, умуман, жаҳон сионизмига, хусусан, исроил агрессорларига қарши баҳамжиҳат овоз берган кимсалар...

Э, худойим-ей, уларга лоақал ўзларини қайта куриш ҳам зарур бўлмади-я! Улар ялайдиган янги кетни топдилар-у, жон-жаҳдлари билан унга ёпишдилар-қолдилар...

Айниқса, журналист биродарларимиз. СССР да улар радио ва газеталарда шунақа сайрашардики, қўяверасиз. Коммунизм масаласида-ку Рим папасидан ҳам авлиёроқ эдилар. Тўс-тўполондан фойдаланиб, СССР дан чиқиб олишди. Унчалик хатарга дуч келганлари йўқ, лекин кўрқувдан ичларидан зил кетиб чиқишди. Кейин десангиз, қоматларини ростлаб олишгандан кейин уларни кўрсангиз. Қош-қовоқларигача аксилкоммунизмга ботиб кетишди. Уларнинг олдида Бавариянинг Франц-Иозеф Штрауси тинчликнинг оқ кабутари бўлиб кўринади. Яна уларнинг қўлида микрофон, яна газеталар уларники. Фош қилишади, лаънатлашади...

Лекин мен сизга айтсам, мени кечирасиз-у, лекин дунё ҳам бунақа ўлаксаларга муштоқ экан-да! Ҳозир ахлатнинг нархи ошиб кетибди. Темир парданинг икки томонида ҳам.

Ҳатто америкаликлар ҳам... Ҳеч бўлмаса, америкаликлар бу нокаслардан жиндай ҳазар қилса бўларди-ку! Қаёқда дейсиз!

Менинг бир мижозим бор эди. Жуда яхши зиёли одам. Ошкора айтган фикрлари учун Сибирда ўтириб келган. У СССРдан кетгани йўқ, уни СССРдан қувиб юборишди. Шунда у бу ердан туриб, курашини давом эттиришга аҳд қилди, ўтириб келишига сабаб бўлган фикрларини бутун Россияга эшиттириб, айтмоқчи бўлди. Радиостанцияга борган эди, уни яқин йўлатишмади. Бизга эътиқодли одамлар керак эмас, улар билан бўлсанг, бошинг ғавғодан чиқмайди. Штатимиз ҳам тўлиб қолган.

Менинг мижозим штатларни кўздан кечирипти-ю, кўзларига ишнолмай қолипти. Ҳаммаси КГБнинг собиқ айғоқчилари эмиш. Маош олмай ишлаганлар. Жамоатчилик асосида деганларидек, чақимчиликка муҳаббатлари зўрлигидан одамлар устидан чақув ёзган. Уларни гап-сўзсиз бажонидил ишга олишади. Синовдан ўтишган-да! Бунақаларда ўзининг фикри бўлмайди. Зигирдай виждон ҳам бўлмайди. Нимани буюрсанг, шуни қилишади. Гап қайтаришмайди. У ерда ҳам, бу ерда ҳам. Тўғри, бу ерда тузукроқ ҳақ олишади. Валютада.

Баъзан менга шундай туюладики, бизнинг ҳаётимиз бошдан-оёқ цирк. Мана, эшитинг. Бир кимса билан ҳаёт йўлларимиз бир неча марта кесишди. Ҳар хил минтақаларда, дегандек. Сиз, албатта, сезиб турган бўлсангиз керак — кесишиш нуктаси ҳар гал менинг сартарошхонамда бўлган.

Москвада унинг омади юришган эди, у альпинист қояга чиққандай, амал зиналаридан юқорига тирмашиб, анча кўтарилган эди. Бир хил одамлар бор — улар уйқуларида гапириб чиқишади. У ҳам шу хил тоифа одамлардан — у тушида ҳам “КПССга шон-шарафлар!” деб қичқириб чиқади.

Шўро халқининг энг ёвуз душманлари бўлимиш Исроил агрессорлари ва Америка империалистларини радиодан чунонам фош қилардики, қўяверасиз. Шўринг курғур кампир Голда Меирни оёғидан судраб, ялмоғиз кампир дермиди-ей, жодугар, қашқир дермиди...

Куддуси шарифда менинг ўриндигимга ялпайиб ўтирди-ю, томдан тараша тушгандай деди:

— Голда Меир дунёдаги энг улуг аёл! Инжилдаги қаҳрамонлар янглиғ. Мен унинг оёқ изларини кўзимга суришга тайёрман.

Биласизми, бу гапини жуда самимий қилиб, чин юракдан чиқариб гапиради, ҳатто кўзларида ёш ялтирайди.

Нью-Йоркда у яна менинг ўриндигимга ўтириб қолди. Иш билан Америкага келиб қолган экан. Ўзи Лондонда турар экан. Инглизнинг валютаси Исроилнинг пулидан бақувват-да! Ҳар доимдагидек, радиодан саннамоқда.

Эски қадрдонимга ҳазиллашгандай дейман:

— Қандай юриптилар давлатпаноҳ қироличамиз? Телевизорда тузуккина жонон кўринади-а?

Бирдан газаби тутди-ку! Ўриндиқдан сапчиб туриб кетди.

— Сиз — биродари азиз Рубинчик бунақа бемаза гапларингизни қўйинг. Мен ўлиб қолсам ҳам олдимда қироличамни ҳақорат қилдириб қўймайман.

Подшопараст яҳудий!

Биласизми, мен унга қараб турибман-у, ичимда ҳозир “Парвардигор, қироличани асра!” деган инглиз мадҳиясини бор овози билан айтиб юборади деб ўйлаяпман.

Яҳудийча оҳангда, британча такаббурлик билан, овозида коммунистик темир жаранги билан.

Нимага бу ҳақда гапириб бeryпман? Нима сабабдан бу мени ташвишга соляпти? Сиз менга тушунтириб беролмайсизми? Мен, албатта, икки дунёда ҳам одам бўлмайдиган тўнгаман. Тўнгалар билан букрилар эса, ўзингиз биласиз, фақат гўрда тузалади.

Атлантик океани устида.

Баландлик — 30600 фут.

Лейтенант Шмидтнинг болалари ким? Буни биларсиз деб ўйлайман? Сабабки, иккита одессалик ёзувчи улар тўғрисида китоб ёзишган. Бу китоб бутун Россияда машҳур бўлиб кетганди. Машҳурликда ҳатто, айтайлик, Лениннинг “Бир қадам олға, икки қадам орқага” деган дохиёна асарини ҳам орта қолдирди. Бинобарин, Ильф билан Петровнинг асарини ўқимаган бўлса, фақат бирор ялангоёғу ёхуд телба одам ўқимаган бўлиши мумкин, чунки СССРда саводсизлик бутунлай тугатилган ҳисобланади.

Мабодо сиз шунақа бир ноёб нусха бўлсангизки, ҳақиқатан ҳам қандайдир узрли бир сабаб билан лейтенант Шмидтнинг болалари ҳақидаги китобни ўқимаган бўлсангиз, майли, марҳамат қилиб эшитинг — гап нимада эканини мен сизга батафсил гапириб берақолай.

Инқилобдан анча аввал Россияда император Флотининг лейтенанти Шмидт деган бир одам яшаб ўтган, Яҳудий эмас, лекин ўрнлашган немислардан. Тузуккина одам бўлган. Бу лейтенант ўзининг кемасида исён кўтарган. Бироқ бу исён большевикларнинг инқилобидан анча олдин содир бўлгани учун подшо Николай II бу исённи осонгина бостирган, лейтенант Шмидтни эса қатл этишга буюрган.

Шўрлик лейтенантга одамларнинг жуда раҳми келган. Инқилобдан кейин кўчалар, заводларни унинг номи билан аташган. Бу номни ҳар бир мактаб боласи ёддан билган. Худди шу даврларда Ильф билан Петровнинг ўлмас асарида тараннум этилган лейтенант Шмидтнинг болалари дунёга келади.

Шуниси маълум эдики, лейтенант Шмидт бўйдоқ ўтган, хотин-қизлар масаласига ҳам жуда қаттиқ бўлган. Бинобарин, унинг на қонуний, на ҳароми болалари бўлиши мумкин эмас эди. Аммо бу ҳол фақат тарихчиларга-ю архив ходимларига маълум эди, кенг халқ оммаси эса бундан бехабар эди. Шу сабабдан

омманинг шўрлик лейтенантга муҳаббати осонгина унинг аллақаяқдандир пайдо бўлиб қолган бола-чақаларига кўчган. Унинг бола-чақалари ҳам негадир ит балиқдай уруглаб кетган эди. Одамлар уларнинг ҳаммасини суйиб, ҳеч қайсидан меҳрини аямаган.

Турфа хил қаллоблар, қарию ёш муттаҳамларки бор, ҳаммаси ўзини лейтенант Шмидтнинг ўғли деб эълон қилган. Улар бутун Россияни бўлак-бўлакларга ажратиб, ҳар бири ўзининг бўлагига хусусий одамлардан ва жамоат ташкилотларидан бемалол ўлпон йиғиб, роҳату фароғатда умр кечирган. Лейтенант Шмидтнинг вақтинча қийин аҳволга тушиб қолган фарзандларидан ким ҳам ёрдамни аяр эди?

Ҳозир яҳудийларни СССРдан чиқара бошлаганларидан кейин бутун дунё бўйлаб ўша сиймолар у ерда-бу ерда кўрина бошлади. Фақат энди улар лейтенант Шмидтнинг ўғиллари эмас, неваралари қиёфасида эдилар.

Оврўпо ва Америка бўйлаб, яҳудий ташкилотларида, синагоғларда ва бадавлат хонадонларда совға-саломлару хайри ионалар тарзида ўлжа йиғиб мардона шўро яҳудийлари изғиб қолди. Йўқ, булар чиндан ҳам шўро ҳокимиятига қарши кураш олиб борган ва бошини хатарга қўйиб, темир пардадан тешик очган одамлар эмас. Йўқ, булар хавф-хатарга рўпара келмай, кўпчилик орасида Россиядан чиқиб олган, Оврўпо ва Американинг омадлари чопган яҳудий жамоаларининг жарақ-жарақ пулларида нафси ҳаққалак отган кимсалар эди. Шўрлик лейтенантнинг бало-қазога ўхшаган бу неваралари то сирлари фош бўлиб, мислари чиққунга қадар Оврўпони анча-мунча ағдар-тўнтар қилиб ташлашди. Уларнинг касридан энди рус яҳудийлари тўғрисида ҳурмат-этибор билан гапирмайдиган бўлиб қолишди.

Ўшанақа неваралардан биттаси тўғрисида сизга гапириб бермоқчиман. Унинг ўзи ўша бир вақтлар бўйдоқ бефарзанд лейтенант бевақт исён кўтариб, шу ваздан муваффақиятсизликка учраган Қора денгиз бўйидаги шаҳарда туғилиб ўсган. У менга адаш бўлади. У ҳам Аркадий. Фақат фамилияси бошқа. Грач. Аркадий Грач.

Бу олғир йигит муҳожирларнинг биринчи ирмоғи билан Исроилга келган эди. Қўлида иккита эски чамадони билан ёлғиз ўзи келган. Жамики бор-йўқ давлати шу икки чамадонда бўлиб, уларнинг сариқ чақалик қиммати йўқ эди. У бир-икки ҳафта теварак-атрофига разм солди, бу ерда нима билан шуғулланса бўлишини чамалаб кўрди. Қадимий иврит тилини ўрганиш унга сермашаққат иш бўлиб кўринди. Бундан ташқари — самарасиз. Нима наф кўрасан? Сирасини айтганда, тарихий ватанининг ўзи ҳам жиз этиб юрагидан урмади. Одамлар ҳам анча тўпори, анойирок экан. Ҳар қадамда куруқ сафсата! Бу жиҳатдан яқинда тарк этган аввалги ватанини эслатар экан.

У биринчи қадамни қўйди. Ҳар чорраҳада овози борича ўзининг Исроилга муҳаббати тўғрисида, ундан қонини аямаслиги ҳақида жар солди. Ҳатто “жонимни ҳам аямайман” деди.

Уни пайқашди. Унинг теварагида турли сионист аёллар ташкилотига хизмат қилувчи ходималар ўралаша бошлади.

Америкадан келган меҳмонларга уни Россиядан чиққан ҳақиқий сионист сифатида таништира бошлашди, ҳамма нарсага бурнини жийриб, энсаси қотиб қарайдиган муҳожирларга эса уни ибрат қилиб кўрсатишди.

Унинг ризқига ҳам у-бу чиқиб турди. Сал-пал қарз тегди. Қайтиб берилмайдиган қарзлар. Қандайдир хусусий ионалар. Нақд пул билан. Баъзан кийим-кечак ҳам тегиб қоларди. Машиначига олиб бориб, уларни бўйи-бастига мослаб оларди.

Лекин бу аҳвол узоқ давом этиши мумкин эмас эди. Бунини у яхши тушунар эди, шунинг учун ўлиб-тирилиб, навбатдаги қадамига имкон изларди.

Орадан кўп ўтмай бир тасодиф рўй берди. Жуда яхши тасодиф. Фақат уни укув билан шохидан олиш керак эди-да, то қўллари толгунча соғавериш лозим эди.

Олиса, Россияда, у туғилиб ўсган шаҳарда бир яҳудий аёлни ҳибса оладилар. Сионизм учун. Яъни Исроилга кетишни хоҳлаб қолгани учун. Ҳукмдорлар яҳудийларни кўрқитиб қўйиш пайида эдилар. Келиб-келиб топганлари шу аёл

бўлди. Уни бир йилга кесишди. Бошқаларга ибрат бўлсин учун, бошқалар Исроилга кетишни хаёлларига ҳам келтирмаслиги учун.

Бутун дунёдаги яҳудийлар оёққа турди. Аёлнинг исми Аня Злотник эди. Унинг номи, номи билан бирга сувратлари ҳам газета саҳифаларида тез-тез учрай бошлади.

Албатта бундан аёлнинг аҳволи енгиллашиб қолгани йўқ. Аксинча, турмадаги тартибларни янада қаттиқроқ қилиб қўйишди, аёлни эса жиноятчиларнинг қўлига бериб қўйишди. Улар шўрлик аёлнинг онасини Учқўрғондан кўрсатишди.

Хуллас калом, худди эртақдагидай. Мақол бор-ку: эчкига жон қайғи, қас-собга ёғ қайғи... Аня Злотникнинг сиёсатга тиши унча ўтмас эди. Бунинг устига ёши ҳам қайтиб қолганди. У Исроилга кетаман деган бўлса, жуда жўн бир сабаб билан бундай ният қилганди. Яҳудийлар юртида шахсий ҳаётимни изга солиб юбораман деб ишонган, шундоқ юртда ўзига муносиб бирор эркак топилиб қолар, у билан турмуш қурарман деб умид қилган эди. Бунинг ўрнига турмага тушиб ўтирипти.

Аркадий Грач хотирасини кучлаб, Злотник деган аёлни эслади, ҳатто унинг қариндошларидан ҳам бир-иккитасини эслади ва омад унга кулиб боққанини фаҳмлади.

У ҳаммаёққа жар солиб, ўзини Аня Злотникнинг эри эканини эълон қилди. Шўро ҳукумати уларни бир-биридан айри қилди. У энди жаҳон жамоатчилиги ёрдамида севимли рафиқасини озод қилиш учун ва оиласини тиклаш учун кураш бошлайди.

Фарбдагиларнинг бунақа гапга суяги борми? Улар қўш қўллаб унинг баридан тутишди. Грачнинг бутун сайёра бўйлаб тантанавор юриши бошланади. Тўғрироғи, сайёранинг яҳудийлар истиқомат қиладиган унчалик ҳам ёмон бўлмаган қисмлари бўйлаб. Париж, Брюссель, Лондон, Торонто, Нью-Йорк, Майами-Бич. У зиёфатларда сенаторлар билан қадаҳ уриштиришади, энг қиммат меҳмонхоналарда туради, фақат биринчи тоифа самолётларда учади. Ва ўлпон йиғади. Ниманики ўз ихтиёрлари билан беришса, ҳаммасини олади. Ўзлари беришга фаросатлари етмаса, шама қилади, шипшитиб қўяди. Нақд пулни ҳам, буюмларни ҳам олади. Банкда ҳисоб очади. Каттароқ чамадонлардан сотиб олади.

Аркадий сайёра бўйлаб сафарда ойлар кетидан ойларни ўтказди. Ғамзада чехрасида ҳамдардлик билдириб турган яҳудий аёллари билан, миллионер бизнесменлар билан ва ҳаттоки салкам президентлар ва қироллар билан сувратларга тушади. Еб-ичишлар ҳам меъеридан ортиб кетади. Ўрисларнинг одати бор — эртанинг ғамида бугун қоринни тўлдириб олади. Грач ҳам шу одатга амал қилади. Қарабсизки, ёйилиб, қорин қўйиб юборади, ҳатто семизликдан нафаси сикадиган бўлиб қолади.

У салобатли зодагон одамга айланади. Кийинишда энг янги модаларга амал қилади. Кўпгина машҳур фирмалар Грач телевидениеда чиққанида уларнинг кийимини кийиб чиққани учун унга ҳақ ҳам тўлашади.

Аркадийнинг овози таржимонлар орқали турли-туман мамлакатларнинг парламентларида, ҳар хил халқаро комиссияларда янграй бошлайди. У ҳатто таниқли одам сифатида тошқиндан озор чеккан Бангладеш халқининг фойдасига ёхуд қурғоқчиликдан азият чеккан Марказий Африка қабилалари фойдасига қаратилган хитобномаларга имзо чекади.

Грачнинг ўзи Бирлашган Миллатлар Миллатлар Ташкилоти биносининг олдида уюштирилган норозилик очликларида бир неча марта иштирок этди ва бундан соғлиғига фойда етди, холос — уч килоча тошини йўқотди. Лекин шуни ҳам айтмоқ керакки, очлик тамом бўлгандан кейин, норозилик вақтида емаган овқатлар учун товон тўлашларини талаб қилишни бирор марта ҳам қанда қилгани йўқ. Негаки, сиёсат ўз йўлига, лекин ҳисобли дўст айрилмас.

Айрим америкалик, инглиз ва француз яҳудий хонимлар, одатда бадавлат одамларнинг аёллари унинг хотинини озод қилиш учун курашга шу қадар жонжаҳдлари билан шўнғидиларки, ғамзада Аркадийни ўз паноҳларига олдилар. Бу аёлларнинг егани олдида, емагани кетида бўлгани учун қадди-қоматлари ҳам ҳали тик, ажинлари ҳам сийракроқ, ҳусни таважжуҳлари ҳам кўрса кўргу-

дек эди. Аркадий шўрликнинг чўзилиб кетган ёлғизлигини билдирмаслик учун меҳмонхоналар ва шаҳар ташидаги чорбоқларда у билан бир тўшакни баҳам кўришарди. Бу билан чинакамига яҳудиёна ҳамжиҳатлиликни намойиш этишарди.

У ўзининг Аня Злотникнинг эри эканига жуда ҳам кўникиб кетди. Синагогларда Аня Злотникнинг тезроқ халос бўлишини тилаб ибодатлар қилишганда у ҳам астойдил йиғлайдиган бўлди. Шу аҳволда бир йил ўтганини сезмай ҳам қолди. Ниҳоят, Аня учун курашга ва унинг эрига ҳамдардликка шунча кучгайрат сарфлаган яҳудий жамоалари ўртасида хушхабар тарқалди — Аня Злотник ҳибсдан бўшатилипти ва Исроилга виза олипти.

Аркадий Грачнинг тилдан қолишига сал қолди. Уни кучоқлашиб, бетларидан ўпишиб муборакбодлар қилишди. У бўлса кўздаги ёшини тиёлмасди. Фақат бу кўз ёшлар бутунлай бошқа сабабдан тўкилмоқда эди — шоду хуррамлик кўйнидаги ширин ҳаёт тамом бўлди. Туёқни шиқиллатиб қолмоқ керак.

Америкалик яҳудийлар уни куёв боладай ясантириб Венага отлантиришди. Венада фироқ ҳажрида куйиб-ёнган эр-хотиннинг тарихий учрашуви бўлиши керак эди. Уни хотинига аталган совга-саломларга кўмиб ташлашди. Бу Грачнинг кўнгли бўш ва лақма яҳудийлардан шилиб олган сўнгги луқмаси эди.

Венага учадиган куннинг арафасида Аркадий Грач изсиз ғойиб бўлди. Совга-саломлар ҳам ғойиб бўлди. Ёнида салобатли чек дафтари билан. Аввалига уни қидиришди. Аммо кейинчалик Аня Злотник Исроилга келганидан сўнг маълум бўлдики, у муттахам экан. Бутун дунёга шарманда бўлмаслик учун яҳудийлар ёпиқлик қозонни ёпиқлигича қолдира қолишди — лейтенант Шмидтнинг абжир неварасини — Сион маҳбуси Аня Злотникнинг қалбаки эрини тезроқ эсдан чиқаришга ҳаракат қилишди.

Грач бўлса Қўшма Штатларда қолиб кетди. Ҳатто Россиядан кўтариб келган иккита йиртиқ чамадонини олиб келиш учун Исроилга бормади ҳам. Чунки Америкадаги ишлари чакки эмас эди — у яҳудий валенеъматларининг пулига чоғроқ бир меҳмонхона сотиб олган эди.

Лекин рост — ича бошлади. Ўрис одатига амал қилиб. Менинг бир ошнам унинг меҳмонхонасига тушган экан, ўша ерда унга рўпара келиб қолипти.

Уни кўриб, Грач хижолат чекди, ё ўзини ўзи оқлай бошлади деб ўйлайсизми? Сира ҳам-да! Аксинча. Меҳмонни жуда яхши кутиб олипти.

Аркадий уни ўз ҳисобидан яхшилаб меҳмон қилипти, улар ресторанда ярим кечагача ўтиришипти. Негр официантлар столлардан дастурхонларни йиғиб олишипти ҳамки, улар туришмапти. Кайфи ошиб қолган Аркадий уларни ҳам ўз ҳисобидан меҳмон қилипти ва уларга яқинда ўзи қанақа улуг одам бўлганини, қанақа сенаторлару қироллар билан бир дастурхонда ўтирганини, ҳатто биродарлик учун ичишганини, Аня Злотник деган жуда донгдор ва жуда соҳибжамол хотини бўлганини гапириб беришти.

Буларни гапирар экан, икки гапнинг бирида шилқиллатиб бурнини тортиб кўяр ва кўзларидан чиққан ростакам ёшлар шилинқираган юзларидан оқиб ерга томар экан. Негрлар Аркадий ҳисобига ичишипти-ю, унинг биронта гапига ишонилмапти. Лекин ҳар эҳтимолга қарши, унга раҳмлари келганини намойиш этишипти.

Энди сиздан сўрайин — лейтенант Шмидтнинг ана шу невараси олдида унинг ўғиллари ип эша оладими? Унга қиёс қилганда арзимаган бир муттахам бўлиб кўринмайдими? Лейтенантнинг невараси Аркадий Грач халқро кўламдаги сиймо. Истеъдод масаласида биз — яҳудийларга қараганда қашшоқроқ бўлган бошқа бирон халқ бўлганида шундоқ фарзанди учун хижолат чекиб ўтирмасди, аксинча, уни ўзининг қаҳрамони қиларди-ю, Мустақиллик куни мустамлака қуллигидан халос бўлгани ўтказиладиган байрамларда ҳаммаёққа сувратини осиб, у билан фахрланиб юарди.

Ўзим ҳам Аркадийга ўхшаганларни қоралайман деб айта олмайман-да. Қандай ҳаққим бор бунга? Нимама аъло ундан? Ахир, ҳаммамиз тирик одамлармиз. Агар одам ошкора қабиллик қилмаса, бизнинг давримизда унақа одамни яхши одам деб ҳисоблашади, ҳатто хурмат қилишади.

Айниқса, ҳозирги пайтда. Юз мингта ўрис яҳудийси кўзларини лўқ қилиб иссиқ жойларини совутиб ўтирган бир пайтда. Буткул хонавайрон бўлиб, эс-ҳушидан айрилиб, Исроилга келтириб ташланган бир шароитда. Гўё бирон-бир серқоя орол ёнида кема ҳалокати юз бергандан кейин... Ўлганингнинг кунидан ҳар кўчага бош суқасан-да! Тўғри, истиснолар бор. Лекин маълумки, ҳар қандай истисно қондани тасдиқлайди.

Селяви шунақа. Французлар шунақа дейишади. Менинг Москвадаги собиқ мижозларимдан бири ҳам. Ҳажвчи ёзувчи.

*Атлантика океани устида.
Баландлик — 30600 фут.*

Сиз севиб турмуш қурганмисиз ёки мўлжал биланми, деб мендан сўраб қолишса, ўйлаб ўтирмасдан “мўлжал билан” деб жавоб бераман. Ёнимда хотиним бўлмаса, албатта.

Албаттаинки, “бу Рубинчик деганлари қанақа беҳаё, сурбет одам экан, ўйлагани мол-дунё экан-а” деган фикр хаёлингиздан ўтган бўлса керак. Мен сизга бошиданоқ айтиб қўяй, шошиб бунақа хулосага кела кўрманг. Адашасиз. Мен жуда унақа молу дунёга муккасидан кетган олғир одам эмасман. Сурбетлигим ҳам бошқаларникидан ортиқ эмас. Гарчи, дарҳол эътироф этиб қўя қолай — мен сизга жуда мусаффо, покиза одамман, яқинларим учун жон фидо қилишга ҳам тайёрман деб исбот қилмоқчи эмасман.

Ҳа, мен мўлжал билан уйланганман. Шунга ҳам айтайки, хотинимда на отасидан қолган беҳисоб мол-мулк, на бирон-бир чорбоғ, на қасру қошоналар бор эди. У ойлигига яшайдиган оддий бир ҳамшира эди. Турар жойи ҳам ўн саккиз квадрат метрдан иборат битта битта хонадан иборат эди. Бу хона каттақон коммунал квартирада жойлашган бўлиб, у ерда яна ўн битта хонада ўн бир оила истиқомат қиларди. Шунча одамнинг ҳаммаси ҳаммиса суви оқиб ётадиган битта ҳожатхонага, битта сири кўчган ваннага ва битта ўчоқ бошига қараб қолганди. Бекалар овқатга уннаганда ёхуд эрталаблар қирқ қўшнининг ҳаммаси уйқу кучоғини тарк этиб, турган жойида типирчилаб, оҳ-воҳ қилиб, яккаю ягона унитазнинг бўшабини кутиб навбатда турганида аҳвол қанақа бўлишини тасаввур қилмоқ учун кўп фантазия керак эмас.

Агар шундоқ бўлса кошки эди-я — унда жаннатнинг ўзи бўларди-ку! Менинг хотиним шу хонада истиқомат қилувчи ягона одам эмас эди — у онаси Циля Моисеевна ва Бобруйсқдан келган жияни Розахон билан бирга турарди. Розахон педагогика институтига ўқишга кирган, бироқ студентлар ётоғида унга жой тегмаган эди.

Мана шуларга қарамай, мен хотинимга ҳисоб-китоб билан уйланганман. Ақлингиз бовар қилмаяптими? Бунинг боиси шундаки, мен ҳикоямда битта тафсилотни тилга олганим йўқ. Хотиним онаси ва жияни билан бирга истиқомат қиладиган хона ва ана шу аҳолиси тўлиб-тошган коммунал квартира дунёнинг бир бурчида эмас, балки Ватанимиз пойтахти Москвада, шундоққина Тинчлик проспектининг биқинида Ҳаммомлик тор кўчасида жойлашган эди.

Энди тушунгандирсиз? Ёки яна изоҳ керакми? Мен прописка учун, яъни Москвада яшаш ҳуқуқини қўлга киритиш учун уйланганман. Сизга шуни айтмоғим жоизки, бу Оврўпо-ю Америка деганларида бошдан-оёқ аҳмоқ одамлар яшайди. Мен уларга прописка нима эканини тушунтиришга ҳар қанча уринмай, биронтаси тушунмади. “Прописка” деган нарсага ҳеч кимнинг ақли етмас-я! Мен уларга кичкина болаларга тушунтиргандай қилиб гапириб бердим — бўлмади. Совет Иттифоқининг ҳар бир йирик шаҳарларида ақли заиф болалар учун очилган мактаблар бор. Мен шу болаларга дарс ўтгандай ижиклиб тушунтирдим — фойдаси бўлмади. Айтдимки, бирор жойда яшаш ҳуқуқига эга бўлмоқ учун аввал маҳаллий ҳокимиятнинг рухсатини олиш керак, шундан кейингина милиция сизни бирор одамнинг турар жойига ёзиб қўяди. Негаки, сиз ўзингизнинг турар жойингизни тополмайсиз — ҳаммаёқда турар жой бўҳрони! Маҳаллий аҳоли ўн йиллаб уй олиш учун навбатда туради. Келгиндилар ҳақида гап сизгадими?

Маҳаллий ҳокимиятдан яшаш учун ижозатни фақат фавқулудда ҳоллардагина олиш мумкин: ё жуда йирик партия ходими бўлмоғингиз керак. Ёки шу шаҳарга жуда зарур, ноёб, топилмайдиган мутахассис бўлсангиз, ёки... пора берсангиз ижозат тегади. Тегишли одамга каттагина миқдорда қуруғидан узатасиз. Мен униси ҳам, буниси ҳам эмас эдим, киссамда каттагина миқдорда қуруғи ҳам йўқ эди. Мен Мелитополь деган чоғроқ шаҳарда яшардим. Лекин бир қанча сабабларга кўра Москвани орзу қилардим.

Биринчи сабабдан бошлайлик. Ўша пайтда менга фақат Москвадагина менинг истеъдодимни қадрлашлари мумкиндай туюлганди. Фақат Москвадагина ўзимга муносиб мавқени эгаллашим мумкин деб ўйлаган эдим. Мелитополда мен энг яхши аёллар устаси эдим. Янада баркамол бўлмоқ учун ўқий десам, мени ўқитадиган одамнинг ўзи йўқ эди. Овлоқ бир шаҳарда жуда димиқиб кетган эдим. Бу соҳада истеъдодим бор эканига ҳеч кимда шубҳа йўқ эди. Ҳатто шаҳар милициясининг бошлиғи майор Губанинг ўзи ҳам тан берганди. Ҳолбуки, бу одам ўз вақтида анча-мунча азиат чекишимга сабабчи бўлган эди. “Соғлом ва чиройли турмуш учун” деган бутун Украина танловида менинг турмакларим мукофотли ўрин олган. “Озод бўлган Африка” деган долларб мавзуда тарашлаганим аёлларнинг турмағи ҳатто Пекинга танловга борган эди (У пайтларда биз ҳали Хитой билан дўст эдик).

Киев танловининг ғолиблари мукофотлардан ташқари яна бир жуда қимматбаҳо мукофот — Москвада ишлаш учун таклифнома ҳам оларди. Бинобарин, Москвага прописка қилинарди. Бу рўйхатга мени киритишмаган эдилар, албатта — бурним халақит берганди. Москвада шундоқ ҳам яҳудийлар ҳаддан ташқари кўпайиб кетган. Иккинчи сабаб: шу воқеалардан бир оз олдинроқ мен ўтириб чиққан эдим. Сиёсат учун деб ўйламанг. Худо асрасин-а! Ўта бемаъни бир жиноий иш учун. Бехуда бир сабаб билан деса ҳам бўлади. Бизнинг милициямиз майор Губага менинг бурним маъқул бўлмади. Шу вайдан Сибирга бориб келганман.

Вақти-соати билан бошимдан ўтган бу ҳангома ҳақида бафуржа гапириб бераман. Эшитсангиз, мен билан бирга қотиб-қотиб куласиз. Негаки, ёмон гап унут бўлиб кетар экан, кулиги воқеалар турмада ҳам бўлиб тураркан.

Ўзингиздан қолар гап йўқ, шундан кейин ўша Губа милиция бошлиғи бўлган Мелитополда қолиб бўлармиди? Яна бунинг устига майор эмас, янги унвон олган бўлса, подполковник бўлиб олган бўлса... Шунинг учун ҳар нима қилиб бўлса-да Москвага кетишга жазм қилдим, ҳар қандай қилиб бўлса-да, Москва пропискасини тўғриламоқчи бўлдим.

Москвада танишларим бор эди. Зўр йигитлар. Шимолда бирга ўтирганмиз. Жанговар дўстлардек қалинмиз. Орамиздан қил ўтмайди. Миша ва Сеня. Мендан фарқ қилароқ, улар сиёсий айб билан ўтиришган эди. Сионизм учун. Исроил барпо бўлган қирқ саккизинчи йилдаёқ Москвада истиқомат қиладиган бу икки овсар яҳудий давлати учун жанг қилишга боришмоқчи бўлишипти. Лекин Россиядан чиқиб кетиш мумкин эмас эди. Шунинг учун улар шўро чегарасидан яширинчи ўтишмоқчи бўлишипти. Ҳолбуки, энг ашаддий диверсантлар ҳам камдан-кам ҳолларда бунга муваффақ бўлишарди. Миша билан Сеняни, албатта, жўжадай ушлаб олишган. Бир пуфласа, иккови ҳам учиб бориб Сибирга тушган. Икковига ҳам катта муддат беришган. Сталин ўлмаганда, худо билсин, яна қанча ўтиришар эди. Орадан бир неча муддат ўтгандан кейин мен ҳам ўша жойга тушиб қолдим. Улар сионист сифатида мени паноҳларига олишди ва биз биргаликда ўрмон кесадиган бўлдик.

Мен Москвага келдим, лекин бу ерда пропискам бўлмагани учун қирқ саккиз соатдан ортиқ қололмас эдим. Албаттаинки, ўша жўраларим бу гал ҳам мени паноҳларига олишди. Улар ҳам, уларнинг ошналари ҳам қандай қилиб мени қонуний тарзда Москвага жойлаб қўйиш йўллари йўлай бошладилар. Ундоқ қилиб кўришди, бундоқ қилиб кўришди, бўлмади. Охирги имконият қолди. Уйланиш. Хотини Москвада яшаса бирон вилоятдан келган эри ўз-ўзидан гап-сўзсиз тўла ҳуқуқли пойтахт фуқаросига айланади.

Жўраларимнинг ўзи менга қайлик топиб беришди. Ҳозирги хотинимни. Ростини айтсам, мен бу гапларнинг ҳаммаси ҳазил деб ўйлаган эдим. Оёққа

туриб оламан, ишларим юришиб кетади-ю, жуфтакни ростлайман, қорамни ҳам тополмайди. Аммо... мен қиламан ўттиз... худойим қилади тўққиз. Айтишади-ку — инсон тақдир қўлида ўйинчоқдай гап. Ҳар қанча югуриб-елгани билан пешонадаги бўлади. Қани, “қўяман” деб кўр-чи, хотининг судда бор гапни айтиб берса, нима мақсадда унга уйланганимгача ошкор қилса, сени Москвадан ҳайдаб чиқариб қўйиша қолмайди, олиб бориб тикадиган жойига тиқиб қўяди. Мен бир марта ўтириб кўрганман, панжарадан қараса, осмон қанақа кўринишини биламан. Бунақа жойни елкамининг чуқури кўрсин. Уни душманимга ҳам кўргулик қилмасин.

Шунақа қилиб, мен ҳисоб-китоб билан уйланганман. Сепига на пул, на қаср олмай. Паспортдаги бир сассиқ муҳрни деб. Лекин шу муҳр мени катта шаҳарнинг аҳолиси қаторига қўшган.

Ҳўш, менинг хотиним қанақа хотин? Бунақаларни алоҳида белгидан маҳрум дейишади. Ўртамиёна. Бирон ортиқча фазилати йўқ. Ўтириб қолган қари яҳудий қиз-да!

Буни қаранг, ўзим ўзимни кулдириб юбордим, шекилли. Негаки, у қиз бўлиб, унча ўтирган эмас, ётган. У фронтда ҳамшира бўлган экан. Армияда биз бунақаларни ҚДХ деб атардик. Кўпчиликнинг дала хотини. Энди, бунақа аёлнинг устидан кимлар ўтмаган дейсиз? Взводу роталар. Ҳар хил турдаги қўшинлар. Хуллас, номаълум солдатнинг қабри!

Урушдан кейин бунақа таъриф-тавсифлар билан эрга тегиш унчалик осон иш эмас эди. Унга ўз бахтини узоқ кутишга тўғри келди. Прописка учун ҳар қандай номаъқулчиликка тайёр ҳолда мен Москвада пайдо бўлганимча.

Сиз, албатта, куласиз, лекин мен сизга айтмоғим керакки, биз анчагина иноқ турмуш кечирганмиз. Бунақа турмушни ҳавас қилса, арзийди. Деярли жанжал бўлмас эди орамизда. Икковимиз ҳам фронт кўрганмиз, ичишни дўндирамиз, бўралаб сўкишни ҳам қотирамиз. Бўлишадиган нарсамиз бўлмаса! Икковимиз яҳудийлигимизни талашармидик. Яҳудийлигимиз шундоқ ҳам бўйнимизда бўйинтуруқдай осиглиқ эди. У ҳатто бошимизга оғир кунлар тушганида икковимизни бир-биримизга яқинлаштирган.

У мендан бир қарич баланд эди, ўзининг аёллик меҳрини менгача исроф қилиб битириб бўлган эди, лекин оналик меҳри бир томчиси ҳам йўқолмай, тўлалигича сақланиб қолган экан. Орамизда фарзанд бўлмади. Хотиним менга худди ўғлидай муомалада бўларди. Ўғил бўлганда ҳам бебошроқ ўғилдай. Ҳатто менинг четда бўладиган унча-мунча шўхликларимни ҳам кечириб юборарди.

Хотинимнинг онаси Циля Моисеевна вафот этмагунча ва хотинимнинг жияни Розахон институтни тугатиб, тақсимот бўйича аллақайси ярим оролга жўнаб кетмагунча фақат бир нарсага ўрганолмай, роса азоб тортдим. Хонада иккита аёл турганида мен сира-сира хотиним билан тўшақда ётолмасдим-да!

Айтиб қўймоғим керакки, эр-хотин ётадиган кроватимиз чунонам гижирлар эдики, қўяверасиз. Бизнинг кроватимизни қайнонамнинг кроватидан хонанинг ўртасига қўйилган жавон тўсиб турарди. Роза билан бизнинг орамизда дарпарда бор эди. Аҳволимизни бир кўз олдингизга келтириб кўринг-а! Биринчидан, зулматда анча вақтгача дамингни чиқаролмай ётасан. Худди душман орқасида пистирмада ётгандек. Соатлаб аҳвол -шу. Бир маҳал қарасанг, ҳаммаёқ сув сепгандай, тинчдай туюлади, лекин хотиним мени кучоқламоқча бошласа борми — ўзим биринчи бўлиб бошлашга журъат қилолмайман — бирдан Циля Моисеевнанинг йўтали тутиб қолади, Розахон бўлса шунақа бир эҳтирос билан энтикиб, ҳансирай бошлайдики, мен бутунлай эркаклик сифатимдан маҳрум бўламан-қоламан.

Эрталаб бўлса тўрттовимиз ҳам уйқуга тўймаган ҳолда карахт бўлиб турамиз. Башарамизни кўрган одам булар туни билан роса ишрат қилиб чиққан деб ўйлайди. Биз бир-биримизнинг юзимизга қарамасликка ҳаракат қиламиз.

Рассомлар айтганидек, табиий манзара шунақа. Бир сўз билан айтсам, социалистик реализм.

Узоқ мулоҳазалардан кейин мен шундай хулосага келдим: муҳаббат асосига қурилган оилалардан кўра ҳисоб-китоб орқали бунёдга келадиган оилалар кўп экан. Мен Совет Иттифоқини ва унда яшайдиган яҳудий аҳолини назарда тут-

япман. Бу ҳисоб-китоб кўпинча иқтисодий эмас, ижтимоий характерга эга бўлади.

Инқилобдан кейин отилган ва сўйилгандан қолган буржуйларнинг фарзандлари соф пролетариат авлодлари, яъни гавдасидан бошқа оғирлиги йўқ фақир қашшоқлар билан оила қуришнинг пайдан бўлишди. Колхозлаштириш балосидан кейин Сибирга ҳайдалишдан омон қолган деҳқонларнинг ўғиллари яҳудий келинга йўлиқиб қолса, уни худонинг инъомидай қабул қилишди. Бу билан улар бир зумда байналмилалчи бўлиб қолар ва уларга тоғорага йўл очиларди. Тоғораки, большевиклар партиясига.

Кейин вақти келиб, паспорт тизимини жорий қилишди ва прописка билан одамни бир жойга михлаб қўйишди. Шунда фақат ҳисоб-китоб билан қурилган оилагина одамга яшаш жойини ўзгартиришга имкон берарди. Бизнинг кунларимизда эса яҳудийлар “алвидо, севимли юртим” деб, жамики чину ёлғонлар билан хорижга чиқиб кета бошлаганларида ҳисоб-китоб билан қурилган оила ажнабий визага баробар бўлиб қолди.

Шуниси ҳам борки, бу ҳозирги пайтда, яъни агар таъбир жоиз бўлса, рус сионизми даврида бошлангани йўқ, балки анча аввал — эллитинчи йилларнинг охирида бошланган эди. Ушанда СССРдан йўл-йўлакай каллани йўқотмай қочиб қолишнинг биринчи ошқора имкони пайдо бўлган эди.

Бир вақтлар — 1939 йилда Гитлер билан Сталин Польшани ўзаро бўлишиб олишганди. Ушанда Шўрога Польшанинг ярми — Вильно, Львов, Гродно, Брест теккан эди. Орадан йигирма йиллар ўтгач, собиқ поляк фуқароларига Польшанинг фарбий қисмига кўчиб кетишга руҳсат берилди. Собиқ поляк яҳудийларига жуда қулай имконият туғилиб қолди — улар Варшавага боришлари мумкин эди. Варшавада ит эгасини танимасди. Унда ҳамма нарсани сотиш ва ҳамма нарсани сотиб олиш мумкин эди. Бундай шаҳардан Тель-Авивга жўнаб қолишнинг ортиқча қийинлиги йўқ эди.

Аммо бир замонлар поляк фуқароси бўлиш шарафига муяссар бўлмаган ва Ковелда ёхуд Ровнода эмас, Жмеринка ёки Мелитополда туғилган яҳудийлар нима қилмоғи керак?

Кўриб турибман, жилмаётирсиз, демак, фаҳмлаб турибсиз. Албатта. Ҳисоб-китоб билан оила қурмоқ керак. Собиқ поляк фуқароси билан. Неча ёшдалигидан қатъий назар. Ҳатто у одам башара эмас, эчки башара бўлса ҳам.

Сохта никоҳ. СССРдан ташқарида у ҳеч қандай кучга эга эмас. Львов билан Вильнюсда ҳатто никоҳ бозорлари пайдо бўлди. Келиннинг ўртача нархи (ёши ҳисоб эмас) ўн минг сўм. Эски пулга. Эски бўлса ҳам, мен сизга айтсам, чакана пул эмас. Лекин бу пулга эркинлик харид қилаётганингизни эътиборга олсангиз, унча кўп ҳам эмас.

Бу заминда қанақа драмалар, комедиялар, фожиалар рўй бермади дейсиз — уларга ҳали биронта ёзувчи қалам ургани йўқ. Эҳтимол, бунга ёзадиган яҳудий ёзувчилари ортиқ қолмагандир? Ёки сабаби бошқамикин? Ҳадемай китобхонлар ҳам ғойиб бўлармикан. Ахир, биз мамонтлар каби тугаб битяпмиз-да!

Шундоқ бўлса-да, ўша кезларда рўй берган икки воқеа тўғрисида сизга гапириб берай. Лоақал шу боисданки, сиз уларнинг қаҳрамонларини биласиз. Ҳа, ўша Миша билан Сеня, бир вақтлар мен билан бирга қамоқда ўтирган, кейинчалик эса юқорида тасвирлаганим уйланиш ёрдамида мени Москвада олиб қолишга ёрдам берган сионист жўраларим. Улар ҳали ҳам аввалгидек бўйдоқ эдилар, ҳозирча уйланиш ниятлари ҳам йўқ эди. Бироқ вильнюслик ва львовлик қайлиқларнинг сепи хорижий виза эканини эшитишгач, улар ҳам ғимирлаб қолишди. Улар нархи кун сайин ўсиб бораётган бу буюмни бой бериб қўймаслик учун дарҳол қайлиқлар бозорига отландилар. Мен уларнинг жўраси сифатида бу сафарга бирга бордим, шунинг учун ҳамма воқеани ўз кўзим билан кўрганман. Биз тўғри Вильнюсга йўл олдик. Чунки Львов — Галиция дегани, галициялик яҳудий эса юмшоқ қилиб айтганда, яҳудийларнинг яхшиси эмас. Унинг қўлига тушиб қолсанг, бор-будингни шилиб олади-да, кейин оҳ-воҳ қилгани ҳам қўймайди. Вильнюс бўлса бутунлай бошқа гап. Ҳар нима бўлганда ҳам, у ерда яҳудий анъаналари бор, яҳудийча самимият ва меҳр-шафқат сақлаиб қолган. У ерда савдолашсанг ҳам бўлади — жилла бўлганда, келиннинг нархини сал-пал тушириш мумкин.

Дарҳақиқат биз савдолаша-савдолаша Саша учун келинни тўққиз мингга туширдик, лекин Миша роппа-роса ўн минг тўлашга мажбур бўлди.

Қайлиқларни синагогда ҳам, сартарошхонада ҳам, бозорда ҳам, ҳатто ҳаммомнинг иссиқхонасида ҳам таклиф қилаверишар экан. Хулласи калом, иккитадан ортиқ яҳудий йиғилиб қолса бас, савдо бўлаверар экан. Вильнюслик отажонлар ва онахонлар, яъни қайнота билан қайноналар хўрсина-хўрсина ўзларини оқлайди:

— Биз сизларга асрий орзуларингни рўёбга чиқаришга ёрдам беряпмиз, шўрлик қизимиз эса лоақал совутқич билан чангютар сотиб олади, ахир, у ерда, Эрец Цераэльда сохта эр эмас, биронта ўзига муносиб тузукроқ эр топилиб қолса, сеплигига яраб қолар.

Миша билан Сеня Москвада бор-будларини сотиб, хорижга олиб кетадиган келиннинг қалинига етгулик пул тўплашди. Ҳатто қарз ҳам бўлиб қолишди. Уйланадиган келинларининг юзларига қарашгани ҳам йўқ. Афғларига қарамай, бор барака қилишди. Бу келинлар улар учун ўтган йилги қордай гап эди. Ишқилиб, чегарадан ўтиб олишса бўлгани, у ерда бориб олишгандан кейин думларини ҳам тутқазишмайди. Келинларга — совутқич билан чангютар, бизга — эркинлик.

Улар шундай деб ўйлашган эди. Яъни Миша билан Сеня. Аммо харид қилинган келинларнинг қалласида бутунлай бошқа ўйлар ғимирларди.

Эшитинг, эшитинг. Бунақасини атайин ҳам ўйлаб тополмайсиз.

Сенядан бошлай қолайлик. Савдолашиб минг сўмни ёнида олиб қолгани, келинни Мишадан арзонроқ туширгани учун димоғи осмонда эди. Унинг қайлиги Вильнюснинг ўзидан эмас, теварагидан эди. Бу яҳудий аёлнинг гапига ишонса, у Сенядан атиги беш ёшгина катта эди, холос. Аммо унинг ёши билан кимнинг иши бор, дейсиз. Ахир, бу ҳангома жиддий эмас, фақат мамлакатдан чиқиб олиш учун бўляпти-ку!

Улар Сеня билан қонуний никоҳдан ўтишлари биланоқ, келиннинг онаси тўққиз минг сўмнинг ҳаммасини қуртдек санаб олиб бўлгач, келин Москвага бориб келиш истагини билдирди. Шу пайтга қадар у бирон марта ҳам Москвада бўлмаган экан. Энди бу ерларни бутунлай тарк этиш олдидан эрининг қариндошлари билан танишиб олмоқчи экан. Эри ҳар ҳолда эри-ку!

Сеня қайлигининг бу илтимосини қайтара олмади ва кула-кула бу сафарни никоҳ саёҳати деб атади. Аммо бу Сенянинг ҳаётидаги охирги бора кулиши эди.

Унинг — нима десак экан — хотинига деяверамиз-да, Москва жуда ҳам ёқиб қолди. Ўзи бир қишлоқда катта бўлган эмасми? Ёқиб қолди-ю, “жон-дилимдан яхши кўрадиган шўро ватанимдан ўлсам ҳам кетмайман” деб оёқ тираб туриб олди. Сенянинг уйига пропискадан ўтиб олди, унинг пулига совутқич билан чангютар харид қилди, Сеня билан унинг анча-мунча қисиниб қолган қариндошларига қатъий қилиб деди:

— Ҳеч қанақа сохта-похта никоҳ йўқ! Хаёлларингга ҳам келтирманглар. Мен — оилангизнинг аззосиман. Марҳамат қилиб, мени ўз қариндошларингдек кўринглар.

Масалага узил-кесил ойдинлик киритиш учун тегишли жойга бориб, бор ҳақиқатни айтиб бериши мумкинлигини айтди. Дарҳақиқат, бу қанақа никоҳ бўлганини, собиқ аристон нима мақсадда унга ёлғондан уйланганини тўқиб солса, шўрлик Сенянинг аҳволи нима кечади?

Қариндошлар тилини тишлаб қолди. Сеня ҳам.

Ҳозир уларнинг ўғли виоленчел синфи бўйича консерваторияни тугатяпти. Совутқичлари ҳали ҳам ўша-ўша. Рост, чангютарни янгилашга тўғри келди. Аввалгиси синиб қолди. Қариндош-уруғлар эса аламдан ва бошқа нохушликлардан қайғура-қайғура эсон-омон ўлиб кетишди ва шу билан улар бирга турган хона эру хотинга қолди. Сеня ҳали ҳам ҳаёт.

Энди Мишага келайлик. Унинг бошидан кечган воқеалар бутунлай бўлакча. Унинг маҳрига тушган келин жуда камсуқум, тортинчоқ, босиқ экан. Ёши ўн еттида. Тузуккина яҳудий оиласидан чиққан. Оила шу даражада тузукки, Мишага насяга ишонишган ва қўлларида бир тийинни кўрмай туриб, никоҳни

рўйхатдан ўтказишга қўнишган. Миша ўн минг сўмнинг ҳаммаси Москвада тахт турипти деган. Бу ярим ёлғон, ярим чин эди. Москвада Мишанинг онасининг ёстуғи тагида етти минг сўм яшириб қўйилганди, қолган уч мингни топиш керак эди.

Улар Вильнюсда уйланишди ва табиийки, икки дақиқа ҳам бирга бўлишгани йўқ. Ота билан она қизини Мишадан, энг хатарли жазмандан қўриқлагандай эҳтиёт қилишди. Миша эса сохта хотинини бошига урармиди? Миша уларнинг уйида тунаб юрди. Унга ўчоқ бошида полга имкони борича келиндан узоқроқ жойга ўрин тўшаб беришар эдилар. Ҳар эҳтимолга қарши қизнинг отаси Мишанинг ёнида ётар ва тунни билан унинг қўлидан маҳкам тутганича тонггача қўйиб юбормасди.

Бу тadbирларнинг ҳеч қайсиси фойда бермади.

Пулни олиб келиш учун Москвага бориш зарур эди. Миша қочиб кетмаслиги учун қизнинг ота-онаси келинни бирга жўнатишдан тузукроқ чора топа олмадилар. Баҳонада, деб ўйлашди улар, қизимиз Москвани кўриб келади, музейларга боради, Большой театрга тушади. Хорижга кетганларидан кейин яна қачон Москвага келиб-кетиш имконияти бўлади-ю? Унда бу ишлар учун аллақанча доллар ҳам сарфлаш керак бўлади.

Поезда Вильнюс билан Москванинг ўртасида хайрлашув зиёфатида жиндай ичиб ширакайф бўлиб олган Миша бир дақиқа ҳушини йўқотиб, ҳамроҳининг бокиралигига тегиб қўйди. Тузук оиладан чиққан яхудий қизга эса ҳомиладор бўлиб қолиш учун шунинг ўзи етиб ортди. Ҳомиладор бўлганда ҳам чинакамига, шубҳага ўрин қолдирмайдиган тарзда.

Улар ҳали Польшадан кетмай туриб, келиннинг кўзи ёриди. Иккинчи бола Исроилда туғилди. Бу ерда улар бир йилдан ортиқ туришгани йўқ. Бу муддат Мишага ўзининг ёшлик хомхаёлларидан бутунлай халос бўлмоғи учун етибортди. У икки фарзандини ва собиқ сохта хотинини қўлтиқлаганича боши оққан томонга туёғини шиқиллатиб қолди.

Мен уни Америкада учратдим. Унинг уч қаватли уйи, ўзининг корхонаси бор экан.

Инглизчани шунақа қотирадики, Гарвард дорилфунунини тугатган дейсиз. Болалари бештага етипти. Кейинги учтаси Америкада туғилипти, яъни юз фоизлик янки. Ўз номзодларини АҚШ президентлигига қўйишса ҳам бўлаверади.

Рўзғорнинг ҳамма икир-чикири хотинининг зиммасида. Сирасини айтганда, барака топгур пишиққина, жуда уddaбурон экан. Уларнинг гуллаб-яшнаётган бизнеслари ҳам хотини важдан. Бундан ташқари, у жуда яхши она. Жуфти ҳалолликни ҳам ўрнига қўяди. Американинг нонини еб жуда очилиб кетган. Қарасанг, суқинг киради.

Қани, энди менга айтинг-чи, бундан ортиқ нима керак инсонга? Миша ҳар қанча ёлғинли муҳаббат билан севмасин, шунақа хотинни топа олармиди?

Ҳисоб-китоб билан уйланишнинг шунақаси ҳам бўлади.

Қани энди, бунақа омад ҳаётда сиз билан бизга ҳам кулиб боқса!

Мен уларникида меҳмон бўлганимда, Мишанинг хотинидан бир лаҳза ҳам кўзимни узганим йўқ ва жўрамга жуда-жуда ҳавасим келиб кетди. Менинг эътибор берганим аёлга ҳам ёқди, шекилли, хайрлаша туриб, мени тез-тез келиб туришга даъват этди. Миша эса ҳеч нарса демади. Ҳолбуки, мен унинг хотини билан эмас, ўзи билан дўст эдим. Рўзғорнинг бошлиғи хотини эди, нима иш қилиш кераклигини ҳам хотини белгиларди. Бир ўзи, ҳеч ким билан маслаҳатлашмай.

Мени қўлтиғимдан олиб, майсазор орқали автомобилга кузатар экан, орқамиздан келаётган Мишага қувлик билан ишора қилиб деди:

— Анави ўн мингни менга ўша тўламаганича, еб кетди. Ота-онам билан нима деб келишганини эсидан чиқариб қўйганга солди ўзини. Мен Вильнюсдан совутқичсиз, чангютарсиз чиқиб кетганман. Аммо ўз хотинининг ҳақини еб кетган эрим ёнимда эди.

Лекин, қасамлар бўлсинки, бу гапни ҳали Москвада эканлигидаёқ баъзи бир америкача сифатларга эга эканини намойиш қила олган эридан ифтихор қилиб туриб гапирди.

*Атлантик океани устида.
Баландлик — 30600 фут.*

Ҳар нима деганингизда ҳам, ҳар бир ишда малака керак экан. Мен ҳунарда юксак маҳорат тарафдориман, ҳар қанақа чала муллаларни кўргани кўзим йўқ. Мана, мен, айтайлик, сартарошман. Ҳар қандай каллани, албатта, расво қилса бўлади. Қайчини бир-икки шиқиллатасан, тамом-вассалом. Ўриндиқ бўшайди. Ким навбатда? Мен ҳеч қачон бунақа паст кетган эмасман. Шунинг учун мен қаерда ишламай, одамлар билишарди: Аркадий Рубинчик — устаси фаранг, қўли олтин, бармоқлари кумуш. Сирасини айтганда, ҳунардаги маҳорат дегани, аслида, шу-да!

Аммо сиз беваликни ҳунар қилиб олган аёлни кўрганмисиз? Ёки етимликни касб қилиб олганни-чи? Ёки, яна ҳам тузукроғи, очликни касб қилиб олган одамни биласизми?

Мен Москвадан жўнаб кетганимга қадар, номус-оримни ўртага қўйиб қасам ичаманки, бунақа гапларни эшитган эмасдим ва ҳатто бунақа бўлиши мумкинлигини етти ухлаб, тушимда ҳам кўрмагандим. Аммо ўзимнинг жонажон яҳудий халқимнинг қоқ бағрига тушиб қолганимдан кейин тушундимки, ҳаётда ҳамма нарса бўлиши мумкин экан. Ахир, яҳудий халқи ҳар томонлама истеъдодли халқ. Бу ҳақиқат ҳатто яҳудийларни ёмон кўрадиганларга ҳам маълум. Шундоқ бўлгандан кейин ҳеч нарсага ҳайрон қолиш керак эмас-да!

Бир кекса ўрис доктори бор эди — дипломини подшо вақтида олган. Ўша билан икковимиз Москва ёнидаги бир болалар боғчасининг санитария аҳволини текширган эдик. Қарасак, болаларнинг саксон фоизи битлаб кетган экан. Шу одам айтган эди:

— Ҳаёт хаёлотдан бойроқ!

Лекин тан олмоғим керакки, Россияда ҳам бу борада баъзи бир мисолларга эгамиз. Эсингизда борми, оналикни ҳунар қилиб олган аёллар бўлгучи эди. Унинг фарзандлари фронтда қаҳрамонларча ҳалок бўлган. Она эса бу ҳодисадан даромад манбаи ясаб олган. Қурултойма қурултой юради. Мукофотлар олади. Совға-саломлар олади. Шу йўл билан ўлгунича етадиганини ғамлаб олади.

Яҳудий биродарларимиз ўртасида бунақа устаси фаранглик кам даромад келтирмайдиган, лекин янада ўзига хосроқ шаклда намоён бўлди.

Беваликни касб қилиб олган аёл нима дегани? Энг жўн жавоб бундай — бу шунақа аёлки, у ўзининг бевалигини даромад келтирадиган манбага айлантириб олган. Марҳум эри ҳаётлигида қанақа даромад билан уни сийлаган бўлса, ҳозиргиси ўшандан ортиқ бўлса ортиқки, зинҳор кам эмас.

Ҳар қанча тушунтиргандан кўра, битта мисол келтирган афзал.

Айтайлик, Россияда бир яҳудий артисти бўлар эди. Истеъдодли одам. Юз эллик фоиз коммунист. Сталинни ялаб, жунини тескари қилиб юборган. Сиртдан, албатта. Анчагина узоқдан туриб. Негаки, Сталин яҳудийларни ёқтирмас эди, уларни гавдасининг баъзи қисмларига яқин йўлатмас эди. Лекин бунақалардан бошқа ишларда фойдаланарди. Ҳазар қилмасди. Ўзининг яҳудийларига қарши қайраб соларди.

Бенуқсон яҳудий тилида бу артист радио орқали ва сахнада туриб, яҳудийларга тааллуқли ҳамма нарсани қораларди. Яҳудий динини таҳқирлар эди, яҳудийларнинг ўтмишини масҳара қиларди. Уни эшитган антисемитлар роса маза қиларди. Исроил давлати барпо бўлгандан кейин эса, у бутунлай занжирдан бўшалиб кетди. Янги пайдо бўлган давлатнинг устига ағдармаган мағзаваси қолмади. У қадимги иврит тилини шунақа таҳқирладикки, қўяберасиз. Уни халқ тили деб тан олишдан қатъиян бош торгди.

Буларнинг бари Сталиннинг жонига тегмагунча давом этди. У яҳудий маданиятини таги билан қурита бошлаганда, бир йўла бу артистни ҳам асфаласофилнга жўнатди. Кераги бўлмай қолди-да! Бевасини эса Сибирга бадарга қилди.

Ҳозир бу аёл Исроилда яшайди. Ҳа, ўша эри Сталиннинг шоввозлари томонидан гумдон қилингунига қадар офиз кўпиртириб қоралаган, буралаб сўккан мамлакатда. Ҳа энди, шундоқ бўлгандан кейин қорангни ўчириб, пусиб ўтирда, ўтирган жойингда. Ҳеч ким сенга даҳл қилмаганига хурсанд бўлсанг-чи!

Сенга дахл қилиш бир ёқда турсин, бошқа яҳудийлар билан баравар кўришяпти, ҳаммага берилётган нархлардан сен ҳам қуруқ қолаётганинг йўқ!

Э, қасда дейсиз! Анойингиз йўқ. Бу бева ойимча марҳум эридан сифинадиган маъбуд ясаб олди, дунёдаги ҳамма яҳудийларни ўзи билан бирга унинг руҳига тиловат қилишга мажбур қилди. Худди ялмоғиз кампир супургида учгандек, бизнинг бева самолётда учиб, эрининг номидан ўлпон йиғади. Унинг тўғрисида китоблар ёзади, мақолалар эълон қилади, яҳудийларни эрининг шонли ҳаётининг ҳамма саналарини нишонлашга мажбур қилади, матбуот конференциялари уюштиради, эрининг сувратларини кўпайтириб, уларни беҳисоб миқдорда сотади.

Яҳудийлар ундан қутилиш ҳақини тўлашади. Бу орада гап нима тўғрисида кетаётганини унутиб ҳам юборишади. Олғир беванинг тазйиқи остида марҳумни турли-туман иззат-икромга муносиб миллий қаҳрамон сифатида қабул қила бошлайдилар.

Энди, етимликни касб қилиб олганни кўрайлик.

Етимча шўрлик эликларни уриб қўйган. Унинг отаси бир вақтлар ГПУда катта бошлиқ бўлган. Энди, десангиз, отаси Кацнельсон деган фамилиясини Орлов деб ўзгартириб олганлар тоифасидан. Қийноқ билан қилинган сўроқларга раҳбарлик қилган. Шўро ҳокимиятига хайрхоҳ эмас деб гумон қилинган аристонларни қийнаб майиб қилган, бунинг устига уларни ўз қўли билан отиб ташлашни яхши кўрган.

Чакки эмас-а? Нима дейиш мумкин бунақа ота тўғрисида? Авлод-аждоди ҳар қанча мақтанса ярашади. Аммо унинг бир заиф жойи бор эдики, шу сифати бутун жаҳон яҳудийларининг назарида унга алоҳида жозиба бахш этарди. У ҳаммадан кўра яҳудий миллатига мансуб маъбусларни бир ёғлиқ қилишни яхши кўрарди. Ўзининг ҳолислигини кўрсатиш учун ўзида ҳеч қандай иккиланишлар-у, раҳмдилликлар йўқлигини намойиш қилиш учун.

Аввалига у този итдай бадавлат яҳудийларни тузоққа илинтиришга ҳаракат қилди. Улар эксплуататор бўлганлари учун ва нима учундир ишчи-деҳқон ҳокимиятини унчалик яхши кўрмагани учун ҳаммасини шафқатсизлик билан отиб ташларди.

Кейинчалик эса большевиклар партиясига кирган, лекин носамимийликда ва иккиюзламаликда гумон қилинган қашшоқроқ яҳудийларнинг суяқларини мажақлади. Уларни ҳам оғирлигини тўққиз грамм кўрғошинга орттириб, нариги дунёга равона қилар эди.

Кейин яҳудийларни халқ душмани сифатида — инглиз, япон, поляк, қўйингчи, истаган мамлакатингизнинг жосуси сифатида отди. Ўзи эса борган сари машхувроқ ва даҳшатлироқ бўла борди. Бувилар гап қулоғига кирмайдиган невараларини ўшанинг отини айтиб кўрқитадиган бўлиб қолишди.

Кейин эса...

Кейин Сталин уни ҳам отиб ташлади. Бошқаларни отгандек. Отиб бўлиб, уни халқ душмани деб эълон қилди. Инглиз, япон, поляк ва яна алланимабало мамлакатларнинг жосуси деди. Яна буларнинг ёнига алланечук янги бир сифатни ҳам қўшиб қўйди — яҳудий буржуа миллатчиси деган.

Ана шундан кейин жаҳон яҳудийлари етимликни касб қилиб олган устаси фарангга эга бўлишди. Унинг отаси яҳудийлар иши учун бошини тиккан одам эди. Етимча отасининг номини айтиб, ҳаммани оёққа турғизади, талаб қилади, тиланчилик қилади. Одамлар эса ҳаддан ташқари андишалик-да — бу етимчани танобини тортиб, бурнини керакли жойга ишқаб қўймайди. Тиланса, беришади. Шу билан қутилишади.

Мен Қуддуси шарифда у билан бир вақтда уй олиш шарафига муяссар бўлган эдим. Агар шуни “шараф” деб аташ мумкин бўлса. Ўзим кўрганман, ҳаммага отасини пеш қилиб, Исроил қонунларида кўзда тутилганига қараганда бир хона ортиқроқ талаб қилганини ўз кўзим билан кўрганман. Чунки у ҳамма қатори эмас. Чунки унинг отаси — яҳудийлар тарихидаги энг йирик шахс.

Қизиги шундаки, талаб қилган нарсасининг ҳаммасига эришди.

Сабабки, у етимликни касб қилиб олган.

Бошқа устаси фаранглар ҳам бор. Уларнинг кўлами кичикроқ. Ростини айтиб қўяқолай — улар менга анча маъқул.

Сўнги йилларда яҳудийлар очлик эълон қилиб, норозилик билдиришни расм қилишди. Норозилик билдиришга баҳоналар тўлиб-тошиб ётибди. Шунинг учун бизнинг адолатли ишимиз деб халойиқнинг кўз ўнгида оч ўтиришга кўнадиган анча-мунча одам керак.

Шу тарзда очликни касб қилиб олган одамлар тоифаси майдонга келди.

Мен шунақалардан биттасини танир эдим. У битта Сион маҳбусига, яъни яҳудийлар иши бўйича қамалиб, муддатини Сибирда ўтказган яҳудий йигитга амакими, тоғами бўларди.

Бу амакими — тоғага бировнинг пулига жаҳон бўйлаб сайр қилиб юриш жуда маъқул тушиб қолди. Ўзининг дўмбоққина башарасини газета саҳифаларида кўриб туриш ҳам манзур бўлди. Бунинг учун атиги бир-икки кун яҳудий жамоаларининг мадад берувчи оқ-воҳлари остида оч ўтирилса кифоя эди.

Истаган вайдан у очлик эълон қилаверар эди. Кейин бўлса очлик эълон қилишнинг сабаби билан ўзи қизиқмас ҳам эди. Керак бўлгандан кейин, очлик эълон қилаверамиз-да! Шунга мувофиқ норозилик ҳам билдирамыз. Нима учун ёки нимага қарши эканини бошлиқлар билишади.

Шундай қилиб, у очлик эълон қилишни касб қилиб олди ва ҳар бир косиб каби бу ишда ўзининг сирларига эга эди. Масалан, аллақандай одамни тўқ тутадиган пасталарни излаб топди ва ёрилиб кетган лабларини артаётгандай бўлиб, улардан енг ичида аста танаввул қилиб ўтирарди. Бу ишда шунақа чап-даст бўлиб кетдики, тўқ тутадиган шу паста ёрдамида қоринни тарвуздаккина қаппайтириб ҳам олди. Авваллари ҳатто санаторийда дам олганида ҳам қорни бунақа қаппаймас эди.

Аmmo ана шу енгига яшириб юрадиган пастаси панд берди, унинг очликни касб қилиб олган мутахассис сифатидаги халқаро обрўйини чилпарчин қилди. Унинг сохтакорлигини бирор одам сезиб қолди ёхуд у паста солинган идишни ҳамманинг кўз ўнгида тушириб юборди-ю, уни жиноят устида ушлаб олишди деб ўйлайсизми? Йўқ, шунақа деб ўйласангиз, бекор қиласиз. Устаси фаранглар бунақа арзимас баҳоналар вайдан қўлга тушмайди. Ахир, у устаси фаранг эди-да! Тажрибаси ҳам жуда катта эди.

Тўқ тутувчи паста унга сира қутилмаган томондан панд берди. Бу паста қоринни ўстиришдан ташқари, яна нима десак экан-а — оловга ёғ қуйгандай бўлди. Амаки аллақачон мункиллаб қола бошлаган эди — ҳалиги паста шу одамда эркаклик қувватини уйғотиб юборса бўладими? Қолбуки, бу қувват унда аллақачон сўниб қолган эди.

У Нью-Йоркда Бош Ассамблеянинг биноси олдида оч ўтирган экан. Лекин ёлғиз ўтирган эмас. Аллақандай яҳудий ойимча билан бирга оч ўтирган экан. Нимадир бўлиб, совет ҳокимияти унинг эрига вақтида виза бермаган экан. У очликни касб қилиб олган устаси фаранг эди, аёл эса бор-йўғи ҳаваскор эди. Шу ҳамма ишнинг белига тепти.

Очлик оқибатида одам толиқади, кучдан қолади деб ҳисобланади. Шунинг учун Нью-Йорк яҳудийлари икковларини иккита йиғма кроватга ёнма-ён ётқизиш қўйишипти. Теграларига норозилик сўзлари ёзилган ҳар хил шиорлар ва газабли чақириқлар битилган плакатларни гир айлантириб ўрнатиб қўйишипти.

Кундуз кунни ҳамма иш ўз маромида боришти. Мухбирлар чиқиллатиб суваратга олипти, телевидениенинг асбоблари узлуксиз ишлапти, америкалик яҳудий аёллар ўтган-кетганлардан хитобномалар остига имзолар йиғишипти, амаки эса сабогини ёддан айтиб бераётган шоғирддай журналистларнинг саволларига ўзи учун ҳам, ёнидаги аёл учун ҳам жавоб бериб турипти.

Иш тунда расво бўлипти.

Нью-Йоркнинг юдузли осмони остида уларнинг иккови ўзларининг йиғма кроватлари устида ёлғиз қолишипти. Бир томондан Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг осмонўпар биноси уларнинг устига соя ташлаб турган эмиш. Ҳатто полициячилар ҳам навбатчилигини тугатиб, уларнинг икковини бемалол оч қолишсин деб ёлғиз қолдириб кетишипти.

Ярим кечада осмонўпар бино олдидаги майсазорда ўсган қоқигулнинг ҳиди маст қилганми ёки Ист-Ривер томонидан эсган дарё шабадаси бошни айлантириб қўйганми, нима бўлганда ҳам амакининг эркаклиги кўзиб кетган-ку! Чидаб бўлмас даражада.

Жанжал катта бўлди. Очлик забастовкасини йиғиштиришга тўғри келди. Фақат яҳудийлар ташкилотларининг ялиниб-ёлборишларигина очликни касб қилиб олган устаси фарангни турмадан сақлаб қолди. Яна ким билади дейсиз — эҳтимол электр стулидан сақлаб қолган бўлса ҳам ажаб эмас.

Изоҳ тариқасида шуни айтишим мумкинки, бу оймчанинг эрини шўро ҳукумати дарҳол Исроилга жўнатиб юборди — аёлга яна бирор марта очлик эълон қилишга тўғри келса, иффати заҳа емасин дейишди, шекилли.

Амакини очлик эълон қилувчилар сафидан ўчиришди. Энди у сиёсатдан ташқарида оддий бир одамдай ҳаёт кечирмоқда. Ҳатто анча озиб, аввалги тошига қайтди.

Устаси фаранглар ҳақидаги гапни тугатиш учун сизга яна бир фаройиб кимса тўғрисида ҳикоя қилиб бераман. У Қуддуси шарифда Йиғи девори олдида бўладиган ҳар қандай очликка қўшилаверар эди. Мутлақо ихтиёрий, бирон қўмига таклиф қилмаса ҳам. Қандай сабаб бўлмасин, барибир эди. Гоҳ яҳудийларнинг Исроилга кетишига рухсат бермаётган Шўро ҳукуматига қарши, гоҳ эса шўро яҳудийларига етарли даражада меҳмондўстлик кўрсатмаётган Исроил ҳукуматига қарши норозилик билдирарди. Ҳар гал очлик тайёрланаётганидан хабар топиб, Йиғи девори ёнида пайдо бўлиб қоларди.

Қўлида ҳамиша учта тилда — иврит, рус ва инглиз тилларида ёзилган битта плакат. Унинг матни тахминан бундай эди: “Ўз мақсадимга эришмагунимча оч ўтиравераман”.

У плакатини кўтариб бошқа очлик эълон қилганлар ёнига ўтирарди-да, забастовканинг охиригача ҳеч қаёққа кўзгалмасди. Бошқаларникига қараганда унинг плакатининг матни ўзгачароқ эди, шунинг учун телевидение ва газетга уни кўпроқ сувратга олишарди.

Бир куни навбатдаги очлик забастовкаси пайтида ўша томонга йўлим тушиб қолди. Мен табиатан ҳар нарсага қизиқувчан одамман. Шу боисдан ўзимни тутиб туrolмадим-да, ўша кимсадан “бу плакатинг билан нима демоқчисан?” — деб сўрадим.

Бу йигит менга нима деб жавоб берди денг?

— Йигирма килога озмагунимча оч ўтиравераман. Менинг мақсадим шунақа. Докторларнинг маслаҳати ёрдам бермади. Бу ишда эса самара аниқ. Жамоатчиликка ҳам фойдаси бор.

Асл йигит эди-да!

Ростини айтганда, мен бу йигитни ёқтириб қолдим, унинг ҳам ўзимга ўхшаган яҳудий эканидан фахр қила бошладим.

Ҳалолликни қаранг-а! Холислик дегани бўлса, шунча бўлади-да! Бирон оғиз сафсата, ортиқча гап сотиш йўғ-а!

Атлантик океани устида.

Баландлик 30600 фут.

Очигини айтиб қўя қолай — биз мажлисда эмасмиз, гапимизни ҳеч ким эшитмаётгани йўқ. Ҳатто унга ҳеч ким қизиқаётгани ҳам йўқ. Шунинг учун қинғирлик қилмай қўя қолайлик. Мен ҳавойи гапларга учадиган одам эмасман. Курашчи ҳам эмасман. Агар сиз мендан илтимос қилиб, кўпчиликнинг манфати йўлида ё порлоқ келажак учун ёхуд бутун дунёда тинчлик учун жонингни бер десангиз, сизга берадиган жавобим шундай бўлади: “Тошингизни теринг, аҳмофингиз йўқ. Бошқа биронга каллаварамни топинг”. Истамайман, қўйинг бунақа гапни. Ўз ажалим билан ўз уйимда, ўз кроватимда ўлайин.

“У жанговар постида ҳалок бўлди...” деганга ўхшаш чиройли сўзлар билан бошланадиган ҳар қандай таъзияномадан кўра оддийроқ, жўнроқ бир гапни афзал кўрардим. Масалан, мана бунга ўхшаган: “Бемаъни тасодиф қаторларимиздан юлиб олган...” Ёки: “Бизнинг унутилмас... тинчгина оламдан кўз юмди”.

Жилла бўлмаса, бунақаси ҳам бўлаверади: “Маиший хизмат кўрсатиш комбинатига қарашли сартарошхона жамоаси чуқур таъзия билан маълум қиладики...”

Менинг қабрим устида қуроллардан бир йўла ўқ узиб, салют бериб мен билан видолашувларини истамайман. Ўлганимдан кейин қабримни ҳеч ким зиёрат қилмай қўя қолсин. Керак эмас! Худо ҳаққи! Қўйинг, мен қабримга чуқурроқ кўмилиб олай — бу телба дунё қандай қилиб ақлдан озаётганини кўрмай ҳам, куймай ҳам. Мен, ниҳоят, нафасимни ростлаб олмоқчиман. Жиндай ҳордиқ олай, тинчий. Майли, танимни қуртлар кемирсин — ахир, улар ҳамма жонзотлар каби бирон нарса егиси келади. Ишқилиб, улар антисемит бўлмаса, менинг яҳудий эканимдан ҳазар қилмаса бўлгани.

Агар марҳумнинг сўнгги хоҳиши бирон одамни қизиқтирса, ўлимимдан кейин яна битта истигим бор эди: номаълум безорилар қабримни таҳқирлашмасин. Кейинги пайтларда бунақа воқеалар кўп содир бўляпти. Кейин шаҳар кенгаши қабрим устидаги тошни болалар боғчасига пойдевор қилиш учун олиб кетмасин.

Хоки туробим иззат-икромда бўлса дейман, марҳум ҳаётлигида иззат-икромга ҳам, ғамхўрлигу меҳрга ҳам тўйган эмас.

Шундай қилиб, мен идиалист ҳам эмасман, қаҳрамон ҳам. Марҳамат қилиб, қандай бўлсам, шундайлигимча қабул қилинг. Шу бўйим билан қаҳрамон бўлман десам ҳамма кулмайдими? Қўкрагинг билан лоақал амбразурани ҳам тўсолмайсан, чунки бўйинг етмайди. Бўйи меникига ўхшаган аёлларни хипча дейишди. Эркакларни бўлса... Келинг, қўяйлик шу гапларни...

Урушда бўйим туфайли роса таъзимимни еганман. Сафда ҳаммавақт энг охириги қаторда юрардим. Зобитлар тайёрловчи Қўрғон пиёдалар ўқув юртида бўйи меникидан пастроқ курсант йўқ эди. Шимимнинг этаги ҳаммиша ерда судралиб юрарди, унга ўралашиб, неча марта йиқилганман-у... Армияда кийим-кечак бир қолипда бўларди. Бўйига мослаб тикишмасди.

Ўқув юртида ватанпарварлик мавзуларида ҳаваскорлик спектакллари қўйишиб турар эдилар. Бир пьесада воқеа давомида ўн уч ёшлардаги бир ўсмир қатнашмоғи керак эди. Мен шу боланинг ролида чиқар эдим. Менинг отамни эса мenden икки ойлик ёш, лекин энига ҳам, бўйига ҳам мenden икки баравар катта бўлган Иван Фоянков деган курсант ўйнарди. Аллақачонлар менинг соқолимга тиф теккан. Ванянинг соқол-мўйловига эса эндигина ниш ура бошлаган.

Бу пьесада жуда таъсирли саҳна бор — мен отамни — Ваня Фоянковни фронтга кузатаман. У мени осонгина кўтариб, елкасига ўтқазиб олади-да, саҳна бўйлаб югуради, мен бўлсам ингичка овозда чийиллайман:

— Отажон, немисни ўлдири! Гитлерни тириклай тутиб ол. Биз уни қафасга солиб қўямиз.

Отажоним, яъни Ваня Фоянков йўғон овозда жавоб беради:

— Бажарамиз, ўғлим! Фашистларни талқон қилиб эзиб ташлаймиз!

Гапнинг зўрлигига қойилмисиз? Уруш даврининг Шекспири дейсиз!

Одамлар завқдан кўзда ёш билан чапак чалишарди, чунки талабчан эмас эдилар. Улар нимани ҳам кўришипти? Томошабинлар ўзимизнинг курсантлар-у, уларнинг теварагидаги эркин ёлланган қизлар эди.

Ваня Фоянковга бафуржароқ тўхтаб ўтай. Албатта, у тафаккур бобида даҳо эмас эди. Қаёқда дейсиз? У учига чиққан тўнка эди. Ҳамма фанлардан — умум таълимийларидан ҳам, ҳарбий дарслардан ҳам жуда ёмон ўқирди. Гоҳ шаҳарнинг рақс майдончасида муштлашгани учун, гоҳ билим юртига яшириб спиртли ичимлик олиб келгани учун ҳафталаб қамоқдан боши чиқмас эди. Унга ҳатто кичик лейтенант унвонини бермаймиз деб туриб олишди. Лекин имтиҳонда “отажоним”га ўзим ёрдам бериб юбордим. Иккита иншо ёздим. Биттасини Ваня учун ёздим. Алдовимиз ошкор бўлиб қолмасин деб, унинг илтимоси билан тўртта грамматик хато ҳам қилдим. Ваня кичик лейтенант унвонини олди ва биринчилар қатори фронтга жўнади.

Лекин фронтда у роса иш кўрсатиб, Қаҳрамоннинг Олтин Юлдузини қўлга киритди. Ҳозир Ваня ким эканини биласизми? Яъни Иван Александрович? Генерал-лейтенант.

Биз у билан учрашган эдик — нима дерди бунни? Ҳа, жанговар дўстлар учрашуви! Орадан анча йил ўтгач. Яқинда. Россиядан кетишимдан бир оз олдин. Сиз ҳозир кула-кула ичагингиз узилади.

Шу пайтга қадар биз бир-биримиз билан учрашганимиз йўқ эди. Ростини айтганда, бир-биримизни унча излаган ҳам эмасмиз. Нега десангиз, сартарош Аркаша Рубинчик қаяқда-ю, генерал-лейтенант Иван Александрович Фояков қаяқда?

Аммо бунни қарангки, келиб-келиб, генерал айни бизнинг меҳмонхонамизда тўхтаса бўладими, меҳмонхонага жойлашиши билан соч-соқолини олдиригани бизнинг сартарошхонамизга тушипти. Тасодифни қарангки, айни мен ишлаётган сменага тўғри келипти. Яна генерал сартарошхонага кириб, бирон бошқа сартарошга эмас, тўғри менинг ўриндигимга ўтирди.

Орадан ўттиз йил ўтган. Мен ўзгариб кетганман. У ҳам ўзгарган. Мана, ўриндигимда семиз генерал ўтирипти. Ҳаммаёғи зарҳал тақинчоқларга тўлиб кетган. Башараси ашаддий пиёнистаники сингари кўпчиб, бўғриқиб кетган. Мен юзлаб бунақа генералларнинг соқолини олганман. Ҳаммасининг башараси бир хил. Гўё ҳаммаси бир онадан туғилган-у, ҳаммасининг кўкрагига бир хил тақинчоқлар тақиб қўйилган.

Мен бўлсам, гарчи бу йиллар мобайнида бўйим ўсмаган бўлса-да, устимда оқ халат, бошимда жароҳатдан чандиқ — бир замонлар Қўрғондаги пиёдалар ўқув юртида саф тортиб юрилганда унинг орқасида судралиб юрган курсантга ўхшамайман.

Унинг бўғриққан лунжларига совун сурдим, бир қўлга устарани олдим, икки бармоғим билан қизил бурнининг учидан ушлаб, юқорига тортган ҳам эдимки, худди романларда тасвирланадигандек, нигоҳларимиз учрашди.

— Аркаша! — деган ҳайқирим, ундовми овози эшитилди. Кейин унинг лабларидаги совун кўпиги пуфаклана бошлади.

— Ваня, — дедим мен зўра. Қўлимдаги устара ерга тушиб кетди. Кўзларимдан ёш тирқиради. Мен ҳаваскорлик спектаклида отасини фронтга кузатаётган болакайдек хўнграб йиғлаб юбордим.

— Аркаша! Дўстим! — генерал бўйнидаги чойшабни юлқиб олиб ташлади-да, юзидаги совунни артмай, ўриндиқдан сакраб турди, мени бағрига босиб, сартарошхонада у ёқ-бу ёққа судрай бошлади. Айиқдай кучи бор денг. Бошимни кўкрагига маҳкам қапиштириб олган. Пешонам билан бурним унинг орден-медалларига тегиб, тирналиблар кетди.

— Йиғиштир ишингни! — деб буйруқ берди генерал. — Ёп дўконингни!

Шундай деб, сартарошхонада бор одамнинг ҳаммасини — шогирдларни ҳам, усталарни ҳам, миқозларни ҳам ялписига ресторанга судради. Жанговар дўстларнинг учрашувини нишонламоқ учун. Ресторанга элликталар чамаси одам кирди — уларнинг ярми бутунлай бегона одамлар эди — улар йўл-йўлакай қўшилиб олибди.

Роса битимиз тўкилди-да ўшанда! Рестораннинг ҳам чангини чиқариб юбордик. Қандиллар зириллаб кетди.

Генерал мени мақтаб нутқ ирод қилди. Мен бўлсам тўй боладай керилиб ўтирибман. Унинг медалларидан афти-башарам қон. Маникюрчимиз Зина қоғоз салфеткалар билан қонимни артиб турибди.

— Бир марта ҳаётимни сақлаб қолган у, — деди генерал Фояков кўзда ёшлари билан. Унинг ҳисобидан еб-ичаётган ҳамма текинхўрлар “гув” этиб кетди.

— Аркадий Рубинчик фронтда генералнинг ҳаётини сақлаб қолган экан! Эшитдингларми? Ўзимизнинг одам экан! Жанговар рус дўстлиги учун! Бизнинг шавкатли жангчилар учун!

Ваня, албатта, мен унга ёзиб берган тўртта хатоли иншони назарда тутган эди. Ўшанда мен, чиндан ҳам бўлғуси қаҳрамонни имтиҳонда асраб қолгандим.

Аммо тетраמידгаки хушомадгўйлар жанговар жасоратларга муштоқ эдилар. Лекин улар коньяк билан овқатдан бошқа ўша куни текин томошага ҳам роса тўйишди. Ахир, бунақа унутилмас воқеа ҳар куни рўй беравермайди.

Ярим кечада, Москванинг қоқ марказида Кремлнинг шундоққина биқинида ажнабийлар ва чақимчилар билан тўлиб-тошган Горький кўчаси бўйлаб,

йўловчиларни туртиб, автомобилларни тўхтатиб, кўкрагида ҳамма нишонлар билан, елкасида қонга ботган пакана яҳудийни кўтарганича кетиб борар ва сўйилаётган молдек бўкиради.

— Бажарамиз, ўғлим! Фашистларни талқон қилиб янчиб ташлаймиз.

Мен кўп ичмайман, ақлимни йўқотиб қўйганим йўқ. Шунинг учун генералнинг елкасидан туриб жанговар дўстлигимиз ҳурмати, овозимни кўтармасликка тиришиб, луқма ташлаб турибман:

— Дадажон, немисни ўлдир! Гитлерни эса тириклай тутиб келтир. Уни қафасга қамаб қўямиз!

Бир гувоҳ кейинчалик милицияда айтдики, мен “халқимга руҳсат бер” деб қичқирган эмишманми, тарихий ватан тўғрисида яна бошқа хитоблар айтибманми? Аммо генерал унвонини иззат қилганлари сабабли, бу гапларни қоғозга туширишмабди. Бизни жиндай койиган бўлиб, жўнатиб юборишипти, яъни меҳмонхонага олиб бориб қўйишипти. Биз бир-биримизнинг кучогимизда роппароса бир кеча-кундуз ухлабмиз. Мен зўр-базўр омон қолибман, чунки генерал айқиқиқандай баҳайбат гавдаси билан мени мушук боладай эзиб қўйишига сал қолибди.

Мен бўйим пастлигидан хафа эмасман. Айтиш мумкин, паканалигим сабаб, ҳаётим омон қолган. Сиз, албатта, куласиз, лекин бу чин гап. Агар менинг пакана бўйим бўлмаганида, сиз билан биз ана шу ажойиб самолётда суҳбатлашиб ўтирмаган бўлардик ва мен ҳам сиздек сезгир, зукко одамнинг суҳбатини олиш лаззатига ноил бўлмаган бўлардим. Яширишга не ҳожат — бизнинг замонамизда гапингни бўлмай, эътибор билан эшитадиган, ҳикоянгнинг энг қизиқ жойида ўзининг бўлар-бўлмас ҳангомалари билан гапнинг белига тепмайдиган одам тақдирнинг тухфаси-ку!

Сизга маълумки, мен кўрган бор-йўқ дорилфунун зобитлар тайёрлайдиган пиёдалар ўқув юртининг қисқа курслари. Ўрта мактабу яна бир йиллик ҳарбий машқлар. Урушнинг иккинчи йилида чекинишимизнинг энг номаъқул кезларида менга кичик лейтенант унвонини беришди. Бир амаллаб болалар этигини топиб беришди ва мен пиёда взвод командири сифатида фронтга йўл олдим.

Қайси фронтга дейсизми? Бундан баттари бўлмайди. Волхов фронтга. Расво жойлар. Ботқоқ, ўрмон! Аскарлар талафоти бутун қизил армия бўйича энг юқори кўрсаткичга эга.

Тайинланган жойга етиб бордим. Старшина хандақлар ичидан мени взвод жойлашган ерга бошлади. Лекин взводга етиб бориш насиб қилмаган экан. Ўшанда кимга командирлик қилишим керак эди — ҳозиргача билмайман.

Биз чуқур хандақдан кетиб боряпмиз. Хандақ тагида тизза бўйи лойқа сув. У ер-бу ерда сувнинг тагидан ўқ солинадиган бўш қутилар чиқиб турипти. Биз сувга тушиб кетмасликка ҳаракат қилиб, қутилардан ҳатлаб ўтиб кетиб боряпмиз. Старшина энгашиб олган, мен бўлса бор бўйим билан. Хандақнинг чуқурлиги менга кифоя қилар экан.

Старшина бўлса йўл-йўлакай менга гап уқдириб кетяпти. Ўртоқ кичик лейтенант, дейди. Сиз хандақдан бошингизни чиқарманг, дейди. Бу ерда ҳар қадамда мерган бор эмиш.

Ҳеч кимга сир эмаски, яҳудийлар ҳар нарсдан маҳрум бўлса маҳрумдир-ку, лекин қизиқувчанлик бобида камчилиги йўқ. Старшина мерганни тилга олиши билан, мен дарҳол савол бердим:

— Қани мерган?

Шундоқ дедим-у, баланд бир қутининг устига чиқиб, теварак-атрофга аланладим. Бу менинг фронтда кўрсатган энг сўнгги ишим бўлди. Мерган қоқ пешонамдан мўлжалга олган экан. Ўқ ялаб ўтди. Лекин шунда ҳам қошимнинг устидаги суякнинг бир чеккасини учуриб кетди.

Ортиқ мен фронтга бормадим. Мени иккинчи гуруҳ ногиронлари қаторига қўшишади. Мана, кўриб турибсизки, эсон-омонман. Хўш, омон қолган бўлсам, бунинг сабабчиси ким? Албатта, пакана бўйим-да. Ва яна жиндай яҳудиёна қизиқувчанлигим. Аҳён-аҳёнда бу унчалик чакки нарса эмас.

*Атлантик океани устида.
Баландлик — 30000 фут.*

Тарихий ватаним билан узоқ кутишлардан кейин учрашганимдан сўнг мёнда қандай таассуротлар қолди? Энг дастлабки ва энг ўткир таассуротларим қанақа бўлди? Лозим кўрсангиз, эслашим мумкин. Ҳар не бўлганда ҳам, дастлабки таассуротларимиз унчалик эмас: ...Яхудийлар самолётни ярим тўлдириб ўтиришипти. Биз қўниш учун пастлай бошлаганимизда Тель-Авив манзараси намоён бўлди. Уни кўрган йўловчилар, кимдир ҳиқиллаб, кимдир ҳўнграб йиғлаб юборди. Менинг ҳам кўзимдан ёш тирқиради, юрагим тез-тез ура бошлаганини ҳис қилдим. Биз — ҳиссиётли, кўнгли бўш миллатмиз, нима ҳам қилаолардик? Бунинг устига янгидан эга бўлаётган Ватанимиздан умидларимиз катта эди.

... “Эл-Ал” Исроил авиакомпаниясига қарашли “Боинг” русумли замонавий самолётнинг нарвонидан орзиқиб кутилган тарихий ватан тупроғига қадам қўяётган ва шу ернинг ўзида оёқ остидаги бетондан тупук сачрамаган ва сигарета қолдиғи ташланмаган озодароқ жойни топиб, уни ётиб ўпаётган Инжил азиз-авлиёлари сиёқдаги оппоқ соқолли чоллар...

...Дикқинафас, ранги заҳил, мудроқ босган Исроил амалдорлари... Улар бизни бир отар кўйдек санаб, торгина қафасларга тиқишди. Россияда ҳам навбатдаги эшелонда аристонларни олиб келишда, уларни яна йўлга жўнатиш олдидан шунақа муваққат турмаларга қамаб туришади. Исроил амалдорлари соқчиларидан ҳам беш бадтар бадқовоқ эдилар. Шу туфайли дақиқа сайин одамнинг шашти қайта борарди. Баъзи бировлар эса аэропортдаёқ қайтиб учиб кетаётган самолётларга ҳасад билан қараб, хаёлан ўзини ўша самолётнинг йўловчиси ўрнида кўра бошлаганди.

Йўқ! Буларнинг ҳеч қайсиси хотирада қолгани йўқ. Исроилда мени ҳар нарсадан кўпроқ лол қолдирган нарсани эслашга уринсам, бу воқеалар юрагимни орзиқтирмайди. Менинг бир миждим бўлгувчи эди. Таниқли рассом. Мен унинг жингалак сочлари билан олишиб ётган пайтимда, у ўриндиққа ялпайиб ўтирганича, рамзларда нарсаларнинг моҳияти ифодаланишини гапириб, менга ақл ўргатишни яхши кўрар эди.

Шундай қилиб десангиз, мен ва яна ўзимга ўхшаган учта овсар Исроилга кетганимиздан кейин кўп ўтмай, арзимас бир воқеага рўпара келдик. Шу воқеанинг жуда катта рамзи маъноси бор деб ҳисоблайман.

Биз бу мамлакатга келиб, ўрнашиб улгурмасимиздан жуда-жуда денгизга боргимиз келиб кетди. Машинадан тушар-тушмас, югуриб бориб, ўзимни жонажон яхудий денгизимнинг бағрига отсам. Ахир, дунёда бунга тенг келадиган денгиз борми? Оғиздан чиқдим, тамом, вассалом, бажарилиши керак. Аллақайси гўрдан автомобил топдик-да, Ўрта ер денгизининг илиқ ва ёқимли тўлқинлари қайдасан, деб Яхудий тоғининг ён бағриларида қуйига қараб физиллаб йўл олдик.

Кайфиятимиз жуда юқори эди. Ўзимизни арш-аълода юргандек ҳис қиляпмиз. Йўл-йўлакай нимаики рўпара келса, ийиб кетганимиздан ҳаммасига қараб ишшайиб кўярдик. Оғзимиздан чиққан пушти сўлакай бутунлай даҳанларимизни қошлаб олганди.

Вой, қаранг, ана дарахт. Ўзимизнинг яхудий дарахти! Ўзимизнинг яхудий қўлларимиз билан экилган. Вой, ана асфальт! Ўзимизнинг яхудий асфальти! Вой, кўприк! Ўзимизнинг яхудий кўпригимиз! Вой, анови тоғ ёнбағридаги уйга қаранг! Ўзимизнинг яхудий тоғидаги яхудий уйимиз!

Биласизми, мен буларнинг бари унчалик кулгили эмас деб ҳисоблайман. Тўртта кап-катта одам яхудийлар — не дейсизки, — ўз қўллари билан барпо этган ҳар қандай арзимас нарсаларни кўриб ийиб кетаверса, бунинг учун икки минг йил меҳмонда яшаганимиз мобайнида антисиметизм бизда нечоғлик кемтиклик туйғусини тарбиялаган, уйимизни нақадар қусурлик деб ҳисоблашимизга ўргатган бўлмоғи керак. Биргина шунинг ўзини ўйласа, одам бу дунёдан чиқиб кетай дейди.

Майли, кўйинг, чалғимайлик. Негаки, шўро газеталарида ёзганларидек, миллатчилик оғуси билан заҳарланган тўртта аҳмоқ орқа-олдига қарамай, қум-тепалардан ошиб ўтиб, тўғри денгизга етиб борди. Ҳақиқатан ҳам денгиз жуда чиройли эди, ҳақиқатан ҳам жуда катта эди. Ҳатто уфқда кемаси ҳам бор эди.

Биз ёввойилардек сакрашиб, апил-тапил ечинишга уриниб, майка-ю тру-сикларимизга ўралашиб қолдик. Теварак-атрофимизда ҳеч ким йўқ эди. Биз бор-будимизни ечиб ташлаб, янгидан туғилгандек қип-яланғоч қолдик ва ўзимизнинг яхудий қумимиз устидан ирғишлаб, ўзимизнинг яхудий сувимизга шўнғидик.

Сув илиқ ва шўр эди. Гавдаларимиз сув ичида бешикдагидек чайқаларди.

— Дунёдаги энг илиқ сув!

— Энг шўр сув!

— Энг ёқимли сув!

Лаззатдан ҳайқириб, завқимиз ошганидан дақиқа сайин телбаланиб борардик. Лекин сувдан чиққанимизда ҳамма шоду-хуррамлигимиз бир пул бўлди. Биз бошимиздан оёғимизгача қоп-қора мойга беланган ёввойи занжиларга ўхшаб қолгандик. Ҳаммаёғимиздан димоғларни ёргудек нефть ҳиди анқирди. Хуллас калом, нажосатга шўнғиб тушгандек эдик.

Жонли манзара. Табиатдан олинган.

Рамзий маъноси бор, шунақа эмасми? Ана шунақа, хурсандликдан ҳиринг-ҳиринг кулиб, Исроил кучоғига ташландик-да, бу кучоқдан устимиздан бир челақ мағзава ағдарилгандек бўлиб чиқдик.

Хўш, бунга ким айбдор? Ҳеч ким? Биз бир нарсани кутган эдик, Исроил бутунлай бошқа нарса экан. Дунёдаги энг яхши мамлакат экан деб ҳам бўлмайди. Ҳа, энди бир ўртамиёна мамлакат экан. Иккала оёғи ҳам оқсоқ. Ҳатто боши ҳам лат еган.

Мен шундай тўхтамга келдим. Яхудийлар қувғинда бошқа халқлар орасида уларнинг, юмшоқ қилиб айтганда, ҳамиша нохуш муомалаларини кўриб яшаб юришганда, роса ҳаракат қилишган, худо сақласин, бадтар ёмон кўриниб қолмаслик учун, бошларига ғазаб тошлари ёғилмаслиги учун қолганлардан яхшироқ ишлашга, одоб-ахлоқ қоидаларига қаттиқ риоя қилишга интилишган. Ўзларининг давлатларини куриб, ўз уйларида ўзлари хўжайин бўлиб олганларидан сўнг эса бутунлай ўзларини кўйиб юборганлар. Айшингни суравер, биродар! Кимдан қўрқамиз? Ўз уйимиздамыз. Хижолатга ўрин йўқ!

Яхудийнинг исроилликка айланиши шундай бошланадики, у теварак-атрофидегилардан андиша қилмай кўяди. Бу мамлакатда саришта кийинган одамни учратиб қолсангиз, билингки, у — турист. Маҳаллий яхудий шунақа юриб-турадики, уни устидаги кийими билан ухлаб турган деб ўйлайсиз. Яна бунинг устига сочини тарашни ҳам унутган. Кўйлагининг остидан ич кийими чиқиб туради, ички иштони шимининг тепасидан кўриниб туради.

Нима учун андиша қилиши керак? Ахир, биз ўз уйимиздамыз. Бу ерда анти-симетлар йўқ.

Бутун бир мамлакат бир ялпи касалга чалинганга ўхшайди — ҳамма бурнини кавлайди. Кўрсаткич бармоғи билан. Бармоқнинг ҳаммаси тиқилади. Салкам томоғигача олиб боришади. Кўйиб берсангиз, миягача ҳам етказишлари мумкин.

Машина ҳайдаб кетаётган одам бўш қўлининг бармоғини бурнига тиқиб олади. Газета ўқиб ўтириб, бурнини кавлайди. Онаси боласи билан сайр қилиб юрар экан, она ҳам, бола ҳам бармоқларини бор бўйича бурнига тиқиб олган. Гўёки уларни оҳанрабо сўриб олгандай, ўз кўзим билан кўрмаганда сира ҳам ишонмаган бўлардим — ҳатто ошиқ-маъшуқлар ҳам фақат ўпишаётган пайтларидагина бармоқларини бурунларидан чиқаради. Сиз куласиз, менга эса алам қилади. Негаки, Исроилга келгунимга қадар бизнинг халқ дунёдаги энг маданий халқлардан бири, биз Китоб халқимиз, бош ҳарфда ёзиладиган халқимиз деб астойдил ишонардим. Энди бўлса, халқаро тажрибамга таяниб эътироф этмоғим керакки, биз лоақада дўстларимиз таърифлаганчалик ҳам эмас экан-миз. Китоб масаласига келсак, бизни чек китоби кўпроқ қизиқтирар экан.

Се ля ви шунақа экан. Французлар айтганидек. Собиқ мижозларимиздан биттаси ҳам шунақа дерди. Ҳозир у Исроил фуқароси. Авваллари у шўроларнинг атоқли юмористи эди. Ҳукумат қўйиб қўйганида баъзан сатирик даражасига ҳам кўтарилиб қоларди.

Нон карточка билан олинадиган очлик йилларида ҳам унинг сахнада чиқишлари залда соғлом шўро кулгусини уйғотар эди.

Исроилда ҳамма ёшпасига бармоғини бурнига тикиб юришини шу одам ўтқир сатирик нигоҳи билан пайқапти-да, кейин менга кўрсатди. Ҳажвчи-да! Бир қарашда кўради. Айтганча, у шу ҳодисадан фойдаланиб, тирикчилик учун учтўрт танга ишлаб олмоқчи бўлипти. У ерда ҳар хил рамзий нишонларга танлов бўлган экан. Ҳажвчимиз танловга Исроил давлати янги гербининг лойиҳасини юборипти. Нима экан денг, лойиҳа? Яҳудийларнинг букри бурни. Унга бир бармоқ кириб турипти. Ва, албатта, унинг теварагини мевалари тиллодан, апельсин дарахтининг навдаларидан тўқилган чамбарак ўраб олган.

У мукофот олгани йўқ, лекин бунинг ўрнига уни тегишли жойга чақиритиб, “мабодо КГБнинг одами эмасмисиз? Сохутдан қарзингизни қайтармай туриб, Исроилдан қочиб қолмоқчи эмасмисиз?” деб оталарча сўрашипти.

Россиядан келган ҳажвчининг Исроилга унча кераги бўлмабди. Бу ерда битта Эфраим Кишон дегани бор экан. Кичкина мамлакатга шунинг ўзи етиб ортар экан. Бизнинг ҳажвчимизга эса бошқа бир ёғлиққина иш беришипти. Дафн қилиш жамоасида. Бизда бу кўмиш бюроси деб аталади. Унчалик озода иш деб бўлмас-ов, ҳар ҳолда тошлоқ жойларда гўр қазишга тўғри келади. Баъзан динамит билан портлатишади ҳам. Лекин егани доим нони бор-да? Сарифёғ билан ейман деса. Ҳатто колбаса билан.

Янги лавозимга ўтгандан кейин у юмор туйғусидан маҳрум бўлиб қолгани йўқ. Дафн жамоасининг ишларини руҳоний одамлар юритишади, шунинг учун уни ишга қабул қилишаётганда анкета тўлдиришни буюришгани йўқ, балки чиндан ҳам яҳудий эканини тасдиқлаш учун иштонини туширишни буюришди. Лекин суннат қилинганининг нишонларини топиша олмади, шунинг учун шўрлик ҳажвчини ётқизиб, қадимги қонли маросимни амалга оширишди ва қариган чоғида қўлини ҳалоллаб қўйишди. Шундан кейин у икки ой мобайнида бўрондан кейин соҳилда юрган денгизчидай тарвақайлаб юрди.

Ёшлигида бу маросимдан бебаҳра қолган баъзи бир одамлар юраклари такапука бўлиб ундан сўрашарди:

— Буни наркоз бериб қилишдими?

Собиқ ҳажвчи мижжа қоқмай жавоб берарди:

— Йўқ. Микроскоп остида қилишади.

Сўнгги пайтларда унинг ҳазилларида касбининг нуқси сезила бошлади, яъни ҳазиллардан гўр ҳиди кела бошлади. Москвада Дворян уясида унинг бир ҳам-сояси бўлгучи эди. У ҳам боши айланиб Исроилга келиб қолган эди. Ҳажвчи унга маҳаллий одатларни тушунтирар экан, бундай дўстона маслаҳат беришти:

— Янги келганларнинг ҳаммаси фақат уч йил давомидагина имтиёзларга эга бўлади. Солиқ тўлашмайди, болалари мактабда бепул ўқийди. Ўзлари қазо қилса, жаҳон яҳудийлари ҳисобидан дафн этилади.

Исроилда ўз ҳисобидан дафн қилинадиган бўлса, жуда қимматга тушади. Шўрлик бева бор-йўғидан ажралиб, шипшийдам бўлиб қолиши мумкин.

— Шунинг учун, — деб тушунтирипти ҳажвчи, — ана шу дастлабки уч йил ичди улгуриб қолиш керак. Қонуний муддат тугашига лоақал бир кун қолганда ўлсанг ҳам бўлаверади. Шунинг ўзи кифоя. Ана унда шўрлик бева ношуд эрини “вақтида ўлишни ҳам билмаган номард” деб қарғаб юрмайди.

Булар ҳазил. Бордию жиддий гапирадиган бўлсам, орадан анча вақт ўтиб, кўп нохуш воқеалар унут бўлиб кетгандан сўнг Исроилни эсласам маъносиз тортиб кетаман. Кўнглим суст кета бошлайди. Нима учундир ўзимни айбдор ҳис қиламан, кўзларимга ёш қуйилиб келади.

Одатда одам хаста қариндошини, ношуд, қўшнилари ёқтирмайдиган, яккаю ёлғиз, ўзи учун ҳам дунёдаги энг яқин одамини шунақа эслайди.

Энди яна бир нарсани гапириб берай. Эшитинг. Шодлигимдан ўзимда йўқ, Исроилдан жуфтакни ростлаб кетаётган эдим. Кемага чиқиб бўлганман. У сўнгги

марта гудогини чалиб, йўлга тушди, Хайфа ҳам ортда қола бошлади. Жаҳон яҳудийларидан қарзингни тўлайсан деб ҳеч ким кетимдан қувгани ҳам йўқ. Мен юнон пароходининг палубасида ўтирибман. Исроил соҳили енгил туман ичида эригандай йўқ бўлиб борапти. Ўша соҳилда бошимдан кечган воқеалардан биттасигина хотирамда гавдаланади.

Мен Мевасерет Цион деган жойга меҳмонга келган эдим. Бу жой янги келган муҳожирлар учун бўлиб, Қуддуси шарифнинг яқинида яҳудий адирларида жойлашган эди. Дўстим мени дарадаги тик қоялар остига қурилган бекатда кутиб олди ва илон-билон асфальт йўлга бошлади. Биз ундан юриб бориб кўприк орқали катта йўлнинг нариги томониغا ўтиб олишимиз керак эди.

Катта йўлда машиналар чамандек қайнаб ётипти, аммо ҳали эрта бўлгани учунми кўприкнинг устида ва қишлоққа олиб борадиган йўлда ҳеч ким йўқ эди. Кейин узоқдан битта машина кўринди. У узун ва қимматбаҳо эди. “Кадиллак”. Машинанинг олдида эса кумушдек ярқираган мотоциклларда қора чарм куртка ва галифе шим кийган, бошларида оқ пластик шлемда иккита девқомат йигит олиб борарди.

— Бу Исроилнинг Президенти, — деди эҳтиром билан дўстим. — Шу ўртада, тоғда чорбоғи бор. Ҳар куни эрталаб соқчилар кўриғида у Қуддуси шарифга ўзининг қароргоҳига боради.

Биз йўлдан чиқиб, машина ва мотоциклларни ўтказиб юбориш учун тўхтадик. Баҳонада яҳудийлар давлатининг президентини яқинроқдан кўриб олдим. Авваллари мен унинг газеталарда босилган сувратларинигина кўрган эди. Назаримда у кичкинтойларга аталган эртақларда тасвирланадиган болалар докторига ўхшаб кетаркан.

Ялтираб турган мотоциклларни ва башанг автомобилнинг қора лакини кўрганимда мен собиқ зобит сифатида беихтиёр қўлларимни ёнимга тушириб қомагимни фоз қилдим ва ҳаяжоннинг зўрлигидан, вазиятнинг тантанаворлигидан паст овозда, лоақал шивирлаб бўлса-да, давлат мадҳини хиргойи қилгим келиб кетди.

Олдида мотоцикллари бор “Кадиллак” кўприкдан ўтди, биз эса уни пастда йўлнинг бурилиш жойида пойлаб тургандик. Шу муюлишдан кейин асфальт йўл пастга қиялаб кетади ва тўғри катта йўлга олиб боради. Мотоциклчилар ерга тегай-тегай деб қийшайиб, абжирлик билан бурилиб кетдилар. Лекин битта мотоцикл мувозанатини йўқотиб, асфальт йўл устида йиқилди-ю, “Кадиллак”нинг филдираклари тагига кириб кетай деди. Машина бир амаллаб тормоз бериб қолишга улгурди. Соқчининг бошидаги оқ шлеми қиядан пастга думалади. Соқчининг ўзи эса ерда ётганича, инқиллаб-синқиллаб, қора қўлқопли қўли билан шикаст еган елкасини уқаларди.

Қора “Кадиллак”нинг эшиги очилди. Ундан соч-соқоллари оқарган кекса яҳудий асфальт устига тушди. Унинг бошида моладан қолган эски шляпа ва алмисоқдан қолган пальто бор эди. У аста одимлаб йиқилган мотоциклчининг ёнига борди, инқиллаб бир тиззасига чўқди-да, ношуд соқчисининг бошини кўксига босди. Қоп-қора чарм курткага бурканган девқомат йигит унинг елкасига бошини қўйганича, ҳиқиллаб йиғлаб юборди. Президент бўлса, худди ўзининг невараси каби соқчининг кўнғироқ сочли бошини силай кетди. Буларнинг бари худди оврупо латифаларидагидек ғоятда бемаъни ва кулгили кўринарди, лекин гапимга ишонаверинг, мен бўлсам кулиб юбориш ўрнига, хўнграб юборишимга сал қолди. Сабабки, бунақа нарсани бошқа давлатларга ўхшамаган яҳудий давлатидагина кўришинг мумкин. Умримнинг энг охириги кунларига қадар мен бу манзарани унутмайман: елкаси шикастланган, йиғлаётган аска ва уни худди бобоси янглиғ юпатаётган давлат бошлиғи.

(Давоми келгуси сонда.)

Расул ҲАМЗАТОВ

ИШҚ ҚОНУНИ ИЛА ҲУКМ ЭТ

ШЕЪРЛАР

* * *
Сўз янграган, яралмай олам,
Шундай дерлар келтириб имон.
У қандай сўз: тавбаси, қасам?
У қандай сўз: ўтинчми, фармон?

Емирилиб бормоқда олам,
Демак, бир сўз керак бегумон.
Унда бўлсин тавба ва қасам,
Унда бўлсин ўтинч ва фармон!

* * *
Ҳатто беш дақиқа ёруғ дунёга
Қарашга фурсати қолган турмас тек,
Шошар, ерга сигмай сапчир самога,
Худди яна юз йил яшайдигандек.

Неча асрим, тоғлар йироқ-йироқда,
Шошқин одамларни кузатади тек.
Лекин улар ғамли, турар титроқда
Худди беш дақиқа умри қолгандек.

* * *
“Илк бор илон келган ёруғ дунёга”,
Бир ҳинд шундай деди ишончга тўлиб.
Тоғликлар ўйлашар боқиб самога,
Бургутлар яралган биринчи бўлиб.

Авалло одамзод келган дунёга,
Менинг фалсафам шу. Улардан кейин
Кўпи бургут бўлиб учган самога,
Қолгани илонга айланган секин.

ОНАНИНГ БЕМОР ЎҒЛИ ҚОШИДА АЙТАЁТГАН АЛЛАСИ

Тамаки исига тўлдир хонангни,
Хоҳласанг вино ич, хоҳласанг ароқ.
Майли, авайлама кекса онангни,
Фақат, болагинам, соғайгин тезроқ.

Майли узоқлардан қидир бахт, бойлик,
Хат ҳам ёзма эзиб онанг кўнглини.

*Русчадан
Асрор
МУМИН
таржимаси*

Расул Ҳамзатов 1923 йил 8 сентябрь куни Доғистоннинг Хунзах туманидаги Цада қишлоғида туғилди. Унинг отаси Ҳамзат Цадаса ўз халқининг улкан шоири эди. Шу боис Расулнинг илк шеърлар китоби 1943 йили “Оташин севги ва ёндирувчи ғазаб” номи билан босилиб чиқди. Ўтган йилларда шоирнинг кўплаб китоблари нашр этилди. Айниқса, унинг “Туғилган куним”, “Юксак юлдузлар”, “Доғистоним” каби китоблари адабиёт оламида катта воқеага айланди.

Бугунги кунда Доғистон халқ шоири Расул Ҳамзатовни жаҳон шеърят мухлислари яхши билишади. Унинг шеърлари дунёнинг кўплаб тилларига таржима қилинган. Хусусан, шоирнинг асарлари ўзбек китобхонларига “Юксак юлдузлар” ва “Бир хонадон фарзандлари” номлари остида тортиқ этилган. “Жаҳон адабиёти” таҳририяти ўзбек китобхонларининг севимли шоири Р.Ҳамзатов таваллудининг 75 йиллиги билан қизгин табриклайди ва шоирга ижодий парвозлар тилайди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

134

Майли, ўғлим, ўзинг излагин қайлик,
Пойлагин шаҳарлик танноз йўлини...

Бешигинг тебратиб айтганда алла,
Меҳрим қулофингга синггандир бироқ,
Майли ич, майли чек, сенга ҳавола,
Фақат, болагинам, соғайгин тезроқ.

* * *

Расул дер: “Оллоҳдан бошқа илоҳ йўқ”.
Мен дейман: “Онамдан бошқа она йўқ”.
Энди остонамда зор парвона йўқ,
Уйга қайтишга ҳам ҳеч иштиёқ йўқ.

Кўз ўнгимдан кетмас шу жойда онам,
Ёлғиз ўтирарди йўлимни пойлаб.
Тун-кунларни санаб ютган ғам-алам,
Тонгни қаршилаган неча марталаб.

Энди қишда тўниб қайтсам сафардан,
Ким олов ёқади ўчоққа шошиб?
Омон ўтиб келсам хавфу хатардан,
Энди ким эркалар бағрига босиб?

Қўлларимда Қуръон! Мисли ёнар чўғ,
Имомлар ҳам уни ушлаб тушган чўқ.
Улар дер: “Оллоҳдан бошқа илоҳ йўқ”.
Мен дейман: “Онадан бошқа она йўқ”.

ДЎСТИМ ҲАМИД ТЕМИРҲОНОВ ВАФОТИГА

Сўнги манзил томон йўлга тушдинг сен,
Афсуски, тириклар бўлолмас йўлдош.
Қай бахтки, дўстларни кам кузатдим мен,
Ушбу йўл бошида тўкканимча ёш.

Дўстим қўним топган ўшал дунёда,
Ҳеч ким бошқалардан қизганмас ерни.
У ёқда кутмайсиз ғамда, ғавғода,
Шундайин беришар жойга ордерни.

У ёқда йўқ унвон, йўқ қизил ҳужжат,
Ҳамма бир-бирига жой берар дарҳол.
У ёқда йўловчи мисли депутат,
Кира ҳақларимиз юрар бемалол.

У ёқда ҳеч қандай пул-олтинлар йўқ,
Чунки эҳтиёж деб бузишмас ором.
У ёқда бемор йўқ, бюллетенлар йўқ,
Ахир касаллик йўқ у ёқда тамом.

Бу ерда камтарин меҳнат ўрнингда,
Тунлар ҳам ишлардинг билмай миннатни.
Рости, биринчи бор бутун умрингда,
Ҳордиқ олиш учун ажратдинг вақтни.

Бизга мўъжизадай кўринар ҳар чоқ,
Юлдузлар йўлидан қайтмоқ саломат.
Ҳозир кетаётган йўлингдан бироқ,
Қайтган одам йўқдир, кетмоқ бор фақат.

Дўстим, мотамингда йиғласам ҳамки,
Жудолик ёлғондай туюлар ҳануз.
О, Ҳамид, сен мени эшитяпсанми,
Ҳеч қайтмаслигингга ишонмаймиз биз.

* * *

Ишонмасман дунёнинг сир-синаотига,
Майли, ўлим ҳукм қилгай ўтказмай
фурсат.

Майли, мени олиб кетгай салтанатига,
Икки йилдан кейин орта қайтаргай
фақат.

Ниятим шу; қайтиб келиб йироқ-
йироқдан,
Яқинларим ҳузурда бир-бир бўлгайман.
Агар, ёрим, шоду хандон юрсанг
фироқда,
Билиб қўйгин ўша заҳот қайта ўлгайман.

* * *

Ёрларга етказдик қанча ғам-азоб,
Кошки, бунинг учун қайсидир соат,
Мавжуд суд олдида берсайдик жавоб,
Эҳтимол зиндонга қолмасди ҳожат.

Аммо ҳар юракнинг ўз йўриғи бор,
Сендан сўрамасман зарра марҳамат.
Мана мен пойингда, ҳукм эт, дилдор,
Қалбинг буюрганин сўзлагин фақат.

Ишқ қонуни ила ҳукм эт мени!
Майлига, ҳар ишда айла гуноҳкор,
Гувоҳлик беришиб ёқласин сени,
Ўтган туну кунлар туришиб қатор.

Зеро, кўп жиҳатдан бахтли эдик биз,
Ҳамон ўша дамлар биз учун азиз.

* * *

Ишчанлик ва мардлик кўрсатса, Ватан,
Дарҳол тақдирлайди ўғил-қизини.
Мукофотлаш ҳақда фармонлар, баъзан
Тўлдирар газета саҳифасини.

Гоҳида истайман, азиз Ватаним,
Ишқ ва садоқатни тақдирлашини.
Ошиқлар кўксига кўриб яйрардим,
Орден-медалларнинг ялтиллашини.

Муҳаббатда орден-медалъ йўқ азал!
Агарда мукофот бор бўлса менга,
Садоқатим учун берилса медалъ,
Галаба ордени аталар сенга!

Лекин ишққа шартми оддий мукофот,
Ахир, севмоқ ўзи олий мукофот!

* * *

Қисқа ё узун йўл nasibдир бизга,
Барибир, умримиз чегараси бор.
Нимага эгамиз берилган қарзга,
Қачондир барини қайтариш даркор.

Недандир ажраймиз ачинмасдан ҳеч,
Ненидир асраймиз чиққунича жон.
Ақлинг кирган чоғда биласанки кеч,
Туришга ҳожат йўқ, қулашинг аён.

Энди ўзимнинг ҳам ёшлигим ўтди,
Чўққидан шитобла тушиб боряпман.
На чора, танимга кексалик етди,
На чора, умримга ҳисоб беряпман.
О, ёр, шундай кучга эмасмиз эга,
Йўқса, ҳаётимни берардим сенга!

* * *

Гоҳида ўйлайман, ишқ-ла тирик қалб,
Бошқа ҳислар ҳақда шеър битдим нечун?
Бугун ўшаларни майда-майдалаб,
Ўчоққа ташлайин исинмоқ учун.

Нетай, тоғдан пастга тушяпман бу дам,
Энди саноқлидир куним-соатим.
Умр бир бор берилган, кўп бўлганда ҳам
Барига етарди шу муҳаббатим.

Шу боис қайларга бошласин тақдир,
Шеърларимда севги янгрисин фақат.
Олддаги кунларим кўп эмас, ахир,
Беҳуда шеър ёзиб ўтказмайин вақт.

Дам ганимат, ишққа ёз шеър, дoston,
Куз ўтиб, қиш келса чекмагин армон.

ТУРНАЛАР

Менинг билишимча, қонли жанггоҳдан
Юртига қайтмаган шаҳид ёвқурлар.
Ҳали юмшоқ ўрин топмай тупроқдан,
Оппоқ турналарга айланган улар.

Зеро, улар узоқ йиллардан буён
Учишар ва бизга беришар овоз.
Шу боис самога термулган замон,
Кўз узмай оҳиста сўзлаймиз дилроз.

Бугун ҳам туманлар сийрак тарафда,
Шом чоғи уларни кузатдим бир оз.
Қачондир ер узра юргандай сафда,
Турналар галаси етарди парвоз.

Учиб борар экан ўз манзилига,
Кимларнидир йўқлар, таниш товушлар.
Ахир, жуда ўхшаш авар тилига,
Турналар таратган ўтинч, нолишлар.

Улар кўкда учар, учар гирён — зор
Ўтган ажодларим, дўстларим, ёрим.
Кўряпман, қаторда битта бўшлиқ бор,
Ўша бўшлиқ, менинг боражак жойим.

Ўлим ҳақдир! Мен ҳам яшаб асримни
Турналар сафида парвоз этаман.
Ва ерда қолган сиз азизларимни
Самодан номма-ном йўқлаб ўтаман.



Жавоҳарлаъл НЕРУ

ИЖТИМОЙ МАСЪУЛИЯТ ТУЙҒУСИ

МОДИЮНЛИК ВА МАЪНАВИЯТ УЙҒУНЛИГИГА
ЭРИШМОҚ КЕРАК

Деҳли дорилфунуни кенгашида 1958 йил 6 декабрда сўзлаган нутқдан

Мен ҳар доим янги авлод вакилларини ўзида тажассум этган ёшлар билан учрашиш ва суҳбатлашиш имкониятидан гоят хурсанд бўламан, чунки уларнинг фикрлари ва туйғуларида келажак идеаллари зуҳур этганини кўраман. Аммо уларнинг ўй-фикрларига мос келадиган ибораларни топиш осон эмас, чунки бизни бир-биримиздан кўп йиллар ажратиб туради. Сирасини айтганда, менинг авлодим ҳинд тарихида Ганди-жий даврига мансуб авлоддир.

Бизлардан кўпчилигимиз бу улуг инсонни яқиндан билиш шарафига ноил бўлганмиз. Ганди-жий миллионлаб ҳиндларнинг дунёқарашини шакллантиргани каби, бизнинг онгимизни ҳам шакллантирган.

Биз Ҳиндистонда инглизлар ҳукмронлик қилган замонларда яшаганмиз. Ганди-жий раҳбарлигида уларга қарши курашганмиз ва ғалаба қилганмиз. Биз заминимиз устида жангларда ва оғир муҳтожликлар ичида эришганимиз озодлик тонги отганига шоҳид бўлганмиз. Буларнинг бари биз учун қандай маънога эга? Ҳиндистоннинг кўп минг йиллик тарихидаги янги босқич, холосми? Менинг авлодим босиб ўтган маънавий чиниқиш йўлини сизлар бошдан кечирмагансизлар, сизлар улуг курашнинг иштирокчилари бўлган эмассизлар. Бу кураш Ганди-жий топган янги, авваллари сира кўрилмаган усуллар туфайли Ҳиндистонни озодликка олиб келди.

Жавоҳарлаъл Неру (1889—1964)—XX асрнинг энг атоқли давлат намояндаси, жамоат арбоби, йирик олим ва мутафаккир. У бутун онгли умри давомида устози Маҳатма Ганди раҳбарлигида Ҳиндистонни озод қилмоқ учун инглиз мустамлакачиларига қарши кураш олиб борди, қатағонлар, қамоқлар уни бу йўлдан қайтара олмади. Неру Ҳиндистон Миллий Конгресси партиясига асос солганлардан бири. У мустақил Ҳиндистоннинг Бош министри бўлди ва бу лавозимда умрининг охиригача хизмат қилди. Бу давр ичида Ҳиндистон иқтисодий ривожланиш йўлига қадам қўйиш билан бирга жаҳон халқлари ўртасида сулҳпарвар мамлакат сифатида катта обрў-эътибор қозонди. Унинг XX асрнинг 30-йилларида ёзилган “Автобиография”, “Ҳиндистоннинг кашф этилиши”, “Умумжаҳон тарихига бир назар” каби йирик асарлари борки, уларни тарих фанида чуқур из қолдирган асарлар деб баҳолаш мумкин.

Журналхон эътиборига ҳавола қилинаётган нутқлари Нерунинг ёшларга қаратилган ўзига хос васияти деб қабул қилиш мумкин.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

137

Сизлар озоД Ҳиндистоннинг фарзандларисиз ва бунн худди шундай бўлиши керак деб қабул қиласизлар. Озодлик учун кураш менинг авлодимга жуда катта таъсир кўрсатган. Шу билан бирга бизлар жаҳонда инсонни ларзага солишда тенги йўқ гаройиб воқеаларнинг ҳам гувоҳи бўлганмиз. Булар жаҳон урушлари, мислсиз инқилоблар, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий тузумларнинг бир-бирига қарши кураши кабилар эди. Биз булардан ҳам муҳимроқ бўлган воқеаларнинг гувоҳи бўлдик — бу сўнги йиллардаги илм-фан ва техниканинг ҳаддан ташқари тез ривожидирки, уни ҳамма инқилоблар ичидан энг улуғи деб атаса бўлади.

Ўзгаришлар ўтган асрларда ҳам содир бўлиб турарди, аммо улар нисбатан секин содир бўларди ва одамлар янги турмуш шароитларига мослашиб улгурар эдилар. Аммо сўнги йиллардаги ўзгаришлар шунақа тез ва шиддатлики, одамлар уларнинг суръати кетидан улгура олмаётгирлар. Доимий тарзда ўзгариб турувчи вазиятга зоҳиран мослашиб олинаётгандек кўриниши мумкин, аммо турмушнинг аввалги мароми ўтмишда қолиб кетди, уйғунлик бузилди, буларнинг бари бизнинг сиёсий курашларимизда ва иқтисодий можароларимизда ўзининг ифодасини топади, ўзгаришлар суръатининг тезкорлиги туфайли вужудга келган ҳозирги вазият тарихда қиёсларга эга эмас.

Фан ва техниканинг ривожи билан боғлиқ равишда воқеъ бўлаётган ўзгаришларни ҳамма жойда кўриш мумкин. Бу ривожланиш кенгайиб боргани сари, аввалги амаллар ва аввалги олий қадриятлар ўзининг ўтмишдаги маъносини йўқота боради. Физика ва математиканинг ривожи кишини лол қолдирадиган янги назарияларнинг пайдо бўлишига олиб келяпти, бу назарияларнинг тасдиқлашича эса материя гойиб бўлмоқда, фақат энергия қолмоқда. Айтиш мумкинки, моддий дунё алланечук математик схемага ёки бошқача айтганда, шунчаки бир хаёлот ҳосиласига айланиб бормоқда. Бу хаёлот ҳосиласи эса қай бир даражада майа¹ тушунчасига яқинлаб боряпти.

Табийики, буларнинг бари ҳозирги авлодни аввалги аъмоллардан ва баҳолардан воз кечиб, янги меъёрларни излашга олиб келмоғи керак. Қандай қилиб

замон майллари билан тил топишиш мумкин? Ўтмишда ҳал қилиб бўлмайдиган жумбоқларга жавоб топиб улгурмай, бизнинг қаршимизда янги жумбоқлар кўндаланг бўлади. Одамлар бунн ҳар хил қабул қилишади: баъзилар боқий ҳақиқатларни излаш билан машғул бўлишади — булар камчиликни ташкил қилади, кўпчилик эса бунга ўхшаш номувофиқликни англаб етишга қурби келмай, бақрайиб туриб, ҳамма нарсани инкор қилиш йўлига ўтади. Улар эски аъмоллар ва қадриятларни рад этишади-ю, ўрнига ҳеч нарса таклиф қилишмайди. Бу жараёнлар Ҳиндистонга нисбатан Фарбда кенгроқ кўламда содир бўляпти, чунки Фарб техника ривожида ва уни амалда қўллашда анча илгарилаб кетган, аммо Ҳиндистонда ҳам бу ҳодисанинг илк нишонлари яққол кўриниб қолди.

Ҳиндистонни гуллаб-яшнаган бир ўлкага айлантирмоқ учун биз кучимизни аямаймиз. Лоақал моддий неъматлар борасида гуллаб-яшнашга эришган мамлакатларда, шундай ахлоқ мезонлари майдонга келмоқдаки, катта авлодни жуда қаттиқ хижолатга солиб қўймоқда, ёшлар жамоатчилик фикрига борган сари кўпроқ қарши чиқмоқда, кўпчилик томонидан қабул қилинган расм-русумларни рад этмоқда ва ҳатто миллий маданиятнинг асосларига ҳам дахл қилмоқда. Бир томондан, жамиятнинг олға томон улкан сакраши кузатилмоқда, иккинчи томондан эса унинг чириб бораётганини кўриш мумкин, сабабки, жамиятни яхлит бир нарса қилиб бирлаштириб турадиган ахлоқий-маънавий меъёрлар изчил равишда кучини йўқотиб бормоқда. Ҳар қандай ҳолда ҳам жаҳондаги кўпчилик мамлакатларда содир бўлаётган фан ва техника ривожини орқага қайтариб бўлмайди. Биз бир масала устида бош қотириб кўрмоғимиз лозим: ўтмишда инсоният жуда катта аҳамият бериб келган ахлоқий қадриятларни биз асраб қола оламизми-йўқми? Биз ҳаётимиздаги жуда кенг маънода тушуниладиган маънавий ибтидони асраб қолиб, бойита оламизми ёки у бутунлай йўқ бўлиб кетадими? Борди-ю, йўқ бўлиб кетса, моддий соҳаларда ривожланиш бўлишига қарамай, чириш жараёни давом этавериши мумкин.

Балким, биз ҳозирда бошимиздан кечираётган гаройиб ўтиш даври моддий

¹ Ма й а — қадимги ҳинд фалсафасида дунё моделини англашдаги энг муҳим тушунчалардан бири; мавжудликнинг бебаҳолигини билдиради.

ва маънавий ибтидолар ўртасида муайян бир мувозанатни вужудга келтирар ва бизнинг юксак даражада механизациялашган жамиятимиз цивилизациянинг янги пойдеворини барпо этишга қурби етадиган бошқа маънавий меъёрларни ишлаб чиқар.

Биз моддионлик ва маънавият тўғрисида гапирмоқдамиз, аммо уларнинг биридан иккинчисини ажратиш унча осон иш эмас.

Инсон тафаккурининг миллионлаб одамлар тақдирига таъсир кўрсатувчи ҳар бир қудратли парвози ҳамиша ўзи билан бирга маънавият унсурларини ҳам олиб келади. Улуғ инқилоблар Америка Қўшма Штатларида бўладими, ёхуд Францияда, Россияда, Хитойда бўладими, ундан қатъий назар — агар уларда инсонга хос маънавиятга йўналтирилган ибтидо бўлмаганида, ҳеч қачон ғалаба қозона олмаган бўларди. Ижимоий адолат гоёси ҳамиша нозиктаъблик одамларнинг юракларида акс-садо берган. Айрим назарияларнинг миллионлаб одамлар учун жозиба кучи уларнинг ижтимоий адолатга интилишида ҳамдир. Бу маънода у маънавиятга бўлган ташналикни қондирган, аммо кўпгина фикрловчи одамлар учун уларнинг фазилатлари фақат шу билангина чекланмайди. Афсуски, марксизмга ўхшаш айрим таълимотлар оғизда умум фаровонлиги учун курашаётгандай бўлиб кўринсалар-да, амалиётда зўравонликдан ва шахсни эзишдан ҳаддан зиёд кўп фойдаланган.

Аммо аъмоллар ва маънавий қадриятлар ҳақидаги масалага қайтайлик — агар биз уларга эга бўлмасак, эришмоғимиз мумкин бўлган моддий фаровонликнинг ҳаммаси фақат маънавий таназзулга ва жамиятнинг чиришига олиб келиши мумкин.

Шак-шубҳа йўқки, кўпчилик одамлар муайян аъмолларга эга ва уларнинг баъзилари бундан ташқари, ижтимоий масъулият туйғусига ҳам эга, у худди шунақа одамлар жамият ривожига ҳал қилувчи роль ўйнайди. Яна шу ҳам шубҳасиздирки, йирик ижтимоий ўзгаришлар ўз-ўзидан содир бўлмайди, ҳеч қайси ҳукмрон табақа ўз ихтиёри билан имтиёзларидан кечиб, ўз ихтиёри билан ўрнини бўшатиб бермайди. Ҳукмрон тоифалар бу имтиёзларга ўзларининг қонуний ҳақлари бор деб ҳисоблайдилар. Жамиятдаги туб ўзгаришлар имтиёзларга эга бўлмаган ижтимоий табақаларнинг босими билангина амалга ошиб келган. Яна шу ҳам

шак-шубҳасиздирки, истаган ижтимоий гуруҳнинг сиёсий ва интеллектуал ҳаёти унинг ишлаб чиқариш имкониятлари билан белгиланади. Бироқ бу — биз олий даражадаги маънавий ва маданий қадриятларни бутунлай рад этмоғимиз керак деган маънони билдирмайди. Уларни халқнинг моддий бойлигига ёки қашшоқлигига боғлиқ қилиб қўйиш керак эмас.

Биз муқаррар равишда фан ва техниканинг замонавий даражасида юрмоғимиз керак, биз тараққиётдан ташқарида турган ҳолда яшамоғимиз мумкин деган фикрнинг ўзи ҳалокатлидир. Цивилизацияли одамнинг чин моҳиятини ташкил қилувчи маънавий ибтидонидан рад этган ҳолда фақат техника муваффақиятларини ўзлаштиришнинг ўзи бизга кифоя қилади деган фикр ҳам ҳалокатлидир.

Биз Ҳиндистонда ўз олдимизга янги жамият барпо этиш вазифасини қўйдик. Мен бу ўринда иқтисодиётни шунга мувофиқ янгича ташкил этишнинггина назарда тутаяётганим йўқ. Мен ундан ҳам муҳимроқ нарсани — тафаккур ва ҳаёт тарзини назарда тутяпман... Биз курайдиган янги жамиятнинг асосини бир вақтнинг ўзида ҳам моддий фаровонликнинг ўсиши, ҳам ижтимоий адолатнинг ўсиши ва ишлаб чиқаришнинг ширкатчилик шакллари ривожланиши ташкил қилади.

Халқ маданияти деган тушунча бор. Бу маданиятнинг миллий заминда ва тарихда теран томирлари бор. Халқни бу томирлардан узиб олиш халқнинг қалбини маҳв этишдир, ҳолбуки шу қалб туфайли у асрлар мобайнида ўзининг яшаш қобилиятини ва яхлитлигини авайлаб-асраб келган. Бу, айниқса, асрий анъаналарга ва фалсафий тафаккурга эга бўлган Ҳиндистонга нисбатан тўғридир. Айни ана шу фалсафий тафаккур миллатни руҳан бойитган эди ва унга ҳар хил мусибатларни енгиб ўтишга ҳамда шон-шухрат синовига ҳам шараф билан дош беришга куч берган.

Аммо ҳамиша фақат ўтмиш билан яшамок мумкинми? Бугунги кун ҳақида ўйламоқ ва эртанги кун йўлида меҳнат қилмоқ керак. Бу муқаддас бурч, бу юксак мажбурият ҳозирги йигит-қизлар авлодининг зиммасига тушади. Улар бу оғир юкка елкаларини тутиб бермоқлари ва жуда катта машаққатларни енгиб ўтмоқлари керак. Аммо уларни жуда ажойиб ҳаёт кутмоқда. Бу ҳаёт жасоратларга ва улуғ интилишларга тўла бўлади,

чунки улуғ мақсадлар уларни улуғ жасоратларга ва олий интилишларга ундайди. Улар ҳар қадамимизда бизни пойлаб турадиган ва жасоратлар йўлида бизга ров бўладиган ёвуз кучларни, яъни динлар ўртасидаги низоларни, фанатизмни, маҳаллийчиликни, тил муаммоларини, табақачилик тизимини енгиб ўтмоқлари керак. Ана шу бузғунчи кучларга барҳам бермасак, биз мақсадимизга эриша олмаимиз.

Энг муҳими эса шундаки, биз тиним билмай меҳнат қилмоғимиз керак, чунки фақат фидокорона меҳнат билангина бирон арзийдиган салмоқли натижага эришмоқ мумкин. Биз нафрат ва қўрқувни писанд қилмай меҳнат қиламиз, биз миллатчилик кайфиятларига учмаймиз. Бугунги дунёда уларга ўрин бўлмаслиги керак ва улар бизнинг юксак аъмолларимизга зиддир. Бизга устозимиз Гандий шундай деб таълим берган ва биз бу улуғ зотнинг насиҳатларига амал қилиб озодликка эришган бўлсак, ажаб эмас, фақат астойдил меҳнат билан қўрқоқлик ва нафратта эрк бермай, биз миллатнинг келажак йўлидаги навбатдаги улуғ мақсадга эриша оламиз.

Деҳли — кўҳна ва навқирон Ҳиндистоннинг рамзидир... Бу рамз Эски Деҳлининг тор кўчаларида ва анъанавий услубда қурилган иморатларида эмас, у Янги Деҳлининг кенг шоҳ кўчалари-ю, ҳашаматли биноларида ҳам эмас. Бу рамз — қадимги шаҳарнинг руҳидадир. Ахир, Деҳли — Ҳиндистон тарихининг

жонли гувоҳидир; бу тарих ўз ривожидавомида гуллаш даврларини ҳам, таназзул даврларини ҳам бошидан кечирган, у қанчадан-қанча бегона маданиятларни бағрига олган ва ўзининг бетакрорлигини сақлаб қола олган. Деҳли шундай бир қимматбаҳо жавоҳирки, унинг турфа хил қирралари бор. Бу қирраларнинг баъзилари ялтираб кўзини олади, баъзилари замонлар таъсирида хира тортган. Бу қирралар минг йиллар мобайнидаги Ҳиндистондаги ҳаёт ва фалсафий фикр тақомилини акс эттиради. Бу ерда ҳатто тошлар ҳам ўтган асрлар ҳақида пичирлаб ҳикоя қилади, ҳаво ҳозирги замоннинг ҳар бурчакка етиб борувчи навқирон нафаси билан бирга асрлар гардини ва асрлар ҳидини олиб келади. Деҳли — Ҳиндистонда нимаики яхши ва нимаики ёмон нарса бўлса ҳаммасига шоҳид. У кўп императорларнинг қулашини ва республиканинг туғилишини кўрган. Мамлакатимизнинг тақдири қанчалар фаройиб! Биз ҳар қадамимизда унинг асрий анъаналарига тўқнаш келамиз, бизнинг кўз олдимиздан сон-саноқсиз авлодлар саф тортиб ўтади. Менинг авлодим ҳам ўтиб кетади, лекин сизлар қоласизлар. Биз эзгулик тантанаси учун яшадик ва курашдик. Сиз ёшлар ана шу байроқни бизнинг қўлимиздан оласиз. Менинг сизларга тилакларим шу — синовларга бардош берадиган бўлинглар, фикрларинг кенг ва очиқ бўлсин, мақсадинглар, ниятинглар яхшилик бўлсин!

ТАРИХГА ЯНГИ ҚАРАШ, ОСИЁ ТАРИХИ БЎЙИЧА

Конгресснинг очилишида Деҳлида 1961 йил 9 декабрда сўзланган нутқ

Мен тарихни ўрганиш билан ҳеч қачон жиддий шуғулланган эмасман, аммо ҳамиша унга чин дилдан қизиқиб келганман. Бунга асосий сабаб шундаки, ўтмишни бугунги ёки ҳатто келажак нуқтага назаридан тушунишга ҳаракат қилганман. Тарих жуда мароқли сюжетга эга бўлган драмадай бутун вужудимни қамраб оларди. Бу драманинг иллари ўтмишдан бугунги кунга қараб чўзилган бўлиб, хаёлан келажакни ўйлаб тўлдириб ундарди. Мен ҳеч қачон қиролларнинг номларини, саналарни эслаб қолишга уринмасдим. Эътироф этмоғим керакки, номлар ва саналар масаласида мен анча-мунча зайфман. Мен ўз-ўзидан

хотирада ўрнашиб қоладиган номлар ва саналарнигина биламан.

Мен жаҳон тарихий жараёнига қизиқар эдим, аммо ҳинди бўлганим учун Ҳиндистонга тааллуқни, шунингдек, умуман, Осийга доир масалаларга кўпроқ қизиқардим, чунки мен жуда банд одамман. Аммо мени ҳаммадан ҳам ортиқроқ ўзига жалб қиладиган нарса — қайси миллатга мансублигидан қатъий назар, инсон шахсиятининг тақомил жараёни эди. Мен ўзимнинг камтарона билимларимдан бу фаннинг айни шу соҳасида кўпроқ фойдаланишга ҳаракат қилганман.

Яхши эсимда — қирқ йилми ё кўпроқми муқаддам умумжаҳон иш тарихига

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

тааллуқли дастлабки китоблардан бири босилиб чиққан эди. Бу — Г. Уэллснинг “Тарих очерки” деган китоби эди. Ҳозир муаллифни танқид қилиш унчалик қийин эмас, аммо ўша пайтларда бу китобда умумжаҳон тарихига янгича қараш олдинга сурилган эди. Китоб жуда катта муваффақият қозонганди. Уэллс китобида инсониятнинг бутун тарихини қамраб олишга тиришган эди. Бундан ташқари у Оврўполик кўп сиёсатчиларни ҳайрон қолдириб, Осиёдаги воқеаларга ҳам катта эътибор берган эди. Дунё унинг учун Оврўподаги кўп одамлар тасаввур қилганларидек фақат қадимги Ўрта Ер денгизи теварагидаги ҳудудлардан иборат эмас эди. Уэллс Хитой, Ҳиндистон, Яқин Шарқ мамлакатлари ва бошқа давлатлар тўғрисида ҳам ҳикоя қилиб берди. Уэллснинг китобидан кейин шарқ мамлакатлари ҳам умумжаҳон тарихига кирадиган бўлди ва бу ҳамма томонидан тан олинган фактга айланди. Ижтимоий муносабатлар тарихига бағишланган асарлар пайдо бўлди ва улар авваллари ёзилган сиёсий тарих намуналарига қараганда кўпроқ қизиқиш туғдирди.

Осиё масаласига келсак, хорижий олимлар бизни қўлларидан келганча ёмонлашга тиришишар, бунга жавобан эса баъзан уларнинг ҳинди ҳамкасабалари ҳам ғарбга тааллуқли нарсаларнинг ҳаммасини янада ошириб қораларди. Менинг назаримда, эътиқодларига оғишмай изчил амал қиладиган олим учун тарихни, агар таъбир жоиз бўлса, холисанлилло ёритадиган асар яратиш анча қийин иш. Баъзан ўзимга ўзим савол бераман — холисанлиллолик маҳдудликнинг белгиси эмасмикан? Олим одам мустаҳкам эътиқодга эга бўлмоғи керак, бироқ бу ҳолда унинг эътиқодлари олиб бораётган тадқиқотларига муқаррар таъсир кўрсатади ва бунинг оқибатида ҳақиқий аҳвол бирмунча бузилганроқ тарзда намоён бўлмоғи мумкин. Бу зиддиятни қандай қилиб бартараф этиш мумкинлигини мен билмайман: бир томондан, яққол намоён бўладиган миллатчилик қарашларига асосланган ва жамики бегона нарсаларга зид ўлароқ ўзиникини мақтаб кўкларга кўтарадиган тарих бор, бошқа томондан эса тарихшуносликнинг бунга батамом қарама-қарши бошқа усули ҳам мавжуд. Ҳиндистон масаласига келадиган бўлсак, ғарб олими ва айниқса, британ олими муқаррар равишда бу мамлакатнинг сўнгги бир неча минг йиллик тарихини унинг Улуғ Британиянинг

доминионига айланиш борасидаги бир тайёргарлик сифатидагина талқин этади. Бунга, албатта, ҳиндлар индамай қололмайди, жавоб беришади ва бу жавоб миллатчилик характерида бўлади. Менинг назаримда, бизнинг тарихчиларимиз жузъий масалаларга ҳаддан зиёд берилиб кетишади ва шунинг учун асосий масалани назардан қочириб қўйишади. Ҳар иккала ёндошиш ҳам, яъни миллатчилик ва империалистик характердаги ёндошишлар чеклангандир ва дунёнинг кенг манзарасини бера олмайди. Шуниси одат тусига кириб қолганки ҳар иккала усул ҳам тарихий фактларни бузиб кўрсатишади, баъзан эса улардан кўз юмиб, ўзларини кўрмаганга солишади.

Тарихий фактларга концептуал ёндошган ёки уларни фалсафага асослаб беришга ҳаракат қилган ҳоллардан ҳам бохабармиз. Улар эътиборга лойиқ хулосалар чиқаришга ундайди. Шпенглернинг “Оврўпонинг сўниши” деган китобини тилга олиб ўтай. Мен уни мажбуран бекорчи бўлган кезларимда — турмада ўтирган вақтимда ўқишимга тўғри келган эди. Бу муаллиф жуда кенг хулосалар чиқаришга мойилдирки, мен худди шу хусусиятини қабул қилолмайман. Сабабки, биз унинг мавқеини қабул қиладиган бўлсак, бизнинг қарашларимизга тўғри келмайдиган ошқора фактлардан кўз юма бошлаймиз ва, аксинча, қарашларингизни тасдиқлайдиган фактларни биринчи ўринга олиб чиқа бошлаймиз. Бундай ҳолларда агарда тарихнинг асосий йўли тўғри белгиланган бўлса, агар унинг бирон-бир жиҳатига урғу берилган бўлса, унча катта зарар бўлмайди. Шубҳа йўқки, ижтимоий жиҳатга урғу бериш тарихга мутаносиблик билан ёндошишни шакллантиришда жуда муҳим роль ўйнаган.

Бир мамлакатнинг тарихини қолган дунёдан ажратиб олган ҳолда яратиш ҳақидаги эски роя бугун батамом эскириб кетди. Ҳозирги пайтда бунақа тарихни тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Дунё борган сари яхлит, бир бугун бўлиб бормоқда. Бугунги кунда биз тарихни глобал мавқелардан туриб текширмоғимиз лозим. Тарихнинг асосий фалсафий концепцияси нимадан иборат? Менинг назаримда, бу — инсоннинг ўз тақомилида тобора янги, тобора юксакроқ босқичларни эгаллаб боришидир. Бу ўринда ҳайрат ичида шунини айтмоғим керакки, ўтмишнинг улуғ даҳолари бу юксак даражаларга кўтарилиб бўлган эканлар.

Мен аста-секин Оврўпо ва Америка мамлакатларидаги фан ва техника соҳасидаги ютуқларга қойил қолишни энг авж нуқтасига етиб борди, деган фикрга келдим ва шундан кейин цивилизациянинг моддий неъматларидан кўра теранроқ бирон нарсани излашга киришдик. Шунда англадимки, менинг фикри-зикримни Афлотун ва Будданинг вақт таъсирига берилмайдиган ғоялари кўпроқ банд қилар экан. Ҳозирги цивилизация ўзининг фан ва техника ривожига тааллуқли вазифасини бажарар экан, инсон мавжудлигининг янги олий уфқлари сари ҳаракат қилаётганига ишончим комил эмас. Мен ўйлайманки, бу фикрни тўла ишонч билан тасдиқламоқ учун оддий

тарихчи нигоҳи келажак пардаларини ёриб ўтишга қурби етадиган башоратчи бўлмоғи керак. Бироқ тарихчиларнинг тараққиётимизнинг бундан кейинги истиқболини тўғри кўрсатиб беришга қурблари етади.

Бу конгресснинг бирламчи вазифаси, албатта Осиё тарихини ёритишда оврўполиклар томонидан қилинган бузилишларни тўғрилашдир. Шубҳа йўқки, баъзи бир оврўполик жуда йирик олимлардир. Лекин уларнинг тарихга Оврўпо бутун оламнинг меҳваридир деган қарашга асосланиб ёндошишлари муқаррар равишда Осиё мамлакатлари тарихини баҳолашларида ҳам салбий таъсирини кўрсатмай қолмайди.

МУСТАҚИЛЛИКНИНГ ЎН ОЛТИ ЙИЛЛИГИ

Деҳлида 1963 йил 15 августда сўзланган нутқ

Бугун биз бу ерга қутлуғ сана — Ҳиндистон озодлигининг ўн олтин йиллиги муносабати билан тўпландик. Ўн олти йил муқаддам биз худди шу ерда Қизил Форт деворлари тагида туриб, биринчи марта Ҳиндистон осмонида давлат байроғимиз мағрур ҳилпираганига гувоҳ бўлгандик. Узоқ давом этган, турли-туман оғир синовларга тўла бўлган машаққатли курашдан кейин Ҳиндистон озодликка эришган кунни биз ҳеч қачон унутмаймиз. Ўша кунларда биз бениҳоя бахтиёр эдик ва бу воқеани зўр шодиёналик билан байрам қилгандик. Ўшанда, кураш тамом бўлди, энди бемалол янги Ҳиндистонни барпо этишга киришишимиз мумкин деб ўйлаган эдик. Аммо орадан кўп ўтмай, мамлакатимиз бошига мудҳиш фалокат тушди: Ҳиндистон бўлиниб кетди, шундан кейин Покистонда ҳам, чегаранинг бериги томонида ҳам тартибсизликлар майдонга келди. Бу мудҳиш воқеалар бизни қаттиқ ларзага солди. Бироқ биз қийинчиликларни енгиб ўтишга ва аста-секин вазиятни барқарорлаштиришга муваффақ бўлдик. Кейин эса Маҳатма-жий ҳинд қотилнинг қўлдан нобуд бўлди. Бизнинг бошимизга бундан оғирроқ бало-қазоларнинг ёзилиши мумкин эмасди. Бироқ биз ўзимиздан Ганди-жий бизнинг ўрнимизда бўлганда нима иш қилган бўларди, ғам-ғуссаларига эрк бериб қайғуришга берилармиди ёки мамлакатни ҳалок этиши мумкин бўлган ёвузлик кучларига қарши кураш йўлига кирармиди деб

сўрадик. Биз кураш йўлини танладик ва голиб чиқдик.

Мамлакатда яна янги шабадалар эса бошлади ва биз бор кучимизни янги, гуллаб-яшнаётган Ҳиндистонни қуриш ишига бахш этишга қарор қилдик. Бу Ҳиндистонда миллатнинг равнақи ва тақомили учун ҳамма шароит мавжуд бўлади. Биз катта режалар белгиладик ва сўнги ўн-ўн икки йил мобайнида уларни амалга оширдик. Мен ўйлайманки ва сизлар фикримга қўшилассизлар деб умид қиламан, шу ўн йил мобайнида Ҳиндистоннинг қиёфаси ўзгарди ва кун сайин ўзгаришда давом этмоқда. Янги шаҳарлар барпо этилди, минглаб янги корхоналар қурилди. Белгиланган нарсаларнинг ҳаммаси амалга ошириляпти, иқтисодиётнинг кўтарилаётгани яққол кўриниб турипти. Шубҳа йўқки, охир-пировард мақсадга эришмоғимизга ҳали анча бор, аммо эришилган ютуқлар тўғрисида индамай ўтиб ҳам бўлмайди. Тўғри, кейинги йилларда биз ўзимизнинг асосий принципларимиздан бирмунча чекиндик. Биз хотиржамликка берилдик ва бизнинг озодлигимизга ҳеч ким ва ҳеч нарса хавф туғдирмайди деб ҳисобладик. Озодлик ҳимояга муҳтож эканини, озодлик биздан ҳамisha — йилма-йил, кунма-кун ҳушёр бўлиб туришни талаб қилишини назардан қочирдик. Ҳушёрликни йўқотиб қўйишимиз билан бизнинг мустақиллигимиз хавф остида қолади. Биз бутун дунёда тинчлик байроқдори бўлиб қолдик. Ҳиндистонни ҳақли равишда

тинчликсевар мамлакат деб ҳисоблайдилар. Биз ҳозир ҳам шу мавқеда туриб иш юритамиз, бироқ заифлик тинчликка яхши кафолат бера олмас экан. Хотиржамликка берилиш эмас, балки қатъият ва матонатгина тинчликни таъминлаши мумкин. Фақат шу йўл билангина бутун дунёда тинчликни сақлаб қолиш мумкин, фақат шу тариқагина бизнинг гапимизни тинглашга мажбур қилмоғимиз мумкин...

Ўз мустақиллигини ардоқлайдиган озод мамлакат ўз мудофасига биринчи даражали эътибор билан қарайди, қолган ишларнинг барини кейин қилади. Бир қараганда, буларнинг ҳеч қайсиси исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатлар, лекин бошқача фикрлар ҳам бўлиши мумкинки, бу мунозара учун баҳона бўлади...

Бизнинг мамлакатимиз озод мамлакат, ҳар бир одам истаган қарашларини эркин муҳокама қилмоғи ва танқид қилмоғи мумкин. Бунга ҳақи бор. Аммо ҳақ-ҳуқуқ деган нарса масъулият, маънавий бурч деган нарсалар билан чамбарчас боғлиқ. Масъулиятларга эътиборсиз қарайдиган одам ўз ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қила олмайди... Бироқ ҳозирги пайтда эълон қилинган ҳуқуқларнинг ҳаммасини рўёбга чиқаришнинг имкони йўқ. Бизнинг фуқароларимиз муҳтожликдан холи бўлган яхшироқ ҳаётга муносибдилар, улар ўз фарзандлари учун бахтли келажакни кутишга ҳақли. Биз ўз мақсадимиз сари кетиб боряпмиз ва ишонамизки, ана шу мақсадга эришадиган кун, албатта, келади. Лекин тан олмоғимиз керакки, биз бу мақсаддан ҳали жуда узоқдамыз ва ўз бурчимизни бажарибгина бу мақсадга эришмоғимиз мумкин...

Биз кўз ўнгимизда ўзгариб бораётган дунёда яшайпмиз. Бир томондан, унда ядро куралини қўлайдиган уруш хавфи мавжуд, иккинчи томондан, бизни умидвор қиладиган тамойиллар бор.

Яқинда АҚШ, СССР ва Буюк Британия ўртасида ядро синовларини чеклаш тўғрисида битим имзоланди. Кейинроқ Ҳиндистон ва бошқа мамлакатлар бу битимга қўшилди. Бу битим уруш хавфини йўқ қила олмайди, бироқ унинг олдини олишга ҳамда уруш хавфини тугдирадиган вазиятларни назорат қилиб туришга имкон беради ва шу қўл билан бутун дунёда тинчликни таъминлашга ёрдам беради. Етти ёки саккиз йил муқаддам биз БМТда шундай таклифни олдинга сурган эди, эндиликда бу таклифимиз халқаро битим шаклига кирди.

Бизнинг мамлакатимиз шунақа битимнинг зарурлиги ҳақида биринчи бўлиб ҳайқирди. Шунинг учун биз таклифимиз маъқул бўлганидан жуда мамнунмиз ва биринчи қадамлардан сўнг кейинги қадамлар ҳам қўйилади ҳамда дунё ядро таҳдидан халос бўлади деб умид қиламиз.

Йигитлар ва қизлар бугунги кунда кўпгина қийинчиликларга рўпара келмоқдалар, бироқ уларнинг турмушида ҳам ҳамиша умид учун ўрин бор. Биз оғир замонларда яшаётганимиз кўп ҳам ёмон эмас, негаки қийинчиликлар миллатни чиниқтиради, уни бақувватроқ ва баҳодирроқ қилади. Гам-ташвишсиз, беозор, беғам турмуш кечириш миллатга зарар келтиради, одамларни бўшаштириб юборади. Мен халқимизни, айниқса, ёшларни ва ўсиб келаётган навқирон авлодни шу билан табриклайманки, уларнинг қисматига катта синовлар даврида яшаш тушди. Бу синовлар мактаблар ёки коллежлардаги имтиҳонлардан анча жиддийроқдир. Ҳаёт уларни мураккаброқ ва жиддийроқ имтиҳонларга рўпара қилмоқда. Бунда ҳеч қанақа дарсликлар ёрдам бермайди. Синовлардан шараф билан ўтмоқ учун кучли характерга, мардона юракка ва юксак ақлга эга бўлмоқ керак. Йиллар ўтиб бормоқда, озод Ҳиндистон кучга тўлишиб бормоқда, у билан бирга бизнинг руҳимиз ҳам бақувват тортиб бормоғи лозим. Биз ютуқларимизга маҳлиё бўлиб, рафлатда қолмаслигимиз керак. Бунга ҳаққимиз йўқ. Биз иккита, учта, ҳатто минглаб турли-туман нуқтаи назарларга эга бўлмоғимиз мумкин, аммо гап мамлакатнинг яхлитлиги ҳақида, унинг хавфсизлиги ва гуллаб-яшнаши тўғрисида борганида ҳаммамиз яқдил бўлмоғимиз шарт. Бу масалалар бўйича турфа хил қарашлар учун замин йўқ. Мақсадга олиб борадиган воситалар ва усуллар тўғрисида баҳслашавериш мумкин, аммо биронта хатти-ҳаракатни амалга оширишга киришганда улар Ҳиндистон фойдасига хизмат қиладими-йўқми, унинг бирлигини мустаҳкамлашга, чегараларини қўриқлашга ёрдам берадими-йўқми, ёки аксинча, уларни заифлаштирадими деган масалалардан келиб чиқмоқ лозим бўлади. Худди ана шу нарса бизнинг ҳаракатларимизни баҳолашда асосий мезон бўлади, чунки кўпинча фракцион курашларга берилиб кетиб, биз мамлакатимизга зарар етказиб қўйганмиз.

Ҳиндлар тинчликсевар халқ сифатида донг таратганлар. Биз мудофаа қувва-

тимизни кучайтираётган эканмиз ёхуд ёшларимизни ҳарбий ишга ўргатаётган эканмиз, бундан биз ўзимизнинг принципларимиздан чекинапмиз ёхуд тинчлик сийёсатини рад этамиз деган хулоса келиб чиқмайди.

Ҳиндистон ҳар қандай шароитда ҳам бу сийёсатнинг тарафдори бўлиб қолавереди ва бошқа мамлакатлар билан муносабатларда туғиладиган мунозарали масалаларни имкони борича тинч воситалар ёрдамида ҳал қилишга интилади. Биз урушни қабул қилолмаймиз, чунки уруш мамлакатимизни хонавайрон қилмоғи, халқимиз бошига оғир кулфатлар келтирмоғи мумкин. Аммо биз номус-оримизнинг ерга урилишига йўл қўймаймиз, ёвузлик қаршисида бош эгмаймиз. Юрагида қўрқув ҳукмрон бўлган халқ мамлакатни душманга қарши туриш қобилиятдан маҳрум этади ва унинг эзгу номига доғ туширади. Шунинг учун ватан мудофаасига ҳамиша тайёр турган ҳолда биз тинчлик йўлидан четга бурилмаймиз. Истаган ихтилофни биз тинчлик йўли билан ҳал қилишга розимиз, бироқ бундан Ҳиндистоннинг обрўйига зарар етмаслиги керак. Бизнинг мамлакатимиз ўзининг халқро обрўйини ҳамиша юксак сақлаш истагига тўла. Мудофаага тайёр туриш — на фақат кулол ва техникага эга бўлмоқдир, балки мамлакатимизнинг ҳамма фуқаролари ва ҳатто болалар ҳам ҳамжиҳатлик билан фидокорона меҳнат қилиб, умумий ишга ҳисса қўшмоқдир. Ҳиндистонда жуда кам одам сафда юра олади. Тўғри, сафда юра билиш ўз-ўзича олганда инсониятнинг буюк фазилатлари қаторига кирмайди, аммо хатти-ҳаракатларимиз ботартиб бўлишини истасак, буни ҳам билмоқ зарур. Армия ҳамжиҳатлик билан бақувват бўлади, солдат интизом ёрдамида, сафда баравар қадам ташлаб юриш зарурияти ёрдамида жипшлашади. Бизнинг фуқароларимиз интизомлиликни, умумий иш йўлида фидокорликни солдатлардан ўрганишса ёмон бўлмас эди. Агар биз шунга эриша олсак, келажакка ишонч билан дадил қарай олишимиз мумкин ва фаровонлик йўлидан олға томон тўсиқсиз силжий оламиз.

Миллатлар бошқаларнинг хайр-эҳсонларига қараб ўтириб эмас, ўзларининг кучларига таянибгина улўф миллат бўлаоладилар. Жуда кўплаб мамлакатлар билан иноқ муносабатларда бўлиш мумкин, лекин фақат ўзинггагина кўз тикишинг керак, халқаро ҳамкорликни ривожлантиравериш мумкин, аммо муста-

қил фикрламоқ ва ишингни ўз қўлларинг билан бажармоғинг лозим. Агар бу ҳақиқат унутиб қўйилса, руҳан бўшашиб кетилса, ўзига ишонч бой берилса, миллат таназзулга учрайди, хонавайрон бўлади ва бошқа халқларнинг назаридан қолади. Ҳиндистон учун душманидан қўрқиш ва ўз кучига ишончни йўқотиб қўйишдан ортиқ шармандалик борми? Олдимизда турган вазифа ҳар қанча мураккаб бўлмасин, уни фақат ўзимизгина бажаришимиз мумкин. Гарчи бутун дунёда бизнинг дўстларимиз кўп бўлса-да ва биз уларнинг дўстлигини юксак қадрлаб, улар берадиган ёрдамларни рад етмасак-да, олдимиздаги вазифани ўзимиз бажармоғимиз керак. Улуғ давлатлар бир неча марталаб бизни қўллаб-қувватладилар ва биз уларнинг муайян ёрдамлари учунгина эмас, бизга нисбатан самимий ҳурмат ва иззат-икромлари учун ҳам улардан миннатдорим. Ўз кучларимизга таянган ҳолда ва дўстларимиз берадиган кўмақдан юз ўтirmай, биз ҳамма иқтисодий муаммоларимизни муваффақиятли равишда ҳал қилмоғимиз керак. Биз шундай ўзгаришларни амалга оширмоғимиз зарурки, бунинг оқибатида мамлакатимиз мустақкам оёққа туриб олсин.

Менинг энг ардоқли орзуим шуки, миллионлаб ҳинд болалари ўқий олсинлар ва олган билимларидан на фақат мамлакатга, балки ўзларига ҳам фойда етсин. Келинглр, шундай Ҳиндистонни барпо этайликки, унда ана шу ишининг рўёбга чиқиши мумкин бўлсин, бу ўлкада жамятдаги олий ва қуйи табақалар ўртасидаги тафовутлар барҳам топсин. Ҳиндистоннинг келажagini мен ана шундай кўраман.

Албатта, тегишли давлат органлари бу йўналишда иш олиб боришяпти, лекин, ўзимиздан қоладиган гап йўқ, улар муаммони ҳал қилиш йўлини белгилабгина берадилар, холос, белгиланган режаларни амалга ошириш эса кўп миллионли ҳинд халқининг зиммасига тушади. Агар халқ бу вазифанинг уддасидан чиқолмаса, бирон иш қилиб аҳволни тузатиш ҳукуматнинг қўлидан келмайди. Мудофаа муаммолари бўладими ёхуд иқтисодий ривожланиш масалаларими — барибир, уларни мансабдорлар эмас, халқ ўзининг меҳнати билан рўёбга чиқаради. Бизнинг вазифамиз — 450 миллионли Ҳиндистон халқини уйқудан уйғотиш ва унга тўғри йўлни кўрсатиб беришдир. Бу йўлни босиб ўтиб, халқ ўз меҳнати-нинг самараларини кўради...

Ўзликни англатувчи асар

Ҳамид ЗИЁЕВ Туркистонда Россия тажовузи ва
хукмронлигига қарши кураш (XVIII—XX аср бошлари).
“Шарқ” матбуот концерни, Тошкент — 1998.

Ўзбек халқи босиб ўтган тарихий йўлни холис ва ҳаққоний ёритиш масаласи ҳамиша долзарб аҳамият касб этиб келган. Кейинги 70 йил мобайнида бу жараёни сохталаштириш, бир томонлама акс эттириш авжига чиққани маълум. Мустақиллик шарофати билан биз кўҳна тарихимизни ана шу ёмон иллатдан тозалаш ва аниқ ҳужжатлар, далиллар асосида тўғри баҳолаш, ёт таъсирлар тазйиқидан халос этиш имконига эга бўлдик. Президентимиз Ислон Қаримовнинг тарихчи олимлар билан ўтказган давра суҳбатларида бу борада олдимизда турган долзарб масалалар, мустақил Ўзбекистоннинг янги тарихини ёзишдаги вазифалар аниқ ва равшан белгилаб берилди.

Тарихимизда ҳали ечимини топмаган ёки сохта бўёқлардан тозалаб, янгича баҳо беришни тақозо этадиган мураккаб нуқталар кўп. Ана шундай жумбоқлардан чор Россияни томонидан Туркистонни босиб олиниши ва бу ҳодисани талқин этилишидир.

Чор Россиясининг Ўрта Осиёга уюштирган тажовузи ва Туркистонни ўз мустамлакасига айлантириши ерли халқлар бошига ҳадсиз-ҳисобсиз кулфатлар ёғдиргани маълум! 1917 йил Октябрь тўнтаришидан сўнг Туркистон халқларига нисбатан истилочилик сиёсати янада мудҳиш кўриниш касб этди ва у асримизнинг 90-йилларига қадар давом этди.

Муҳтарам Президентимиз И. Қаримов Туркистонда Россия истилочилик

сиёсатининг мудҳиш оқибатларини аниқ таърифлаб берган эди: “Биз мустақилликнигина эмас, тилимизни, динимизни, бутун маънавиятимизни йўқотиш даражасига етган эдик. На чор ҳукумати, на қизил империя салтанати Туркистон халқларининг тараққий топишини ҳеч қачон истаган эмас. Ер ости ва ер усти бойликлари ададсиз, тупроқлари ҳосилдор, табиати жаннатмисол бу ўлка ҳалол, очиқкўнгил, меҳмондўст ва айни пайтда меҳнаткаш халқи билан биргаликда 130 йил давомида мустамлакачилик азобини тортиб келди...”¹

Беаёв зулм ва зўрлик Туркистон халқлари қалбида босқинчиларга қарши чуқур назорат ҳиссини уйғотди, натижада, эзилган халқларнинг Россия мустамлакачилик сиёсати ва босқинчилигига қарши ҳаракатлар такрор-такрор бўлиб турди. Чор босқинчиларига қарши Тошкентда 1864—1865 йилларда, Самарқандда 1868 йилда, Қўқон хонлигида 1875—1876 йилларда, Кўктепа қамалида 1881 йилда кўрсатилган жиддий қаршиликлар Туркистон халқлари тарихига олтин ҳарфлар билан битилган.

Аксилмустамлака чиқишлари занжирида 1892—1898 йилларда бўлиб ўтган бутун ўлкада акс-садо берган кўзғолонларни алоҳида кўрсатиш зарур. 1916 йил кўзғолони эса бутун Туркистонни тўфондек қамраб олди, бутун Россия империяси томирларини қақшатди ва ларзага келтирди.

¹ Қаримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол-иқтисод, сиёсат мафқураси. 1-жилд, Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти, 1996, 208-бет.

Профессор Ҳамид Зиёевнинг “Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш (XVIII—XX аср бошлари)” асарида Туркистон заминидан юз берган ана шу тарихий ҳодисаларни илмий теранлик ва ҳолислик билан очиб берилган.

Асар бошқа тарихий тадқиқотлардан тамоман янгилиги, муаллиф тафаккурининг тиниқлиги ва кенг қамровлиги билан ажралиб туради. Одатда тарихий тадқиқотлар доираси “аниқ” чегараланган, “қолиплаган” бўлади. Бундай сунъийликдан воз кечган муаллиф ўз асарига “Россия истилосининг дастлабки босқичлари” номи махсус деб киритган.

Ундан маълум бўлишича, қадимги даврларда ҳозирги Туркистон билан Россия оралиғида, яъни Днепр ва Қора денгиз қирғоқларидан бошланиб Итил (Волга) ва Ёйиқ (Ўрол) бўйларини ҳамда Сибирни ўз ичига олган бепоеён ерларда асосан туркий аҳоли истиқомат қилган. Бу жойларда туркий давлатлар ҳукм сурган. Бироқ туркийларга қўшни бўлгач, славянлар, шу жумладан, руслар милонинг бир мингинчи йилларида асосан ибтидоий ҳолатда ҳаёт кечирганлар. Фақат IX асрнинг охирида Киев Руси номида биринчи Рус давлати ташкил топди. Шундан кейин рус князлари Қора денгиз ва Волга бўйларидаги ерларни босиб олиш ҳисобига ўз давлатлари кудратини оширишга ҳаракат қилдилар. Шу боис ўша жойлардаги туркий давлатлар билан тўқнашиб турганлар. Маълумки, милондан аввалги асрларда македониялик Александр Туркистонга бостириб кирганда Хоразм давлатининг чегараси Қора денгизгача борар эди. Кейинги биринчи минг йилликда Итил (Волга) бўйларида Хазар-Хоразм империялари ташкил топган. У жойларда хоразмликлар ва бошқа туркистонликларнинг турар жойлари бунёд бўлган.

Киев Руси номидаги биринчи Рус давлати Хоразмнинг куч-қудрати ва аҳамиятини яхши англаган ҳолда ислом динини қабул этишга ҳаракат қилди. Масалан, X асрда Рус давлат арбоби Владимир бу мақсадни амалга ошириш учун Хоразмга ўз элчисини юборган, лекин бу истак шароит тақозосига кўра амалга ошмади. Христианлик тарафдорлари устун келиб, у давлат динига айлантирилди. Рус давлати Қора денгиз ва Итил бўйларини эгаллашни ҳаётий масала сифатида ҳамиша диққат марказида тутди. Аммо Итил бўйларида ташкил топган

Хазар, Булғор, Хазар-Хоразм, сўнгра Олтин Ўрда давлатлари кўп асрлар мобайнида русларни “бурчакда қисиб” турдилар.

Тарих жараёни шундай кечган. Олтин Ўрда давлати рус князликлари устидан 240 йил ҳукмронлик қилди. Бироқ, Амир Темурнинг Олтин Ўрдага қақшатғич зарба бериши оқибатида аҳвол руслар фойдасига ўзгариб борди. Чунончи, Амир Темур зарбасидан кейин Олтин Ўрда давлати ўзини ўнглай олмай қолди. Олтин Ўрда ҳалокатини тахт учун узоқ давом этган ўзаро даҳшатли урушлар ҳам тезлатди. Эндиликда унинг рус князликларини тобеликда тутишга қурби етмай қолди. Аксинча, Олтин Ўрда шу даражада заифлашиб қолдики, пировардида Аштархон (Астрахан), Қозон, Сибир, Қрим сингари хонликларга парчаланиб кетди. Олтин Ўрданинг парчаланиши Россия давлатининг мустақамланишига йўл очиб берди. У Туркистонга нисбатан кўпроқ Рус давлатига фойда келтирди. Зеро, руслар XVI асрнинг иккинчи ярмида Аштархон, Қозон, Сибир, кейинчалик эса Қрим хонликларини эгаллаб, ўзининг асрий “ҳаётий масаласи”ни ҳал этди. Оқибатда Россия Қора денгиз ва Каспий-Волга савдо йўлларининг, олтин, қумуш, темир, кўмир, азим дарёлар ва ўрмонларнинг эгаси бўлиб қолди. Шу тариқа ташкил топган Россия империяси жаҳоннинг энг тажовузкор ва босқинчи давлатларидан бирига айланди.

Муаллифнинг ҳақли таъкидлашича, Олтин Ўрдага қарашли ерларни босиб олиши билан Россиянинг туркий дунёга қарши тажовузининг биринчи босқичи тугалланди. Ўша жойларда катта-кичик қатор рус шаҳарлари, посёлкалари, саноат корхоналари, конлар, ҳарбий истеҳкомлар пайдо бўлди. Туб туркий аҳоли камситилди, доим таъқиб остида қолди. Туркий элатларнинг ривожланишига тўсқинлик қилинди ва улуммиллатчилик сиёсати изчиллик билан амалга оширилди. Аҳолини мажбуран христианлаштириш тажрибаси одатий тусга кирди. Эндиликда Россия Туркистонга бевосита чегарадош ва ён қўшни бўлиб қолди.

Натижада, Рус давлати 100 йилдан ортиқ вақт мобайнида Олтин Ўрда ўрнидаги жойларда маъқеини мустақамлаб ва у ерлардаги бойликлар ҳисобига кучга тўлиб олгач, турк дунёсининг марказий қисми бўлиши ўзбек хонликларини ҳам босиб олиш ҳаракатига тушди. Ушбу

ёвуз ниятларни амалга ошириш XVIII аср бошларида Петр I давридан бошланди. Ушбу тарихий воқелик асосида муаллиф XVIII—XX аср бошларида Россиянинг Қозоғистон ва Туркистонда ваҳшийларча амалга оширилган истилоси ва ҳукмронлиги ўрнатилишига доир тарихий воқеалар манзарасини ҳаққоний гавдалантирган.

Ҳақиқатан, Россия ер шарининг бутун худудини бошқа капиталистик мамлакатлар билан биргаликда бўлиб олишда фаол иштирок этган ва дунёдаги йирик мустамлакачи мамлакатлардан бирига айланган. Шу боис унинг жуғрофий-сиёсий манфаатлари устивор келган. Чор ҳукуматининг тажовузкорлик ва босқинчилик сиёсати XX бошларида келиб энг юқори чўққисига кўтарилди.

Профессор Ҳамид Зиёев асарида баён этилган ушбу мулоҳазани таниқли рус сиёсатшунослари ҳам тасдиқламоқда. Масалан, тарихчи-олим Юрий Афанасьевнинг иборасига кўра, Россия хамиша тажовузкорлик билан, ўзига янгиданянги ерларни қўшиб олиш ҳисобига яшаб келган... Россия тарихида ҳатто нисбатан урушларсиз ўтган бирон-бир узоқроқ давр бўлмаган... Ҳеч қачон бу минтақаларни қандай қилиб тузукроқ турмуш даражасига кўтариш унинг хаёлига ҳам келмаган. Фақат кўпроқ ва яна кўпроқ забт этиш ниятида бош қотирган.

Яна битта мисол. Гапдонликда шуҳрат топган Горбачев даври маддоҳларидан бири Александр Яковлев мана бундай деб ёзади: “Асрлар давомида то ҳозирги кунга қадар Россия давлатининг энг катта кулфати мамлакатнинг бойлиги ва одамларнинг қашшоқлиги ўртасидаги тафовутдир. Юзлаб йиллар мобайнида қашшоқ киши менталитети унинг дунёқарши Россия устидан ҳукмронлик қилиб келди. Зеро, фақат йўқсулларгина тажовузкор ва жиноятга тайёр бўлди, фақат қашшоқ кишигина навбатдаги урушда ҳеч нарса йўқотмайди...”

Профессор Ҳамид Зиёевнинг китоби мантиқан бир-бири билан боғлиқ икки қисмдан иборат: Биринчи қисмда Туркистонда Россия тажовузи қандай амалга оширилгани ёритилади. Иккинчи қисми XX аср бошларида қадар давом этган чоризм ҳукмронлиги қандай ўрнатилганлигини ўрганишга бағишланган. Муаллиф шўролар тузуми ҳукмронлиги даврини ҳам ҳисобга олиб, шундай хулосага келади: ўзбеклар ва ўлканинг бошқа халқлари сал кам 150 йил мобайнида чор

Россияси ва совет босқинчиларига қарши қаҳрамонона курашиб, 100 минглаб асл фарзандларидан ажралди. Кишилар қони бамисоли дарё каби окди ва обод жойлар харобага айлантирилди. Агар даҳшатли ўтмиш даврларда халқимиз бу даражада қирилмаганда, ҳозир Ўзбекистонда камида 100 миллион халқ истиқомат қилган бўлар эди.

Муаллиф қайд этганидек, мазкур муҳим ва мураккаб масала чор ҳукумати давридаги баъзи олимларнинг асарлари ва мақолаларида муайян даражада ўз ифодасини топган. Уларда қимматли маълумотлар мавжуд. Бироқ улар мустамлакачилик сиёсати руҳи билан суғорилган бўлиб, ҳарбий юришлар гўё туб халқни “ёввойилиқдан”, яъни “ўрта аср қоқоқлиги”дан қўтказиб, тараққиёт сари чорлаш мақсадида амалга оширилган эмиш. Улар Россия учун ҳам, ўлканинг ўзи учун ҳам “тарихий зарурият” эмиш. Хуллас, бу асарларда чор ҳукуматининг сиёсати Туркистон заминида ўзаро урушларни тугатиб, тинчликни, карвон йўллариининг хавфсизлигини, савдо алоқаларининг самарадорлигини таъминловчи куч сифатида гавдалантирилди. Четдан қараганда шундай кўринади. Ваҳоланки, чор ҳукуматининг асосий режаси ўлкадаги моддий ва маънавий бойликларни тўла эгаллашга қаратилган эди.

Масаланинг яна бир жиҳати шундан иборатки, аксарият мустамлакачи муаллифлар (шундай дейишга тўла ҳаққимиз бор) ўз ишларида чор аскарларининг жасорати, қаҳрамонликлари ва “император олийлари”га ўта содиқлигини намоён этишга ҳаракат қилдилар. Аммо улар ўзбекларни ва бошқа туб халқларнинг қаҳрамонона жанглари батафсил ёритишни онгли равишда лозим топмадилар. Шарҳланаётган ишларда маҳаллий манбалардаги маълумотлар ўз ифодасини топмади. Айни пайтда ватан ҳимоячиларига қарши қўлланилган ваҳшиёна жазолар, талон-тарождар ва вайронгарчиликлар кўрсатилмади.

Аниқроғи, мустамлакачилик даври асарлари Рус давлатининг улуғ миллатчилиги ва мустамлакачилик сиёсати нуқтаи назаридан ечилиб, тарихий воқеаларнинг чинакам манзараси ёритилмади. Аммо улар ўз асарларида ўлка шиддатли урушлар натижасида қўлга киритилганлигини тан олишга мажбур эдилар.

Совет даврининг дастлабки 20—30 йилларида ҳам Россия томонидан Туркистоннинг босиб олинishi ва мустам-

лакачилик сиёсатига бағишланган қатор мақолалар нашр этилди.

Аммо Совет империяси мустақкамлангач, бундай асарлар бир чеккага суриб қўйилди. Коммунистик мафкура устиворлигини шакллантираётган марказда Туркистон халқларининг бой ўтмиш тарихини атрофлича ўрганиш, холис тадқиқ этишни асло истамасдилар. Оқибатда рус босқинига қарши олиб борилган курашлар аҳамиятини камситишга, аксинча, Туркистон Россия томонидан босиб олинган эмас, балки “қўшиб олинган” деган ақидани зўр бериб асослашга уринишлар авжига чиқди. Бу ҳол айниқса компартиянинг XX съезидан кейинги даврда ўз чўққисига кўтарилди.

Қанчадан-қанча йирик олимлар марказ назорати остида шаклланган бу бўҳтон-ақиданинг маддоҳларига айланиб қолган эдилар.

Кези келганда қайд этиш зарурки, профессор Ҳ. Зиёев ўтмишдаги тарихшуносликка фақат қора бўёқ чапмасдан, балки унга Истиқлол инъом этган холислик ва ҳалол ёндошиш намунасини кўрсатди. Муаллиф Н. А. Халфин сингари олимлар йўл қўйган хатолар барча тарихчиларнинг ҳам умумий камчилиги эканини эътироф этади. У катта жасорат билан ўзи ҳам 1966 йилда чоғ этилган “Тошкентнинг Россияга қўшиб олинishi” номли рисоласида айрим нотўғри фикрлар айтишга мажбур бўлганлигини мисол тариқасида келтиради.

Ҳамид Зиёев мазкур асарида яқин йилларгача кўпчилик олимлар таяниб келган сохта коммунистик ғояларни ва хатоларни улоқтириб ташлаган ҳолда ижобий изланишлар олиб борди. Олим бу тадқиқотида биринчилардан бўлиб, 1892, 1898 ва 1916 йиллардаги миллий мустақиллик ва озодлик курашларининг Россия тажовузига қарши ҳаракатларнинг мантиқий давоми ва маҳсули сифатида баҳо берди.

Маълумки, чоризм тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кўзғолонларга қўшилган руҳонийлар ва юқори табақа намоёндалари фаолиятига салбий баҳо берилар эди. Олим турли манбалар ва қўлёзма асарларига таянган ҳолда улар умуммиллий манфаатлар учун жонларини тиккан фидойи одамлар эканлигини исботлайди. Бундан ташқари Совет даврида миллий-озодлик ҳаракатлари рус революцион ҳаракатларининг таркибий қисми сифатида баҳоланди. Бу билан мазкур кўзғолонларнинг асл моҳияти ва йўна-

лишини ниқоблашга ҳаракат қилинди. Аслида эса бу кўзғолонлар Туркистон мустақиллигини ва озодлигини тиклашни асосий вазифа қилиб қўйган эди. Кўзғолонларда қатнашган мазлум халқ ва маҳаллий юқори табақаларнинг илғор вакиллари бир ёқадан бош чиқариб миллий давлатни тиклаш учун курашган эдилар. Совет даврида ҳам Туркистон халқларининг ошқора ва пинҳон рус ҳукмронлигига қарши кураши ушбу ғоя, яъни топталган миллий давлатчиликни тиклаш ғояси билан йўғрилган эди.

Китобда муаллиф қуйидаги хулосаларни мантиқан асослаб берган. Россия тажовузларининг ғалабасини таъминлаган омиллар шулардан иборат. Олтин Ўрда ва ўзбек хонликларидаги тинимсиз давом этган тахт учун курашлар давлатнинг куч-қудратини синишига олиб келган. Бевосита босқин даврида душманнинг устун келишининг асосий айбдорлари Бухоро, Хива ва Қўқон хонларидир. Улар эрта-индин душман бостириб киришини яхши билсалар-да, ўз вақтида биргаликда она юрт учун курашишни ўйламадилар. Бу борада Бухоро хонлиги катта хатога йўл қўйиб, Қўқон хонлигининг маълумиятга учрашувини тезлаштириб берди. Ҳатто амир Музаффар Рус давлатининг Хива хонлигига қарши юришида ёрдамга тайёр эканлигини билдирди. Хонлар қўшинни замонавий қурол-яроғ билан таъминлаш, ҳарбий маҳоратни ошириш ўрнига маишатга ва бепарволикка берилдилар. Улар ўзларининг ҳарбий таълим ва маҳоратдан, замонавий ҳарбий қурол-аслаҳалар тайёрлашдан мутлақо хабарсиз эканликларини ошқора намоёниш қилдилар.

Бунинг устига, ватан хоинлари ҳам катта зиён келтирди. Айниқса, Худоёрхоннинг сотқинлиги ниҳоятда ачинарлидир. Жўрабек ва Бобобек сингари Шаҳрисабз, Китоб бекларининг хоинликларини ҳам унутиш мумкин эмас. Хоинлар савдогарлар, амалдорлар ва ҳатто дин пешволари орасидан ҳам чиққан. Аммо халқ оммаси ўлимни бўйнига олиб, душманнинг тўшлари, ракеталари, милтиқ ва қиличларига кўкракларини тутдилар. Улар Ватанга шу даражада содиқ эдиларки, мустақиллик ва озодлик йўлида жонини ҳам, молини ҳам аямадилар.

Тарихдан ҳатто ўзбек аёллари ҳам жангларда қатнашганлиги маълум. Афсуски, уларга раҳнамолик қиладиган ақл-идрокли, моҳир лашкарбоши ва жасоратли раҳбар топилмади. Бундан Тошкент

жангида ҳалок бўлган Олимкул мустаснодир.

Россия ҳукмронлиги даврида ўлкада миллий давлат тугатилди ва мустамлакачилик сиёсати ҳукм сурди. Миллий тил ва маданиятнинг ривожланишига йўл берилмади. Ўлка Россиянинг хомашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилди. Маҳаллий аҳоли сиёсий ва инсоний ҳуқуқлардан маҳрум этилиб, қул каби ишлатилди. Бебаҳо бойликлар Россияга тинимсиз жўнатиб турилди. Ўлкада адолатсизлик, зўравонлик ва хўрлаш авжига минди. Айна пайтда уни руслаштириш сиёсати жадаллик билан олиб борилди.

Муаллифнинг масъулиятли вазифа — Ўзбекистон янги тарихини яратишга бағишланган бу асарида жуда кўп қизиқарли маълумотларни тўплаган. Китоб Ватанимизнинг бой ва ранг-баранг тарихини тиклаш, халқимиз, айниқса, ёш авлод тафаккурида тарихий хотира туйғусини тарбиялаш борасида ниҳоятда катта аҳамият касб этади.

Сўз сўнгида айрим фикр-мулоҳазаларимизни, истакларимизни билдирамиз. Маълумки, совет даври тарихий адабиётларида ўзбек халқи тарихига бирёқлама ёндошувга, ўтмишни сохталаштиришга, мустамлакачилик мафкураси ақидаларини бўрттириб кўрсатишга ҳаракат қилинган. Айниқса, рус истилоси ва ҳукмронлиги — бу олий неъмат тарзида, инглизларнинг Ҳиндистондаги мустамлакачилик сиёсати фақат даҳшат ва ваҳшийликдан иборат қилиб кўрсатилган. Ҳатто Чоризм ваҳшийликларининг бевосита иштирокчиси рассом Верешчагин “Ҳин-

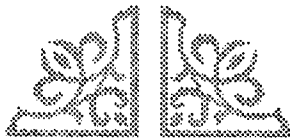
дистонда инглизчасига қатл” суратини яратган. Бу билан у чор истилочиларининг ёвузликларини яширишга ҳаракат қилган. Асарда бундай маълумотлар бисёр, лекин уни архив ҳужжатлари асосида янада бойитилса, илжи бўлса бошқа капиталистик мамлакатларнинг истилочилик сиёсати билан қиёсий кўрсатилса, айна муддао бўларди. Зеро, миллий-озодлик ҳаракатларида фаол қатнашган Туркистон мард ўғлонлари асир қилиниб, узоқ Сибирь қарағайзорлари ва конларида ишлатиш учун оёқлари кишанланган ҳолда сургун қилинган. Кўпчилиги ваҳшийларча қатл этилган. Бу мард Ватан қаҳрамонлари ва Тумарис янглиғ жасур аёлларимизнинг кейинги тақдири ҳақида ҳужжатларга асосланган маълумотлар ҳам берилиши лозим деб ҳисоблаймиз.

Мазкур асар гоёт бой манбалар ва қўлёзмалар асосида яратилган. Бироқ, китоб сўнгида ушбу адабиёт ва манбалар рўйхати берилмаган. Уларни келтириш эса фойдадан холи бўлмасди.

Яна бир мулоҳаза: мазкур асар рус тилида ҳам нашр этилса яхши бўлади. Зеро, асар Россиянинг Туркистондаги тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш таҳлилига бағишланган. Бу ҳақиқатлардан фикр доираси ногўфри шакллантирилган русийзабон китобхонлар ҳам огоҳ бўлиши зарур.

Биз мақоламиз сўнгида профессор Ҳамид Зиёев Ўзбекистоннинг янги тарихини яратишдек маъсулиятли вазифани бажариш йўлида катта ишни амалга оширганлигини яна бир карра мамнуният билан таъкидлаймиз.

*Ғулумжон АҲМАДЖОНОВ,
Тарих фанлари доктори,
профессор.*



Муроди — ҳақ йўлида жон фидо этиш эди

Беҳбудий. “Танланган асарлар”.
“Маънавият” нашриёти, Тошкент — 1997.

Маънавият” нашриёти ўтган йили Туркистон жадидларининг пешвоси, маданиятимизнинг йирик сиймоси Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг “Танланган асарлар”ни нашр этиб хайрли ишни амалга оширди. Хайрлиги шундаки, Туркистонда миллий-озодлик ҳаракатига бошчилик қилган Беҳбудийдек буюк зотнинг асарларидан намуналар илк бор унинг вафотидан қарийб саксон йилдан сўнг бўлса-да, китоб ҳолида нашр этилди. Мажмуани таниқли адабиётшунос, профессор Бегали Қосимов босмага тайёрлаган.

Муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳақида сўз юритиш Туркистон жадидчилиги тарихини ёзиш демакдир. Негаки, ўлкада жадидчиликнинг юзага келиши, фаолият кўрсатиши, пировардида инқирозга юз тутиши, замондошларининг таъбирича, “муфти ҳазратлари”нинг номи билан чамбарчас боғлиқ. Дарвоқе, мадрасада таҳсил кўрган, муфти маснадига эришган, қозихонада масъул лавозимда хизмат қилган, яъни моддий жиҳатдан дурустгина таъминлаган Маҳмудхўжа Беҳбудий мустабидлик исканжасига тушиб қолган жондан ортиқ Ватанининг эрки, истиқлоли учун кураш жабҳасига отилган жадидлар бошчиси эди. У “бир бошига минг ғавво” орттирмай, мустабидлар билан мураса қилиб, уларнинг юзига тик боқмай, нима буюришса, нимани талаб қилишса, “Лаббай, хўп бўлади!” дея итоаткорлик кўрсатиб, “тинчгина” умр кечириши мумкин эди-ку. Йўқ, асло! Беҳбудий ҳазратларининг тийнаги, табиаги бунга сира йўл бермасди. У атрофида юз бераётган ноҳақлик, адолатсизлик, бедодликни кўрганда, тинч туролмас, лоқайдлик, бепарволик, танбаллик тўқим табиатлиликни “ҳазм” қилолмасди. Муфти ҳазратларининг табиаги шундай эди. Аниқроғи, қалбини тўлдирган тўғри-

лик туйғуси, вужудини эгаллаган эътиқод, дили тўридан жой олган адолат мезони уни доимо имонли бўлишга йўллаб турган. Бу эса шундан далолат берадики, кишининг ижтимоий ҳаётда қандай ўрин эгаллаши, воқеа-ҳодисаларга қайси мезондан баҳо бериши, уларга аралашуви шахсиятга ҳам кўп даражада боғлиқ экан. Туркистон бошига қора кунлар тушгандан сўнг, яъни мустабидлик тузуми ўрнатилгандан кейин маҳаллий аҳолининг “кўзи очик” кишилари “янги воқелик”ка турлича муносабатда бўлиб, умргузаронликка киришдилар. Улардан бир қисми мустабидларнинг хоҳиш-иродасига бўйсуниб, уларга мутелик билан хизмат лавозимларини бажаришга бошладилар. Булар Сатторхон, генерал Жўрабек, полковник Бобобек, Шарифхўжа қози, Муҳиддинхўжа қози, Орифхон қози, Мулла Олим Абулқосим ўғли сингарилар эди. Маҳаллий халқ уларга баҳо берганда бу “хизматларини” унутишмаган. Жумладан, “Боғбон” тахаллусли журналист 1920 йили қози сайлови ўтказилиши муносабати билан ёзган мақоласида чор ҳукумати даврида Тошкент шаҳри даҳаларида қозилик қилиб келган шахслар ҳақида шундай деганди: “...Себзор, Кўкча, Бешоғоч даҳаларида кўбдан энди ҳайвон лояламлар қозилик қилиб келганда, Шайхонтохур даҳасида чин маъноси билан Романуф сулоласи қозилик қилиб келадир. Бу манхус сулола эски идора вақтида фақир халқнинг қонига қўл иситиб келуви билан қанча маъруф бўлса, инқилобдан кейин-да бу мальунлардан ҳеч ким қутулмади”. (“РусТА” деворий газетаси, 1920 йил 15 декабрь). Мақолада “Романуфлар сулоласи” иборасига “Шарифхўжа қози авлоди” деб изоҳ берилган.

Бу сатрларни ўқиб, “Ўтган ишга саловат, ўлган илоннинг бошини қўзғаш-

нинг нима ҳожати бор, ҳаммага янги ширин туюлади, бола-чақа бор... Ким тизга ўзини беҳуда ургиси келади?" деб, эътироз билдириши мумкин. Ҳа, жон ширин... Лекин азият чекилмаса, ширин жондан кечигиша рози бўлиб майдонга тушилмаса, эрк, истиқлолни қўлга киритиб бўлмайди-да! Ўзингиз қиёс қилиб кўринг. Туркистон генерал-губернатори ўлганларни Тошкент шаҳридаги қабристонларга кўмишни тақиқловчи буйруқ чиқарган. Шундай бўлса-да, юқорида тилга олинган қозилардан бирига "хизмат"лари учун истисно тариқасида шаҳар ичидаги қабристонга дафн этилиши учун рухсат берган. Минглаб юртдошлари шаҳар четига дафн этилиб турган бир пайтда, мазкур қози жанобларнинг шаҳар ичига дафн этилишига рухсат бергани учун генерал-губернаторга жонини жабборга топшираётган пайтида ҳам ялтоқлик билан "миннатдорчилик хати" ёзиб "Туркистон вилоятининг газети"да эълон қилиш бир оз эриш туюлмайди-ми?! Ахир у қози бўлса-да, шу юртда кун кечираётганларнинг бири-ку! 1898 йилги Дукчи эшон кўззолонини мустабидлар бостиргандан сўнг унинг оиласини Астраханга сургун қилишади. Эшоннинг онаси, мункиллаб қолган кампир мустабидларга ялинмай, бошини тик тутган ҳолда сургунга йўл олган-ку! Қози билан гўр ёқасига келиб қолган муштипар онанинг ўзини тутишида, яъни шахсиятида тафовут борми? Бор, албатта. Бизнингча, тарих шуниси билан тарихки, оқни оқ, қорани қора деб ўз номи билан аталгани маъқул.

Мавзуга қайтайлик. "Кўзи очиқ" кишиларнинг иккинчи гуруҳи 1905 йилги Русия инқилоби йилларида ижтимоий фаолият саҳнасига чиқди. Булар, тарихчи Е. Фёдоровнинг ёзишига қараганда, хонадонларда ўтказилган "гап-гаштак"ларда шаклланган гуруҳ бўлиб, "оқ пошшо" номига аризалар ёзиш билан илтимосларини юзага чиқармоқчи бўлганлар. Бу гуруҳ мустабидлардан бирон нарсани талаб қилолмас, уларнинг розилиги, "марҳамати" билангина нималаргадир эришмоқчи бўлишарди. Мазкур гуруҳ кейинроқ бориб "уламолар" фирқасининг асосини ташкил этганди.

Учинчи гуруҳ вакиллари эса, Туркистон халқлари орзу-истакларининг ифодачиси сифатида майдонга чиқди. Булар инсон шаънини, қадрини ерга урувчи мустабидлик тартибларини кўриб, жим туролмадилар: эрк, мустақиллик, инсон-

ларча яшаш учун кураш йўлига кирдилар. "Ҳақ берилмайди, олинади" — уларнинг шиори шу бўлганди. Бу гуруҳ вакиллари тарихдан жадидлар деган ном билан ўрин олди. Ана шу гуруҳга Маҳмудхўжа Беҳбудий бошчилик қилганди.

Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг жадидлар ҳаракатини уюштириш, миллий озодлик ҳаракатининг стакчиларидан бирига айланиши даб-дурустан бўлган эмас. Табиатан синчков, ақлли, "етти ўлчаб бир кесадиған" Беҳбудийда қримлик Исмоил Гаспирали билан учрашгандан сўнг жадидликка қизиқиш пайдо бўлган эса, унинг 1899—1900 йиллари муборак ҳаж сафари муносабати билан Қримда бўлиши, Туркия, Арабистонни кезиши, бу ўлкаларда чиқаётган газета ва журналлар билан танишуви, янги усул мактабларидаги таълим бериш йўлини ўз кўзи билан кўриши унинг онгида чуқур ўзгариш ясади. У кўрган-эшитганларини теран мулоҳаза қилди, Туркистон ҳаёти билан солиштирди, уларнинг фойда-зарарини, оқибатини ўйлади ва ниҳоят, қатъий қарорга келди: ҳақ йўли — Ватанни озод қилиш йўли, энг тўғри йўл — тараққиёт йўли, энг маъқул ҳаракат — эскирган нарсаларни ислоҳ этиш ҳаракатидир. Беҳбудийнинг қай тарзда жадидчиликка кириб келиши, ҳаёти ва фаолиятининг асосий жиҳатлари тўғрисида профессор Б. Қосимов мажмуага ёзган "Қарвонбоши" сарлавҳали сўзбошисида муфассал тўхталган.

Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ижодий фаолияти кўпқиррали ва бойдир. Унинг публицистик мақолалари 600 га яқин деган тахмин бор. Дарҳақиқат, "Туркистон вилоятининг газети"дан тортиб, Оренбургда чиққан "Шўро" журналигача унинг мақолалари, саёҳат хотиралари, илмий публицистик асарлари эълон қилинган. Тўпловчи олдида булардан энг характерли, энг муҳимларинигина мажмуага танлаб олиш муаммоси тургани табиий. Замонавий ўзбек драматургиясига асос солган "Падарқуш" пьесасининг мажмуага киритилиши мутлақо қонуний ҳол. Булардан ташқари, алломанинг педагогик қарашларини акс эттирадиган асарларидан намуналар ҳам бўлиши керак. Олимнинг жуғрофияга оид китоблари кўп бўлган, улардан намуналар бермаслик мумкин эмас... Айни пайтда, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг фожиали ўлдирилиши муносабати билан ҳаммаслаклари, шоғирдлари, замондошлари қалбидан отилиб чиққан нидони ҳам

кўрсатиш лозим. Хуллас, мажмуа ўртача ҳажмда бўлса-да, томчи қуёшни акс эттирганидек, Беҳбудий ҳазратларининг кўпқиррали фаолияти ҳақида муайян тасаввур бериш лозим эди. Бу вазифани тўпловчи тўла уддалай олган.

Маълумки, XX аср “миллат” тушунчасини биринчи ўринга олиб чиқди. XIX асрнинг охирига келиб дунё мустабиллар ва истибдодга тушиб қолганларга бўлинди. Тараққий топган давлатлар тараққиётда орқада қолган халқларни миллий истибдод занжирига солдилар. Оқибатда, мазлумлар эрк, озодлик, истиқлол учун кураш бошладилар. Фақат миллий бирлик, ҳамжиҳатлик, фидойилик билангина миллий зулм исканжасидан қутулиш мумкин эди. Миллий ўз-ўзини англаш кучайди, “миллийлик” унсурларига катта эътибор берилди бошланди. Асримизга келибгина мазлум халқлар тилида “миллий душман” тушунчаси пайдо бўлди. Мазлум миллатларда миллатпарварлик, миллатсеварлик туйғуси каби ижобий хислатлар билан бирга, мустабил миллатни бутунича, унинг виждонли, диёнатли кишиларини ҳам фарқ қилмай, ёппасига миллий ёвга чиқаришдек салбий тамойил ҳам юзага келди. Мустабиллар ҳам мазлум миллатларни истибдодда тутиш учун бошқа миллатлардан ўзини устун қўйиш, миллий, ирқий мумтозликка ишониб туйғусини шакллантиришга уриндилар. Натижада, XX асрда миллатчилик, шовинизмдан тортиб (фашист нацизмгача) бўлган миллий маҳдудлик кўринишлари юзага келди. Миллий-озодлик ҳаракати “Ватан” тушунчасини қабартириб, унга янги мазмун-моҳият бахш этди. Миллатдошлик, маслақдошлик, юртдошлик, диндошлик каби тушунчалар ҳам сиёсий белгига эга бўла борди. Буларнинг барчасини маълум даражада Туркистон жадидлари фаолиятида, шу жумладан, Маҳмудхўжа Беҳбудий асарларида кўриш мумкин.

Беҳбудийнинг “Танланган асарлар”-идан публицистикага оид “Саёҳат хотиралари” ва бир қанча мақолалари ўрин олган. Буларда биз эрк, истиқлол орзусини, шунингдек, бунга эришиш учун миллатдошларни маърифатли қилиш, Ватанни тараққий топган ҳолда кўриш, ҳар жиҳатдан, ҳар соҳада мутараққий давлатлар билан тенглашиш умидини кўра-миз.

Беҳбудий ҳазратлари учун Туркистон азиз ва мўътабардир. У саёҳатномасида

шу муқаддас диёрни фахр билан эслайди ва унинг камчиликлари ҳақида куюнчаклик билан сўз юритади. Муфти ҳазратлари Қуддус шаҳрини зиёрат қилар чоғида бир яҳудий Туркистон ҳақида шундай деганини келтиради: “Туркистон эски дунёнинг Амриқосидур. Пахта, маъдан, ғалла, хулоса, ҳар нимаси бор. Туркистон олтиндур. Агарда Русия ҳукумати монёв бўлмаса, барча мулкимни сотиб, пулига Туркистондан ер олиб, деҳқонлик этардим. Олтун бериб, ер олиб, сўнгра олмос кўтарар эдим. Аммо, на чора, Русия қонуни биз, яҳудийларни қисар...” (68-бет).

— “Саёҳат хотиралари”да муаллиф муқаддас жойларни зиёрат қилиш учун Истанбул, Адрна, Байрут, Қуддус, Дамашқ, Қоҳира, Порт Саид, Яфа, Халил ар-Раҳмон, Байтул-лаҳм каби шаҳарларда бўларкан, бу ерлардаги барча нарсаларга синчковлик билан эътибор беради. Шаҳарларнинг ободонлиги, тоза-нотозалиги, савдо-сотигининг аҳволи, мактаб-мадрасаси каби масалаларга китобхон диққатини тортади. Жумладан, у Дамашқдаги жомеъ Уммавийянинг гўзаллигини шундай тасвирлайди: “Бутун меҳроб ва атрофидаги тошларга холис олтун қабартмалар ила оят ҳадислар ёзилган, садаф, ақиқ, зумурад ва забаржад тошларидан чархи ишлаб, мармарлар устинда мош ва нахуддан бошлаб данав катталигигача майда, шундай мулоийқ ва кошинкорилар этганки, ўзбекча сўйлайин, бир табокдай жойига бир соат қараган ила кўруб тамом қилолмайсан. Инсон ўзини бир олам ҳунар, бир дунё санъат ичинда кўруб, аввалги мусулмонларнинг дин йўлинда этгон сайёи ва қилгон ихлосларининг ва сарф этган пул ва ғайратларини ўйловига фарқ бўлуб, кўзи тинар ва ҳеч нимани кўрмас даражасига келар”. (94-бет). Ёки Масжиди Умар-ал Форухдаги безакларни тасвирларкан: “Гунбаз куббасининг дохийий тарафинда қабартма сўм олтундан у қадар нақшлар — исломий гирех, ироқи морпечлар ва бошқа ажойиб суратда ҳиндусий, араб услубинда ишлар қилганларки, мани синиқ қаламим анинг тавсифига ожиздур”, дейди (108—109-бетлар).

Беҳбудий баъзи жойлардаги аҳолининг ялқовлиги, лоқайдлиги, бепарволигини кўриб, уларга таъна қилади. Жумладан, Ақсо Масжиди зиёфати пайтида кўзга ташланган ифлос манзара ҳақида шундай ёзган: “Ҳарамии шарифни учдан икки ҳиссаси ифлос, чақир-чуқур, ҳар

ерға ўт чиқиб, ўзи қуруб-чуруб кетмоқдадур. Ҳарам ичиға бир неча ерда су(в) бор экан. Мундаги сарв, зайтун ва бошқа дарахтлар сувсизликдан қурумоқдадур... 5—6-танобини баъзи еринда қуруғон ва қурумоқға юз қўйгон сарв, зайтун дарахтлари борки, шуларни сугориб ва ёввойи ўтини ўруб, чақир-чуқурини текислаб, шипринди ва ахлатларини беш юз қадам ташқаридаги сойға чиқариб тўкмоқға Қуддуси шарифға одам топилмайдур”. (110—111-бетлар.) Халил ар-Раҳмон шаҳридаги ифлосликни кўрган муаллиф “...мундай чиркин ва ажиб тор кўча ва одамларни ҳеч ерда кўрганим йўқ. Ҳатто Ёфанинг кўчаларидан ҳам фалокатроқдур. У қадар фаноки, инсонга ёмон таъсир этар”. (119-бет.)

Беҳбудий Туркистон ва Бухородан хорижга кетиб, ўрнашиб қолганларнинг ўзларини тутишлари, турмуш тарзларини кузатиб, уларга юртдошлари сифатида ё илиқ, ё ачиниш билан баҳо беради. Жумладан, у Қуддусда ҳамюртини кўрганини тасвирлайди: “Калисонинг олдинда Тошкандлик ёш аттор бор эканки, ҳожи ва завворлар (зиёратчилар) олатургон нимарсалар сотадур. Дўқонига бир оз ўлтурдук. Мамлакатдан сўради. Қўлига бир неча нусха “Ойна” ва “Туркистон харитаси”ни бердим. Аҳли савод экан, Тошкенд шаҳрини кўрсатдим. Беихтиёр харита устиндаги Тошкендни ўпуб, кўзига суртди. (Ҳуббул ватан минал иймон). Хусусан ватан ва аҳли диёрни(нг) қадри мусофиратға маълум бўлур. Ҳақиқатан ватан муқаддасдур. Қадрини билмоқ керак. Сотмасға ва ўлгунча айрилмасға керакдир”. (132-бет.) Ёки Ёфа шаҳрида учратган юртдоши ҳақида шундай илиқ сўз айтади: “Ёфа шаҳрига оташ аробадан тушган ҳамон Ёфада мутавагтун самарқандий ва садаф тужжори Ҳожи Мир афандиға йўлуқдук. Бу жаноб даллол ёинки ҳожи сайёдларидан эмас ва ниҳоятда мусофирпарвар ва амини муътамад бир одамдур” (134-бет). Аксинча, ҳажга пулсиз, тайёргарликсиз чиққан ва оқибатда азоб тортувчи ватадошларини ёхуд пули бўлса-да, хасислик қилувчи миллатдошлари ҳақида муфти ҳазратлари надомат билан ёзади: “Бизни ҳожилар йўлда аксариятан у қадар кир бўладурларки, дуруст ўтелларға борганда ҳам қўймайдурлар” (90-бет). “...Аммо бизнинг мусулмон ҳожиларининг аҳволи оғирдур. Тил билмаслик, пулсиз ҳажга қасд қилмоқ ва пуликларнинг хайсу (хасис) чиркинлиги яна машаққатини зиё-

да этар” (68-бет). “Охирги 1—2 аср замонида биз, мусулмонлар ва ё мусулмон подшолари тарафидан бир асру буқъа хайрия йўқдур. Ҳозирги замон жамиятлари, мактаблари... нари турсун, бизни баъзи ҳожилар аҳволини анда кўрмоқ керак. Қиссасиға минглаб пули бўлуб туруб, тўйуб таом емайдур. Тевачисини (туячисини) тўйдурмай, андан таёқ ейдур. Карантинларда ўзини мискин кўрсатиб, зиллатни қабул қилиб, пулсиз ўтар”. (129-бет.) Бу сўзлар миллатдошларнинг гурури, ор-номуси, ҳамияти бўлишини ишташ самарасидир.

Маҳмудхўжа Беҳбудий Туркияда устози Исмоилбек Фаспиралини кўриб қолади. Мана ўша тотли учрашув онларининг тасвири: “Устод ҳазратларини Истанбулда кўрмоқ ва суҳбат этмоқ ҳеч хаёлимға ўтмаган эди. Оллоҳнинг лутфи ила устод ҳазратларининг танҳои 7 соат суҳбатларидан у қадар файз топиб манун қолдимки, айтган ила адо этолмайман ва ул суҳбатнинг лаззати асло мандан кетмайдур” (81-бет). Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг “Теётр надур?” сарлавҳали мақоласи ҳам муҳим маърифий аҳамиятга эга. Дарҳақиқат, асримизнинг 10-йилларидан сўнг “Адабиёт надур?” каби мақолалар пайдо бўлганди. Беҳбудий ҳазратлари ҳам XX асрга келиб Туркистонда замонавий театр пайдо бўлганини, у илгариги пайтлардагидек масҳарабозлик бўлмай, балки катта ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ҳодиса, яъни “Теётр ойинадирки, умумий ҳолларни анда мужассам ва намоён суратда кўликлар кўруб, кар-қулоқсизлар эшитиб, асирланур. Хулоса, теётр ваъз ва танбиҳ этгувчи ҳамда зарарлик одат, урф ва таомилни, қабиҳ ва зарарини аёнан кўрсатгувчидир. Ҳеч кимни риоа этмасдан тўғри сўйлагувчи ва очик ҳақиқатни билдиргувчидир” дейди (150-бет).

Маҳмудхўжа Беҳбудий ўзи ва маслакдошлари ҳаётларини бағишлаган гоёни халққа етказиш йўлида адабиёт, санъат, матбуотдан кенг фойдаланди. Шу жумладан, театрдан ҳам. Театрнинг Туркистон учун аҳамиятли томони шунда эдики, у орқали саводсиз кишиларга бевосита таъсир этиш мумкин эди. Муаллифнинг “Падаркуш” драмаси ана шу мақсадда яратилганди. Драма Бухорода чиқадиган “Турон” газетасида босилганида “Шундан кай буд монанди дидан. Кўрмоқ эшитмоқдан асарлидир” деган гаплар сарлавҳа тагига махсус ёзиб қўйилганди. (Қаранг: “Турон” газетаси. “Бухорои

шариф” газетасига илова. 1913 йил, 1 январ).

Хулоса тариқасида айтиш мумкинки, Маҳмудхўжа Бехбудийнинг мажмуасидан ўрин олган асарлари миллатга ўзлигини англайтиш, унга дунёдаги ҳодисалар тўғрисида маълумот ёрдамида сабоқ бериш, бир сўз билан айтганда, миллатнинг “кўзини очиш” мақсадида ёзилгандир.

Тўғри, Бехбудий пулицистикаси тадрижий суратда ўткир ижтимоий муаммоларни кўтариш сари борган. У 1903 йили “Туркистон вилоятининг газети”нинг 14 сонида давомли тарзда 8 мақола эълон қилган, 1904 йилда ҳам, 8 мақола чоп эттирган. Буларнинг аксари қози сайлови якунлари, ҳаж тафсилотлари, билимнинг фойдаси каби “беозор” мавзуларда ёзилган бўлса, 1906 йилга келиб “Хуршид” газетасида босилган “Хайрул умур у авсатиҳо” мақоласигина сиёсий масалаларга бағишланганди. “Танланган асарлар” тўпловчи профессор Б. Қосимов Маҳмудхўжа Бехбудийнинг публицист сифатидаги тадрижий ўсиш жараёнини кўрсатишни мақсад қилиб қўймаган. Балки муаллифнинг энг сара асарларидан намуналар бериш йўлини тугган. Бизнингча, бу тўғри йўлди. Зотан, ўртача ҳажмдаги китобга Маҳмудхўжа Бехбудийдек сермаҳсул ижодкорнинг барча асарларидан намуналар бериш имконсиздир.

Бехбудий асарларининг тили ва услуби анча мураккаб. Шу боис бундай муаллифлар асарлари тажрибали, билимдон матншунослар томонидан нашрга тайёрлангани маъқул. Бу жиҳатдан Б. Қосимовнинг нашрга тайёрловчи бўлгани ўзини оқлайди. Олим матнни ўта синчковлик билан тайёрлаган. Тушунилиши

қийин сўзларга луғат берган. Тўғри, айрим сўзлар матн ичида луғатга ишора қилингани ҳолда, луғатда берилмай қолган толор, мутавассит, усқутво, шайша, маъан, камош ва б.). Таассуфки, ноширлик ишларида бундай хатолар ўтиб кетади.

Матн, юқорида таъкидлаганимиздек, тил ва услуб жиҳатидан оғир бўлса-да, деярли тоза ва тўғри берилган. Бунда ҳам айрим жузъий нуқсонлар бор, албатта, лекин кўп эмас (“Оқ елпоғичли чинли хотун” ҳикоясидаги “Қўлида елпоғичи дукурни елпийур” каби. Тўғриси: “Қўлида елпоғичи-ла гўрни елпийур”).

Яна бир фикр. Б. Қосимов Маҳмудхўжа Бехбудийнинг таваллуд топган санаси ва ўлдирилиши тафсилотларини аниқроқ беришга ҳаракат қилган. Бизнингча, ҳали бу соҳада текширишлар давом эттирилгани маъқул. “Карвонбоши” мақоласида Бехбудий таваллуди Ҳожи Муин маълумоти асосида ҳижрий 1291 йилнинг 10-зулҳижжаси, милодий йилнинг 1875 йил 19 январи деб берилган. Агар ҳақиқатан ҳижрий сана тўғри кўрсатилган бўлса, у ҳолда 1291 йилнинг боши 1874 йилнинг 6 февралига тўғри келади. 10-зулҳижжани шундан келиб чиқиб ҳисоблаш керак. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг шаҳид этилиши тафсилотлари ҳам ҳали-ҳануз тўла аниқланганича йўқ. Буларга аниқлик киритиш мутахассисларнинг вазифасидир.

Хулоса қилиб айтганда, Маҳмудхўжа Бехбудийнинг “Танланган асарлар”и Туркистон жадидларининг отаси деб ном олган сиймо ижоди билан таништириш йўлидаги дастлабки қадамдир. Уни хайрли, баракотли қадам сифатида эътироф этиш керак.

*Бойбўта ДўСТҚОРАЕВ,
филология фанлари номзоди.*



Янги Туркиянинг отаси

“Турк халқининг буюк фарзанди Отатурк”. Тошкент — 1998.

XXI

аср бўсағасида ўтган аср тарихини бир-бир варақлар эканмиз, даставвал ўз халқи эрки, озодлиги, миллий мустақиллиги учун умрини бағишлаган, жонини фидо этган буюк сиймолар кўз ўнгимизга келади. Шундай буюк тарихий шахслардан бири — турк халқининг миллий озодлик кураши йўлбошчиси, Туркия Жумҳурияти асосчиси ва биринчи Президенти Мустафо Камол Отатуркдир.

Ўзбек халқи ҳам бу буюк шахс номини ҳурмат билан тилга олади. Аммо, ҳали кўпчилик Отатурк шахси, унинг турк халқи миллий озодлигидаги кураши, ўз мамлакатини тараққий этган давлатлар қаторига олиб чиқиш учун амалга оширган ислохотлари ҳақида кам билишади. Шунини эътиборга олган Ўз — СИЛМ Ўзбек-Турк лицейлари савобли ишга қўл уриб, “Турк халқининг буюк фарзанди Отатурк” (Тошкент, 1998, 292-бет) номли китобни босмадан чиқарди. Китоб Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг сўзбошиси билан очилади.

Мустафо Камол Отатурк (1881—1938) ўзининг шахсияти, узоқни кўра олиши, жасурлиги билан нафақат Туркияда, балки бутун жаҳон сиёсий майдонида ўрнатилган бўла олиш даражасига кўтарилди. Дунёдаги машҳур сиёсатчилар ва ҳарбийлар ўз вақтида унга тан беришган. Биз китобни ўқир эканмиз, генерал Отатуркнинг дунё кўз ўнгидаги машҳур кўмондон, йирик ислохотчи, халқ йўлбошчиси эканлигига шубҳамиз қолмайди. У ўзининг бутун қобиляти, иродаси ва куч-қувватини Янги Туркия Жумҳуриятини тикланишига бағишлади. Биринчи жаҳон урушидаги мағлубият, Туркия давлати ва миллат ор-номусини ҳимоя қилиш учун фидоий бўлиш истаги унга ҳеч тинч-

лик бермади. Маълумки, қадимги Туркия салтанати ислом мафқурасига асосланган феодал давлат эди, у ўз умрини тугатиб, емирилиб бормоқда эди. Иккинчи томондан Фарб мустамлакачилари Туркияни асоратга солиш учун жадду жаҳд қилишга киришдилар. Ана шундай пайтда Мустафо Камол маҳфий жамият тузиб, миллий озодлик руҳидаги ҳарбийларга йўлбошчилик қилди. Давр талаби шундай эдики, эски тузум тарафдорларининг шиддатли қаршиликларини енгиш зарур эди. Узоқ курашлардан сўнг миллий озодлик ҳаракати тантана қилди. Кўп ўтмай, 1923 йилнинг 29 октябрида Туркия Жумҳурияти эълон қилинди ва унинг биринчи Президенти этиб Мустафо Камол сайланди. Отатурк бу юксак мартабага, албатта, оғир курашлар, жангу жадаллар, фидоийлик каби юксак фазилатлари эвазига эришди. Мисолларга мурожаат этамиз: Султон Воҳидиддин талаби билан генерал-лейтенант (1916 йилда 35 ёшида) Мустафо Камол 2, 4 ва 7-армияларга кўмондонлик қилди. Бу даврда у Ливия, Фаластин, Албания, Сурия ва Болгариядаги жангларда қатнашди. Бироқ, Туркия, Австрия-Венгрия ва Германия давлатлари тарафида туриб биринчи жаҳон урушида енгилганлигини тан олиб, Антанта давлатларидан сулҳ тузишни сўрадилар.

Урушда енгилган “иттиҳодчи” (“Иттиҳод ва тараққий жамияти”) ҳукумат ва бош вазир Талъат пошо истеъфога чиқди. Бу билан иттиҳодчи сиёсий арбоблар Туркияни тарк этишга мажбур бўлдилар. Янги ҳукуматнинг таркиби Англия мақсадларига мос тушиши лозим эди. Устига-устак, муҳолифатдаги иттиҳодчилар душмани бўлган Султон Воҳидиддин ҳам ҳукуматнинг бу

партия аъзоларидан иборат бўлиши-ни истамас эди.

Султон генерал Мустафо Камолга ишонгани учун ҳам унинг таклифи билан, Иззат пошони Бош вазир этиб тайинлайди. Ҳарбий вазирлик лавозими эса М. Камол пошого берилиши келишилган эди. Лекин, негадир Иззат пошо аслида М. Камолнинг тавсияси билан Бош вазир бўлганлигига қарамай, ўзи маршал эканлигида ҳали майор бўлган, қисқа вақт ичида генералликка эришган М. Камол пошонинг обрў-эътибори ва таъсиридан хавфсираб, уни бу лавозимга тайинламади.

Англия янги Бош вазир ҳам миллатпарвар, ҳарбий, ҳам иттиҳодчилigidан ҳайиқиб, Султонга турли тазйиқлар ўтказа бошлади. Ҳукумат таркибига кирган иттиҳодчи вазирларни (аслида Ички ишлар, Ҳарбий денгиз кучлари, Молия вазирларини М. Камол ҳукуматга тавсия этган эди. Ф. Э.) иттиҳодчи эканлигини таъна қила бошлади. Англия Султонга нисбатан турли янги тазйиқларни бошладики, натижада Султон Воҳидиддин фалокат сари юзланди. Иззат пошо ҳукумати 25 кун яшагач, тарқатиб юборилди. Тўрт ойлик узоқ тортишувлардан кейин инглизпараст Домад Фарид пошо янги ҳукуматни тузди. Бундай сиёсий ўйинлардан зериккан М. Камол ўзи кўмондон бўлган 9-армия билан инглизлар тазйиқига жавоб тариқасида Истанбулдан чиқиб Онадўлига кириб келди (1919 йил 19 май). Айти шу кунларда инглизлар юнонларни Измирга киришига имконият яратиб, сулҳ битими талабларини бузишган ва Эгей денгизи қирғоқлари ҳудудидаги турк халқининг қонини тўқа бошлаган эди. Туркия осмониде қора булутлар куюқлашган эди. Мустафо Камол энди тинч тура олмасди. У Онадўли ҳаракатини бошлаб юборди. Истанбулдаги Ҳарбий вазирлик генераллари — Ферик Жамол, Ферик Жавод, Ферик Февзиларни ўзига қаратиб олди. Барча корпус кўмондонларига телеграф орқали буйруқлар бера бошлади. Вилоят ҳокимларининг бир қисми Истанбулга, иккинчи қисми М. Камолга бўйсунадиган бўлди.

Инглизлар бундай ҳолатдан ваҳимага тушиб, М. Камолга ва кўмондонларга тазйиқ ўтказа бошладилар: инглизлар талаби билан М. Камол поша билан яшаин алоқалари маълум

бўлиб қолган Мехмед Али бей Ички ишлар вазири лавозимидан четлаштирилди. Истанбул ҳукумати 1919 йил 7 июлда генерал М. Камолни 9-армия кўмондони лавозимидан озод этди, лекин, ҳарбий унвонини қолдирди. Бунга жавобан у ҳарбий хизматдан истеъфога чиққанлигини билдирди. 1919 йил 4 сентябрда бутун Онадўли ва Тракия вакиллари (Истанбулликлар ҳам) иштирокида Сивас конгресси очилди. Бу анжуман Миллий Пакт ва Эрзурум қарорларини тасдиқлади. Бу тарихий ҳужжатларни қонунлаштириш учун Истанбулда парламент чақириш зарур эди. Шунинг учун парламент сайловлари бўлиб ўтди. М. Камол Эрзурумдан депутат этиб сайланди. 1920 йил 12 январда Истанбулда сўнги Усмонли давлати парламенти йиғилиши очилди. Миллий Пакт матни ҳеч бир ўзгартиришсиз қабул қилинди.

Парламент ва ҳукуматнинг Онадўли билан ҳамкорлик қилаётганлиги ва фаоллашиб бораётганидан ҳайиққан инглизлар 1920 йил 16 мартда ўз флотларидаги ҳарбийлар воситасида Истанбулни ишғол қилдилар. Истанбул Антантанинг махсус ҳарбий бошқаруви остига олинди. Депутатлар калтакландилар. Кўпчилик депутатлар, раҳбарлар ва кўмондонлар Мальта оролига сургун қилинди. Бунга жавобан М. Камол бутун дунё давлатлари парламентларига телеграммалар йўллаб, бу ваҳшийликни кескин қоралади. Ва, у ҳибсдан қутилиб қолган депутатларни Анқарага чақириб, 1920 йил 23 апрелда “Туркия Буюк Миллат Мажлиси” (ТБММ)ни тузишга эришади. М. Камол пошо унга раис этиб сайланади. М. Камол депутат вазирлардан иборат янги ҳукуматни тузишга киришди. Истанбулдаги кўмондонлар, раҳбарлар Анқарага келиб, янги лавозимларни эгалладилар. ТБММ асосий вазифаси — душманни ватан тупроғидан қувиб чиқариш эди. Истанбул ҳукумати ва олий диндорлар М. Камол ҳамда унинг дўстларини осий деб эълон қилди, айримларини эса сиртдан ўлим жазосига ҳукм этди.

Янги Анқара ҳукумати Ватан озодлиги учун курашга қаттиқ бел боғлади. Айниқса, унинг Онадўлида юнонлар ҳукмронлигига қарши олиб борилган урушда қозонган буюк зафари тилларда дoston бўлди. Измир жанг билан қайтариб олингандан сўнг, ҳеч

ким Отатуркнинг обрўйига тил теккизишга ботина олмай қолди. Бурса, Ардахон, Иғдир, Измир каби кўплаб шаҳарлар чет эл босқинчиларидан тозаланди. Кўплаб давлатларнинг Анқара ҳукуматини тан олиши, у билан музокаралар олиб боришлари, унинг сиёсий аҳволини анча мустаҳкамлади.

1922 йил 1 ноябрда султонлик бекор қилинди ва орадан 16 кун ўтгач, Султон Воҳидиддин Истанбулдан чиқиб кетди. 1923 йил 2 октябрда барча истилочи кўшинлар Истанбулни тарк этдилар. Парламентдаги узоқ тортишувлардан кейин Анқара пойтахт деб эълон қилинди. Парламент янги сиёсий тузум — Жумҳуриятни эълон қилди (1923 йил 29 октябр), Мустафо Камол унинг биринчи Президенти этиб сайланди, халифалик эса бекор қилинди. 1924 йил 4 мартда Султоннинг бутун хонадони Туркиядан чиқариб юборилди.

Мустафо Камол Отатурк закий, жасоратли давлат арбоби эди. У қисқа вақт ичида ўз юртининг қиёфасини ўзгартирди, барча ислохотларни охирига етказди. Эски Туркия ўрнида замонавий бир давлат яратилди. Ислохотлардан кўзланган мақсад: илғор маданий ва техник савияга эришиш, мамлакатни модернизациялаш ва замонавийлаштириш эди. У турк миллатининг ўтган асрлардаги бой берилган мавқеини тезлик билан тиклаш ва Европага етиб олиш учун ўз йўлини танлади. Отатурк аввало миллатнинг бирлигига, имкониятига ишонган эди. Ўз навбатида, бу қийин жараёнларни илдам босиб ўтиш учун изланишлар, тажрибалар зарур бўлди. Туркия жумҳурияти тузумининг асоси қилиб **“Ҳокимият шак-шубҳасиз халқникидир”** тамойили танланди. Отатурк ўзининг мамлакат тараққиётининг устувор йўналишларини белгилаб берувчи олти тамойилини ишлаб чиқди. Улар қуйидагилардир: Жумҳуриятчилик; Миллатпарварлик; Халқчиллик; Давлатчилик; Виждон эркинлиги; Инқилобийлик; Маданиятпарварлик. Отатуркнинг назарида “Ҳар нарсани турк жабҳасида мутолаа қилиш” асосдир. “Туркия Жумҳуриятининг пойдевори — турк қаҳрамонлиги ва юксак турк маданиятидир” сўзлари ҳам униқидир.

Бу тамойиллар Отатуркчиликнинг асосий мазмуни ва моҳиятини ифодалаб, мамлакатда қонунийликнинг ус-

тиворлигини таъминлаш мақсадларида Конституция руҳига сингдирилгандир. Мустафо Камол Жумҳуриятчилик тамойилини бутунлай янги нуқтаи назар билан, демократик қадриятлар талаблари асосида таърифлайди: “Жумҳурият тузуми дегани — демократик тизим билан давлат шакли дегандир”. Бу қоидага биноан жумҳуриятчилик тамойили доимо ривожланиш, давлатни тараққий эттириш демақдир.

Миллатпарварлик тамойили турк давлатининг бутунлигини сақлаш ва ҳимоя қилиш мақсадини бажарди.

Турк миллий курашларининг энг асосий вазифаси Туркиянинг миллий мустақиллигини таъминлаш, турк миллатининг раванқи учун шарт-шароитлар яратиш эди. Бу тамойилга асосан ҳар бир воқелик, мушоҳада ва тафаккур тарзи, турк руҳи ва миллий менталитети асосида идрок этилиши лозим эди.

Отатурк томонидан ишлаб чиқилган ва асос солинган янги демократик тузум янги халқ ҳокимиятига таянганлиги учун ҳам у халқчиллик руҳини касб этди. Бу тамойилга биноан ҳар бир фуқаронинг кимлигидан ва қандай ижтимоий гуруҳга мансублигидан қатъий назар, қонун олдида тенглиги, ҳеч кимнинг бир-биридан устун эмаслиги принципи ҳаётга тadbик этилди. Отатурк бу ҳақда шундай деган эди: “Туркия Жумҳурияти халқини алоҳида-алоҳида синфлардан таркиб топган омма деб эмас, балки шахсий ва ижтимоий ҳаёт учун меҳнат тақсимооти жиҳатидан турли меҳнат гуруҳларига бўлинган бир омма сифатида тушуниш асосий принциплардандир”. У халққа янги тузумнинг яшашини таъминлайдиган, шунингдек, жумҳурият тузилишини асосини ташкил этувчи асл манба сифатида қараган эди.

Давлатчиликка ўша пайтларда берилган таърифларга биноан, “инсоннинг меҳнат қилиши асос бўлиши билан бирга, имкони борича қисқа фурсатда миллатни фароғатга етиштириш ва мамлакатни ривожлантириш учун миллатнинг умумий ва юксак манфатларига хизмат қилувчи соҳаларда, хусусан, иқтисодий соҳада давлатни амалда алоқадор қилиш муҳим асосларимиздандир”. Бу тамойилга мувофиқ давлат иқтисодиёт соҳасини режалаштирган ҳолда юритади, бу соҳада давлат бошқаруви асосидаги ўз дастурига эга бўлади.

Виждон эркинлиги тамойилига мувофиқ шахснинг диний қарашлари ва диний эътиқодининг ҳукумат идоралари ҳамда сиёсий ҳаётда таъсири бўлмаслиги лозим. Шунингдек, дин билан дунё ва давлат ишлари ажратилиши керак. Лекин, бу асло дин ва диндорга нисбатан душманлик, дегани эмас.

Тўла миллий озодлик, миллатнинг буюк келажаги сари юриш-инқилобчиликдир. Инқилобчилик турк миллатининг юксалиш йўлидаги азму қарорини белгилловчи миллий тамойилдир. Отатуркнинг куйидаги фикрлари унинг инқилобчилик руҳига тааллуқлидир: "...ушбу баёнотим билан миллий ҳаёти охирига етди, деб ҳисобланган буюк ва бир миллатнинг ўз истиқлолига қандай эришганини ва ўз илму фанининг энг охириги ютуқларига таяниб, миллий ва маданий бир давлатнинг қандай ташкил этилганлигини ифодалашга ҳаракат қилдим". Отатуркнинг инқилобчилик ғояси асосини эски ташкилотлар ўрнига янгиларини қарор топтириш, бу жараёнда турк миллатини "замонавий ва маданий даражага чиқариш" мақсадлари ташкил этади.

Отатурк ўзи ишлаб чиққан тамойилларни қайноқ ҳаёт талаблари асосида шакллантирди ва улар турк ижтимоий-сиёсий ҳаёти билан чамбарчас уйғунлашиб кетди. Шунинг учун ҳам у прагматик бўлиб қолди. Отатурк бу тамойилларни тушуниш ва ҳаётга тадбиқ этиш учун "Ҳаётда энг ҳақиқий муршид илмдир" тушунчасига амал қилишни васият қилган эди.

Отатурк (у бу номни 1934 йил 24 ноябрда, ўлимидан тўрт йил олдин олган эди. Ф. Э.) буюк амалиётчи, ҳарбий ва сиёсий йўлбошчи эди. Отатуркнинг асосий нуқтаи назарлари ва келажак авлодларга тавсияларини "Ёшларга хитоб"ида ва унинг овозидан ёзиб олинган "Ун йиллик нутқи"да қисқа ва аниқ ифодаланган.

Мустафо Камол Отатурк узоқ давом этган жигар хасталиги туфайли 1938 йил 10 ноябрь пайшанба куни эрталаб соат 9.05 да Дўлмабоғча саройида 57 ёшида вафот этди. Унинг жасади Анқарадаги Этнография музейига қўйилди. Фақат 1953 йили 10 ноябрда — вафот этган кунида бугунги жойига, Анит Кабир мавзолейига дафн қилинди.

Отатурк орзу-умиди янги асослар устига қурилган кучли Туркия давла-

тини барпо этиш эди. У келажакни кўрувчи сиёсатчи эди. Мана, бугунги кунда Туркия юксак тараққиётга эришиб, жаҳон сиёсатида ҳам сезиларли роль ўйнаётганлиги бунинг исботидир.

"Турк халқининг буюк фарзанди Отатурк" китоби ўзбек китобхонага муҳим маълумотлар бера олади. Китобда дастлаб Мустафо Камол Отатуркнинг ҳаёти, у асос солган тамойиллар ва ислохотлар (биринчи бўлим); нутқлари (иккинчи бўлим) публицистик услубда аниқ ва лўнда ҳолда берилган. Отатурк услуби содда, аниқ ва таъсирчандир. "Эй, турк истиқлолининг авлоди! — деб ёзган эди у "Ёшларга хитоб"ида. — Сен муҳтож бўлган куч-қудрат томирларингда оқаётган асл қонда мавжуддир". Нақадар қалбни ларзага солувчи сўзлар, шундай эмасми?

Китоб сўнгида таниқли давлат арбоблари ва сиёсатчилар Франклин Делано Рузвельт, Жон Кеннеди, Харри Трумен, Жавоҳарлаъл Неру (Ҳиндистон), Дуайт Эйзенхауэр (АҚШ), Аҳмет Сукарно (Индонезия), Чорлес де Гаулле (Франция), Абдусалом Ориф (Ироқ), Елизавета II, Уинстон Черчилль (Буюк Британия), Ризошоҳ Паҳлавий (Эрон), Анвар Садат (Миср), Аюбхон (Покистон) ва бошқа давлат арбобларининг асримиз буюк инсонни, турк миллатининг ҳақиқий йўлбошчиси хусусида билдирган илиқ фикрлари ўрин олган. "Отатурк ҳеч кимникига ўхшамаган шартлар остида йўқдан бор қилишдек бир мўъжиза яратди... У ҳалоқат ёқасида ётган миллатнинг қандай буюк ишларни амалга ошириши мумкинлигини жаҳонга кўрсатди", деган баҳолари ўз исботини топди.

Ҳақиқатан ҳам "Турк мўъжизаси", яъни Отатурк амалга оширган буюк инқилоблар улуғворлиги қаршисида дунё аҳли ғануз ҳайратдадир. Бу инқилоблар натижасида у кўҳна султонлик империяси ўрнида Европага хос замонавий Туркияни бунёд этди.

Мустафо Камолнинг дунёқараши мураккаб тарихий шарт-шароитлар таъсирида шаклланди. Йигитлик даврида "Иттиҳод ва тараққий" ташкилоти аъзолари — ёш туркларнинг ғоявий қарашларига хайрихоҳ бўлди. Шу даврдан бошлаб мавжуд тузумни ўзгартириш зарурлигини англаб етди. У ҳатто, усмонийлик ҳамда султонликнинг нафақат мустамакка халқлар учун, бал-

ки турк миллати учун зарарли ва хавфли эканлигини тушунган эди. Шунингдек, Мустафо Камол 1908 йилги ёш турклар инқилобидан кейин "Иттиҳод ва тараққий" лидерларининг сиёсий йўлидан узоқлаша бошлади.

Ёш турклар лидерларидаги авантюризм, шунингдек, уларнинг ғоявий ва амалий фаолиятида пайдо бўлаётган турк миллатчилигининг оқибатлари Мустафо Камолни мустақил йўл тутишга ундаган эди. Унинг қарашлари турк халқининг миллий суверенитетига эришиш ғояларидан озикланиб, у ўз мақсадларини кенг халқ оммасига таянган ҳолда амалга ошириш ниятлари ва истаклари билан яшади. Ва бу орзуларига етишди ҳам. Шунингдек, турк халқи давлатчилигининг бош омили сифатида Буюк Миллий Мажлисни кучли бўлишини, дастлабки даврларда уни ҳам қонун чиқарувчи, ҳам ижроия ҳокимиятга эга бўлиши учун ҳаракат қилди.

Мустафо Камол янги миллий турк давлати — Турк Жумҳуриятининг дунёвий бўлишига эриша олди. Туркия давлатининг илғор замонавий мамлакатлар қаторидан ўрин эгаллашида собиқ ислом халифалиги маркази бўлган, диний фундаментализм ва ақидапарар-

стлик авж олган усмоний султонликдан эндигина хориж бўлган мамлакатда дунёвий давлат қуриш концепцияси ва амалиёти муҳим ўрин тутди.

Мустафо Камол диний дастур билан чиққан. Тараққийпарвар Жумҳурият партиясини танқид қилиб, қуйидаги фикрларни ёзган эди: "Партия диний тушунча ва ишончларга ҳурмат кўрсатади" шioriни байроқ қилиб олган одамлардан яхшилик кутиб бўлармиди? Бу байроқ юз йиллардан бери жоҳилларни, мутаассибларни, сохта нарсаларга ишонган кимсаларни алдаб, шахсий манфаатлари учун ҳаракат қилаётганлар байроғи эмасми? Турк халқи юз йиллардан бери кутила олмаган инқирозларга, ифлос ботқоқларга ҳар доим бу байроқ йўл бошлаган эмасми? Жумҳуриятни ва илғор эркинликларни кўрсатмоқчи бўлаётганларнинг шу байроқ билан ўртага чиқишлари, диний фундаментализмни тушириб, халқни Жумҳурият тузишга, олға қадам қўйишга ва янгиланишга қарши қўйиш эмасми?" (167-бет).

Албатта, бу жўшқин миллатпарварлик ва дунёвий цивилизацияга интилиш ҳозирги даврда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

*Фатхулла ЭРГАШЕВ,
тарих фанлари номзоди.*



Қилни қирқ ёриб...

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ¹

Ма Чжун билан Цзяо яккама-якка олишувда: “Яшил ўрмонлик биродарлар”нинг учрашуви.

Ма Чжун ҳакам Дига биз излаётган одам мана шу деб ишора қилди. Ҳакам уни диққат билан кўздан кечирди. Унинг бўйи олти футдан² баландроқ экан. Ранги қора мағиз, митти кўзлари куюқ қошлари тагида чақнаб турарди. Тор енгли калта кўйлак кийганди. Оёғида юпқа таглик чипта. Бу кўринишда у ҳалол тужжордан кўра кўпроқ “Яшил ўрмонлик биродар”га ўхшаб кетарди.

Уни кўриб бошқарувчи Ли ўрнидан турди.

— Омадингиз келиб қолди, — деди у Цзяога қараб. — Молингизга харидор топдим. Ҳакам Дини яхшилаб кўздан кечирган ипакфуруш истеҳзо билан деди:

— Мен молимни сотиш ниятидаман. Лекин бу жаноб уни сотиб олишни ўйлаётгани йўқ.

— Ҳазиллашяпсизми, жаноб Цзяо, — деди шошиб қолган бошқарувчи. — Алдаш-япти, деб ўйламанг. Бу жаноб Пекиндаги Вайи фирмасининг вакили бўладилар...

Бироқ йигитнинг гапи ҳаммадан кўра кўпроқ ҳакам Дини ҳайратга солди. “Тужжор эмаслигимни бир қарашдаёқ сезган бу йигит жуда зийрак кўринади”, — деб ўйлади ҳакам.

— Ассалому алайкум, жаноб Цзяо, — деди ҳакам таъзим бажо келтириб.

Унга жавобан йигит ҳам янада пастроқ эгилди-да, эҳтиром билан:

— Ўтиринг, марҳамат, Муҳтарам Зот, — деди. Бу фақир камина сизга назокат ташрифини жуда чўзиб юборгани учун кечирим сўрайди.

Бу гап ҳакамни баттар ҳайратга солди, афтидан Цзяо уни танийдиганга ўхшайди.

— Тақсир, — деди ҳакам, — нега менга бундай мурожаат қиляпсиз? Ахир бизлар ҳамкасблармиз-ку?! Исмингиз нима, тақсир?

— Менинг фамилиям Цзяо, — деди йигит, — исмим эса Ванчуан. Мен бутун мамлакатни айланиб чиққанман. Уни узунасига ҳам, энига ҳам кезганман. Бундан ташқари, кишиларни юзига қараб, аниқлаш қобилиятига эгаман. Сиз ўзингиз бу ерларда нима қилиб юрибсиз, Муҳтарам Зот? Исмингиз ва ҳозир эгаллаб турган вазифангизни билсак бўладими? Агар сиз ҳозир бирор музофотда келиштирувчи ҳакам бўлиб ишляпсиз десам, хато қилмайманми?

Ҳакам Ди ишнинг пачавасини чиқарганини сезди. Ўзини гўлликка солиш ўринсиз эканини ҳис қилиб:

— Менинг кимлигимни билар экансан, — деди шарт кесиб, — демак бу ерга нега келганимни ҳам биларсан!

— У Ма Чжунга яширин ишора қилди.

Ма Чжун олдинга ташланди:

— Ифлос қароқчи, — деди гезариб. — Бу ёқларга қочиб келиб яшириниб юрман, деб ўйладингми? Сени ҳибсга олиш учун ҳакамимиз ўзлари келдилар. Қўлларингга кишан солиб, судга олиб борамиз!

¹ Охири. Боши ўтган сонда.

² Бир фут — 30, 48 смга тенг.

У шундай деди-да, Цзяо қочиб кетмасин деган ниятда эшикни тўсди. Унинг важоҳатидан олишувга шайлиги кўриниб турарди.

Бошқарувчи Ли шошиб қолди. У даҳшатли туш кўраётгандай эди.

— Жаноблар, жаноблар, — дерди у жонҳолатда, — бу ер нуфузли дўкон. Бу ерда жанжаллашиш мумкин эмас.

У ҳали гапини тугатиб улгурмасидан Цзяо Ванчуан енгларини шимариб, ҳакам Ди билан Ма Чжунни лаъналаганча, уларни сотқин амалдорлар деб сўқинди-да, яшин тезлигида ҳужумга ўтди. У аввало Ма Чжунга ташланди. Цзяо “йўлбарс қўйга чанг солади” усулида Ма Чжуннинг кўкрагига зарба берди. Лекин Ма Чжун зарбага чап бериб, ўзини сўл томонга олди. У шу аснода “йўлбарсни ўрмондан алдаб чиқариш” усулини қўллаб, айёрлик қилди. Кутилмаганда қўлини шиддат билан олдинга чўзиб, икки бармоғи билан Цзяонинг тирсагидаги қон томирини шикастлади. Цзяонинг қўли бир неча муддат ишламай қолди, ҳужуми сусайди. У олдинги ҳолига қайтиб яна ҳужумга шайланди. Шунда Ма Чжун унинг қобирғасига мушт туширди. Цзяо ўта тажрибали рақибга дуч келганини фаҳмлаб, олишув қондасига қатъий амал қила бошлади. У шикастланган қўли билан гавдасини тўсиб, чап қўли билан Ма Чжуннинг панжасини ушлаб олди. Аммо Ма Чжун рақибни унинг қўлини бураб, ишдан чиқаришини ва зарба беришини кутиб ўтирмай, “қақнус қанотларини ёяди” усулини қўлади. У икки оёғини бараварига кўтариб, баланд сакради ва чап оёғи билан Цзяонинг башарасини мўлжаллади. Лекин Цзяо буни кутганди — у Ма Чжун ҳали ерга тушиб улгурмасидан унинг оёқлари орасига шўнғиб, ерга тўнкариб ташлади.

Ҳакам Ди ўз ёрдамчисининг ерда чўзилиб ётганини кўриб, иш расво бўлди, деб ўйлади, Цзяо энди қочиб кетади... Худди шу пайт хонага ўттиз ёшлардаги бир киши кириб келди. Кенг елкали, айиқни эслатувчи бу киши Ма Чжун билан Цзяони кўздан кечириб, қичқирди:

— Шошма, биродар Цзяо! Бу менинг дўстим-ку, ахир!

Кейин Ма Чжунга қараб:

— Биродар Ма, бу ерга қандай келиб қолдинг? Нега биродаримиз билан олиш-япсан? — деганича унинг ердан туришига кўмаклашди. Уни кўрган Ма Чжуннинг юзига табассум югурди.

— Акажон, яна учрашганимизни қаранг-а! Лекин гаплашиб олишимиздан олдин мана бу қотилнинг қочиб кетмаслигига ишонч хосил қилишим керак, — деди нафасини зўрға ростлаб. — У қотилликда айбланмоқда!

Ҳалиги киши Цзяога “ўрнингдан қимирлама!” деб буюрди. У эшик олдида тўпланган бекорчиларни ҳайдаб юбориб, Ма Чжунга гапирди:

— Бу Цзяо Ванчуан — менинг эски дўстим бўлади. Нега у билан олиш-япсан? Қотиллик деганинг нимаси?

— Бунинг тарихи узун, деб жавоб берди Ма Чжун. Аввало сизни соҳибим — Чанпиннинг келиштирувчи ҳаками билан таништирай. Ҳакам Ди — Жаноби Олий-лари.

Нотаниш киши ҳакам олдида тиз букди:

— Муҳтарам Зот — машҳур ҳакам, — деди у. — Узр, сизни танимай қолибман.

Ҳакам уни ўрнидан турғазиб, эътироз билдирди:

— Менинг тасарруфимда эмассиз-ку, дўстим. Мулозиматга не ҳожат. Ўтиринг, марҳамат. Яхшиси Ма Чжун ва Цзяо билан сизни нима боғлайди, шундан гапиринг. Ўзингиз кимсиз?

— Менинг фамилиям Цзян, — деб айтди нотаниш киши. — Исмин Цзун. Ўтмишда мен “яшил ўрмонлик биродарлар”дан бири эдим. Биз Ма Чжун билан биргаликда устодлардан бирдан муштлашиш ва қиличбозлик жангини ўрганган эдик. Тез орада ёввойиларча ҳаёт кечириш менга ёқмай қолди. Куч олижаноб мақсадларга хизмат қилиши керак, деб ўйладим мен. Кейин шу қишлоқда яшай бошладим. Сўнгра мени маҳаллий оқсоқол қилиб сайлашди.

Цзяо Ванчуанга келсак, у Цзянсу вилоятидан бўлади. У менинг отамдан тиббиёт илминини, муштлашиш ҳунарини эгаллаган. Умрини сайру саёҳатда ўтказарди. Холасидан бир оз мерос пули теккач, ипакфурушлик билан шуғуллана бошлади. Бу соҳада иши анча юришди, йирик фирма вакили сифатида бутун мамлакатни айланиб чиқди. У иш билан бу ерга тез-тез келиб туради ва ҳар келганда меникига тушади. Бугун ҳам у менинг меҳмоним эди. Цзяони бу ёққа чақириб қолишди. Узоқ вақт келавермагач, нима бўлди, деб келдим.

Цзяо ҳалол одам эканлигига шахсан кафолат бераман. Бир оз қизиққон, холос. Агар олишувда кимнидир ўлдирган бўлса, ўзи бориб таслим бўларди. Бу томонларга қочиб келиб, меникида яшаб юрсаю, бу ҳақда индамаса, сира ақл бовар қилмайдиган иш. Бундай бўлиши мумкин эмас.

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

Цзяо ҳақиқий қотил ҳақида гапириб беради, ҳакам Ди Чжоу хонимга уйига қайтишига рухсат этади.

Бу воқеа ҳакам Дига анча таъсир қилди, лекин уни қаноатлантирмади. Цзяода ҳақиқий жиноятчининг барча белгилари кўриниб турарди, деб ҳисобларди ҳакам. Цзян Цзун бўлса собиқ ўғрилاردан бири, холос. Эҳтимол у буларни чалғитиш учун ҳалиги воқеани тўқиб чиқаргандир.

Ҳакамнинг фикрини тушунган Ма Чжун гапга аралашди:

— Шубҳангиз ўринсиз, Муҳтарам Зот, — деди у. — Биродар Цзун Цзяо ҳалол тожир деяптими, демак унинг қотилликка дахли йўқ. Балки ўлдирилган одамнинг бу ипак тойлари унга қаёқдан тушиб қолганини унинг ўзи тушунтириб беради.

— Биродарим Цзяо, — деди оқсоқол Цзун. — Муҳтарам Зотга нима бўлганини ўзинг айтиб бер. Биродарликда ҳамма нарса аниқ ва ҳалол бўлиши керак. Бундан ташқари бу ерда — Чанпинга чегарадош ҳудудда мен оқсоқолман. Демак, ҳақиқий қотилни судга бериш учун мен ҳам масъулман.

— Нимасини айтасиз, бу жуда ранжийдиган воқеа, — деб гап бошлади Цзяо. — Қотиллик қилган одамнинг исми Шао. Ўзи қилган қора ишлари етмагандай мени ҳам жиноятга шерик қилмоқчи бўлди. Шао Лихуай деб аталувчи бу кимса асли Цзянсу вилоятдан. Худди менга ўхшаб у ҳам сайёр ипакфуруш. Мавсум пайти Цзянсудан ипакни арзон-гаровга олади-да, кейин уни йўл-йўлакай сотиб юради.

Ўтган ойда, мен Цзянсуда ипак харид қилганимда, Шао у ердан олдинроқ жўнаб кетди, ёнида Лю деган ёш ҳамкасби ҳам бор эди. Яқинда мен Шаони Чанпин яқинидаги йўлда учратиб қолдим. У ипак тойларини аравасига ортиб олган эди. Ёш Лю қани, нега бир ўзинг юрибсан, деб сўрадим. Шундай қимматли юк билан ёлғиз юришинг яхши эмас, дедим. У чуқур “ух” тортди-да, узундан-узоқ, аччиқ воқеани гапириб берди. Лю йўлда тўсатдан оғир касалга чалиниб ўлиб қолибди. Бир амаллаб тобут сотиб олибди-да, уни бир ибодатхонага қўйиб, ўзининг бор пулини роҳибларга берибди. Шу баҳона бўлиб, вақтни қўлдан бой бериб, ипакни пуллаб олмабди. Агар ҳамроҳи ўлиб қолиб, унинг жасади билан ўралашиб қолмаганида анча пул ишлаб олган бўларкан. Мен унинг гапларига ишониб, энди қаёққа кетяпсан, деб сўрадим. У ҳозирча жанубга қайтмай тураман, деди. Чунки Люнинг оиласи унинг ўлимини меъдан кўришлари мумкин. Шундай деб 300 кумуш танга қарз олиб, гаров тариқасида менга ипак ортилган аравани қолдириб кетди. Мен Люга тегишли молни сотиб, пулини мархумнинг оиласига беришим мумкин. Молнинг Шаога тегишли қисмини сотсам, у олиб кетган уч юз кумуш танга ё бўлади, ёки йўқ. Фирибгар мени роса бошлаб кетди.

— Қаёққа қараб кетди ўзи? — сўради шошиб ҳакам. — Биласизми?

— Қаёққа кетаётганини айтгани йўқ, — жавоб берди Цзяо. — Лекин тахмин қилса бўлади. Мен Шаонинг ўқитувчисини билардим. Унинг Шаодан умиди жуда катта эди. Шунинг учун ҳам унга қизини берди. Лекин миннатдорлик ўрнига Шао хотинини кўп қийнади. У дарду ғамдан ўлиб кетди. Кейин эшитсам, Шао Чинорли Қопқа деган жойдаги суюқ бир аёлга ўралашиб қолибди. Менимча, Шао ўша ёққа кетган. Людан ўғирлаган пулини ўша ўйнашига совурса керак-да. У ерга ўзим боришга ҳам тайёрман, у билан ҳисоб-китоб қилиб олардим.

Ҳакам Ди Цзяонинг тўғри гапираётганига энди ишонди. Ибодатхонада кўрган туши тўғри чиқаётганидан хайратланди. Шеърда жиноятчининг исми Шао бўлиши тахмин қилинарди. Лекин Сичуан вилояти нега эслатилгани ҳали ойдинлашмаган эди. Чинорли Қопқа деган жойни бирор ерда эшитганини ҳам эслай олмади.

Кеч кириб қолгани учун ҳакам меҳмонхонага қайтишга қарор қилди. У безовта қилгани учун узр сўради. Кейин оқсоқол Цзун билан Цзяо Ванчуанни бирга но-нушта қилишга таклиф этди. Улар биргаликда меҳмонхонага йўл олишди.

Бу ерда уларни кутиб турган Цяо Дай хавогирлана бошлаганди. Ма Чжун унга оқсоқол Цзун билан Цзяо Ванчуанни таништирди ва бўлиб ўтган воқеаларни гапириб берди. Бу орада ҳакам Ди дам олгани чиқиб кетди. Кўп ўтмай бошқарувчи Чжан келиб қолди. Ма Чжун унга қисқагина қилиб ҳакам Ди кимлигини ва Шуантучай қишлоғига нима мақсадда келишганини гапириб берди. Шундай машҳур меҳмонлар келганидан боши осмонга етган бошқарувчи дарҳол ошхонага йўл олди. У жиддийроқ овқатлар буюрмоқчи эди.

Кечки нонушта устида мириқиб гаплашиб олишди. Цзяо Ванчуан жуда қизиқарли суҳбатдош чиқиб қолди. У қизиқ-қизиқ йўл саргузаштларидан гапирди. Оқсоқол Цзун Ма Чжун билан биргаликдаги қилмиш-қидирмишлари, “яшил ўрмонлик биродарлар” бўлиб юришгандаги воқеаларни эслади. Кейин Цзяо Ванчуан ҳакам Дига айтди:

— Бизнинг сайёр тужжорлар тоифасидаги ипакфурушлар орасида хабарлар тез тарқалади. Агар тезроқ Чинорли Қопқага бориб Шаони ҳибсга олмасак, у бошқа вилоятларга қочиб қолади...

Ма Чжунга бу маслаҳат маъқул келди. У қўшимча қилди:

— Мен Шаони қўлга олишни Цзяо Ванчуан ва каминага топширилишини таклиф қиламан. Биз эртага Чанпинга қайтамыз. Ҳали Чинорли Қопқани қидириб топишимиз керак.

Ҳакам Ди рози бўлди. Яна бир неча қадаҳдан шароб ичиб оқсоқол Цзун, Цзяо Ванчуан кетишди, қолганлар ухланга ётишди.

Кейинги кун эрталаб ҳакам Ди отларни енгил аравага қўшишни буюрди. У Чанпинга тезроқ боришга шошиларди.

Ма Чжун бошқарувчи Чжан билан меҳмонхона ва овқат учун ҳисоб-китоб қилди. Аравакаш қамчини силтади. Ҳакам Ди ўз отрядига Цзяо Ванчуанни қўшган ҳолда меҳмонхонани тарк этди. Оқсоқол Чжун ва бошқарувчи Чжан уларга таъзим қилиб хайрлашиб қолишди.

Улар Чанпинга тушга қолмай етиб келишди. Ҳакам Ди аввало судхонага борди, топшириб кетган ишларини қабул қилиб олди. Кейин архив бошлигини чақириб, ҳужжатларда Чинорли Қопқа деган жой ҳеч тилга олинмаганми, текшириб кўришни тайинлади. Сўнгра унга ишга оид хат-хабарларни олиб келишди.

Ҳакам барча ишларни битириб бўлгач, хос хонасига кирди, ҳаммомга тушди, овқатланди. Иш хонасига қайтиб киргач, хизматчидан сержант Хун ва Дао Гандан дарак бўлмадими, деб суриштирди. Уларнинг икки бор келиб-кетишганини айтишди. Сўроқлар ҳеч қандай натижа бермаётганмиш. Чжоу хонимни ҳибсдан бўшатишни сўрашибди. У тузоқ сифатида жуда зарур экан.

Ниҳоят суднинг навбатдаги мажлиси бошланди. Мажлис давомида ҳакам зарур ҳужжатларни кўздан кечирди, баъзиларига имзо чекди, айримларини кўчириш ва текшириш учун мирзаларга берди.

Кейин рухсатнома ёзиб миршабга тутқазди-да, Чжоу хонимни олиб келишни буюрди.

Чжоу хоним ҳакам қаршисига келди-да, тиз чўкиш ўрнига уни ҳақоратлай кетди. Ҳакам уни жеркиб ташлади:

— Тилингни тий, деяпман. Вақти келиб жиноятчини албатта, топамиз. Ҳозирча эса, сен бу ерда ўтириб, у ерда қайнонанг ёлғиз қийналиши адолатдан эмас. Сени гаров эвазига бўшатаман. Бориб кампирга қарашиб тур.

Чжоу хоним эса бақириб берди:

— Вой, жирканч амалдор-ей. Аввалига бегуноҳ аёлини бу ерга судраб келдинг, қийноқларга соддинг, кейин қайнонам қийналиб қолганини гапиряпсанми? Бу жабр-зулмларнинг ҳаммасини ўзинг қилдинг-ку. Кампирни қийнадинг, бечора ўглининг жасадини хўрладинг, мени азобладинг. Мендан осонгина қутулиб бўлсан! То сенинг жазоланганингни кўриб, ўчимни олмагунимча бу ердан кетиб бўлман.

— Ҳой, шаллақи, оғзинга қараб гапир.

— Қайнонасига қарашин деб сени уйингга қайтаришяпти. Сал тилингни тийсанг-чи?! — деди Ма Чжун. Агар уйингга боришни истамасанг, ҳаммаси тушунарли.

Чжоу хоним уйга жон деб боргиси келарди. Лекин шубҳа турдираман деб қўрқаётганди. Ма Чжуннинг гаплари унга баҳона бўлди.

— Майли, мен келинлик бурчим деб аламиндан воз кечаман, — деди Чжоу хоним.

Унинг қўлларидан кишанларини ечиб, замбилга ўтқазди-да, уйига элтиб қўйишди.

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

**Қулоғи қар миршаб муаммони ечиш қалидини топади,
Ҳакам Ди ўз одамларини Шаони ҳибсга олиш учун юборади.**

Ҳакам Ди суд залидан чиқиб, ўз хонасига кирди-да, архив бошлиғини чақиртирди. Архив бошлиғи маҳаллий судларнинг эски ёзувлари ҳеч қандай натижа бермаганини айтди. Шандунда Чинорли Қопқа деган жой ҳақида бирор маълумот учрамади. Архив бошлиғи бошқа вилоятлардаги ҳамкасбларидан суриштириш ҳақида маслаҳат берди. Ҳакам бунга рози бўлмади. Зеро, бошқа жойлардан хабар келгунча Шао Лихуай яшириниб улгуради, деб ўйлади.

Ҳакам Ди навбатчи миршабга кекса хизматдошларини чақиритишни буюрди. Унинг таклифига биноан соч-соқоли оқарган уч миршаб кириб келгач, ҳакам улардан “узоқ хизматларингиз давомида Чинорли Қопқа деган жойда ҳеч бўлганмисизлар?”, деб сўради. Кекса миршаблардан иккитаси бу номдаги жойни умуман эшитишмаганини айтишди.

Учинчи миршаб етмиш ёшга чиққан, қулоғи қарийб эшитмай қолган чол эди. У ҳакамнинг сўзларини тингларкан, ё эшитмас, ёки тушунмас, соқолини силаб ўтириб, нимадир деб мингиллаб қўярди. Икки шериги ҳакамга “йўқ” жавобини бергач, пиқиллаб кулди-да:

— Каштан! — деди. — Муҳтарам Зот шуни гапираётган экан-да! Ҳозир вақти эмас, агар Муҳтарам Зот лозим топса, менинг боғимда бошқа жойдан келтириб экилган ажойиб навлари бор. Улар анча барвақт пишади ва чинакам серсув каштанлардир. Агар Муҳтарам Зот хоҳласа, мен таклиф қилишдан хурсандман...

Бу гапга ҳакамнинг жаҳли чиқса керак, деб ҳадиксираган икки миршаб: “Чолнинг қулоғи яхши эшитмайди, дейишди. — Лекин у бизнинг касбимизнинг барча сир-асрорларини яхши билади, кўпинча бамаъни маслаҳатлар беради, бунинг устига у ҳали қоровулликка ярайди”.

Бироқ ҳакам Ди чолга: “Ҳозир менга каштан керакмас, кейинги сафар албатта оламан”, деди. Кекса миршаб: “Ҳакам мендан каштанларни олишга хавфсирияпти” деб ўйлаб, гапида туриб олди:

— Марҳамат, Муҳтарам Зот. Рухсат этинг, мен ҳозироқ уйга бориб олиб келаман. Улардан менда анчагина бор. Бунинг устига улар анча олисан, Сичуан Қопқасидан келтирилган, тагин мазали денг...

Сичуан Қопқаси сўзини эшитган ҳакам ҳайрон бўлди. У тушида кўрган шеърнинг биринчи қисми Шао фамилиясига ва Шуантучай қишлоғига мос келишини эслади. Эҳтимол шеърнинг иккинчи қисми олис — Сичуан вилоятига эмас, балки Шандундаги худди шундай ном билан аталувчи жойга тааллуқлидир? Наҳотки Люли қотиллик жумбоғини ечадиган калит мана шу қарияда бўлса?

Шунда у нариги миршабларга ўтирилди-да:

— Мен бу одамга бир неча савол бермоқчиман. Шунинг учун бизларни ёлғиз қолдиришларингизни сўрайман. Сизларда бошқа ишим йўқ.

Қулоғи қар бу одам билан суҳбат зўр бўлса керак, деб ўйлашди миршаблар, лекин ҳакамнинг гапини маъқул кўриб, чиқиб кетишди.

Кекса миршаб билан ёлғиз қолган ҳакам ундан исм-фамилиясини, асли қаердан эканлигини, суд ишида қанча ишлаганини сўради.

Улар бир-бирига яхши кўникиб, бир-бирининг сўзларини яхши тушунадиган бўлиб қолишди.

— Мен Сичуан Қопқасида етишадиган каштанга жуда қизиқиб қолдим, чунки каштанни жон-дилимдан яхши кўраман. Ўша каштанлар ўсадиган жой қаерда, бу ердан жуда узоқми?

— Э-э... Бу ўзига бино қўйган ёшларнинг ҳеч қайси бири ўша жойнинг қасрдалигини билмайди, — деди кекса миршаб. — Ҳа, мен қари ва қарман. Лекин шундай нарсаларни биламанки, бу ҳақда ёш миршаблар ҳеч нарса билишмайди...

— Мен сиздан ўша каштанлар ўсадиган жой қаерда, — деб сўраяпман? — Чолнинг гапини бўлди ҳакам, унинг бошқа ёққа чалғиб кетишидан хавфсираб.

— Ҳа, ҳа, — деди чол. — Мен ҳам худди шуни айтаяпман. Бу Сичуан Қопқаси — тоғдаги қишлоқ. У Лайчжоу шаҳрига яқин ерда жойлашган. Олдинги сулола ҳукмронлик қилган пайтида Сичуанда туғилган бир киши бу ерга тез-тез келиб турар, ўз молларини сотиб, яхшигина даромад қиларди. Кейинчалик у шу ерда жойлашиб

қолди, дўкон очди ва жуда бойиб кетди. У ўлганидан сўнг ўғиллари ишини давом эттирди ва бу атрофда энг бой хонадонга айланди. Кишилар бу жойни Сичуан Қопқаси деб атай бошлашди. Чунки энг бой оила шу вилоятдан эди. Лекин, кейинчалик одамлар улардан юз ўгирди, бойликлари тугади ва ўзлари ҳам кўчиб кетишди. Кейинчалик одамлар уларни унутиб юборишди ва бу жойни Каштанли Қопқа деб атай бошлашди. Чунки у ернинг каштанлари йирик ва серсув бўлади. Бундан бир неча йил бурун, сиздан олдинги ҳакам мени иш билан ўша жойга юборган эди. У ерда чоллар билан гаплашиб сичуанлик тарихини билиб олдим. Уйга қайтаётиб бир сават каштан олиб келиб ўз боғимга эқдим. Улар жуда яхши ўсди. Бу атрофда бунақанги каштанларни тополмайсиз. Муҳтарам Зот, агар ижозат берсалар, ҳозир уйга бориб, сизга бир неча...

Лекин ҳакам унинг сўнгги сўзларини эшитмади ҳам. Чунки Цзяо Ванчуан Каштанли Қопқани Чинорли Қопқа деб янглиштириб айтган бўлиши мумкин, деб ўйлади ҳакам Ди. Бу хато чолнинг ёмон эшитиши туфайли тузатилиши ҳакамни айниқса қувонтирди. У тушида кўрган шеърда қотилнинг жуда аниқ кўрсатилганига яна бир бор ҳайратланди.

— Сиз бир марта ўша ерда бўлгандим, деяпсиз. Мен иш билан ўша ёққа одам юбормоқчи эдим. Сиз бирга борсангиз, жуда яхши бўларди-да, йўлни кўрсатиб борардингиз. Сиз узоқ йўлга юра оласизми?

— Муҳтарам Зот, — деди кекса миршаб, — балки мен қари ва кардирман, лекин ҳали сизнинг буйруқларингизни бажара оламан. Бундан ташқари, у жой жуда ҳам узоқ эмас. У ерга тўққиз ёки ўн кунда етиб борса бўлади. Қачон жўнаш кераклигини айтсангиз бўлди.

Ҳакам бу гапни бошқаларга айтмасликни тайинлаб, чолни чиқариб юборди.

Кейинги кун, эрталабки мажлисдан сўнг, ҳакам Цзяо Ванчуанни чақириб, Каштанли Қопқа қаердалиги аниқланганлигини айтди.

— Жиноятчи ўша ерда бўлса, мен бориб уни қўлга оламан, — деди Цзяо.

— Йўқ: — деди ҳакам, — Ма Чжун Хуанхуа қишлоғидан қайтиб келсин. Ҳозирча сиз ўша жой маъмурларига расмий хат ёзиб, зарур ҳолларда ёрдам беришларини сўрашингиз керак.

Ўша кечаси Ма Чжун қайтиб келди. Эртаси кун у Цзяо Ванчуан, Цяо Дай ва кекса миршаб билан йўлга чиқди. Улар турли тавсияномалар ва йўл харажатлари учун пул ҳам олишганди.

Улар етти кун деганда Лайчжоу шаҳрига етиб келишди. Бу Каштанли Қопқа йўлидаги сўнгги қўнолга эди. Меҳмонхонадан жой олиш учун кекса миршабни олдинроқ юборишди. Ўзлари эса ҳужжатларига муҳр бостириш учун маҳаллий ҳакамни кига йўл олишди. Улар ҳужжатларни расмийлаштиргунча кекса миршаб ҳам қайтиб келди. У арзонгина меҳмонхонадан яхши бир хона топганини айтди. Улар меҳмонхонага бориб, унинг соҳибига ўзларини ипакфурушлар сифатида таништиришди.

Хизматкор хонага овқат олиб кирганда, Ма Чжун ипакнинг савдоси қандайлигини сўради.

— Ипакнинг кетиши яхши, — деди хизматчи. — У ердаги кишилар анча бой. Лекин сизлар ўз молингизни шу ерда сотганингиз маъқул. Хоҳласангиз, яхши харидорлар билан таништираман...

Бироқ Цзяо Ванчуан унинг сўзини бўлиб, эртага Каштанли Қопқага боришини, шаҳар бозори унчалик қизиқтирмаслигини айтди.

Хизматчи уларга ғалати қараш қилди. У ер ташландиқ жой эканлигини ва йўли жуда ёмонлигини айтди. У ерда беш юз кишилик қўшин ҳам бор экан. Қопқани кўриқлашади.

Ма Чжун бу ерга биринчи келишимиз, деб айтди. Лекин хизматкор ишонмади. Йирик савдогарлар ҳақида сўрашганида, Ли Да дўконини эшитганман, деди истамайгина. Хизматкор бирдан чойчақа ҳам олмасдан жўнаб қолди.

— Бу аблаҳга нима бўлди, ўзи? — дея хитоб қилди Ма Чжун.

— Дўстлар, — деди Цзяо Ванчуан ғалати оҳангда, — менинг эсимга тушди. Бу ерга олдин ҳам келганман. Лекин қишлоқлардан бирининг Каштанли Қопқа деб аталишини билмасдим унда. Бу ердаги ишимиз осон кўчмайди. У ерда ёмон одамлар яшайди. Ёзда экинлар бўй чўзгач, улар йўл ёқалаб яшириниб олишади-да, шу ердан ўтувчи тужжорларнинг, сайёҳларнинг йўлини тўсишади, молини талаб, ўзларини ўлдиришади. Шунинг учун ҳам кўпчилик бу ерни четлаб ўтади. У ерда турган қўшин эса Қопқани кўриқлаш учун эмас, балки аҳоли орасидаги тартибсизликлар-

ни бостириш учун сақланади. Қароқчилар тўдаларга бирлашиб иш кўрадилар. Шао Лихуай ўшалар билан яхши алоқада бўлиши мумкин. Агар уни ўша ерда ҳибсга олмоқчи бўлсак, бутун бир каллақесарлар тўдаси билан тўқнашишга тўғри келади.

— Жуда галаги гап қиялсану, биродар! — деди Ма Чжун кулиб. — Нима бало, кўрқаяпсанми?

— Гап кўрқишда эмас, — деди Цзяо Ванчуан. — Ўйлаб иш қилиш керак.

Цзяо Дай ҳам унинг фикрини қувватлади:

— Биз уйимиздан узоқда эканлигимизни унутмайлик. Бунинг устига бу ердаги хатти-ҳаракатларимиз маҳаллий маъмурларга ёқадими, йўқми?

— Ахир ҳарбийлар ҳам бор-ку, хужжатларимизни кўрсатиб, уларга мурожаат қилсак-чи?! — деди Цзяо Ванчуан.

Кекса миршаб бирданига қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

— Эҳтимол, сиз, йигитлар, кучли ва яхши жангчидирсизлар. Лекин бу соҳада ҳали жуда ғўрсизлар. Давлат хизматида сочлари оқарган чолнинг гапига ҳам қулоқ солинган: кўшин қўмондони пулдан ўзига тегишли қисмини ё олиб туради, ёки бўлмаса ўзининг тинч ҳаётидан мутлақо кўнгли тўқ. Ундан ёрдам сўраб кўринг... Агар сизларни исёнчилар сифатида яхшилаб савалаб қўлларингизга кишан солиб Чанпинга қайтариб юборишса, омадимиз бор экан деяверинг!

Ма Чжун кекса миршаб гапларига тўла қўшилди. Улар бу мураккаб вазифани ҳал қилиш ҳақида бош қотиришарди. Бирдан Цзяо Ванчуан столга мушт туширди.

— Дўстлар, мен йўлини топдим! — деди у. — Ҳакамга Шао Лихуайни тутиб бераман, дедимми, бас, тутиб бераман. Эртага Қопқага боргач, бўлинамиз. Мен якка ўзим ипак дўкони Ли Дага бораман ва унинг ёрдамида излаётган одамимизни топишга уриниб кўраман. Уни топгач эса, дўкончи Лу мени бошлаб алдаганини айтман. Шао мен билан бирга қайтиб бориб пулимизни олишга ёрдам беришини сўрайман. Мен уни меҳмонхонага таклиф қиламан, у ерда яхшигина овқатланиб оламиз. Кейин биргаликда шаҳарга кириб борганда эса, унга “сен ҳибсга олиндинг” деб айтмамиз.

Ҳаммаси яхши режа тузилганини тан олишди. Ма Чжун эса ҳатто Цзяони зийраклиги учун мақтаб қўйди. Улар шаробнинг сўнгги қултумларини ҳам ичиб, ухлагани чўзилишди.

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ

**Цзяо Қопқада яшовчи кишиларнинг қилиқларини ўрганади.
Шаони топгач, айёрона режа тузади.**

Кейинги кун эрталаб улар меҳмонхонадан барвақт чиқишди. Тушга бориб узоқдан ҳилираётган байроқлар кўринди. Кўп ўтмай улар ҳарбий қўналгага етиб келишди. Мазкур қўналга ҳар томондан баланд пахса деворлар билан ўраб олинган эди.

Қалъадан ўтгач, қуруқ қоялардан иборат тоғлар бошланди. Фақат ҳар замон-ҳар замонда у ер, бу ерда ҳайдалган майдонлар учраб турарди. Кечга бориб улар биринчи Қопқани ортда қолдиришди ва шу заҳоти қишлоққа дуч келишди. Кўринишдан ўзига анчагина тўқ қишлоқ экан. Йўлнинг икки томонида дўконлар қатор турибди, кишилар жуда яхши кийинишган. Ниҳоят уларнинг кўзи меҳмонхонага тушди. Унинг соҳиби мусофирларни қабул қилишга унчалик рўйхуш бермади. Лекин бир оз савдолашгач, барибир рози бўлди.

Ма Чжун, Цзяо Дай ва чол меҳмонхонага киришди, Цзяо Ванчуан икки боғлам юкни елкасига олди-да, Ли Да ипак дўконига йўл олди. У дўконни топиб ичкари кирди-да, пештахта ёнида турган йигитчадан Ли Да дўкони қаердалигини сўради.

Жаҳли чиққан йигитча бақриб берди:

— Ўқишни билмайсанми, аҳмоқ? Ёки пештоқдаги ёзув жуда майда битилганми?

Цзяо кўнгилхиралиқдан йироқ юришга сўз берган бўлса-да, ўзини тутиб туролмади:

— Ҳой лаънати, тўғри жавоб берсанг ўласанми? Мен сендан яхшиликча сўрадим-ку, ахир!

— Нима, жанжал қидиряпсанми? — деди ҳалиги каллақесар ва пештахтадан сакраб ўтиб Цзяонинг қорнига мушт туширди.

Цзяо қўлини ишлата олмади, чунки елкасидаги юкни ушлаб турувди. Лекин бўш келмади. Ўнг оёғини кўтариб рақибининг чотига тепди. Йигит нафас ололмай, букчайиб ўтириб қолди.

— Бўлар-бўлмасга қўполлик қилиш яхшимас. Яхшиликча сўралдими, яхшиликча жавоб бер, — деди Цзяо.

Халиги безори йигит ўрнидан туришга уринаётганда ичкаридан яна тўрттаси чиқиб келди.

— Нега бу ерга бостириб кириб, тўполон қиялпсан, дўстимизни калтаклаш шунчалик зарурмиди, — сўрашди улар.

— Мен биродарим Шао Лихуайни излаб келувдим, — деди Цзяо.

Йигитлар бирданига мулойим бўлиб қолишди.

— Марҳамат, мусофир, ичкари кир, чой ич. Уни қўявер. Бугун унинг кайфияти жойида эмас. Яхшигина тепки егани унга фойдадан ҳоли эмас.

Шу маҳал ички хонадан:

— Мени сўраётган ким? — деган товуш келди.

Цзяо ичкари кирган Шао Лихуай билан юзма-юз бўлди. Цзяо у билан самимий саломлашди. Шао уни меҳмонхонага бошлаб кирди. Улар ўтиришди. Шунда Шао Лихуай:

— Бу ерда яшаётганимни қаердан билдинг? — деб сўради. — Сени бу ёқларга қандай шамол учирди?

Цзяо чойдан бир-икки ҳўплади, кейин:

— Бунинг тарихи жуда узун, — деди. — Мени қаттиқ хафа қилишди. Бунинг бир томони сизга ҳам тааллуқли. Бир ёқли қилмасак бўлмайди. Бу унчалик осон иш эмас. Лекин мўмайгина пулга боғлиқ. Ёнимда иккита бақувват йигит бўлмаса, бир ўзим ҳеч нарса қилолмайман. Яхшиям эсимга сиз тушиб қолдингиз. Шу ерда тез-тез бўлиб тураман дегандингиз. Сиздан ёрдам сўраб келдим.

Шао жуда қизиқиб қолди ва нима бўлганини сўради.

Шунда Цзяо Ванчуан унга қайғули воқеани гапириб берди: Шуантучай қишлоғига боргач, Шаога ва марҳум Люга тегишли ипак тойларини дўкон соҳиби Луга топширди. У фойдасига сотади деган ниятда эди. Лу эртасигаёқ бор ипакни Перкиндан келган савдогарга яхшигина нархга пуллади. Лекин Цзяо пулини сўраб борганида, мен сендан ҳеч қанақа ипак олганим йўқ, деб бақириб, сўкиб берди. Бунинг устига у бир тўда безориларни ёллаб Цзяони калтаклаттирди. Оқсоқол Цзян қишлоқда йўқ эди, бунинг устига Цзяонинг гувоҳлари йўқлигидан ҳеч нарса қилолмади.

Цзяонинг ҳикоясидан Шао Лихуай жуда ҳаяжонланиб кетди. Мен у аблаҳнинг адабини бераман, деб қасам ичди.

— Менга ёрдам берасан деб янглишмаган эканман, — деди суюниб Цзяо. — Ахир бу пулнинг бир қисми ўзингники-ку! Мен учта дўстим билан келишиб қўйганман. Улардан иккитаси “яшил ўрмон йигитлари” дан. Биттаси эса эски ўғрилардан. Улар марказий кўчадаги меҳмонхонада кутиб туришибди. Ўша ёққа бормаймизми? Мириқиб тамадди қилардик, кейин аблаҳ Лунинг адабини бериш ҳақида гаплашиб олардик.

— Хизматингга тайёрман, — деди Шао, — дўстларинг билан танишиш мен учун шараф. Ҳаммасини яхшилаб ўйлаб олишимиз керак. Ахир Лу Шуантучай қишлоғининг энг қадимги уруғларидан ҳисобланади. Кўпчилик унинг ёнини олиши турган гап. Лекин бешовлон бўлсак бўш келмасмиз.

Улар меҳмонхонага боришди. Цзяо шериги Шао Лихуайни Ма Чжун, Цяо Дай ва чол билан таништирди.

Шао меҳмонхона соҳибини чақирди. Бу кишилар — менинг қадрдон дўстларим, деди унга. Тунд соҳиб суюниб кетди, тузукроқ нонушта ва кўпроқ шароб келтиришни ваъда қилди. Ҳадемай базм авжига чиқди. Кеч киргач, Цзяо Шао Лихуайга эрталаб барвақт йўлга тушишни таклиф қилди. Йўлда режаларимизни пишиқтириб оламиз, деб қўйди.

Бироқ Шао Лихуай бунга сира кўнмади. “Шунча йўл босиб, мени деб келибсизлар, менинг бу ерда ўзимга яраша обрў-эйтиборим бор, сизларни яхши кутиб олишим керак. Бир-икки кун дам олинглар, ўйнанглар. Сизларни эски дўстларим билан таништирай”, деди.

Цзяо унинг таклифини эҳтиром билан рад этмоқчи бўлди, сени ташвишга қўямизми, деб эътироз билдирди. Лекин Шао баъзи бир ишларни йўлга қўйиши, қандайдир қарзини ундириши кераклигини айтди. Ниҳоят улар сафарни бир кунга кечиктирадиган бўлишди. Шао Лихуай эртага келаман, деб чиқиб кетди.

У кетиши билан Ма Чжун шивирлаб Цзяо Ванчуанни режасининг муваффақияти билан табриклади. “Йўлбарсни тоғдан алдаб тушириш!” деган ҳарбий ҳийла яхши иш берди. Агар эртага эрталаб жўнаб кетишганда яна ҳам яхши бўларди. Чунки бу ерга ҳар бир дақиқада сайёҳ тужжор келиб қолиши мумкин эди. У ҳакам Дининг Шуантучайга келганини ва Чанпин яқинидаги қотиллик бўйича тергов олиб бораётганини эшитган бўлиши табиий. Зеро, тужжорлар орасида хабар тез тарқалади. Ма Чжун билан Ванчуаннинг олишуви, кейин уларнинг ярашуви маҳаллий аҳоли ўртасида муҳокамага сабаб бўлганди. Агар Шао Лихуай уни бошлаб алдашганини, ҳалиги тўрт киши ҳакам Дига хизмат қилаётганини сезиб қолса борми, уларнинг қишлоқдан соғ-омон чиқиб кетиши даргумон.

Ма Чжун, Цзяо Ванчуан ва Цяо Дай бу хавфли режани муҳокама қилишаркан, кекса миршаб гапга аралашди:

— Мана, сизларга яна тажрибали кекса миршабнинг маслаҳати керак. Шунини айтишим керакки, хавф-хатар сизлар ўйлаётгандан кўра ҳам кўпроқ. Каштанли Қопқадаги бу ярамаслардан ташкил топган тўданинг Лайчжоу судида айғоқчилари йўқ деб ўйлайсизми? У ерда сизларнинг ҳужжатларингизга муҳр босишди ва мен гаров ўйнайманки, эртага бу ерга Лайчжоудан жосус етиб келади. У, албатта, Чанпин судидан бу ерга келган тўртта зобитнинг нияти Люли қишлоғидаги қотиллик айбдорини ҳибсга олиш эканидан огоҳлантиради. Агар бизларни бурда-бурда қилиб ташлашса, Лайчжоу ҳаками булар ишини чалкаштириб юборишди, деб Чанпинга хабар қилади. Бизлардан бирортамиз эрта тонгдан туриб Лайчжоуга жўнашимиз керак. У судга биз қотилни топганимизни, кечкурун Лайчжоуга қайтиб боришимизни айтсин. Токи улар маҳаллий миршаблар гуруҳини юбориб, бизларни ярим йўлда кутиб олишлари ва жиноятчини қўлга олишга ёрдам беришлари мумкин бўлсин.

— Бу режанинг қандай устунлиги бор? — сўради Ма Чжун.

— Биринчидан, — деди кекса миршаб соқолини силаб, — агар Чанпин судидан келган кишилар хавфли жиноятчини Лайчжоуда қўлга олишса, бу нарса маҳаллий ҳакамни қизиқтирмаслиги мумкин. Лекин агар у ўз бошлиғига ҳамиша хушёр тургани учун миршаблар ёрдамида қотилни топдим ва ҳибсга олдим ҳамда қотиллик содир бўлган жой маъмурларига топширдим, деб ҳисобот берадиган бўлса, унинг амал мартабаси яна-да ошади. Бу ҳолда у бизларни кутиб олиш учун ўз одамларини юборади. Иккинчидан, бордию у бу ишга расмий равишда аралашадиган бўлса, каллакесарлар бизни дарҳол ўлдиришга ботина олмайдилар. Албатта, бу нарса Шао Лихуай бизнинг режамизни жўнаб кетишимиздан олдин фош этсагина шундай бўлиши мумкин. Чунки гарчи улар бошқа жойлик бир неча миршабни ҳеч иккиланмасдан ўлдирсалар ҳам, маҳаллий маъмурлар билан низога боришни истамайдилар. Ахир ҳар нима бўлганда ҳам, Шао Лихуай барибир бу жойнинг одами эмас.

Ма Чжун билан Цяо Дай бу режага қойил қолдилар. Цзяо Ванчуан бўлса Шао Лихуайни эртага жўнашга кўндираман деб уларни ишонтирди.

Улар Ма Чжунни тонг қоронғусида Лайчжоуга жўнатишга қарор қилдилар. Агар қолганлар қишлоқдан Шао Лихуай билан тушдан кейин жўнайдиган бўлишса, улар Лайчжоудан келадиган гуруҳга қалъа билан шаҳар оралиғида учрашадилар. Шунга қарор қилишиб ухлагани тарқалишди.

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ

Қопқанинг ярим йўлида жиноятчи қўлга олинади,
Чанпиндаги судда тергов ишлари бошланади.

Эрталабки нонуштадан кейин Цзяо Ванчуан, Цяо Дай ва қария Шао Лихуай билан учрашиш учун Ли Да дўконига йўл олишди. Ма Чжун бундан бир соат илгари жўнаб кетган эди.

Шао Лихуай уларни илиқ қаршилади ва дўкон хўжайини билан таништирди. Чой ичиб ўтиришганда Шао Лихуай ораларида Ма Чжун нега йўқлигини сўради.

Цзяо Ванчуан унинг шу яқин атрофда яшовчи қариндошини кўргани кетганини айтди. Кейин Шао Лихуай меҳмонларни кўргани келган кишилар билан таништирди. Қишлоқни томоша қилдирди.

Улар қишлоқнинг марказий кўчасидан ўтиб бораётганларида Цзяо Ванчуан олисдан баланд бўйли одамни кўриб қолди. У Ма Чжунга жуда ўхшаб кетарди. Яқинроқ бориб қараса, ўшанинг ўзи.

— Ҳа, биродар Ма, — деди Цзяо ҳадиксираб, — қариндошингни топдингми?

— Йўқ, — деб жавоб берди Ма Чжун, — ҳамма жойдан сўраб кўрдим. Афтидан, бу ердан кетиб қолганга ўхшайди.

Кейин Шао Лихуайга ўтирилди-да:

— Биродарим Ли, эрталаб сеникига киролмаганим учун узр сўрайман. Лекин менинг бу сафарим сен учун ҳам, мен учун ҳам анча фойдали бўлди. Мен ипакфуруш ўртоғимни учратиб қолдим. У Чанпиндан шимолга қараб кетаётган экан. Дўстим мени огоҳлантириш учун атайлаб излаб келибди. Анави мутгаҳам Лу сенинг ва Цзяонинг устидан Чанпин судига шикоят қилибди. Гўё сизлар уни алдаган эмиш-сизлар. Мен биламан, у ернинг ҳаками машҳур Ди — жуда адолатли одам, сохта айбномаси учун ярамас Луни жазолайди. Лекин судга номинг тушдимми, ундан қутулиш унчалик осонмас. Бунинг устига, ташвиш, яна қанча вақтингни олади. Шунинг учун бу гаплардан сизларни хабардор қилай, деб югуриб келдим.

“Чанпин” сўзини эшитиши билан Шао Лихуайнинг ранги оқариб кетди.

— Ҳакам Ди ҳалол бўлиши ҳам мумкин, бўлмаслиги ҳам, — деди у. — Лекин менинг суд ишига аралашувим асло мумкин эмас. Умуман, сизнинг режангиз яхшироққа ўхшайди. Яхшиси, юринглар, Лайчжоуга тезроқ бора қолайлик. У ерда менинг дўстларим бор, бир неча кун яшириниб ётамиз-да, алдамчи Лунинг адабини беришни ўйлаб кўрамиз. Менимча, уни олдин кўрқитиш керак, токи шикоятини қайтариб олсин. Кейин жанжал газак олмаслиги учун уни ўлдириб қўя қоламиз.

Ма Чжун иккилангандай бўлди. Лекин Шао Лихуай шоширди:

— Тезда меҳмонхонага бориб, лаш-лушларингни олинглар. Мен дўконга югуриб бориб хўжайинга тушунтираман. Бу ердан қанчалик тез кетсак, шунчалик яхши.

Шао жўнаб кетгач, Цзяо Ванчуан “нима гап?” деб сўради. Ма Чжун кулимсираб жавоб қилди:

— Ишлар чакки эмас. Ишларни шу бугуноқ бирёқли қилишимиз мумкин. Қалъага борганимда бир йўловчи чавандозни учратиб қолдим. У Лайчжоу судига хат-хабар олиб бораётган экан. Бу одам аввал Чанпинда миршаб бўлиб хизмат қилган эди. Мен билан икки йил бирга ишлаганди. Бизни худонинг ўзи учраштиради. Биз дуч келган қийинчиликларни айтдим. У судга етказишни ваъда қилди. У уловда бўлгани учун аллақачон етиб борган ва миршаблар гуруҳи йўлда кутиб турган бўлиши мумкин. Мен ҳалиги гапларни айтсам, Шао ташвишга тушиб, бу ердан тезроқ кетиш ҳаракатига тушади, деб ўйлагандим. Тахминим тўғри чиқди.

Улар нарсаларини йиғиштириб, меҳмонхона ҳақини энди тўлашган ҳам эди-ки, Шао Лихуай етиб келди. Улар дарҳол йўлга тушишди, қишлоқдан чиқиб, қалъани ҳам ортда қолдиришди.

Икки соатларча юришганидан кейин Цзяо Ванчуан тўхтаб Шао Лихуайга ўтирилди:

— Менимча, очикчасига гаплашиш пайти келди...

— Нима гап, биродар Цзяо? — сўради ҳайрон бўлиб Шао.

Шунда Ма Чжун унинг ёнига келиб:

— Сен Цзяжудан ёш тужжор Лю билан чиқиб кетган эдинг. Энди айт, Люни қишлоғи ёнида Лю билан яна бир эркакни сен ўлдирдингми?

Шао Лихуай устидан муздай сув куйилгандай бўлди. Бироқ у дарҳол ўзини қўлга олди ва Цзяо Ванчуанга бурилиб, бақирди:

— Ярамас, мени алдабсан-да! Ҳа, ёш Люни мен ўлдирдим!

У Ма Чжунни итариб юборди ва бир сакраб йўлнинг баланд томонига чиқиб олди-да, чакалақларга тирмашиб ўрмонга қараб қоча бошлади.

Ма Чжун Шаога етарли эътибор бермагани учун ўзини қийинчилик бошлади. Шао бу атрофни яхши билади, ўрмонда таъқибдан осонгина қочиш қутилиши мумкин. Лекин бирданига ҳар тарафдан қийқириклар эшитилди. Дарахтлар орасида найзалар ва ойболталар ярқираб кўринди. Пистирмада ётган миршаблар Шаони ўраб олиш-

ди. Шао улар билан олишмоқчи бўлди, лекин тезда қўлига кишан урилди. У ҳамма-ни бўралаб сўқди-ю, кейин жимиб қолди.

Миршаблар Шао Лихуайни ҳар тарафдан ўраб боришар, сафнинг охирида Ма Чжун ва унинг дўстлари одимлашарди. Улар Лайчжоуга кириб борганда кеч кирганди. Маҳаллий миршаблар қўлларида чироқлар билан уларни қаршилашди. Текин томоша деса ўзини томдан ташлайдиган одамлар тўдаси уларни ўраб олиб эрғашиб бораверди. Миршаблар бақириб беришди:

— Пўшт. Йўл беринглар! Бу хавfli жиноятчи, Лайчжоу ҳаками жаноби олийларининг буйруғи билан қўлга олинди.

Шаҳарликлар уларга жўр бўлишарди:

— Яшасин бизнинг ҳакам!

Судда Ма Чжун Шао Лихуайга доир барча ҳужжатларни расмийлаштирди, муҳр босди, ҳакам Шаони маҳаллий қамоқхонага олиб боришга фармойиш берди. Ҳамма иш битирилгач, Ма Чжун ва унинг ҳамроҳлари маҳкаманинг қаршисидаги катта меҳмонхонадан битта хона олишди, овқат буюришди ва анча маҳалгача суҳбатлашиб ўтиришди.

Бу кунисига эрталаб Шаони уларнинг олдига олиб келишди. Ягона кўнгилсиз воқеа шу бўлдики, миршаблар бошлиғи Шао Лихуайни қўлга олиш пайтидаги ташвишлар учун Ма Чжундан пул олмоқчи бўлди. Аввалига Ма Чжуннинг жаҳди чиқди. Чунки асосий ишни унинг ўзи чақирган миршаблар қилди. Лекин кекса миршаб уни четга тортиб тушунтирди: “Яна бир-икки йилдан кейин бу ердаги ҳакам бошқа жойга тайинланиши мумкин. Миршаблар бошлиғи эса бу ерда ҳали кўп вақт бўлади. Унга бирор нарса берган маъкул кўринади. У ҳали кейинчалик яна кўп керак бўлиши мумкин”. Ма Чжун унга бир неча майда кумуш танга берди ва улар яхши муносабатда хайрлашдилар.

Орқага қайтишда ҳеч қандай воқеа содир бўлмади. Цзяо Ванчуан ва Мачнун йўл-йўлакай Шао Лихуайни судда қилган гуноҳини тан олишга кўндиришга уринишди. Зеро шундай қилсагина жазони енгиллатиш мумкин дейишди. Лекин Шао сўкиниб кўярди.

Еттинчи кун эрталаб улар Чанпинга етиб келишди ва дарҳол маҳкамага боришди. Аввало Шаони қамоқхона бошлиғига топширишди-да, маълумот бериш учун ҳакам Ди хузурига шошилишди. Ҳакам ўз хонасида чой ичиб ўтирарди. Қидирув ишлари муваффақиятли ўтганидан у жуда хурсанд эди. Тезда суд мажлисини очик деб эълон қилди.

Шао Лихуайни тахта супага олиб чиққач, унинг қўл-оёғидан кишанни ечиб олишди. Ҳакам Ди сўради:

— Исминг нима ва қандай жиноят содир қилдинг?

— Муҳтарам Зот, менинг фамилиям Шао, исмим эса Лихуай. Цзяжу вилоятида туғилганман. Жуда ёшлигимдан бошлаб ипақфурушлик қиламан. Яқинда Шандунда ипакка талаб катта эканидан эшитиб, савдо-сотик қилгани бу ерга келдим. Кутилмаганда мени қамоққа олишди, гуноҳим нима, билмайман. Муҳтарам Зот, адолатни тиклашингизни сўрайман.

Ҳакам Ди совуққина жилмайди:

— Муғомбирона сўзлар билан мени алдашга уринишнинг кераги йўқ. Нима, эскидан маълум бўлган қонун-қоидаларимизни билмайсанми? Ахир сайёҳ савдогарлар йўлда бир-бирига кўмаклашиши ва ҳар қандай тажовуздан ҳимоя қилиши керак. Ўз ҳамроҳинг Люни нега ўлдирдинг? Унинг ипақ ортилган аравасини ўғирладинг, бунинг устига, кўчадан ўтиб кетаётган бегуноҳ одамни нега ўлдирдинг? Тўғриси айт, тезроқ гапир!

Бироқ Шао Лихуай ҳакамда бирор далил йўқ деб ўйлаб, ўзини оқлашга уринарди.

— Муҳтарам Зот, — деди у, — марҳаматингизни аямаслигингизни сўрайман. Менинг кимнидир ўлдирганлигим ҳақидаги гап-сўзлар Цзяо Ванчуаннинг ёвуз уйдирмасидир. Менга ҳасад қилганидан шундай қиялпти бу. Нима қилиб бўлса ҳам мени қаматтириб юборишни ўйлайди. Ўз ўртоғимни қандай ўлдираман? Буни ўйлашнинг ўзи нақадар гуноҳ. Бизнинг касбимиздагилар йўлда ҳамроҳсиз юриб бўлмаслигини жуда яхши билишади. Наҳотки мен шундай ёвузликка қўл урган бўлсам?! Менга тўхмат қилишяпти. Адолат қилишингизни сўрайман, Муҳтарам Зот!

— Вой сурбет ярамас-эй, — деди ҳакам. — Шуни яхши билиб қўй, Цзяо Ванчуан ҳозир шу ерда ва иккалангни юзлаштираман.

Цзяони олиб киришди ва у йўлда Шао Лихуайни қандай учратганини, унинг Лю касал бўлиб ўлганини қандай гапириб берганини изоҳлади.

Шунга қарамай, Шао Лихуай унга тухмат қилаётганини айтиб бақирди. Ҳакам Дининг ишораси билан миршаблар уни чалқанча ётқизиб, оёқ-қўлларини қисқичларга маҳкамладилар. Оғриқ азобидан у чинқирар, лекин гуноҳим йўқ, деб бақирди.

Шунда ҳакам Ди икки миршабга қамиш хивич олиб, ётган Шао баданини яхшилаб савалашни буюрди. Гарчи Шао ўз танасини яхши чиниқтирган бўлса ҳам, бу қийноққа бардош беролмади. Ингичка хивич унинг баданини тилка-пора қилиб юборди. Унинг овози ўчди, ҳушидан кетганди.

Ҳакам Ди қисқичларни бўшатишни, Шао устидан совуқ сув пуркашни буюрди. Шао ўзига келгач, ҳакам деди:

— Ярамас, бир неча юз кумуш танга учун иккита бегуноҳ одамни ўлдирдинг. Бу жиноятинг учун ўлим жазоси ҳам кам. Лекин сен гуноҳингни тан олмай, ўз айбингни янада оғирлаштиряпсан. Сени Цзяо Ванчуан билан юзлаштирдим. Эртага иккинчи гувоҳ билан юзлаштираман. Кўрамиз, ўз айбингни яна рад этармикансан!

Ҳакам Ди ўрнидан туриб, ғазаб билан қўл силтади-да, шоҳсупадан тушиб кетди.

ЎН ТҮҚҚИЗИНЧИ БОБ

Ҳакам Ди Люли қишлоғи ҳақидаги ишни ёпади,
Маҳкамага шошиб кириб келган жаноб Хуа қотиллик юз берганини айтади.

Ўша куниёқ ҳакам Ди Ма Чжунни Люли қишлоғига юбориб меҳмонхона соҳиби Кун Вандэ ва оқсоқол Панни судга чақириб келишни буюрди. У Ван хонимни ҳам эрталабки судга чақиртирди. Лекин қотил қўлга олингани ҳақида индамасликни тайинлади.

Кейинги куни, суд мажлиси очилгач, ҳакам Ди биринчи навбатда Кун Вандэни чақиртирди.

— Сиз судга шикоят билан мурожаат қилганингиздан кейин, — деди ҳакам Ди, — бу ишни жуда қийинчиликлар билан кўриб чиқдим, ҳақиқий қотилни топдим ва ҳибсга олдим. У қотиллик юз бергандан сўнг ғойиб бўлганди. Шао деган бу кимса сизнинг меҳмонxonангизга ипакфуруш Лю билан келганида сиз унинг юзини кўргансиз. Унинг ташқи кўринишини бир таърифлаб беринг-чи?

Кун Вандэ титроқ товушда гапира бошлади:

— Муҳтарам Зот, бу бир неча ҳафта бурун юз берганди. Менинг хотирам унча яхши эмас. Ўрта бўй, ўттиз ёшларда бўлса керак. Юзи озғин, қорамтир. Яна эсимда қолган нарса шу бўлдики, Лю билан овқатланишаётганда тагин бир кўза шароб келтиришимни сўради. Кейин қаттиқ кулди. Чироққа яқин ўтиргани учун аниқ кўрдим, олдинги тишларидан биттаси бутунлай қорайган эди.

— Сиз ўша кечасидан кейин уни ҳеч кўрганмисиз? — сўради ҳакам.

— Йўқ.

— Ўша Шао қўлга тушганини биласизми?

— Йўқ.

Ҳакамнинг ва Куннинг гапларини мирзалар ёзиб боришарди. Ҳакам судланувчини олиб келиш ҳақида қоғоз ёзиб берди.

Шаони олиб келишди. У тиз чўқди. Шунда ҳакам Ди унга ўшқира кетди:

— Балбахт, кеча мен гуноҳкор эмасман, деб туриб олдинг. Энди мундоқ қарачи, рўпарангда турган ким?

Шао меҳмонхона соҳибини дарҳол таниди. У қутулишга умид йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, тилига эрк берди, сўкина кетди. Унинг олд тишларидан бири қорайиб турганини ҳамма кўрди.

Шао эса Цзяо Ванчуан ҳамда Кун Вандэни бўралаб сўқар, оғзидан боди кириб, шоди чиқарди:

— Қўлга туширдик, деб ўйлаяпсизларми, ўлсам ўламанки, тан олмайман.

Ҳакам Ди столга мушт тушираркан, буюрди:

— Жизғанақ қилинглар!

Ижрочилар ичи қип-қизил чўғ бўлиб турган кўмир тўла темир қозон олиб киришди. Чўғ устида бир неча ингичка занжир қизариб турарди. Миршаблар чўғ бўлиб турган занжирларни илгичлар билан олиб ерга ташлашди-да, Шаонинг шимини ечиб, занжирлар устига тиз чўқтиришди. Шао жонҳолатда чинқириб юборди. Суд залини куйган гўшт ҳиди тутди. Чинқириқлар инграшга ўтди, у ҳушидан кетди.

Миршаблар уни орқага, ерга ташлашди. Миршаблар бошлиғи бир шишада сирка олиб келди-да, қозондаги чўғга пуркади. Бу ҳид куйган гўшт сассигини ҳайлади. Шао аста-секин ўзига келди. Унинг башараси бутунлай оқариб кетганди, афтини таниб бўлмасди. Миршаблар унинг шоҳсупа олдида тиз чўқиб туришига ёрдам берди.

— Агар иқрор бўлмасанг, — деди ҳакам, — бундан ҳам баттар қийноқларга соламан. Бу ёғи ўзинга боғлиқ.

Шаонинг иқрор бўлишдан ўзга чораси қолмаганди.

— Мен ҳар йили шу вилоятдан ўтар, ипак сотиб юрардим, — деб бошлади иқрорини Шао. — Ишларим яхши эди. Бир аёлни учратдим, ишларим чаппасига кета бошлади. Унга борган сари кўпроқ пул сарфлашга тўғри келарди. Орадани бир йил ўтгач, қарз олишимга тўғри келди. Баҳорга келиб бутунлай қарзга ботдим. Ҳалиги ёш тужжор Лю ҳам менинг қишлоғимдан бўлиб, тўла исми Лю Гуанци эди. Иккаламиз бу йил бирга айланамиз, деб ахдлашдик. Бир кунни қарасам ёнида нақд уч юз кумуш тангаси бор. Аравасидаги ипакларининг нархи ҳам етти юз тангадан кам эмасди. Шунда менда уни ўлдириш ҳамда пули ва молига эғалик қилиш нияти туғилди. Бу менинг қарзларимдан қутулиш ва ҳалиги аёл билан бемалол яшаш имконини берарди. Йўлга чиққанимизда биз билан бошқа тужжорлар ҳам бор эди. Иккаламиз қолишимизни анча кутишга тўғри келди. Ниҳоят биз Люли қишлоғига келиб, Куннинг меҳмонхонасида тунадик. Бу меҳмонхона чеккароқ жойда бўлгани учун менга анча қулай эди. Люни шу меҳмонхонада қолишга кўндирдим. Ўзим ҳам ичдим, унга ҳам роса ичирдим. Ўзини билмай қолди. Олиб бориб жойига ётқиздим. Сўнгги тунги соқчилар айланиб ўтишгач, бир оз кутдим-да, уни турғизиб меҳмонхонадан олиб чиқдим. Эрталабки салқин ҳавода бир оз ўзига келди. Аравани энди ўзинг судрагин, дедим. Бозор дарвозасига яқинлашганимизда тонг ота бошлади, атрофда ҳеч зот йўқ эди. Мен унинг орқасидан бордим-да, ўнг курагининг остига пичоқ санчдим. Лю йиқилди, нафаси бўғилиб, менга ўгирилишга уринарди. Мен уни ерга ағдардим, бақирмоқчи бўлиб оғзини очганди, кекирдагини узиб ташладим. Кейин устига энгашдим-да, пулини олиш учун белбоғини еча бошладим. Кумушларни олган ҳам эдимки, орқадан аравача гилдирагининг гичирлаши эшитилди. Бошимни кўтариб қарасам, бир қишлоқ йигити, бўш аравани судраб келарди. Яқинлашиб, ерда ётган Лю жасадини кўргач, нимадир деди. Мен бир сакрадим-да, ўнг қўлини ушлаб, қобирғалари орасига пичоқ санчдим. У бақира бошлади. Шунда итариб юбордим ва орқасидан пичоқ уриб тинчитиб қўяқолдим. Лю молининг бир қисмини унинг аравачасига ортдим-да, бирини итариб, бирини судраб йўлга тушдим. У ердан анча узоқлашгач, араванинг кичкинасини ариққа ташлаб юбордим. Ягона гувоҳни ўлдириб, бамайлихотир кетаётган бўлсам ҳам, ҳали хавфхатардан тўла қутулганимча йўқ эди. Шунинг учун ҳам бир соатлардан кейин йўлда Цзяо Ванчуанни учратгач, Лю ўлиб қолди, дедим ва унинг аравасини юки билан Цзяога бердим. У менга уч юз танга берди. Бу кумуш пуллар ипак учун берилган бўнак эди. Мен шошилиб Лайчжоуга жўнадим ва у ердан Қопқага ўтдим. У ерда мени ҳалиги аёл кутиб турарди. Бор ҳақиқат — шу! Раҳм-шафқатларингизни дариг тутмасликларингизни сўрайман. Ёлғиз онамни ҳам боқишим керак.

Ҳакам Ди бош чайқади ва ғазаб билан:

— Лю Гуанци ҳам, ҳаммол Ван ҳам оналарини боқишлари керак эди, — деди. — Ҳозирги вазиятда бу ҳолат инобатга олинмайди, деб ҳисоблайман.

Ҳакам жиноятчининг айтганларини ёздириб, ўқиттириб, тасдиқлатиб олди-да, уни қайта қамоқхонага жўнатди. Марказий маъмурлардан ҳукми тасдиқловчи қарор келгунча кутиш керак эди.

Ҳакам Ди ҳузурига оқсоқол Панни олиб киришганда, унга қаттиқ танбеҳ бериб сохта айбловлар ёрдамида бегуноҳ кишилардан пул ундиришни қатъиян ман этди. Икки бор бамбук билан қалтақланиб, яхши таъзирингни единг, деб оқсоқолни бўшатиб юборди.

Оқсоқол Пан тиз чўкиб, пешонасини ерга теккизди-да, мурувват учун чексиз миннатдорлик билдирди. Зеро, у ҳакамнинг янада оғирроқ жазо беришини яхши биларди.

Кейин ҳакам Ваннинг бевасини олиб киришни айтди.

— Сиз эрингиз ҳаммол Ван ўлдирилганини айтиб, унинг учун ўч олишни сўраган эдингиз, — деди ҳакам. — Биз қотилни топдик. У ўз жиноятини тан олди. Ҳукм тасдиқланиши билан жиноятчини қатл эттирамиз. Эрингизнинг руҳи ором олсин.

У яна бир қанча илиқ сўзлар айтиб бевани юпатди. Қотил қатл қилинганидан сўнг сизга бир оз пул ундириб берамиз, деди ҳакам.

Шундан кейин ҳакам Ди суд залини тарк этди. Ўз идорасига кириб норасмий кийимини кийди. Ма Чжун, Цяо Дай, Цяо Ванчуан ва кекса миршабни чақириб яхши ишлари учун миннатдорлик билдирди. У Цяо Ванчуанга юз кумуш танга бериб:

— Кўнгилли ёрдамингиз учун мукофот! — деди.

Цяо Ванчуан унга бош эгиб ҳурмат бажо келтирди-да, тезда Шуантучай қишлоғига қайтажагини айтди. Ҳакам Ди унга йўл харажатлари учун яна бир оз пул берди-да, хайрлашди.

Цяо Ванчуанни кузатиб қайтган Ма Чжун Би Сюннинг иши қай аҳволда эканини сўради. “Чжоу хоним ҳозирча бирор шубҳали қадам қўйганича йўқ”, деди ҳакам. Лекин сержант Хун билан Дао Ган унинг уйини диққат билан кузатиб туришибди... Ҳакам яна нимадир демоқчи эди, бирдан бош дарвоза олдидаги кўнғироқ жиринглаб қолди. Ҳакам яна расмий либосини кийди, суд залидаги ўз ўрнига бориб ўтирди.

Бу пайтга келиб, маҳкама дарвозаси олдида оломон тўпланган эди. Люли қишлоғидаги қотилликни қилган жиноятчи қўлга олинди деган хабар зумда атрофга ёйилганди. Ташқаридан ҳакам шарафига ҳамду санолар эшитилиб турарди. Тўпланганлар орасида шикоятчилар ҳам анчагина бор эди.

Залга ҳакамнинг буйруғи билан шикоятчилардан иккитасини бошлаб киришди. Улардан бири ўрта ёшлардаги аёл, иккинчиси сочлари оқарган баобрў киши экан. Улар ҳакам олдида тиз чўккач, жаноб Ди буюрди:

— Аввал исмларингизни айтиб, шикоятингизга ўтинг...

Биринчи бўлиб хоним гап бошлади:

Менинг исмим Ли — марҳум Цзинши¹ Ли Цзайчуннинг бевасиман. У шаҳардаги Конфуций ибодатхонасида жойлашган Классиклар мактабида² дарс берарди. Унинг ўлимидан сўнг Лигу деган қизим билан ёлғиз қолдим. Бултур қизим ўн саккизга тўлди. Маҳаллий асилзодалардан бирининг воситачилигида қизим собиқ префект Цзюйжэн³ — Хуа Госян жаноби олийларининг ўғли Хуа Вэнцзюн билан никоҳланган эди. Кеча тўй бўлиб ўтди. Тўй маросими менинг уйимдан жаноб Хуа уйига йўл олди. Шўрлик қизим биринчи никоҳ кечасидаёқ эрининг уйида ўлиб қолишини ким ҳам ўйлабди, дейсиз? Бу нохуш хабарни эшитишим билан Хуанинги уйига шошилдим ва ўша ерда қизимнинг мурдасини кўрдим. У никоҳ тўшагида кўкариб, оғзи-бурнидан қон келиб ётибди. Уни кимдир заҳарлаган бўлиши керак! Шуларни айтгани келдим сизга, Муҳтарам Зот. Ёлвораман, ёш қизимни жувонмарг қилган ноинсофнинг жазосини беринг. Мени яккаю ёлғизимдан жудо қилишди...

Аёл шундай деди-да, аччиқ-аччиқ йиғлади. Ҳакам уни юпатиш учун бир неча илиқ сўзлар ирод қилди-да, кекса жанобга ўтириди:

— Сиз Хуа Госян бўлсангиз керак.

— Ҳа, мен Цзюйжэн Хуа Госян буламан, — деди у.

— Шундай даҳшатли воқеа сизнинг уйингизда қандай қилиб юз берди? — сўради ҳакам Ди. Сизнингдек катта ҳаёт тажрибасига эга бўлган олий маълумотли одам уйни тартибли сақлай билиши керак. Жиноятчи сизнинг уйингизга қандай қилиб кириб олиши мумкин?

— Менинг уйим, — деди жаноб Хуа ўзини мағрур тутиб, — қадимги анъаналар эъозланиб келаётган хонадон. Ўғлим Вэнцзюн ҳали ёш бўлса ҳам илк амалдорлик имтиҳонига таёрланыпти. Мен уни муқаддас урф-одатларимизга ва қонун-қоидаларимизга ҳурмат билан қарайдиган қилиб тарбияладим.

¹ Цзинши — юксак амалдор унвони.

² Классиклар мактаби — Конфуций ғоялари ўқитиладиган олий ўқув юрти.

³ Цзюйжэн — амалдор унвони.

Кеча кечкурун меҳмонларнинг кўпчилиги тўй маросими муносабати билан менинг камтарона уйимнинг меҳмонхонасига тўпланишди. Маросим тугагач, бир гуруҳ ёшлар келин-куёвни никоҳ тўшагига кузатиб бораркан, уларга тегажоглик¹ қила бошлашди. Мен ҳам уларнинг қувончига шерик бўлдим. Лекин ёшлар орасида ўғлимнинг энг яқин дўстларидан Ху Цзобин ҳам бор эди. У ўғлим қайлигининг хушрўйлигини кўриб, ҳасад қилди шекилли, бемаъни қилиқлар кўрсата бошлади. У ўғлимнинг ҳамда унинг қайлигининг жигига тегиш учун ўта қўполлик қилар, жон-ҳолига қўймас, уларни бир дақиқа ҳам ҳоли қолдирмасди. Анча кеч бўлиб қолгани учун никоҳ хонасидан олиб чиқиш мақсадида мен ёшларни ўз кутубхонамга таклиф этдим, бир оз шароб ичайлик дедим. Улар менинг таклифимга рози бўлишди. Фақат шарт қўйишди: куёв бола дастлабки уч қадаҳни уларнинг шарафига ичиши керак. Фақат Ху келин-куёвни ўз ётоқхоналарида қолдиришга қарши чиқди, кўнгилхушлик энди бошланыпти, деди. Мен хафа бўлдим ва “одам ҳам ўзини шунақа бемаъни тутадими”, деб уришиб бердим. Шунда бирдан унинг жаҳли чиқиб мени қолақ чол деб ҳақоратлади, бу қилиғим учун шу кечанинг ўзидаёқ роса пушаймон бўлишимни таъкидлади. Қолганлар бу ҳазил бўлса керак, деб ўйлашди. Кейин ҳаммамиз кутубхонага ўтдик. Хуни ҳам ўзимиз билан судраб олиб бордик. Ҳали ётоқхонадан чиқмай туриб Ху тўшак ёнида турган чойнакка заҳар солишини ким билибди дейсиз?

Буни қарангки, менинг ўғлим ўша чойдан ичмабди, келин эса ухлаш олдида бир пиёла ичган экан. Тонгга яқин у ичим ёниб кетяпти, депти. Биз ҳаммамиз югуриб бордик. Унинг ҳаддан ташқари қийналаётганини кўриб, ҳакам чақиртирдик. Афсуски, у етиб келганида, нозик-ниҳол келинимиз жон таслим қилган эди. Шу боисдан бугун мен — Цзюйжэн Хуа Госян, Муҳтарам Зот олдида тиз чўкиб таъкидлайманки, менинг келиним қонуншунослик бўйича докторлик унвони даъвоғари Ху Цзобин томонидан заҳарлаб ўлдирилди.

У ҳакам Дига ёзма айбнома топширди.

Ҳакам Ди хатни кўздан кечириб, сўради:

— Демак ҳар иккалангиз ҳам қизнинг ўлимида даъвоғар Хуни айбляпсизлар. Ўша Ху қаерда?

— Даъвоғар Ху ҳам судга келган, — деди жаноб Хуа. — У, Муҳтарам Зот, бизнинг устимиздан “туҳмат қилишяпти” деган шикоят билан келибди.

— Бу ёққа олиб киришлар, — деди ҳакам. Шикоятчини олиб киришди.

— Исмингиз Ху Цзобинми? — сўради ҳакам.

— Ҳа, мен қонуншунослик доктори унвонига даъвоғар Ху Цзобинман.

Ҳакам ғазаб билан унга гапира кетди:

— Даъвоғар деб айтишга қандай тилингиз борди? Сиз Классиклар мактабида таълим олибсиз. Нахотки қадимий донишмандларимизнинг таълимотини билмасангиз. Улар эрга тегиш, уйланиш, мотам ва қурбонлик эркаклар ҳаётидаги энг муҳим маросимлардир, деб ўргатишган-ку, ахир. Никоҳ маросимида ўзингизни нега аҳмоқона тутдингиз? Бундан ташқари, куёв сизнинг дўстингиз экан, сиз унинг қайлиғига алоҳида ҳурмат кўрсатишингиз керак эди. Сиз бўлсангиз, дўстингиз қайлигининг гўзаллигини кўриб унга ҳасад қилибсиз. Сиз кийиб юрган зангори рангдаги докторликка даъвоғарлик кийимингизга доғ туширдингиз. Энди нима бўлганини яхшилаб гапириб беринг-чи!

ЙИГИРМАНЧИ БОБ

Даъвоғар Хунинг ҳазили унга қимматга тушди.

Ҳакам Ди қидирув ишларини Хуанинг уйдан бошлайди.

Даъвоғар Ху ҳакам олдида тиз чўкиб, гап бошлади:

— Муҳтарам Зот, ғазаб отидан бир дамга тушинг, бўлган воқеани тушунтиришга ижозат беринг. Ёш келин-куёвнинг жигига текканим рост. Лекин бу ҳазил эди. Умум шодлигига қўшган ҳиссам — шу ҳазил эди, холос. Ушанда никоҳ тўшаги жойлашган хонада камида қирқта одам бор эди. Уларнинг ҳаммаси кулар, бақирар,

¹ Тегажоглик қилиш — қадимий хитой урфларидан бўлиб, ҳозир ҳам учраб туради. Келин-куёвнинг дўстларидан бўлган бир неча йигит-қиз ёшларни никоҳ тўшагига бошлаб киради-да, қўпол ҳазиллар қилиб, уларни уялтиришади, кетма-кет ичишга мажбур этишади.

ҳазиллашарди. Хуа Госян, негадир мени уришиб берди. Мен ўзимни жуда хафа бўлгандай кўрсатдим. Кейин бу сўзларингиз учун ҳали пушаймон ейсиз, деб бақирдим. Бу ишингиздан кеча тамом бўлмай туриб, афсусланасиз ҳали, деганим ҳам рост. Фақат мазаҳ қилиш учун шундай дегандим. Нега айнан шундай деганимни ўзим ҳам билмаман. Шундай ёш қизни қандай заҳарлашим мумкин. Бу даҳшатли жиноятга наҳотки кўлим борса? Бунинг устига кекса онам, хотиним, болаларим бор. Уларнинг ҳаётини ўйламасдан шундай бемаъни ишга қўл уришим мумкинми? Ёшларнинг жигига тегаман деб ҳазилни ҳаддан ошириб юборганимни таъна қилдингиз. Бу фикрингизга тўла кўшиламан, Муҳтарам Зот. Лекин мени қотилликда айблашяпти. Мен буни фожиавий хато деб баҳолайман. Сиздан илтимос қиламан, Муҳтарам Зот, раҳм-шафқат қилинг, адолатингизни дариф тутманг...

У гапираётган пайтда кекса бир аёл ёнига келди-да, тиз чўкиб, бошини ерга теккизди. Йиғлаганича бу ҳаракатини бир неча бор такрорлади.

— Сиз Ху Цзобиннинг онаси бўлсангиз керак? — сўради ҳакам.

Кекса аёл ҳакамнинг сўзини бош ишораси билан тасдиқлагач, кўшиб кўйди:

— Муҳтарам Зот, бу бола ҳали чақалоқлигидаёқ отаси ўлган эди. Мен бутун умримни унга бағишладим, олий маълумотли бўлишига эришдим. Минг афсуски, унинг ўта ҳазилкашлик одатини йўқотишга муваффақ бўлолмадим. Шафқат қилишингизни сўрайман, Муҳтарам Зот.

Ҳакам уларнинг ҳикоясининг тинглаб бўлгач, анча вақт ўйга толди. Ўз қизларини тўй тўшагида ўлиб ётганини кўрган Ли хоним ва Хуа жаноблар аламларидан дуч келган биринчи одамни жиноятчи ҳисоблаётган бўлишлари мумкин, деб ўйлади у. Ёш Ху бўлса жуда одоб-икромли, ўқимишли. Гаплари ҳам жуда ишончли. Ҳакам жиноятни Ху қилганига ишаноламасди. Шу боисдан Ли хоним билан Хуа жанобга шундай деди:

— Сизлар Ху Цзобинни қотилликда айблайсизлар. Лекин айбловларинг мени қаноатлантирмади. Эртага жиноят содир бўлган жойнинг ўзини текшириб кўраман. Ҳозир иккалангиз ҳам уйга боринглар. Лекин Ху Цзобин Классиклар мактабида назорат остида ушлаб турилади.

Ҳакам Ди уларни кўйиб юборди. Хунинг онаси тинмай йиғларди. Чунки унинг ўғлини қамаб кўйишганди. Ҳакам жаноб Хуани жиноят жойидаги бирор нарсага тегманг, деб огоҳлантириб ўтирмади. Зеро, жаноб Хуа ўзининг узоқ йиллар давомидаги амалдорлик мартабаси мобайнида қонун талабларини яхши ўрганиб олганди.

Судга боришдан олдин у келиннинг хонасини муҳрлаб кўйганди. Уйга қайтиб келгач эса, катта меҳмонхонани суд мажлиси учун тайёрлашни буюрди. Ҳовлига қамиш бўйра келтирди. Агар ўлик жасадини текширадиган бўлишса, керак бўлар деб ўйлади. Табиий, бу кўрсатмаларни бераркан ўзи ҳам йиғлар, қариган бошига тушган бу кулфатдан чексиз қайғуда эди. Аммо миришаблар унинг уйидагиларни кўп безовта қилмас, ўзининг юксак мартабасини ҳисобга олишар, деб умид қиларди.

У ўғлини юпатишга уринар, Вэнцзюн эса атиги бир неча соатгина бағрига босган дилбар қайлиғини кўз ўнгига жон берганини кўриб чексиз ғамга ботган эди.

Кейинги кун эрталаб қамоқхона бошлиғи ва бир неча миришаб жаноб Хуанинг уйига кириб келишди. Улардан иккитаси келиннинг жасади ётган хонани, қолганлар ҳовлига чиқиш йўларини кўриқлашга туришди. Меҳмонлар учун мўлжалланган хонани суд мажлисини ўтказишга тайёрлашди.

Жаноб Хуа қариндошлардан биридан тобутни ҳовлига кўйишни илтимос қилди. Ҳа, кафан эсдан чиқмаслигини ҳам тайинлади. Мурда текшириб кўрилиши билан тобутга кўйилади-да.

Кун туш бўлганда бонг урилиб, ҳакам Ди келганидан дарак берди. Жаноб Хуа амалдорлик либосини кийиб, ўғли Вэнцзюн билан ҳакамни қаршилагани дарвоза олдида чиқди.

Ҳакам Ди дарвоза олдида тахтиравондан тушди. Жаноб Хуа уни кутубхонага бошлади. Чой олиб киришгач, Хуа жаноблари ўғлига “ҳакам билан саломлаш” ишорасини қилди. Вэнцзюн тиз чўкиб, ҳакамга таъзим қилди.

Ҳакам Ди уни диққат билан кўздан кечирди. Вэнцзюн — қонуншунослик доктори унвонига даъвогарликка муносиб йигит экан, деб ўйлади.

— Сиз рафиқангиз ухлаш олдидан чой ичганини чиндан ҳам кўрдингизми? Нега ўзингиз чойдан ичмадингиз? — деб сўради йигитдан.

— Меҳмонлар хонамиздан чиқиб кетишганидан кейин, — деди Вэнцзюн, — отам менга меҳмонларнинг ҳаммасига бирма-бир ташақкур айтиб, уларнинг ҳар бирини меҳмонхонадан дарвозагача кузатиб қўй, деди. Чунки одат шунақа. Мен меҳмонларни кузатиб қўйганимда иккинчи тунги соқчилар пайдо бўлганди. Бутунлай ҳолдан тойгандим. Шу кунги сўнгги мажбуриятим — отам ҳузурида тиз чўкиб, хайрли тун дейишга ҳам зўра қурбим етди.

Ниҳоят тўйлик хонамизга қайтиб кирдим. Рафиқам каравот ёнида, курсида ўтирарди. Менинг жуда чарчаганимни кўриб — оқсоч қизга икки финжон аччиқ чой тайёрлашни буюрди. Лекин мен чойга роса тўйгандим. Шунинг учун ҳам тўшак ёнида турган чойнакдан унинг ўзига қуйиб бера қолгин, дедим. Мен ечинаётганимда хотиним чойни ичиб олди. Кейин тўшакка ётдик. Учинчи тунги соқчилар бонги урганда хотиним инграётганини эшитиб қолдим. Мен чарчаганидан бўлса керак, деб ўйладим. Лекин у борган сари азоблана бошлади. Кейин азоби шундай кучайдики, шўрлик хотиним чинқира бошлади. Мен оқсочга уйдагиларни уйғотиб, ҳақим чақиритишни буюрдим. Бироқ тўртинчи соқчилар бонгида унинг жони узилган эди. Унинг баданида қора доғлар пайдо бўлганини кўриб заҳарлашганини тушундим. Дарров чойнакка қарадим. Ундаги чой қоққора суюқликка айланганди. Шунинг учун ҳам унга заҳар солинган, деб ўйладим.

— Ётоқхонадаги ҳазил-мутойибалар пайтида, — деди ҳақам Ди, — Ху Цзобиннинг ўша чойнак олдига бориши мумкинмиди?

Ота ва ўғил бир-бирига қараб шошиб қолишди ва ўша пайт у ерда чойнак бормиди ёки йўқмиди, сезишмаганини тан олишди. Кекса жаноб Хуа ҳаяжонланганидан ўзини туголмади:

— Нима фарқи бор? Ўша йигит чойнакка заҳар солиши мумкин эди. Ёмон нијатда эканини ўзи айтганди. Агар қийноққа солиб сўроқ қилинса, балки тан олар...

— Бу ишни осонгина ҳал қилиб бўлмайди, — деди ҳақам. — Ахир бу қотиллик бўлса... Бошқа далиллар бўлмаса мен Ху Цзобинни зўрлаб тан олдиролмайман. Бунинг устига, шундай имконият бошқа меҳмонларда ҳам бор эди-ку, ахир?! Буни қилиш ҳаммадан кўра оқсочга осонмасмиди? Мен уни сўроқ қилмоқчиман.

Бироқ кекса Хуа жаноб бунга қарши эди.

— Сиз нима деб ўйлаяпсиз? — деди у ҳақам Дига қараб. — Шунча вилоятларда Цзюйжэн бўлиб хизмат қилган бир одам бировни ҳуда-беҳуда қотилликда айблайверадими? Мен тўла масъулият билан айта оламанки, менинг уйимдагилардан ҳеч қайси бири қотиллик қила олмайди.

Ҳақам Ди ёши ўзидан анча катта бўлган бу одам учун ноқулай аҳволга тушиб қолди.

— Оддий одамлар, — деди ҳақам, — яхши кишилардан ибрат олишади. Сизга ўхшаган нуфузли кишилар ҳамиша омма эътиборида бўлади. Ҳозир ҳамма ушбу уйни ва унда бўлаётган воқеаларни диққат билан кузатиб турибди. Шунинг учун биз иккаламиз ҳам барча қонун-қоидаларга қатъий амал қилишимиз зарур, токи маъмурлар жиноий ишларни текшираётги оддий одамларга қараганда обрўли кишиларга нисбатан анча қўнғилчанлик қилишяпти, дейишмасин.

Жаноб Хуа бу билан баҳслаша олмади ва истамайгина оқсочни чақиртирди. Оқсоч ҳақам олдидан тиз чўккач, Ди жаноблари унинг ўрта ёшдан ўтганини пайқади.

— Сен Ли хонадонидан хизмат қилаётган оқсочмисан ёки Хуа уйида хизматдасан? — деб сўради ҳақам.

— Муҳтарам Зот, — деди аёл, — менинг исмиим Чэн. Мен ёшлигимдан Ли хонадонидан хизмат қилиб, бу аёлнинг меҳрини қозонган эдим. Бўй етганимдан кейин Ли хоним мени ўз хонадонидан эшик оғаси бўлиб ишловчи кишига турмушга берди. Яқинда менинг эрим ўлди. Шунинг учун Ли хоним қизи ёш жаноб билан турмуш қургач, мени уларникида хизмат қилишимга қарор берди.

Бунгача ҳақам Ди оқсочни келини заҳарлаган деб гумон қилаётганди. Катта уйларда баъзан сирли севги воқеалари бўлиб туришини у яхши биларди. Баъзан ёш жаноблар билан ёқимтой оқсочлар ўртасида сирли ҳоллар бўлади. Ёш хўжайин уйланиб уйга келишни олиб келганда бундай оқсочлар қаттиқ рашк қилишади. Лекин бу оқсоч Хуа хонадонидан эмас. Бунинг устига кўзга унчалик яқин ҳам эмас. Ҳақам дарҳол аввалги фикридан қайтди ва оқсочдан сўради:

— Келин учун чойни бир ўзинг тайёрладингми? Сувни қаерда қайнатган эдинг?

— Туш пайти, — деди оқсоч, — мен кўзада қайноқ сув олиб келдим ва чойнакка куйдим. Бир неча одам ана шу чойдан ичишди, меҳмонлар тўйга келган пайтда чойнак бутунлай бўшаб қолган эди. Шунинг учун кечки пайт мен ошхонага кириб кўзани қайноқ сувга тўлдириб чиқдим. Мен уни тўшак ёнидаги стол устида, иссиқ сақловчи махсус саватчада турган чойнакка куйдим. Ундан келиндан бошқа ҳеч ким ичгани йўқ.

— Демак, — давом этди ҳакам Ди, — иккинчи бор қайноқ сувга тўлдирилган чойнак кечаси билан ўша ерда турди. Сен у хонадан ҳеч чиқмадингми? Меҳмонхонадаги қувноқлар ўйин-кулгисини кўргинг келмадимми?

— Мен атиги бир мартагина чиқдим, — деди оқсоч, — кичик ошхонада қайнатилган гуручни тамадди қилиш учун. Сўнгра мен дарҳол хонага кириб, у ерни тартибга солдим. Чунки келин билан куёв маросимдан келиши керак эди. Шундан кейин мен хонадан сира чиққаным йўқ, у ерга бошқа ҳеч ким кирмади. Ниҳоят келин билан куёв келишди, ёнларида хушчақчақ меҳмонлар. Улар орасида ҳалиги баджаҳл жаноб Ху ҳам бор эди. Эҳтимол заҳарни чойнакка ўша солгандир.

ЎЙГИРМА БИРИНЧИ БОБ

**Ҳакам Ди ўликни ёриб кўришдан воз кечади,
у заҳар манбаини топишга беҳуда уринмоқда.**

Оқсочни чиқариб юборгач, ҳакам Ди жаноб Хуага:

— Кўриб турибсиз, Ху Цзобинни айблаш фақат гумонгагина асосланмоқда, — деди. — Тергов эндигина бошланди. Ҳозир мен жиноят содир бўлган жойни кўраман.

У жаноб Хуа билан биргаликда бир неча эшикдан ўтиб ёшларнинг хонаи хосига кириб келди. У ерда ҳакамнинг кўзи улкан никоҳ тўшагига тушди. Тўшак парда билан тўсилган бўлиб, икки миршаб икки ёнида қоғиб турарди. Тўшак-сўрининг бош қисмида қора ёғочдан ўйиб ишланган стол турарди. Унинг ёнида худди шу рангда курси. Стол устида катта чойнак кўзга ташланарди. У қамишдан тўқилган сават ичида турарди. Чойнак ёнидаги иккита чой қошиқ келиннинг ўлимидан кейинги тўс-тўполонда ўридан сурилган. Чойнакка эса ҳеч ким теккани йўқ.

Ҳакам Ди миршаблардан бирига тоза чой қошиқ келтиришни, иккитасига эса бирорта дайди кучук топиб келишни буюрди. Улар чиқиб кетгач, Ҳакам Ди хонани яхшилаб кўздан кечирди. Лекин диққатга сазовар бирор нарса тополмади. У чойнакнинг қопқоғини кўтариб қаради, у ярмигача қуюқ қора суюқлик билан тўлатилган эди. У чойдан кўра шарбатга ўхшайди. Бундан ташқари, ундан ўтқир чириган ҳид анқирди. Чойга қанақа заҳар қўшилганини аниқлаш ҳам қийин, — деб ўйлади ҳакам. Бу маргимуш бўлиши ҳам мумкин. Унда ўлик танасида қора доғлар бўлмаслиги керак эди. У суюқликдан тоза қошиққа бироз куйган эди, яна ҳид тарқалди. Суюқлик сиёҳ сингари қора эди, лекин ҳакам унда бегона ҳеч қандай модда тополмади.

Икки миршаб бир кучукни топиб келишди, жонивор очликдан ўлар ҳолатда эди. Ҳакам ошхонадан олиб келинган бир неча бурда гўштни финжондаги чойга бўктириб олди-да, кучукка ташлади. Жонивор гўшт парчаларини шоша-пиша еди-да, яланиб, яна беришармикан дегандай қараб турди. Орадан бир дақиқа ўтар-ўтмас унинг туклари диккайди, ғалати гингшиди. Кейин қаттиқ акиллай бошлади. Бир оз уёқ-буёққа чопди-да, “гуп” этиб йиқилди. У ўлган эди. Ҳакам ўлган кучукни қутига солдириб, маҳкамлаттирди. У кейинчалик далил сифатида керак эди.

Ҳакам яна хонага кириб, тўшак устидаги пардани кўтарди. Бечора қизнинг жасади тўшакда ётган эди. Оғзидан қон оқиб чиққан, бадани қора-тупроқ рангли доғлар билан қопланган эди.

Ҳакам Ди пардани туширди ва Ли хонимни чақиртирди. Кейин Ли хоним билан Хуа жанобга мурожаат қилди.

— Сизлар — келин билан куёв оилаларининг вакиллари сиз. Ҳар иккалангизнинг уйингиз ҳам “китоб исидан тўйинган” хонадон. Бу бахтсизлик иккала оилага ҳам дард ва алам, қайғу ва кулфат келтирди. Мен жасадни ёриб текшириб кўриш билан сизларнинг дардингизга дард қўшгим келмаяпти. Бечора қизнинг заҳарланишдан

ўлганига шубҳа йўқ. Бу ерда гап уни қандай ўлдиришгани ҳақида эмас, балки ким ўлдиргани ҳақида бораётир. Жасадни тобутга солиб, кўмиш керак.

Ли хоним уларнинг ҳис-туйғуларини эътиборга олгани учун ҳакам Дига миннатдорлик билдирди. Лекин жаноб Хуа ҳалиям иккиланиб турарди.

— Қоидага кўра, — деди у, — қотиллик содир бўлганда жасад текшириб кўрилади. Балки Хунинг айбдорлигини исботловчи бирор далил чиқиб қоларди.

Лекин унинг ўғли отаси олдида тиз чўкиб, бечора хотинининг танасини аяшларини илтимос қилди. Ниҳоят жаноб Хуа рози бўлди ва хизматкорларга ўлик жасадини кийинтиришни буюрди. Ҳакам Ди ҳовлига чиқди. У шошилиб, уёқдан-буёққа югуриб юрган хизматкорларни кузатиб ўйга толди.

Хизмат ишлари битган, энди маҳкамага қайтиш керак эди. Лекин негадир унинг бу уйдан чиқиб кетишга оёғи тортмасди. Унга ўлимнинг сирини ташқаридан эмас, айнан шу ердан қидириш керакдек туюларди.

Жасадни кийинтириб, тобутга солиш учун ташқари олиб чиқишганда ҳакам Ди ёшларнинг ётоқхонасига қайтиб кирди. Миршаблар чойнак ва финжонни чарм қутига солишди. Унинг қопқоғига қоғоз ёпиштириб, муҳр босишди. Ҳамма чиқиб кетгач, ҳакам эшикни ёпиб, каравот ёнидаги курсига ўтирди. Атроф жимжит эди. Олисдан, ташқари ҳовлидан келаётган шовқин аранг эшитиларди. Ҳакам Ди заҳарловчилар ўз қурбонини ўлдириш учун турли воситалардан фойдаланишини яхши биларди. Бу хонада ҳам бирор сир бўлса керак, деб ўйлади у. Ёқимсиз ҳид ҳамон анқиб турарди. Бу хона шу ҳид билан тўйингандай эди. Бу ҳид қаёқдан келаётганини аниқлаш учун каравотнинг остига қаради, жавонлар тагини кўздан кечирди, кейин ошхонага чиқди. Ошхона жуда кичкина бўлиб, ўчоғи ҳам йўқ эди. У ерда совуқ сув тўлдирилган қозон бор эди, холос. Идиш-товоқни ювиш учун бўлса керак. Келин келишдан олдин уни яхшилаб тозалашганга ўхшайди. Деворлари яқинда сувалган экан. Ҳакам ётоқхонадаги ҳидни бу ерда сира сезмади.

Ҳакам Ди бошини силкиб, катта меҳмонхонага чиқди. Жаноб Хуа шу ерда экан.

— Сиз Ху Цзобинни айблайсиз, — деди ҳакам Ди, — мен эса оқсоч Чэн ҳам жиноят қилиш имконига эга эди, деб ҳисоблайман. Мен судда Хуни яна сўроқ қиламан, лекин оқсочни ҳам. Уни ҳибсга олишга ружсат берасиз, деб ишонаман.

Жаноб Хуага бу нарса унча ёқинқирамади, лекин рад этишга ҳаққи йўқлигини яхши биларди. У розилик берди. Ҳакам Ди кетгач, миршаблар оқсочни маҳкамага олиб кетишди.

Бироқ жаноб Хуа бутун қаҳр-ғазабинини ўғлига сочди:

— Ли хоним қизининг жасади текширилмасдан тобутга солинишига рози бўлгани тушунарли. Лекин сен, олий тоифадаги амалдорнинг ўғли сифатида буни яхши тушунишинг керак эди. Кўрмаяпсанми, ўзига бино қўйган бу ҳакам фақат ўзига қулай томонини кўзлаяпти?

Кейинги кунни кечқурунга қадар суддан ҳеч қандай хабар келмагач, жаноб Хуанинги хуноби баттар ошди. У ўзини уёқ-буёққа урди, ҳовлини айланди, хизматкорларни жеркиб берди, сиркаси сув кўтармайдиган бўлиб қолди. Кеч киргач эса, эртага маҳкамага бориб “Ху Цзобинни қийнаб сўроқ қилишларини талаб этаман”, деб аҳд қилди.

Бу пайтда ҳакам Ди барча таниқли изкуварлар ва доришунослар билан маслаҳатлашди. Барибир келин қандай заҳар билан ўлдирилгани аниқланмади. Тўйга келганлар рўйхати синчиклаб ўрганилди. Улар орасида бирорта шубҳали кимса йўқлиги маълум бўлди.

Кечга томон унга хат келтириб беришди.

— Бу жаноб Хуа. Шубҳасиз, мени Ху Цзобинни сўроқ қилишга мажбур этишга келган. Айтинг кирсин.

Салом-алиқдан кейин жаноб Хуа гап бошлади:

— Бугун келиним ўлганига уч кун бўлди. Бирор нарса аниқландими?

— Сиз айни вақтда келдингиз, — деди ҳакам Ди. — Мен ҳозир айбланувчи Ху Цзобин ва оқсочни сўроқ қилмоқчиман. Агар қатнашаман десангиз, марҳамат.

Ҳакам жаноб Хуани идорасига олиб кирди-да, парда ортга бир курси қўйиб берди. Бу парда хонани суд залидан ажратиб турарди. Ҳакамнинг ўзи жойига бориб ўтирди-да даъвогар Хуни олиб киришни буюрди.

ЙИГИРМА ИККИНЧИ БОБ

Ҳакам Ди келин ўлимнинг сирли калидини топади,
сержант Хун махфий тергов олиб бормоқда.

Ҳакам Ди гапни кескин оҳангда бошлади:

— Мен жиноят содир қилинган жойни текшириб чиқдим. Ёш Хуа хоним заҳарланиб ўлганига шак-шубҳа йўқ. Сен Хуалар оиласига кўпчилик олдида дўқ қилгансан. Чойга заҳар қўшиш имконинг ҳам бўлган. Ростини айт!

— Мен гапириш керак бўлмаган нарсаларни гапирганимни, ўзимни ёмон тутганимни тан оламан. Бу менинг гуноҳим. Лекин келинни мен заҳарлаганим йўқ. Чойнакка заҳар солиш имконинг бўлган деярсиз, Муҳтарам Зот, бундай имконият яна қирқта меҳмонда ҳам бўлган эди, ахир. Хизматкорлар-чи? Ахир ётоқхонага улар ҳам киришган-ку!

Ҳакам Ди оқсочни олиб киришни буюрди. У киргач:

— Сенинг хўжайининг Ху Цзобинни ёшбекачни заҳарлашда айблади, — деди ҳакам. — У бўлса менинг гуноҳим йўқ деяпти. Сен энг муҳим гувоҳсан. Ўша кечаси нима юз берганини менга қайтадан яхшилаб гапириб бер-чи? Фақат ҳеч нарсани эсингдан чиқарма.

— Мен шуни айтишим мумкинки, Муҳтарам Зот, то куёв билан келин меҳмонлар ҳамроҳлигида етиб келмагунларича хонага ҳеч ким киргани йўқ. Унгача мен чойнакни иккинчи бор тўлдириб қўйган эдим. Меҳмонлар шовқин солишар, кулишар, яхшиликча ҳазил-мутойиба қилишарди. Фақат Ху жаноб бемаъни гапларни қилар, меҳмонларни наридан-бери итарарди. Унинг каравот ва чойнак турган стол ёнига бир неча борганини ўзим кўрдим. Кейин у Цзюйжэн жаноби олийларига таҳдид қилди. Шунинг учун ҳам чойга заҳарни ўша қўшганига ишончим комил.

— Муҳтарам Зот, — деб қичқирди даъвогар Ху, — бу фирт тўхмат! Ундан сўраб кўринг, мен чойнакка қўлимни теккизган эканманми?

— Йўқ, мени буни айтолмайман.

— Овқатланиш учун ошхонага қай маҳал борган эдинг? — деб сўради ҳакам ундан.

— Мен аниқ билмайман, — деди оқсоч, — Лекин мен асосий залда тўй маросими бошланганини эшитганимдан кейин хонадан чиқдим. Қайтиб келганимда, меҳмонлар яхшигина ичишган бўлишса керак, кулгилари ҳамон эшитилиб турарди.

Ҳакам Ди даъвогар Хуға ўшқирди:

— Демак, меҳмонлар асосий залда тўй маросимида қатнашаётган пайтда, оқсочнинг ошхонага чиққанидан фойдаланиб, ётоқхонага яширинча кириб, чойни заҳарлагансан! Қилган жиноятингни бўйнингга ол!

Даъвогар бошини ерга теккизиб, ялинишга тушди:

— Ёлвораман, Муҳтарам Зот, меҳрингизни дариф тутманг. Мен залдан бирор марта ҳам чиққаним йўқ. Буни ҳамиша ёнимда бўлган икки ўртоғим ҳам тасдиқлаши мумкин. Маросим тугагач, аниқроғи, никоҳ расмийлаштирилгач, куёв билан бирга бир неча бор ичдим. Ётоқхонага ҳамма билан баравар кирдим. Рост айтаялман.

Ҳакам Ди соқолини силаганича узоқ ўйланиб қолди. У сўроқ қилинаётган Хунинг айбдорлигига ишонмасди. Парда ортида ўтирган кекса Хуа жанобга сўроқнинг қатъий олиб борилаётганини кўрсатиш учун шундай қилаётганди. У оқсочнинг бу ишда қўли борлигига ҳам ишонмасди. Ҳакам яна қандай савол берсам экан, деб ўйлаб турганида, хизматкор чой олиб кирди. Сўроқни тўхтатишга тўғри келди.

Финжонни лабларига секин олиб бораркан, ҳакам чой юзасидаги оқ чангга кўзи тушди.

— Нега менга бунақа ифлос чой олиб келдинг?

Хизматкор чойга қаради-ю, шошиб жавоб қилди:

— Бунда менинг айбим йўқ. Финжонни яхшилаб артганман. Чойнакка қуруқ чойни ҳам ўзим солдим. Чанг ёки сувоқ парчаси шифтдан тушган бўлиши мумкин. Ошпаз сувни қайнатаётганда чойнак ўша ерда турувди. Опкелинг, мен янгитдан куйиб берай...

Буни эшитиб ҳакамнинг хаёлига янги бир фикр келди. У оқсочга юзланди:

— Ўша кеча чой дамлаш учун қайноқ сувни сен қаердан олгандинг? Сен сувни катта ошхонадаги қозондан олганмидинг?

Оқсоч кутилмаган бу саволдан ўзини йўқотиб қўйди, тутилиб-тутилиб жавоб берди:

— Мен олдин айтганимдай, қайнатилган сувни катта ошхонадан олгандим.

Ҳакам Ди унга хўмрайиб қаради-да:

— Мен бу сирли заҳарланишнинг калидини топганга ўхшайман, — деди. — Сиз, иккала айбланувчи ҳам эртагача шу ерда ушлаб қолинасиз. То бу ишни бир ёқли қилмагунимча ҳибсда бўласиз.

У шундай деди-да, ўрнидан туриб идорасига йўл олди. Буларнинг барини парда орқасидан эшитиб турган кекса Хуа жанобнинг жаҳли чиқди. У Хуни қийноқлар остида сўроқ қилишади деб ўйлаганди. Лекин ҳакам ундай қилмади.

— Мен сизнинг тергов қилишингизни катта қизиқиш билан кузатдим, — деди у киноя билан. — Кўриб турибман, ҳакамларнинг сўроқ усуллари жуда ўзгариб кетибди. Бизларнинг давримизда жиноятчига жиноятчидай муносабатда бўлинарди. У иқроор бўлишни истамаса ҳар хил қисқичлардан фойдаланиларди. Мени кечиринг-у, усулларингиз бирор натижа бермаётганини кўриб, юқорига билдирмоқчиман. Қани, улар ҳам сизнинг қарашларингизни қўллаб-қувватлашармикан.

У чиқиб кетмоқчи бўлиб ўрнидан турди. Лекин ҳакам уни тўхтатди.

— Сизнинг уйингизда нима юз бергани менга яхши аён, — деди у. — Эрталабгача сабр қилишингизни сўрайман. Ушанда сизнинг ўзингизни тажрибани кўришга чақираман. Агар шунда ҳам тўғри чиқмаса, бу ишни олий маъмурлар кўриши учун тавсия этилади.

Жаноб Хуа бу нарса вақтни чўзиш учун қилиняпти, деган қарорга келди, лекин бу назокатли таклифни рад этолмади. Шунинг учун совуққина қилиб:

— Жуда хурсанд бўлардим, — деди-да, чиқиб кетди.

Шу маҳал идорага келган Ма Чжун бирор нарса аниқ бўлди, деб сўради.

— Эртага ҳаммаси маълум бўлади, — деди жилмайиб ҳакам Ди.

Улар гаплашиб турганда сержант Хун билан Дао Ган кириб, салом беришди.

— Бир неча кундан бери бедарак бўлиб кетдинглар, — деди ҳакам сержантга. — Хуанхуа қишлоғидаги кузатувлар бирор натижа бердимми?

— Сизнинг кўрсатмаларингизга амал қилиб, Муҳтарам Зот, — деди сержант. — Кундузлари оқсоқол Хэ Кай уйида яшириниб ётдик. Ҳар куни кечаси уйдан чиқиб Би хоним ҳовлисини кузатардик. Лекин ғайритабиий ҳеч нарса сезилмади. Охири чидаб туролмадик. Яқинроқ бориб кузатишга қарор қилдик. Кеча Дао Ган иккаламиз иккинчи соқчилардан кейин Би хоним уйининг томига чиқиб олдик. Нима ҳақда гаплашишаркан деб жимгина қулоқ солдик. Аввалига Чжоу хоним жеркиб гапирётгани эшитилди. “Табиб кийимидаги одамни бошлаб кирганинг учун шунча маломатга қолдик”, — деб койиди келин қайнонасини. Бир маҳал унинг соқов қизчаси нимадандир қўрққандек чинқириб юборди.

Чжоу хоним уни уришиб берди. “Нега қўрқасан, тентак”. Тўшама тагида каламуш бўлса керак. Бор, ётақол. Бувинг ҳам, мен ҳам ётамиз энди!

Бу нарса бизга ғалати туюлди. Қизча нимага бунчалик қўрқиб кетди? Шундан кейин Би хоним ҳам, Чжоу хоним ҳам ўз хоналарида ётиб ухлашди шекилли, жим бўлиб қолишди. Биз жойимизда қимирламай туравердик. Орадан бирор соат ўтгач, Чжоу хонимнинг хонасидан “минғир-минғир” овоз келди. Биз қулогимизни томга қўйиб тинглаб кўрдик, лекин яхши эшита олмадик. Гаплашаётган икки киши эканлиги билинарди. Бири Чжоу хонимнинг овози эди. Бошқасини билолмадик, лекин эркак овозига ўхшарди. Бу жуда муҳим деб ўйлаб, сизга хабар бергани шошилдик.

ЙИГИРМА УЧИНЧИ БОБ

**Ҳакам Ди доктор Танга ўзининг ташриф қоғозини юборади,
Хуа хонадонида келин ўлимининг сирини очади.**

— Бу чиндан ҳам жуда қизиқарли, — деди ҳакам Ди. — Ўша яқин орада яшовчи жаноб Сюй ҳақида ҳеч нарса эшитмадингларми?

— Оқсоқол Хэ Кай қишлоқдаги Сюй фамилияли барча оилаларни текшириб чиқди, — деб айтди сержант. — Лекин улардан ҳеч қайси бири Би оиласи билан

боғлиқ эмас. Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаш керакки, оқсоқол ишга анча жиддий киришди.

Гарчи биз қўшни бўлиб яшаётган жаноб Сюйни тополмаган бўлсак ҳам, лекин Би хонимнинг Чжоу хоним хонаси томонда яшовчи қўшнисини текшириб кўрдик. Афтидан, Би хонимнинг уйи каттакон қўшни ҳовлининг бир қисми бўлганга ўхшайди. Шунинг учун деворда яширин туйнук бўлиши мумкин. Чжоу хоним ва унинг ўйнаши шу туйнукдан фойдаланишган ёки бўлмасам қўшни уйнинг бирор хонасида учрашиб туришган. Биз суриштириб кўрдик. Қўшни ҳовлида жуда нуфузли одамлар яшашаркан. Уй қонуншунослик доктори Тан Дечжун деган одамга тегишли экан. У гарчи шу чекка қишлоқда тинчгина яшаётган бўлса ҳам, адабиёт оламида анча машҳур одамга ўхшайди. Ташқарига камда-кам чиқади, кун ва тунни ўз кутубхонасида китоб ўқиб ўтказаркан. Унинг бир неча шоғирди ҳам шу ерда яшашар экан. Эътиборли оилаларнинг фарзандлари бўлган бу болаларга доктор Тан мумтоз адабиётдан сабоқ бермоқда. Оқсоқол Хэ Кайда уларнинг фамилиялари ёзилган. Лекин улар орасида Сюй фамилияли ҳеч ким йўқ. Шунга қарамай, мен у ерни текшириб кўриш зарур деб ўйлайман. Фақат доктор жуда нуфузли одам бўлгани учун бирор баҳонасиз бунга журъат этолмайман.

Ҳакам Ди бир оз ўйланди. Кейин жилмайди-да, сержант Хунга ўзининг таширф қогозларидан бирини берди.

— Мана буни олиб ол, — деди у, — оқсоқол билан доктор Таннинг уйига боринглар. Унга ҳакам сизни маҳкамага чақиряпти, муҳим бир масала юзасидан сиз билан маслаҳатлашмоқчи денглар. Эртага мен ҳам Хуанхуа қишлоғига бораман. Ушанда режамни сизларга аниқроқ айтиб бераман.

Бу кунисига эрталаб у оддий зангори кийимини кийди, бошига одатдаги кичик қора қалпоғини қўндирди-да, Ма Чжун, Цяо Дай ва икки миришабни эргаштириб, Хуа жанобнинг уйига йўл олди.

Хизматкор уларни меҳмонларни кутиб олиш залига бошлаб кирганида жаноб Хуа хизматкорларнинг ҳакамни қандай кутиб олишаётганини кузатиб турди. Ҳакамнинг даҳлизни кесиб ўтаётганини кўрган жаноб Хуа тезроқ бориб хизмат либосини киймоқчи бўлди. Лекин ҳакам уни тўхтатди.

— Мен учун ташвиш тортманг, — деди ҳакам,

— Бугун мен сизнинг ҳурматли оилангизга ҳакамдан кўра дўст сифатида келдим. Марҳамат қилиб, менга оила учун сув қайнатиб берадиган одамни чақиринг-чи...

Жаноб Хуа аввалига ҳайрон бўлди. Кейин ошхонага одам юборди. У ўн саккиз ёшлар чамасидаги ёшгина оқсоч қизни бошлаб келди. У дарҳол тиз чўкди-да, бошини ерга теккизди.

— Биз маҳкамада эмасмиз, шунинг учун бу маросимларнинг кераги йўқ. Ўрнингдан тургину гапимга қулоқ сол. Тўй кунини эслаб кўр. Келиннинг оқсочи Чэн ўша кун ошхонадан икки марта қайноқ сув олиб кетдими?

Оқсоч қиз буни тасдиқлагач, ҳакам давом этди:

— Энди, ошхонада нима бўлганини гапириб бер. Кўзани катта қозондан сен тўлдириб бердингми ёки унинг ўзи олдими?

— Биринчи марта Чэн хола келганида, — деди ёш оқсоч, — унинг кўзасини иссиқ сувга мен тўлдириб бердим. Иккинчи бор келганда эса, мен чой ва ширинликлар бериш учун меҳмонхонага чиқиб кетган эдим. Қайтиб келсам, Чэн хола қўлида иссиқ сув тўлдирилган кўза билан даҳлизда турибди. У ачинганча ерда тўнкарилиб ётган товоқчага қараб турарди.

Буни қараганки, мен йўғимда ошпазлар овқат пишириш билан банд бўлиб қолишиб катта қозон тагидаги олов ўчиб қолган экан. Чэн хола қайноқ сув йўқлигини кўриб, яна ўт ёқиш учун кичкина кўчма печкани даҳлизга олиб, ўт ёқибди-да, товоқчада сув иситибди. Сув қайнагач уни кўзага қуймоқчи бўлибди. Товоқча қўлларида сирғалиб кетиб, ерга ағдарилибди. “Оёғингизни қуйдирмадингизми?” деб сўрадим. “Йўқ”, дедилар. Кейин ошхонадан чиқиб кетдилар. Менинг билганим шу.

Ҳакам Ди қониқиш билан бош силкиди-да, Ма Чжунга дарров судга бориб келиннинг оқсочини олиб келишни буюрди. Айни пайтда у миришаблар бошлиғига Классиклар мактабида ўқиётган даъвогар Хуни олиб келишга фармойиш берди. То улар келгунча ҳакам Ди бир неча финжон чой ичиб, бутунлай бошқа мавзулардаги гапларни айтиб, суд ишига доир ҳеч нима демасдан кекса Хуа жанобнинг жиғига тегиб ўтирди.

Оқсочни олиб келишлари билан ҳакам Ди ғазаб билан дўқ қила кетди:

— Ҳой тентак аёл, нега менга ёлғон гапирдинг? Нега икки марта ҳам сувни қозондан олдим деб айтдинг? Иккинчи марта сувни ошхонада эмас, кичкина печ-қада, даҳлизда қайнатган экансан-ку! Нега бу ҳақда лом-мим демадинг?

Бундай муомаладан эсанкираб қолган оқсоч аёл, титраб-қақшаб, бошини бир неча бор ерга теккизди-да, жавоб берди:

— Муҳтарам Зот, мени кечиришингизни сўрайман. Ўша куни судда мен ўзимни шу қадар йўқотиб қўйган эдимки, буни бутунлай эсдан чиқарибман.

— Сенинг аҳмоқлигинг, — деди ҳакам жаҳл билан, — судни бир неча кун орқага чўзди. Бу қилмишинг учун сени ҳам жазолайман.

Кейин жаноб Хуага мурожаат қилди:

— Энди ошхонага юринглар.

Ўзини бутунлай йўқотиб қўйган кекса Хуа жаноб “ғинг” демай ўрнидан турди-да, ҳакамни ҳовли орқали катта ошхонага бошлади.

Ҳакам атрофга кўз югуртирди. Унг томонда катта гиштин печ бор эди. Унинг ёнида учта ошпаз идиш-товоқлар билан овора эди. Унинг ёнидаги иккинчи гиштин печда улкан темир қозонда сув қайнаётган эди. Ошхонадан даҳлизга эшик очилар, бу ердан ҳовлига чиқилар, ҳовлида эса қудуқ ҳам бор эди. Ҳакам Ди даҳлизга чиқди ва шифтга қаради. Шифтнинг томи жуда эскиргани кўриниб турарди. Бўғотларни пўпанак босган, сўрилардан бири эскирганидан қорайиб кетган, ана-мана уваланиб кетадигандай эди. Томнинг ўзи шундай ҳолга келгандики, ҳар дақиқада қулаб тушиши мумкин эди. Ҳакам Ди оқсочга ўтирилди:

— Кичкина печни мана шу даҳлизда ёқдинг, шундайми?

— Ҳа, Муҳтарам Зот.

— Судда ёлғон кўрсатма берганинг учун қандай жазо олишингни энди айтиб бераман. Кўчма печкани буёққа олиб чиқ-чи. Энди тўй куни у қандай турган бўлса, худди ўшандай қилиб қўй. Сув солиб қайнат. Мен қараб тураман. Уша куни қандай қилган бўлсанг, айнан шундай такрорла.

Хуа жанобларига шундай деди:

— Илтимос, мана шу ерга икки курси қўйинг.

Кекса Хуа жанобнинг хуноби ошиб турган эди:

— Сиз ҳакамсиз, ўйлайманки, ишингизни билиб қиялсиз, — деди жаҳл билан. — Лекин агар шу театр томошасида мени ҳам иштирок этади деб ўйласангиз, янглишасиз.

У ўтирилиб чиқиб кетмоқчи эди, ҳакам унга кесатиб гапирди:

— Буларнинг ҳаммаси сизга майнавозчилик бўлиб кўриняпти. Лекин мен ҳакамман ва айнан шу майнавозчилик ишимизга ёрдам беради, деб ишонтираман.

Хизматкорлар иккита курси олиб келишди-да, даҳлизга ёнма-ён қўйишди. Ҳакам Ди улардан бирига ўтирди, жаноб Хуага ҳам ўтиришни таклиф этди. Чолнинг жаҳли чиқиб, гезариб турган бўлса ҳам, ошхонага тўпланган ошпазлар ва хизматкорлар олдида ўзини босиб курсига ўтирди.

Кекса оқсоч кўчма печни даҳлизга олиб чиқди. Ўт ёқиб темир товоқчада сув қайната бошлади. Тез орада сув қайнади ва ундан кўтарилган буғ шифтга урилди. Ҳакам Ди оқсочнинг хатти-ҳаракатини диққат билан кузатиб турарди. Ярим соатларга қолмай сув буғланиб бўлди. Оқсоч ўзини йўқотиб ҳакам Дига қаради. Ҳакам бақариб берди:

— Сувдан нега қўшмаяпсан? Оловни яна баландлат!

Оқсоч югуриб чиқиб ҳовлидан совуқ сув олиб келди-да, қизиб турган товоқча қуйди. Кейин печ олдига ўтириб ўтни пуфлаб баландлатди, ўзи ҳам терлаб кетди. Сув қайнаб яна буғ кўтарилди бошлади.

Жаноб Хуа жаҳл билан ўрнидан турди. Лекин ҳакам Ди уни тўхтатиб қолди:

— Шошмасангиз-чи! Ана қаранг! Қизингизни ўлдирган заҳарни кўриб қўйинг!

Ҳакам Ди қўлини чўзиб даҳлизнинг шифтини кўрсатди. Чирий бошлаган сўрида, шундоққина печнинг устида қандайдир қизил томчи ялтираб турарди. Ҳакам Ди қўлини чўзган жойни яхшироқ кўриш учун Ма Чжун, Цяо Дай, миршаблар, хизматкорлар яқинроқ бориб шифтга тикилишди.

Улар чириган сўри орасидан чиқиб, танаси ялтираб турган қизил илонни энди кўришди. Илон кичкина бошини кўтариб, иссиқ ва нам буғдан роҳатлангандай наридан-бери ҳаракатлангирди. Кейин бирдан ўзининг бадбуруш оғзини очди, ундан чиққан бир неча томчи заҳар товоқча қайнаб турган сувга тушди.

— Мана келиннинг қотили! — деди ҳакам Ди қўлини тушириб.

Ҳамон шифтдан кўзини узмай ўтирган оқсоч қўрқанидан шундай чинқириб юбордики, илон ҳам қўрқиб инига кириб кетди. Ҳамма ҳайратдан қотиб қолганди. Жаноб Хуа ҳали ҳам шифтга қараб турарди.

Ҳакам Ди ўрнидан турди-да, жаноб Хуага тушунтира кетди:

— Ўша, келин ўлган куни ҳам худди мана шундай бўлган. Тақдир тақозоси шундай экан. Ёш умр жуда эрта хазон бўлди. Сизнинг уйингизда чой учун сув ҳамиша катта қозонда қайнатиларди. Лекин ўша куни кекса оқсоч сувни даҳлизда қайнатибди. Чириган сўри орасида яшовчи илон иссиқ буғга талпиниб инидан чиқибди, унинг заҳари товоққа тушибди. Яхшиям, Чэн товоқни қўлидан тушириб юборибди, бўлмаса яна бир неча одам ўлган бўларди. Лекин бу оқсоч кўзани сувга тўлдириб, ундан ёшлар хонасида турган чойнакка қуйганидан кейин юз берган. Бу ғалати ҳидни мен олдиндан сезган эдим, лекин ниманинг ҳиди эканини аниқлай олмадим. Агар келиннинг оқсочи Чэн сувни даҳлизда қайнатганини олдинроқ айтганда эди, бу сирни анча олдин ечган бўлардим. Шундай қилиб фалокатда сиздан бўлак ҳеч ким айбдор эмас, чунки бу хонадоннинг бошлиғи сифатида яхши қарамагансиз ва уй шундай яроқсиз ҳолга келган.

Ҳакам Дининг сўзларига нима деб жавоб қайтаришни билмай қолган жаноб Хуа бош эгиб турарди. Ҳакам хизматкорларга ошхонадан чиқишни, миршабларга эса узун таёқ келтиришни буюрди. Ошпазга эса оташкурак келтириб Цяо Дайга беринг, деди. Цяо Дай оташкуракни олиб сув тўлдирилган улкан идиш олдида шай бўлиб турди. Миршаблар таёқ келтириб бергач, ҳакам Ма Чжунга: томнинг устини тортиб туширинг, деди. Таёқ билан бир-икки туртишган эди, томнинг тепаси қулаб тушди. Унинг орасидан чиққан илон қудуққа қараб ўрмалай бошлади. Цяо Дай уни оташкурак билан қисиб олди, Ма Чжун эса таёқнинг учи билан уриб бошини янчди. Ҳакам Ди миршабларга “уни куйдиринглар” деб, товоқдаги заҳарланган сувни эски кўзага тўлдирди. Кўзанинг озини маҳкамлади-да, маҳкамага олиб боринг” деб миршаблардан бирига топширди. Кўзани, ўлган кучукни ва чойнакни чуқурга кўмишни тайинлади. Кейин жаноб Хуани бошлаб меҳмонхонага кирди.

Бу ерда уларни Вэнцзюн ва кекса Ли хоним кутиб турарди.

Ҳакам уларга юз берган воқеани тушунтириб берди. Бу фалакнинг гардиши деб ғамгузарларни юпатган бўлди. Ли хоним билан Вэнцзюн йиғидан ўзларини тиёлмасдилар. Жаноб Хуа уларни юпатишга беҳуда уринарди.

Ҳакам Ди жаноб Хуага келин руҳияси учун будда ибодатхонасида тадбир ўтказишни тавсия этди-да, чиқиб кетди.

ЙИГИРМА ТўРТИНЧИ БОБ

Адабиёт доктори воқеага аралашади,
кекса миршаб кечаси ғалати ҳодисанинг гувоҳи бўлади.

Маҳкамага қайтиб келган ҳакам Ди миршабга Ху хонимни чақиришни буюрди, Ху Цзобин эса курсиси олдида турган эди. Ҳакам Ди унга онасининг олдида қаттиқ танбеҳ берди:

— Бу воқеа сенга сабоқ бўлиши керак, — деди ҳакам, — қўпол ҳазил нималарга олиб келишини унутма, ҳуда-беҳуда гапириб, енгилтақлик қилма. Сен бутун куч-ғайратингни мумтоз рисоаларни ўқиб, ўрганишга қарат; имтиҳонларни яхши топшириб, энг яхши толиблардан бири бўлиб, қариб қолган онангнинг умрини беа... Энди бемалол кетишинг мумкин.

Толиб Ху ва унинг онаси беҳад қувониб тиз чўқдилар ва бошларини ерга уриб ҳакам Ди жанобларига чексиз миннатдорлик билдирдилар.

Ҳакам Ди уларга жавоб бергач, ўз хонасига кирди-да, ўзи йўқлигида келган хат-хабарларни, ҳужжатларни кўздан кечира бошлади. Миршаблар унинг Хуанхуа қишлоғига бориши учун ҳамма нарсани тахт қилиб қўйдилар. Куннинг иккинчи ярмида улар ўша ёққа боришлари керак эди. Кеча кечкурун сержант Хун Хуанхуага етиб борган ва ҳакамнинг барча кўрсатмаларини оқсоқол Хэ Кайга етказган эди. Эрталаб улар биргаликда доктор Тан уйига йўл олишди.

Оқсоқол Хэ Кай эшикни тақиллатди, уни кекса хизматкор очди. У келганларга хўмрайиб каради-да, “нима керак?” деб сўради.

Оқсоқолга жон кирди:

— И-е, қария Цзо-ку, бу! Сен тўлаган солиқ ҳисобига кун кўрувчиларни танимай қолдингми? Кекса хизматкор оқсоқолни таниб, жилмайди:

— Оқсоқол, Хэ, қандай хизмат билан келдилар? Хўжайин ҳали ухлаб ётибди.

Оқсоқол Хэ сержантга имо қилди-да, улар дарҳол ҳовлига киришди. Хизматкор иккинчи ички ҳовлига ўтди, сержант билан оқсоқол унинг орқасидан юришди. Хизматкор уларни кутубхонага бошлаб борди.

— Имиллашнинг кераги йўқ. Доктор Тан уйда экан, уни уйғотиб хатни бериб қўйишимиз керак.

— Жаноб миршаб, тақсиримга бирор гапингиз борми? Марҳамат, айтинг, мен унга етказаман, — деди хизматкор.

Гапга оқсоқол аралашди:

— Бу жаноб — Чанпин шаҳар судининг сержанти бўладилар, ҳакам Ди жанобларидан хат олиб келганлар. Бир расмий ишни муҳокама қилиш учун доктор Танни судга таклиф қилишяпти.

Кекса хизматкор эҳтиром билан хатни олди-да, кутубхонага йўналди. Оқсоқол сержантга “Сиз тура тулинг” деб, ўзи хизматкорга эргашди. Кутубхонанинг орқасида яна битта кичикроқ ҳовли бор экан. Унинг охирида уч қопқали уй кўринди. “Чапдаги энг четки хона Би хонадонигаги Чжоу хоним хонаси билан қўшни экан”, деб қўйди оқсоқол.

Оқсоқол Хэ “бу менинг тахминларимга тўғри келяпти” деб ўйлаб турганида чапдаги эшик очилди, ундан йигирма беш ёшлардаги йигит чиқиб келди. У баланд бўйли, келишган, кўринишдан аслзодаларга ўхшайди. Жуда чиройли йигит, гап йўқ.

— Бу ким бўлди? — сўради йигит хизматкордан.

— Ҳайронман, — деб жавоб қилди хизматкор, — тақсиримиз доктор Тан уйдан ташқарига қарийб чиқмайдилар. Тинимсиз ишлайдилар, талабаларга сабоқ берадилар. Ҳакам Ди жанобларига нега керак бўлиб қолдйкин?

Ҳакамнинг номини эшитиб сергакланди.

— Яхши, — деди шошиб, — доктор Тан суд ишларига аралашмайди, уни безовта қилманглар, деб айтмайсанми?

Хушрўй Чжоу хонимнинг хушторини қидирилса, шубҳасиз унга қўшни хонада истиқомат қилувчи бу нозиктаб йигит бўлиши мумкин, деб ўйлади оқсоқол.

— Сиз, ёш жаноб, марҳамат қилиб исмингизни айтолмайсизми? — сўради оқсоқол. — Сиз ҳам шу уйда яшайсизми? Ростини айтсам, ҳакам жаноби олийлари доктор Таннинг билимдонлигидан яхши хабардор. У кишининг олижаноблигини ҳам яхши биладилар. Шунинг учун ҳам бизнинг мавземиздаги хайрия ишлари тўғрисида маслаҳатлашмоқчи эди.

Бу орада хизматкор кутубхонага кирган эди, у ердан кимнингдир овози эшитилди:

— Кеча талабалар билан анча ушланиб қолдим, сабогим жуда кеч тугади, ўзинг яхши биласан-ку. Нега бунча барвақт безовта қилияпсан?

Хизматкор ҳакам Дининг илтимосини айтган эди, ҳалиги овоз давом этди:

— Мана, менинг ташриф қоғозим, чопарга айт, Муҳтарам Зотга шуни эҳтиром билан етказсинки, мен дарвешона ҳаёт кечиряпман, фақат адабиётни ўрганиш билан бандман. Жамоат ишлари билан шуғулланишга иштиёғим йўқ. Агар бу ерда бирор нарса ташкил қилишмоқчи бўлса, ўйлайманки, Чанпин аъёнлари орасида бу ишга мендан кўра яхшироқ ярайдиган одам жуда кўп топилади.

Хизматкор чиқиб, эшикни ёпди-да, докторнинг сўзларини такрорлади. Кутубхонанинг бурчагида турган сержант бу гапларни эшитди.

— Майли, — деди у оқсоқолга, — ўйлашимча энди тезроқ маҳкамга бориб, докторнинг жавобини ҳакамга етказиш керак. Эҳтимол ҳакамнинг ўзлари келиб, гап нимадалигини докторга тушунтирар.

Ҳалиги йигит ўзининг хонасига кириб кетди. Хизматкор буларни дарвозагача кузатиб қўйди.

Улар иккаласи қолишгач, оқсоқол сержантга шундай деди:

— Ҳалиги йигитга эътибор қилдингми? Мен Муҳтарам Зотнинг исмини эслатишим билан афти ўзгариб кетди. Бунинг устига айни шу йигитнинг хонаси Би хонадонига туташ. Бу янгиликларни ҳакамга етказмайсанми? Мен шу ерда қолиб, унинг исми нималигини аниқлашга уринаман.

Сержант шаҳарга шошилди. Бу янгилик ҳакам Дининг жонига оро кирди. У кўпдан бери олим Тан уйининг шубҳали эканлигини ўйлаб юрарди. Шунинг учун ҳам дарҳол у ерга боришга қарор қилди.

У ўз тахтиравонига ўтирди-да, “шошилишлар” деди. Ҳакам билан бирга Хуан-хуа қишлоғига тўртта зобит ҳам жўнади. Қишлоққа қош қорайганда етиб келишди. Таниш меҳмонхонага қўноқ бўлишди. Бироз дам олгач, ҳакам Ди Ма Чжунни чақириб топшириқ берди.

— Сен сержантни доктор Таннинг уйига кузатиб борасан-да, яширинча томга чиқиб оласан. Кутубхонада нима бўлаётганини билишга ҳаракат қил. Кейин Чжоу хонимнинг уйига туташ бўлган ҳалиги йигитнинг хонасига алоҳида эътибор қил. Кейинроқ Цяо Дай билан Дао Ган ҳам ўша ерга боради. Улар асосий дарвоза ҳамда ҳар иккала уйни кузатишади. Қўшимча кўрсатмани йўлда сержант Хундан оласан.

Ма Чжун билан сержант қоронғуда ғойиб бўлишди. Қишлоқнинг тор кўчалари бўйлаб боришаркан, сержант тайинлади:

— Энди Муҳтарам Зотнинг кўрсатмасини эшит. Бугун кечаси ҳакам бу ишни ечишнинг калидини топмоқчи. Сен қиладиган иш осон эмас, лекин ҳакам бунга жуда муҳим деб ҳисоблайди...

— Гапни айлантирмасдан айт, қўй-да, намунча чайналасан, — деди Ма Чжун сержантга. — Биз иккаламиз неча йилдирки унинг қўлида хизмат қиламиз. Нима деса бажонидил бажарамиз. Йўқ, дермидик...

— Ҳакамимизнинг ғояси мундоқ, — деди сержант, — қандай бўлмасин шу йигит билан Би хоним уйи ўртасидаги йўлни излаб топиш керак. Мен Дяо Ган билан ташқаридан бир неча кун кузатдик, лекин бефойда. Бунинг бирдан-бир йўли — ўша хона эшигини бузиб ер ости йўли — лаҳимни топиш. Сенинг вазифанг — эшикни бузиб кирувчи — ўғри ролини бажариш. Сени ушлаб олишса, кўрқма, ҳакам ўзи кутқариб олади. Шундай бўлиши ҳам мумкинки, қамоқда ўтиришингга тўғри келар. Фақат ҳакам сен бунга кўнмайсан, деган хавотирда.

Аксинча, Ма Чжун қаршилиқ қилмади, балки ишгиёқчи ошиб, тезроқ ишга киришишга шайланди. Сержант уни тўхтатиб қолди, зеро ҳали анча эрта ва уёқ-буёққа ўтиб турувчилар кўп эди. Шунда улар оқсоқолникига кириб бир оз суҳбатлашиб ўтиришди. Иккинчи тунгги соқчилар бонгидан кейин доктор Тан уйига қараб йўл олишди. Белгиланган жойга боришгач, Ма Чжун сержантга устки кийимини ечгунча қоровуллик қилиб туришни тайинлади. Ички кийимда қолгач, сақраб деворнинг бир чеккасидан ушлаб олди. Кейин девор бўйлаб илондек ўрмалаб кетди. Деворнинг кутубхона томига туташган ерига етгач, Ма Чжун чиқиб турган бўғотдан ушлаб, томнинг четигача борди-да, бошини пастга осилтириб деразага энгашди.

Унинг кўз ўнгида улкан хона намоён бўлди. Шамлар ёритиб турган хонанинг уч девори жавонлар билан жиҳозланган эди. Баланд ёзув столида ўтирган кекса киши овоз чиқариб китоб ўқирди. Бешта йигит уни диққат билан тинглашарди. Афтидан, булар докторнинг шогирдлари эдилар.

Кейин Ма Чжун бошини кўтарди-да, девор бўйлаб ўрмалашда давом этди. Ҳовлининг ичкарасига қараб анча ўрмалаб боргач, бошқа бир деворга дуч келди. Бу девор доктор Тан ҳовлиси билан Би хоним уйини ажратиб турарди. Ҳалиги йигит билан Чжоу хонимнинг хоналари айни шу девор орқали бир-бирига туташ эди. Атрофни кўздан кечираётган Ма Чжун Би хонимнинг уйи томига ётиб олган қорани кўриб жим қотди, лекин секингина чалинган хуштакни эшитиб, бу сержант эканини тушунди.

Ма Чжун унга “жойингдан қимирлама” ишорасини қилди-да, ўзи нариги уйнинг томига ўрмалади. Томдан туриб бошини чўзди-да, кичкина ойнадан мўралади. “Хона” дид билан жиҳозланган. Биттагина шам ёнарди. Фарбий девор қарши-сида қаравот, қора ёғочдан ишланган тўртбурчак стол ва иккита курси. Йигит китоб ўқиб ўтирибди. У китобдан бошини кўтариб, бир оз ўйланиб қолди. Кейин ўрнидан туриб эшикни очди-да, кутубхонанинг ёруғ деразасига тикилди. Сўнг эшикни ёпиб, жойига ўтирди, қаравотга қараб қолди. У гўё бунга биринчи марта кўраётгандек эди. Яна ўрнидан турди-да, нимадир деб тўнғиллади.

Ма Чжун кутубхонанинг эшиги очилганига кўзи тушди. Ундан бир ўсмир чиқиб, ҳалиги йигит ўтирган хонага қараб юрди. Эшикни тақиллатди: “Жаноб Сюй, хўжайин сизни сўрапти”, — деди.

Йигитнинг исми Сую эканини эшитиб, Ма Чжун суюниб кетди: “Бизга айни шу одам керак!” — деди-да, анча ноқулай жойини тарк этди. У деворга қапишганча Суюнинг хонадан чиққанини, талабага эргашиб кутубхонага кирганини кузатди.

Унинг орқасидан эшик ёпилгач, Ма Чжун девордан сакради-да, санъаткорона “тулга қўнувчи капалак” усулини қўлаб, ерга оҳиста тушди ва ўрта хонанинг деразасига яқинлашди. Мўралаб қараса, кекса хизматкор курсида ўтирганча ухлаб қолибди. Ма Чжун эшикни астагина очди, оёқ учида юриб бориб, пуфлаб шамни ўчирди. Шундан кейин Сую хонасининг эшигини очди, тезлик билан ичкари кирди ва эшикни ёпди. Уёқ-буёққа қараб хонадаги нарсаларнинг қандай жойлашганини аниқлади-да, шамни ўчирди. Ним қоронғуда шарқий деворга яқинлашди-да, каравот устини тўқиллатиб кўрди. Бўшлиқ овози эшитилмади. Кейин у каравот олдидаги ерни текшириб кўрди. Яна натижа бўлмади. Сўнгра тўшак четини қайириб, каравот тагига кирди-да, ўша ерда қидира бошлади. Тош тўшамани тўқиллатиб, ғалати овоз чиқаётганига эътибор берди. Сийпалаб кўрса, тўшамага ишлатиладиган тошларнинг тўрттаси сал-пал орананиб турибди. Уларнинг таги бўшлигини билдирувчи овоз худди шу ердан чиққан эди. “Шу ерда, — деб ўйлади Ма Чжун. — Яширин йўлнинг эшиги шу ерда бўлса керак. Лекин уни қандай очиш мумкин?”

У яна қўли билан пайпаслаб кўрди, бўртиб турган тош чети ёки бирор ҳалқа тополмади. Яна излаб кўрди. Қўли қандайдир арқонга тегиб кетди. У бу арқон яширин йўлнинг эшигига боғланган бўлса керак деб, уни силкиб тортди. Ўша заҳоти каравотни ушлаб турган икки тиргак гурсиллаб ерга қулади.

Ма Чжун шошилиб каравот остидан чиқди. Эшик орқасига яшириниб улгурмасидан кутубхонадан югуриб чиқаётган кишиларнинг:

“Ушла ўгрини, қўйма!” деган шовқинини эшитди. Тўртта талаба югуриб алоҳида турган уйга келишди. Лекин деразадан уй ичининг қоронғулигини кўриб, ичкари киришга ботинолмай туришди.

Гарчи Сую бошқалардан кўпроқ ҳаяжонланган бўлса ҳам, кўрққандан кўра ғазабнок кўринарди. У ўртадаги хонага шошилиб кирди-да, кекса хизматкорни уйғотиб, шамни ёққанича ўз хонасига кирди.

Одамларнинг саросимага тушганларидан фойдаланган Ма Чжун эшикни аста очиб, ички ҳовлига ўтди, у ердан паскам уйнинг устига чиқиб, Би хоним уйининг томига ўтиб олди. Энди унинг қораси ҳовлидагиларнинг барчасига кўриниб турарди. Лекин орқасидан қувувчилар бўлмади. Ма Чжун эҳтиёткорлик билан томнинг нишидан юрди, атайлаб кетаётганини ҳамма кўрсин деб шундай қилди. Бироқ кўпчиликнинг кўзидан панага ўтиши билан қорнида судралиб орқага, икки уйни ажратиб турувчи деворга қайтди ва яна Сую хонасининг устида пайдо бўлди. Шундай қилиб, ҳамма ўғри қочиб кетди деб ўйлади. У бўлса шундоққина уларнинг тепасидаги томда беркиниб ётарди.

ЙИГИРМА БЕШИНЧИ БОБ

Ўғрининг ушлангани ҳақида шов-шув,
ҳийла иш берди ва Ма Чжун ўлжани қўлга туширди.

Ма Чжун Суюнинг сўкинганини эшитди:

— Нима, қулогинг том битганми? Ўғирини хонамга кирганини сезмадингми? Тилинг йўқми, дод-вой солсанг бўлмайдимми?

Хизматкорнинг жавобини кутиб ўтирмасдан Сую ўз хонасига кириб шамни ёқди, уёқ-буёқни кўздан кечирди. Талабалар ҳам унинг хонасига киришди ва ўғри нима қилганини кўришга ошиқишди. Сую аламини улардан олди:

— Бўлди энди, кўрмаяпсанларми, ўғри менинг каравотимни синдирибди. Бошқа ҳеч нарса йўқолмаган шекилли. Сизларга нима бор бу ерда?

— Шукр қилсангиз-чи, ўғри ҳеч нарсангизни ололмабди, — деди талабалардан бири.

Ма Чжун яна Би хоним уйининг томига ўрмалаб чиқди. Бу ерда уни сержант Хун кутиб турарди. Улар деворга ўтишди-да, паства сакрашди. Шу тариқа кўчага чиқшди. Ма Чжун устки кийимини кийиб олди. Биргаликда оқсоқолнинг уйига боришди. Кейин учаласи биргаликда меҳмонхонага йўл олишди.

Ҳакам Ди уларнинг гапларини тинглаб, мақтаб қўйди: жуда зўр! Энди бу ёғини тингланглар.

У қисқагина қилиб режасини тушунтирди-да, ҳаммаси биргаликда доктор Таннинг уйига йўл олишди. Ма Чжун яна қайтадан кийинди, юзига, у ер-бу ерига лой чаплаб олди. Оқсоқол маҳкам арқон билан унинг қўлларини боғлади ва тантанали равишда сержант Хунга топширди. Шундан кейин оқсоқол бор куч билан эшикни тақиллатиб, қичқира бошлади:

“Очинглар тезроқ! Ўғрини ушладик!” Докторга ўғрилик қилишга уриниш бўлгани ҳақида гапириб беришга эди, шовқинни эшитиб югуриб чиқишди. Дарвозани очиб, уларни ичкари киритишди.

Оқсоқол Хэ Кай талабаларни уруша кетди:

— Уйларингга ўғри кирган экан, ҳеч ким менга хабар қилмабди-я? Эртага доктор Тан ҳузурига Муҳтарам Зот ташриф буюрмоқчи. Бу воқеадан хабар топса, менинг ҳолим не кечарди?

Талабалар оқсоқолнинг гапидан чўчиб, доктор Тан панасига ўтдилар. Докторни кўрган оқсоқол:

— Яхшиям ўғрини ушлаб олдик, — деди. — Энди яширинаман деб турган экан. Ҳозир мен ўғирланган нарсаларни аниқлаб, далолатнома ёзаман. Бу лаънати ҳеч нарса олганим йўқ деб ёлғон гапиряпти. Улар доим шунақа дейишади. Эртага Муҳтарам Зот Сизнинг ҳузурингизга келганида, менинг жонкуярлик билан ишлаётганим ҳақида бир оғиз шипшитиб қўйинг, доктор жаноблари.

Доктор Тан ҳовлидаги катта чироқни ёқди ва Ма Чжунни яхшилаб кўздан кечирди.

— Сен сурбет ўғри, — деди у, — соппа-соғ ва бақувват кўринасан. Нима, ўзингга лойиқ иш топсанг бўлмайдими, кечалари уйма-уй дайдиб ўғирлик қилгунча? Турқингни қара, важоҳатингдан от ҳуркади. Уялмайсанми? Қандай аҳволга тушганингни бир қара. Уйдан ҳеч нарса ўмара олмаганинг учун мен сени судга бермоқчи эмасман. Бу сенга яхши сабоқ бўлсин. Қани, йўқол кўзимдан!

Ишнинг бундай тус олиши оқсоқолни сира қаноатлантирмасди. Шу боис шоша-пиша гапга аралашди:

— Сиз жуда ҳам саҳийсиз, жаноб. Биз бу ярамасни қўйиб юборсак, тез кунда яна шу ишни қилади. Эрталабгача қамаб қўяйлик. Кейин Муҳтарам Зот келиб ўзлари ҳал қиладилар. Энди мен ҳаммасини билиб олишим керак, ахир далолатнома тайёрлайман... — Оқсоқол сержантга ўгирилиб, деди:

— Қани бу ёққа олиб кел-чи. Қилмишини шу ерда бўйнига олсин.

У ҳали гапини тамомламаган ҳам эдики, ҳовлига бир йигит ҳовлиқиб кирди. Ма Чжун уни дарҳол таниди — бу жаноб Сюй эди.

— Ҳой, қишлоқи анқов, — деди у оқсоқолга бақириб. — Нима, эшитмадингми, доктор уни қўйиб юборинглар деди-ку. Сенга ўхшаганларни яхши биламан, хўжайинларинг олдида яхши кўринай дейсан-да... Нима, билмайсанми, доктор шикоят қилмагунча ҳакам ҳеч нарса қилолмайди-ку? Доктор жанобларига ортиқча ташвишнинг нима кераги бор, ахир ҳеч нарса ўғирлангани йўқ-ку!

Мана сенга икки боғлам кумуш, мана бу ифлосни қўйиб юбор. Миршабни етаклаб қаҳвахонага бор-да, мириқиб дам ол. У ерда сенларни бир кўза шароб кутиб турибди!

— Вой, қизиқ бўлди-ку, ўзингиз кимсиз? Сиз ҳам шу ерда яшайсизми? Доктор Таннинг шогирдимисиз? — дея суриштира кетди оқсоқол.

Йигит бир нарса дейишга ҳам улгурмаган эдики, талабалардан бири билафонлик қилди:

— И-е, билмайсизми? Бу жаноб Сюй-ку! Шу уйнинг эгаси бўладилар.

— Қаёқдан билай, — деди оқсоқол Хэ Кай. — Бу уй доктор Таннинг номига ёзилган. Жаноб Сюй ҳақида ҳеч ким айтгани ҳам йўқ.

— Рўйхатга яхшилаб қаранг, оқсоқол. Сиздан олдинги оқсоқол расмийлаштирган эди, — дея гапга қўшилди доктор Тан. — Ушбу кўрғонча кўп йиллардан бери Сюй хонадонига тегишлидир. Кексайиб қолган оила бошлиғи жаноб Сюй ўз юрти — жанубга қайтиб кетди. Бу уйни эса менга қолдириб кетди. Лекин шундай шарт қўйдикки, тўнғич ўли шу ерда яшаб туради ва мендан адабиёт бўйича сабоқ олади. Аввалги оқсоқол Сюй фамилиясини ўчириб, менинг фамилиямни ёзган.

Оқсоқол Хэ Кай бошини сарак-сарак қилди:

— Сиз жаноб Сюй оиласидан бир киши бу ерда яшаб турганидан мени хабардор қилишингиз керак эди. Шундай бепарволикларингиз туфайли биз доим балого қолиб юрамиз. Бизнинг ҳакам нақадар расмиятчи эканини яхши биласиз-ку. Ҳозир судда кўрилаётган иш тугаганича йўқ. Унга жаноб Сюй ҳам дахлдор. Ҳозир бу йигитни ўзим билан олиб кетишим керак. Чунки Муҳтарам Зот, унга бир неча савол бериши керак.

Ўта ҳаяжонланган доктор жаҳл билан жеркиб берди:

— Сиз жуда сурбет экансиз-ку! Буюраман, ҳозироқ чиқинг бу уйдан!

Шу пайтгача жим турган сержант Хун гапга аралашди:

— Сиз адабиёт доктори бўлсангиз ҳам, қотилликда гумон қилинаётган одамни уйингизда яшириб юрибсиз. Муҳтарам Зот Сизни ҳам, Сюйни ҳам олиб боришимизни буюрган.

У Ма Чжун қўлини арқондан бўшатди-да, доктор Таннинг елкасидан ушлади. Ма Чжун бўлса ёш Сюйни тутди-да, итариб, эшикдан ташқарига чиқарди. Доктор Тан ишнинг бундай тус олишидан шундай эсанкираб қолган эдики, тушида кўраётгандек эди. Ёш Сюй норозилик билдирмоқчи эди, лекин Ма Чжун шундай бақириб бердики, у меҳмонхонагача индамай борди.

Талабалар ўзлари қолгач, дарҳол дарвозани беркитиб, кутубхонага тўпландиларда, юз берган воқеани муҳокама қилишга киришишди.

Меҳмонхона ҳовлисида ҳакам Ди тўполон сабабчиларини кутиб турарди. Уни ўраб олган миршаблар қўлларида “Чанпин суди” деган ёзувли чироқ кўтариб туришарди. Ёрдамчилари иккита маҳбус билан қайтиб келаётганини кўрган ҳакам Ди сержант Хунга яқинлашди-да, Би хонимнинг уйига бориб уни ва келини Чжоу хонимни ҳибсга олишни буюрди. Юз берган воқеа хусусида оқсоқолнинг хабарини тинглаб ҳакам Ма Чжун билан Цяо Дайга мурожаат қилди:

— Бу йигит — жиноятчи. Оқсоқолнинг уйига қамаб қўйинглар. Эртага мен уни судда сўроқ қиламан.

Ҳакам Ди доктор Таннинг бу ишга алоқадорлигига қатъий амин эмаслиги ва унинг юксак олимлик даражасини ҳисобга олиб, уни қамоққа олмоқчи эмасди. Бунинг учун ҳеч қандай далили ҳам йўқ эди. Дао Ганга доктор учун алоҳида хона тайёрлашни, унга чой беришларини ва кўз-қулоқ бўлиб туришни тайинлади.

Кейин ўзи доктор Таннинг уйига пиёда йўл олди. Миршаблар чироқ ёқиб унинг йўлини ёритиб боришди. Буларнинг келганини кўриб, талабалар ҳангу манг бўлиб қолишди.

Оддий зангори кийимда, бошига кичкина қора қалпоқ қўндириб олган ҳакам Ди кутубхонага кириб, доктор Тан курсисига ўтирди.

— Қани, гапиринг-чи, исмингиз нима? — деди талабалардан бирига. — Қачондан бери бу уйдасиз. Жаноб Сюй билан муносабатларингиз қандай? У ҳақда нима билсангиз, ҳаммасини айтиб беринг.

Қутилмаган бу ҳолатдан шошиб қолган толиб чайналди:

— Исмим — До. Бултур баҳордан бери шу ерда, доктор Тан қўл остида ишлаяпман. Жаноб Сюйнинг тўлиқ исми Сюй Дэтай. У адабиёт бўйича биринчи даражали имтиҳонни муваффақиятли топширди. Сюй жаноб докторнинг эркатой шогирди. Устоз у кишини ҳатто ўзининг махсус ёрдамчиси қилиб қўйганлар. Шунинг учун ҳам ички ҳовлидаги кўрғончада, алоҳида хонада яшайдилар.

— У ҳозир ҳибсда, — деди ҳакам. — Менга у яшаган хонани кўрсатинглар-чи...

Талаба Сюйнинг хонасини очиб берди. Ҳакам Ди миршабларни чақириб, тузуқроқ ёритишларини буюрди.

— Энди манави каравотни девордан четга суринглар.

Ҳакамнинг ўтқир кўзи бўртиб турган тўшама тошларга тушди. Худди Ма Чжун таърифлагандай. Лекин у қоронғида қурилмани яхши кўролмаган эди. Тўшамалар орасига қистирилган иккита ингичка чилвир каравотнинг тиргагига уланган бўлиб, улар айлантирилганда пишанг сифатида яширин йўлнинг қопқоғини кўтаришга хизмат қиларди. Ҳакам Ди синаб кўриш учун каравот тиргагини айлантириб кўрганди, тўшама тошлар кўтарилди. Унинг тагида чарм ҳалқали тўртбурчак эшик (аниқроғи қопқоқ) очилиб турарди.

Ҳакам Ди қўлида шам билан энгашиб қаради ва пастга элтувчи зиналарни кўрди. Эшик тагида кичкинагина бронза қўнғироқча осиблиқ турарди. Унинг милига боғланган ингичка ипнинг бир учи яширин йўл ичига тортилган, иккинчи учи хона-

нинг тўшамаси остига яширилганди, каравот ортидаги деворда кичик тешик бўлиб, унда ипнинг иккинчи учи борланган темир ҳалқача бор эди. Ҳакам ҳалқани ушлаб астагина тортган эди, қўнғироқча жиринглаб кетди.

— Бу яширин йўлнинг сирни кўпга ўхшайди, — деди ҳакам. — Ким билади ҳали пастда бизларни яна нималар кутяпти. Қолганини эртага кун ёруғида текшириб кўрамиз.

Бутунлай хангу манг бўлиб қолган талабалар ўз кўзларига ишонгилари келмасди. Ҳакам Ди уларга далда берди:

— Бу ишнинг сизларга алоқаси йўқ. Сизларнинг исмингиз ва ёшингизни билсам бўлгани. Чунки сизлар яширин лаҳим аниқланганига гувоҳсизлар.

Бу пайтга келиб тўртинчи тунги соқчилар бонги эшитилди. Ҳали меҳмонхонага ҳам бориш керак эди. Цяо Дай келиб қолди.

— Мен Сюйни оқсоқолнинг уйига кузатиб қўйдим, доктор Тан билан суҳбатлашдим. У Сюйнинг ишларидан мутлақо беҳабар экан. Докторни дунёда китобдан бўлак ҳеч нарса қизиқтирмайдиганга ўхшайди. Вой-бўй, алламаҳал бўлиб қолибди-ку, — деб Цяо Дай ўрнидан турди. — Хайрли тун, Муҳтарам Зот.

Ҳакам, сержант Хун меҳмонхонага қайтиб келдими, деб сўради. Би хоним билан Чжоу хоним қочиб кетмадими ишқилиб, деб қизиқди ва миршаблар кузатувида меҳмонхонага қайтди.

ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ БОБ

Олим жанобни кўнгилсиз хабар кутади,
яширин лаҳим сирни очишга калит бўлиб хизмат қилади.

Меҳмонхона остонасига қадам қўйиши билан ҳакам Ди аёл йиғиси ва қарғишини эшитди. Ичкари кириб Би хоним билан Чжоу хонимни кўрди. Уларни сержант Хун олиб келганди.

Ҳакамни кўрган Чжоу хоним бақириб сўка бошлади. Ҳакам “овозингни ўчир” деди, сержант Хунга аёлларни оқсоқолнинг уйига олиб бориб, алоҳида-алоҳида хоналарга қамаб қўйишни буюрди. Кейин бир оз мизғиб олиш учун ўз хонасига кириб кетди.

Бу кунисига эрталаб барвақт турди-да, Дао Ганга доктор Танны олиб келишни айтди. Доктор киргач, ҳакам унга бошдан-оёқ қараб чиқди. Унинг рўпарасида сийрак соч-соқоли оқарган, юзларини ажин қоплаган чол кичик кўзларини пирпира-тиб турарди. Цяо Дай таърифлаганча бор экан.

— Мен, — деди у тантанали равишда, — шонли Тан авлодига мансубман. Ис-мим Дэңжун. Нимага асосланиб мени қамоққа олдингиз ва бу ерга қамаб қўйдингиз — тушунмай турибман. Менинг истеъфога чиққанамга анча бўлди. Дунё ишларидан қўлимни ювиб қўлтиқча урганман. Давлат қонунларини бузишга алоқадор бирор ишга аралашганимни эслай олмайман. Гуноҳим нима, Муҳтарам Зот тушунтириб берар, деган умидданман.

— Сизнинг олимлигингизни ҳамма билади, — деди ҳакам. — Мен кўпдан бери сиз билан учрашиш ниятида эдим. Ҳозирги пайтда ёш йигитларнинг устози сифатида сиз уларнинг олижаноб ишлар қилишига масъулсиз. Лекин уларнинг ҳаммаси хатти-ҳаракатларида софдил эканлигига ишончингиз комилми?

— Менинг шогирдларимнинг барчаси таниқли оилаларнинг фарзандлари, — деди доктор ғазаб билан. — Кундузлари сабоқ олишади, кечкурунлари эса ўтилган дарсларни қайта тушунтираман. Сабоқларимиз донишмандларимизнинг доно фикрлари ва мумтоз адабиёт асосида олиб борилади. Ножўя ҳаракатлар қилиш уларнинг хаёлларига ҳам келмайди. Сиз Муҳтарам Зотга нотўғри ахборот етказилганга ўхшайди.

— Мен шу вазифани бажаришга киришганимдан бери, — деб жеркиб ташлади ҳакам, — ҳеч қачон қуруқ гаплар асосида иш тутганим йўқ. Эҳтимол сизнинг шогирдларингиз аслзода одамларнинг болаларидир, бу уларнинг олижаноблигига кафолат бўлолмайди-ку. Афсус ва надоматлар билан сизга шуни айтмоқчиманки, сизнинг толибингиз Сюй Дэтай, бир неча йилдан бери сизнинг шогирдингиз бўлишга қарамай, қотилликка аралашган.

Довдираб қолган доктор Тан ҳайқирди:

— Бўлиши мумкин эмас! Сиз шогирдларимдан бирортаси ножўя ҳаракат қилганлигига мени ишонтиришингиз мумкин. Лекин Сюй менинг энг суйган шогирдим! Мен гарчи ҳар хил мишмишларга ишонмасам-да, ҳозирги ҳакамнинг ўта шошилиб қарорлар қабул қилишга мойиллиги қулоғимга чалинган эди. Ҳозирги ўйла-масдан гапирган айбловларингиз мени ўша мишмишларга ишонишга мажбур қилади!

— Сиз, жаноб, — деди ҳакам жаҳл билан, — мумтоз рисоаларнинг тан олинган билимдони ҳисобланасиз, лекин қолган нарсалардан хабарингиз йўқлиги ҳайрон қолдиради кишини. Қадимий қонун-қоидалар, адабиёт билимдони сифатида сизга ҳурматим чексиз. Лекин шу музофотнинг бош ҳаками сифатида сизни кечиришга ҳаққим йўқ. Ёшларни тарбиялашга масъулиятсиз ёндошганингиз учун ҳали жавоб беришингизга тўғри келади.

Шундай деб ҳакам Дао Ганга докторни хонасига олиб боришни буюрди. Кейин Цяо Дайга:

— Оқсоқолнинг уйига бориб Сюй Дэтаини меҳмонхонага олиб кел, — деди.

Сюй Дэтай ҳузурига киргач, ҳакам унинг юриш-туриши, ўзини тутиши ва олижаноб, келишган йигит эканини кўриб, “Чжоу хоним бу йигитга хуштор бўлганлиги турган гап” деган хаёлга борди. Лекин шундай бадавлат, келишган, ақли ва билимдон йигитнинг шунчалик паст кетиб бегуноҳ бир баққолнинг ўлимига сабаб бўлган ҳаракатини оқлашга асос бўлолмайди, деган қарорга келди. Бу борада қонунга қатъий амал қилиш зарур. Шундай хулосага келган ҳакам йигитга аччиқ гапирди:

— Мен сени бир неча ҳафта давомида кузатиб юрдим, Сюй Дэтай. Ниҳоят қўлга тушдинг. Энди Чжоу хоним билан ишқий муносабатларингни чин диддан тан олишинг ва Би Сюннинг ўлдирилиши ҳақида гапириб беришинг керак! Шуни яхши билки, менда сенинг айбингни исботловчи далиллар етарли ва ўз айбингга иқроор бўлмасанг, ўйлаб-нетиб ўтирмай қийноққа соламан.

Ёш Сюй аввалига даҳшатга тушди, кейин ўйлади: “Мен қадимий ва нуфузли насабга мансуб бўлсам, ҳакам мени қийноққа сололмаса керак. Мени кўрқитмоқчи бўляпти, шекилли”.

— Мен қадимги ва таниқли уруғ авлодиман, — деди у. — Менинг отам, бувам ҳам музофот ҳокими бўлганлар. Саройда хизмат қилганлар. Оиламиздаги барча болалар жуда қаттиққўллик билан тарбияланганлар. Шулардан биттаси бўлатуриб, мен давлат қонунини қандай бузишим мумкин? Бунинг устига эртаю кеч доктор Таннинг назоратидаман. Менинг хонам кутубхона деразасининг шундоққина рўпарасида. Ҳатто миямга шундай бўлмағур фикрлар келганда ҳам, менга ҳозир тўнкаётганингиз гуноҳларни қилишга қодир эмасман. Сиздан илтимос қиламан, Муҳтарам Зот, далилларни яна бир бор текшириб чиқинг, шунда менинг айбсиз эканимга ишонч ҳосил қиласиз.

Ҳакам ўрнидан турди:

— Демак, сен қийноқ ҳақиқатини лозим топдинг, — деди. — Жуда яхши. Юр бўлмаса, олдин сенинг яширин лаҳимингни кўрайлик. Қани, билайлик-чи, у қаерга олиб бораркан.

У Цяо Дайга ва бир неча миршабларга Сюйни доктор Тан уйига олиб боришни, сержант Хунга эса оқсоқол уйига бориб Ма Чжун ва аёлларни олиб келишни буюрди. Шундан сўнг ўзи ҳам доктор Таннинг уйига йўл олди.

Би Сюннинг ўлими билан боғлиқ ишлар бошқача тус олгани ҳақидаги хабар бутун қишлоққа ёйилганди. Қизикувчилар тўдаси аллақачон доктор Тан уйини ўраб олишганди.

Би хоним ҳакамга ташланди, лекин ҳакам уни гапиришга қўймади.

— Жуда вақтида келдингиз-да, — деди ҳакам. — Ҳозир биз билан бориб бурнингиз тагида қандай шармандали иш қилишганининг гувоҳи бўласиз.

Ҳакам тўғри Сюй хонасига юрди. Унинг орқасидан Ма Чжун ва Цяо Дай аёлларни олиб киришди. Хонага Сюйни ҳам судраб киришди. Ҳакам лаҳим устига қурилган осма эшикни кўрсатиб, йигитга ўшқирди:

— Ҳалиям тониб турибсанми? Унда айт-чи, каравотинг остидаги мана бу яширин йўл нимага керак бўлди?

Сюй Дэтай индамади. Ҳакам Ма Чжунга ишора қилди. Цяо Дай унга ёндирилган шам тутқазди. Ма Чжун қоронғи лаҳимга шўнғиди. Йўлак деворлари йўниланган тахта билан қопланган экан. Лаҳимнинг тўшамаси ҳам тахтадан ишланган бўлиб,

яхшилаб артилган экан. Ҳеч қанақа чанг кўринмайди. Яна уч зина пастга тушгач, Ма Чжун энгашишга мажбур бўлди. Пасқам арк остидан ўтди-да, шам ёруғида тепага элтувчи учта зинага кўзи тушди. Яширин йўлнинг тепаси тахта билан тўсийган эди. Ма Чжунни ерга қўйиб шифтни икки қўллаб итариб кўрди. Тахта кўтарилди. Бошини чиқариб қаради. У Чжоу хоним хонасидаги каравот тагидан чиққан эди. У юқорига чиқиб, худди Сюй хонасидаги сингари қурилмани кўрди. Бу ерда ҳам лаҳим қопқоғи пишанг ёрдамида очилиб-ёпилар экан. Ма Чжун очиқ туйнук устига энгашиб Цяо Дайни чақирди, кейин Чжоу хоним хонасини тарк этди. У кичик ҳовлини кесиб ўтиб, асосий эшикдан кўчага чиқди. Тўпланганлар унинг бу томондан чиқиб келганига ҳайрон бўлишди. Ахир ҳозиргина у иккита аёл билан доктор Тан уйига кириб кетган эди-ку. Шунда бир йигитга гап нимадалигини тушуниб хитоб қилди:

— Ҳакам яширин лаҳимни топибди!

Ҳакам ўз ишидан мамнун, зеро барча тахминлари тўғри чиққан эди. У тахтадек қотиб қолган Би хонимга ўтирилди. Аёл яширин йўлдан кўз узмай турарди.

— Келинингиз ҳар оқшом эшигини маҳкам беркитиб хонасига қамалиб олиши бежиз эмас экан, — деди ҳакам. — Унинг хонасида ҳам худди шундай эшик бор. У ўз хуштори билан шу йўл орқали учрашиб турган. Мана бу бўлса — келинингизнинг ўйнаши. Ўзлингизни улар биргаликда ўлдиришган!

Би хонимнинг ранги қув оқарди. У бир чинқирди-да, хушидан кетди. Ҳакам Ди икки миршабга “уни доктор Тан хонасига олиб чиқиб аччиқ чой беринглар”, деди.

Чжоу хоним билан Сюй Дэтай бу воқеаларни жимгина кузатиб туришарди. Уларнинг юзида ғазаб ифодаси акс этарди. Улар ўзларини гўё воқеаларнинг уларга мутлақо алоқаси йўқдек тутишарди.

Ҳакам Ди бошқа ҳеч нарса демади. У Ма Чжунга буларни яна оқсоқолнинг уйига олиб боришни амр этди. У ерда оёқларига кунда солиб, шаҳар судига элтишни тайинлади. Ана шу кўрсатмалардан сўнг доктор уйини тарк этиб, меҳмонхонага йўл олди.

ЙИГИРМА ЕТТИНЧИ БОБ

**Оқсуяк жиноятчи ниҳоят ўз айбини тан олади,
унинг хуштори эса айбига икром бўлишдан бош тортаяпти.**

Куннинг иккинчи ярмида ҳакам Ди ва унинг мулозимлари Чанпин шаҳар судига етиб келишди.

Ҳакам Ди ўз хонасига кирди-да, Хуанхуа қишлоғида юз берган воқеани қорозга туширди. Маълумотномани тайёрлар экан, кўрган тушини нақадар аниқ чиққанига ҳайратланарди. Энди, яширин йўл Сюй Дэтай каравоти тагида эканлиги аниқлангач, шеърдаги: “Сен тўшакнинг остига қара, олдинги сирларга жавоб топасан” деган сатр ойдин бўлди-қўйди. Маълумотномани ёзиб бўлгач, йиғилиб қолган хат ва ҳужжатларни ўқишга киришди. У анча енгил тортиди. Чунки чалкаш иш ниҳоясига етай деб қолганди.

Ҳакам Ди эртасига ишни Сюй Дэтайни сўроқ қилишдан бошлади. Йигит унинг олдида тиз чўккач, ҳакам гап бошлади:

— Кеча мен сенга айтган эдим, Чжоу хонимнинг ҳужрасига олиб борувчи яширин йўлингизни топдик, деб. Гарчи шунчалик паст кетган бўлсанг ҳам сендаги мантиққа тан бермай илож йўқ. Қадимги ақидаларни бекорга ўрганмаётган экансан. Демак, яхши тушунишинг керак, сени қийноққа солишнинг зарурати йўқ. Мени ҳам, ўзингни ҳам бу кўнгилсиз қийноқдан халос эт, Чжоу хоним билан ноқонуний муносабатда бўлганингизни тан ол, Би Сюн қандай ўлдирилганини гапириб бер. Айбингни юмшатувчи бир вазият бўлса, суд буни инобатга олади, деб ваъда бераман.

— Шундай ер ости йўли борлиги тўғрисида ҳеч нарса билмасдим. Афтидан, уйнинг олдинги соҳиби уни ўз хазиналарини сақлаш учун қурдирган бўлса керак. Менинг отам — губернатор жаноби олийлари хизматдан истеъфога чиққач Хуанхуа қишлоғидан шу жойни сотиб олди. Дарвоқе, ҳозир Би оиласига тегишли уй ҳам шу жой таркибига кирарди. Менинг отамга шундай катта кўрғоннинг кераги йўқ эди. Шунинг учун ҳам унинг бир қисмини сотиб юборди. Ўша томонга чиқувчи эшикни

беркиттириб ташладилар. Шу тариқа бу яширин йўл сезилмай қолган эди. Кечаги кунгача унинг борлигидан хабарим ҳам йўқ эди. Шу боисдан қўшни аёл билан менинг ишқий алоқаларда бўлганлигим ҳақидаги беҳуда гаплар қуруқ тўхматдан бошқа нарса эмас. Мен бу ишни қайта кўриб чиқишни сўрайман.

Ҳакам Ди қулимсираб жавоб қайтарди:

— Сенингдек ақлли бир толиб учун бу тариқа ўзини оқлаш болалар тўқимасидан бошқа нарса эмас. Агар у чиндан ҳам қадимги яширин йўл бўлса, нега бирорта чанг йўқ! Махфий эшиклар-чи? Қўнғироқча, унга тортилган ипнинг қаравотинг остига боғланганига нима дейсан? Сенинг айбдорлигингга зарра шубҳа йўқ, шунинг учун ҳам мен сўроқни қийноқдан кейин давом эттираман.

У шундай деди-да, йигитга эллик дарра уришни буюрди. Миршаб Сўйнинг елкасини яланғочлади ва унга дарра ёғила кетди. Ҳали жазо охирига етмай туриб, Сўйнинг елкасидан қон сиза бошлади. Унинг инграшидан зал деворлари ларзага келди. Лекин унинг ҳамон иқрор бўлгиси йўқ эди.

Аммо ҳакам бўш келмади:

— Ҳали қонунни четлаб ўтаман, деб ўйладингми? Суд учун ҳамма баравар. Бу ерда унвон ҳам, даражаю лавозимлар ҳам кетмайди. Сенга энг шафқатсиз жазони қўлламан.

Ҳакамнинг ишораси билан миршаблар унча баланд бўлмаган ёғоч хоч келтирдилар. У тахта супачага ўрнатилган эди. Иккита миршаб Сўйнинг орқасини хочга қаратиб супача устига тиз чўқтирдилар. Унинг бўйнига ингичка арқон ташладилар-да, бошини хочга маҳкамлаб боғладилар. Ҳочнинг ётиқ тахтасининг икки томонидан иккита тешик бор эди. Сўйнинг қўллари панжасини шу тешикка тикдириб ип билан чирмаб ташладилар. Битта йўғон харини орқа томонидан оёқлари устига, иккинчисини тиззаларига қўйдилар, ҳаммаси тайёр бўлгач, ҳакам Ди “бошланглар” ишорасини қилди.

Икки киши Сўй тиззасидаги ёғочнинг икки томонига чиқиб олдилар-да, бор оғирликлари билан босдилар. Унинг тиззалари ва оёқ панжалари ошиқ-мошиғидан чиқиб кетди. Суяклари қарсиллаб синди, тортилган ип эса томоғини бўғиб нафас олдирмай қўйди. Сўйнинг бўғилганини кўрган миршаб босимни аста сусайтиришни буюрди. Сўйнинг бадани тер ва қон билан қопланди. Томоғини ип бўғиб тургани учун унинг инграши зўрға эшитиларди. Қийноқни яна бошламоқчи бўлишган-да, ҳакамга унинг ҳушидан кетганини айтишди.

Ҳакам Ди уни бўшатишни буюрди. Сўйга сирка ҳидлатиб ҳушига келтиришди. Тўртта миршаб уни ердан кўтаришиб, ялиниб-ёлворишига қарамай ҳакам курсиси олдида тиз чўқтиришди. Унинг чиройли юзи буришиб кетди, ўзини тутолмади, иккита миршаб уни суяб туришди.

Ҳакам унга диққат билан тикилди-да, кутилмаганда юмшоқ овозда деди:

— Азобга чидай олмаганинг учун ўзингни лаънатламай қўя қол. Бу усул ўта ашаддий жиноятчиларни ҳам кўрган. Улар ҳам бу қийноқларга бардош беролмай, иқрор бўлишган. Сенингдек бир авайлаб ўстирилган оқсуяк бундай даҳшатли қийноқларга қайдан бардош берсин! Мана энди самимий иқрорингни эшитишга тайёрман.

Унинг сўзлари таъсир қилди шекилли, Сўй шошилиб бошини қимирлатди. Гапиришга мажоли йўқ эди.

Ҳакам Ди миршабга бир неча финжон аччиқ чой беришни тайинлади. Залда жимжитлик ҳукм сурарди. Ана шу сукунатда Сўй Дэттайнинг титроқ овози жаранглади:

— Мен ниҳоят, рост, жуда кеч бўлса ҳам ўз аҳмоқлигимни тушуниб етдим. Бу воқеа у-бу нарса олиш учун Би Сюн дўконига кирган кунимдан бошланди. Унинг хотини олис хонада ўтириб, эрининг елкаси оша менга жилмайди. У кўзимга жуда чиройли кўриниб кетди. Эртаси куни бирор нарса олиш баҳонасида баққолнинг дўконига яна бордим. Би Сюн йўқ экан, унинг хотини билан анча-мунча гаплашиб олдик. Бир куни “қайнонам билан қизим дўконга, Би Сюнга ёрдамлашгани боришади, кундузи уйда бир ўзим қоламан”, деб айтди. Бу бизнинг биринчи учрашувимиз эди. Кейин биз унинг уйида мунтазам учрашиб турадиган бўлдик.

Орадан бироз вақт ўтгач, у онда-сонда учрашиб турганимиздан нолиб қолди. Бунинг устига уйдагиларнинг бирортаси устимизга келиб қолиши хавфи ҳам бор. Шунинг учун, — деди у, — битта лаҳимчи ёллагин-да, хоналаримизни боғловчи

яширин йўл қаздиргин. Ўша пайтда мен уни жуда яхши кўриб қолгандим. Шунинг учун жанубдаги оиламиздан битта дурадгор чақиртирдим. Эскирган ёғоч жиҳозларни таъмирлаттирмақчиман, деб баҳона қилдим. Дурадгор келиб, менинг хонамдан унинг хонасига ер ости йўли қовлади. Унга яхшигина ҳақ тўладим. У жўнаб кетди. Энди хоҳлаган пайтда, бемалол учрашиб турадиган бўлдик.

Бироқ тез орада шу нарса маълум бўлдики, бу учрашувларимиз унга кифоя қилмас экан. Нега биз бир-биримизни севишимизни яширишимиз керак, деб қолди бир куни. Эримдан қутулсам, турмуш қуриб бирга яшайверамиз. Унинг бу шафқатсиз сўзлари мени шошириб қўйди, бу фикрингдан қайт, деб унга ялина бошладим. У қулди-да, “бу ҳазил” деб қўйди. Лекин бир куни кечаси, Аждарҳо қайиқлар байрамидан кейин у Би Сюнни ўлдирди. Ўша куни кечаси биз учрашмадик. Мен унинг ўлиб қолганини эрталаб эшитдим. Демак у ёвуз ниятини амалга оширибди-да, деб ўйладим. Шунда унинг ҳақиқий башараси намоён бўлди. Унга меҳрим бутунлай йўқолди, кўнглим совиди. Энди уни кўришни ҳам истамасдим. Бир неча кун давомида бу воқеани маъмурларга айтсаммикин, деб қийналиб юрдим. Ишқий алоқамизни қандай қилиб фош этаман, деб ожизлик қилдим. Мен буларнинг ҳаммасини даҳшатли бир туш мисоли нутиб юбораман деб ўйлаб, индамай қўя қолдим.

Орадан бир ҳафта ўтгач, Чжоу хоним “учрашайлик” деб туриб олди. “Мен эримни сени деб ўлдирдим, — деди менга. — Энди менга уйланишинг мумкин. Лекин фаҳмлашимча, энди мени севмай қўйганга ўхшайсан. Шунинг учун ҳам сени судга бермоқчиман. Мени бу жиноятга сен бошлаганингни айтаман. Иккинчи томондан, мени ҳалиям севаётган бўлсанг, биз бир йил мотам даврини ўтказамиз-да, кейин эру хотин бўлиб яшайверамиз”. Унинг бу гапини эшитиб: “Йўлбарс устига чиққан одам унинг устидан қайтиб тушиши қийин” деган мақолнинг нақадар ҳақлигини эсладим. Шунинг учун ҳам уни ҳамон севаман деб ишонтирдим, уйланишга тайёрман, дедим. Унга, бизнинг махфий учрашувларимизни сезиб қолишади, бу эса сени шубҳа остига қўяди деб хавфсираганимдан ўзимни четга олиб юрибман, деб тушунтирдим. У менинг жавобимдан кўнгли тўлиб, қўрқмасанг ҳам бўлади, чунки эримнинг қандай ўлдирилганини ҳеч ким билолмайди, деб менга далда берди. Шундан кейин уни қандай қилиб ўлдиринг, деб бир неча бор сўрадим. У бўлса кулар, саволимни жавобсиз қолдирарди. Кейин у олдига ҳар кеча киришимни талаб қила бошлади. Ҳаётим даҳшатга айланди. Чунки унга бўлган севгим нафрат тусини олди. Сиз, Муҳтарам Зот, терговни бошлаб, Би Сюн жасадини очдириб кўрганингиздан кейин ҳаёт чинакам даҳшатга айланди. Менинг айтганларим чин ҳақиқат.

Ҳакам Ди унинг иқрорини тинглаб бўлгач, бош мирзага ёзувни эшиттиришни буюрди. Кейин Сюй Дэтай унга муҳрини босди. Ҳакам уни яна бир бор кўздан кечирди-да, Чжоу хонимни олиб киришни амр этди.

Аёл суд олдида тиз чўккач, ҳакам Ди унга қўйилаётган айбни эълон қилди ва Сюй Дэтайни кўрсатди:

— Шафқатсиз қийноқдан кейин ўйнашингиз барига иқрор бўлди, — деди. — Сизнинг айбдорлигингизга шубҳа қолмади. Энди маслаҳатим шуки, айбингизни бўйнингизга олинг, акс ҳолда янада даҳшатлироқ қийноққа соламан.

Бироқ Чжоу хоним бамайлихотир жавоб берди:

— Эҳтимол, уни қийнаб сохта иқрорини олгандирсиз. Бироқ мен қилмаган жиноятим учун иқрор бўлмайман. Менга на яширин йўл, на жиний ишқий алоқа маълум эмас. Мен ўз эримни ўлдирганим йўқ. Бирдан-бир истагим-умрим охиригача содиқ бева бўлиб қолишдир.

Ҳакамнинг ишораси билан мишраблар унинг кийимини ечдилар, фақат ички қўйлаги қолди. Уни ерга ётқиздилар. Кейин суд залига улкан исканжаларни олиб киришди. Чжоу хонимни тахта устига ётқизиб, унинг қўллари ва оёқларини исканжага солдилар. Исканжани айлантира бошлаганда улар тери ва суякни қисиб ерни қонга бўяди. Аёл даҳшатли фарёдлар чекиб ўзидан кетди. Исканжани бўшатиб унга совуқ сув сепдилар. Аёл ўзига келгач, қийноқни давом эттиришди. Бечора азобдан ва оғриқдан типирчилар, додлайвериб овози хириллаб қолди, лекин ҳамон айбига иқрор бўлмасди.

Сюй Дэтай унинг азобини кўриб чидай олмади:

— Ёлвораман, иқрор бўл! Нега гапимга кирмадинг, ахир?! Эрингни ўлдирма деганимда нега гапимга кирмадинг? Севгимиз сирлигича қолса майли эди, бундай азобни кўрмаган бўлардик!

Чжоу хоним тишини гижирлатди, инграш аралаш зўрга нафас олиб, шипшиди:
— Пасткаш! Ночор кўрқоқ! Агар эримни мен ўлдирган бўлсам, буни қандай амалга оширганимни гапириб бер менга! Уларга гапир... агар айтолсанг!
У офриқнинг зўридан яна ҳушидан кетди.

ЙИГИРМА САККИЗИНЧИ БОБ

Қамоқхонада сирли сўроқ,
икрорнома олинди, сир очилди.

Ҳакам Ди исканжани бўшатиб, Чжоу хонимни ҳушига келтиришни буюрди. У аёлнинг ўзига келишини сабр-қаноат билан кутди. Ниҳоят хотиржамлик билан гапирди:

— Маълумки, жазолар ҳақидаги қонунлар мажмуасида қарамоғида кекса отонаси бўлган жиноятчиға нисбатан шафқат қилиш кўзда тутилади. Умуман, Би Сюн ўлган, уни энди тирилтириб бўлмайди. Лекин кекса қайнонанинг ва ёш қизчангиз ҳали ҳаёт. Ҳозир, Сиз икдор бўлгач, мен қонунга кўра сизга ўлим жазоси талаб қилишим керак. Лекин сизнинг қайнонанинг ва қизчангизни деб ҳукми енгиллаштириш ҳақида талабнома беришга ваъда қиламан. Чунки улар сизнинг мададингизга муҳтожлар. Пойтахт суди сизни авф этиш тўғрисида императорга арз бериши мумкин. Энди бўлса икдорингизни эшитамиз. Менингда, маҳкама эшиги-га қадам қўйиши билан сизни сотган мана бу Сюй аяшга арзимамайди.

Бундай оқилона нутқ, айсуски, Чжоу хонимга заррача таъсир кўрсатмади. У ҳакамга бир қаради-да:

— Асло икдор бўлмайман, — деди.

Ҳакам бу қайсар аёлга узоқ ва диққат билан тикилди. “Нима қилса айбини тан олади?” — ўйларди ҳакам. У яна ҳам шафқатсизроқ қийноқ усулини қўллаши мумкин эди. Лекин бирор натижа берармикан? Бунинг устига у олдинги қийноқлардан шундай ҳолга келган эдики, ўлиб қолиши ёки жинни бўлиши ҳам ҳеч гап эмасди.

— Қамоқхонага олиб боришлар, — деди ғазаб билан.

Ҳакам Сюй Дэтаини ҳам қамоқхонага олиб боришни, лекин унга кунда кийдирмасликни буюрди. Суд табиблари унга дори-дармон қилишсин, деб қўшиб қўйди. Шундан сўнг ҳакам Ди мажлислар залини тарк этиб, ўз хонасига қайтди. Бироқ вақт ўтгач, сержант Хунни чақиртириб, деди:

— Биз бу иш билан шуғулланаётганимизга бир неча ҳафта бўлди. Қўлимиздан келган ҳамма ишни қилдик. Лекин энг сўнгги дамда мана шу ўжар аёлнинг қайсарлиги туфайли барча саъи-ҳаракатларимиз бекор кетяпти. Ўзинг кўрдинг, ахир, барча воситани қўлладик: дўқ-пўписа, илтимос ва қийноқлар бирор натижа бермаяпти. Энди нима қилишни билмаяпман. Сен бунга нима дейсан?

— Муҳтарам Зот, — деди сержант, — бунинг сирининг очқичи сизнинг сеҳрли тушингизда эмасмикан? Ахир, тушининг бошланиши тасдиқланди-ку, балки унинг охири бу муаммони ечишга ёрдам берар?

Лекин ҳакам Ди бошини чайқади:

— Менингда, тушга унча ишонавермаслик керакка ўхшайди. Ўшанда мен қарийб уйғониб қолган эдим. Фалакнинг гардиши аниқ кўринмай қолди, миямда ҳамма нарса аралаш-қуралаш бўлиб кетди. Тушимга кирган майит ва илон балки заҳарланган келинга ишора бўлгандир. Ҳозир биз боши берк кўчага кириб қолганимизда фақат ўз сеҳримизгагина таянишимиз керак.

Улар узоқ суҳбатлашдилар. Сўнгра ҳакам Ди Ма Чжун, Цяо Дай ва Дао Ганларни чақирди.

Бу пайтда Чжоу хоним тахта тўшамали хонада қуруқ ерда ётаркан, ўз ўйлари билан банд эди. У бир ўзи қолганда, назоратчи аёл унга бир пиёлада қайнатилган гуруч олиб кирди-да, тезда қайтиб кетди. Унинг аъзойи бадани зирқирарди, бироқ Сюй Дэтаининг сотқинлиги унга баттар азоб берарди. “Шу одамни деб, бунчалар азоб тортидимми? — ўйларди у. — Уни деб сўроқ қилишди ва таҳқирлашди. У бўлса бу ерга келар-келмас оғзидан гуллаб, сиримизни фош қилиб ўтирибди! Орзу-умидларимнинг охири шунақа экан-да”.

Кечаси майиб қилинган қўллари ва оёқларида оғриқ зўрайди, иссиғи кўтарилиб кетди. Фикрини бир жойга тўплай олмай қолди. Зулматга тикилганча жим ётарди.

Бирдан енгил шабада эсгандай бўлди, хонанинг бўғиқ ҳавоси тозалангандай бўлди. У эшикни кимдир очган бўлса керак деб ўйлади. Аммо қоронғуда ҳеч нарса кўринмасди.

Тирсақларига суяниб, бир амаллаб танасини сал кўтарди-да, эшик томонга қаради. Зангори тусдаги нур аста хонага кириб келгандай бўлди, унинг кўзига узун қизил стол кўрингандай бўлди.

Аввалига у алаҳлаяпман, яна судга олиб киришди, шекилли, деб ўйлади ва даҳшатдан инграб юборди. Лекин ундан ҳам даҳшатлироқ манзарани кўриб қотиб қолди.

Милтиллаб турган зангори рангдаги саҳнада у қизил стода ўтирган Дўзах ҳакмининг қиёфасини кўрди. Унинг ўнг ва чап томонларида икки иблис шарпаси кўзга ташланарди. Бирининг боши буқа, иккинчисиники от қиёфасида эди.

— Мен ўлдим, — йиғлаб юборди у, — мен дўзахдаман!

Тўсатдан уни кучи тарк этди. Ишончсизлик, ҳорғинлик, умидсизлик ҳисси қолганди холос. Қора қиёфали ҳакам индамасди. У фақат катта-катта очилган ўлимтик кўзлари билан аёлга тикилиб турарди.

Бирдан қонли кафанга ўралган мурданинг яшил ва жирканч сояси стол олдидан ўтиб кетди. Хира ёруғда унинг чирий бошлаган бадани, косасидан чиқиб кетган кўзлари кўрингандек бўлди. Жонсиз қўллари Ҳакамга қандайдир ҳужжатни узатди. “Би Сюн, Би Сюн, — ингради Чжоу хоним, — ўз ишинг ҳақида гапирма. Барибир сен ҳаммасини билмайсан-ку, яхшиси, ўзим айтаман”.

Энди у оғриқни сезмасди, қаттиқ чарчоқ ва даҳшатлар тезроқ тугасайди деган истак ҳукмрон эди вужудида. Юз берган бу воқеалардан кейин унинг ҳаёти аҳамиятсиз эди. У тавба қилиб, истиғфор келтира бошлади:

— Би Сюн дўкони келтирган даромад фақат очдан ўлмаслигимиз учунгина етарди. Шундай экан, мен ўзимни бахтли дея олармидим? Уззукун ҳам уйда, ҳам дўконда қуддек ишлар эдим. Тунлари эса қайнонамнинг тўнғиллашини эшитардим, холос. Шунда бирдан бизнинг дўконимизга Сюй Дэтай кириб қолди. Бирам келишган, билимдон, ҳеч нарсадан камчилиги йўқ. Унга жудаям қизиқиб қолдим. Кейин билсам, у ҳам менинг ҳуснимга шайдо бўлиб қолган экан. Унинг ҳали уйланмаган эканини билганимдан кейин “нима бўлса бўлсин, барибир менга уйланади” деб қўйдим. Аввалига шундай қилдимки, биз иккаламиз анча яқин бўлиб қолдик. Менга ошиқи беқарор бўлиб қолганини билганимдан кейин, уйларимиз орасида яширин йўл қилишга ундадим. Бу иш битгач, Би Сюнни ўлдириш пайти келди деб ўйладим. Бир куни кечаси, Аждарҳо қайиқлари байрамидан кейин унга овқат олдиан роса ичирдим. Бундай ичкиликка ўрганмаган Би Сюн қорнида санчиқ сездди. Кейинроқ ётоқхонага кирганимиздан сўнг уни яна ичишга мажбур қилдим, оғриқни қолдиради деб алдадим. Натижада у шундай маст бўлдики, беҳуш ҳолда каравотга йиқилди. Мен узун, ингичка нинани олдимда, одатда бундай нина билан кийгиз пойабзал товонини тикишади, ёғоч болгача билан уриб тўғри бош миясига қоқдим. Би Сюн ваҳшиёна бир қичқирди-ю ўша заҳоти жон берди. Уч цунлик¹ нина бор бўйича бошига кириб кетган эди. Унинг орқа учигина доғга ўхшаб, зўрға кўриниб турарди. Бир томчи ҳам қон чиқмади. Фақат кўзлари косасидан чиқиб кетганди. Уни текшириб кўришганда ҳеч нарса билиша олмасликларини яхши билардим. Кейинчалик Сюй уни қандай ўлдириб деб роса сўради. Лекин мен айтмадим.

Ҳаммаси хамирдан қил сургунгандай бўлди. Лекин бир куни қайнонам билан қизим пул топгани кетди, деб ўйлаб қўнғироқни чалиб Сюйни чақирдим. Яширин эшикни очиб кирган ҳам эдики, хонада қизим пайдо бўлиб қолди. У қўшни хонада ухлаётган экан. Овозимиздан уйғониб кетибди. Қайнонамга айтиб беришидан кўрқиб, тилдан қолдирадиган дори ичирдим. Шундан сўнг унинг олдида ҳам учрашиб турадиган бўлдик.

Кейин ҳакам тергов ишларини бошлаб юборди, мени судга чақириб сўроқ қилишди...

Аёл сўроқ ва қийноқларни эслаб жимиб қолди. Зангори нур аста-секин хиралашди, қизил стол ғойиб бўлди. Кейин хона эшигининг ёпилгани эшитилди.

¹ Цун — хитой узунлик ўлчови — 3,3 см. га яқин.

Бу маҳалда суд зали қоронғи ва бўш эди. Фақат ҳақамнинг хонасини иккита шам ёритиб турарди. Ҳақам юзидан қора ниқобни аста ечиб ташлади.

Ма Чжун билан Цяо Дай бошларидаги жониворлар каллаларини зўрға ечиб, терларини артишди. Дао Ган дарҳол стол четига ўтириб, шоша-пиша нимадир ёза бошлади. Ниҳоят хонага сержант Хун кирди. Қўлида қоғоз ниқоб бор эди.

— Шундай қилиб, — деди ҳақам Ди, — жиноятчи қотилликни қандай амалга оширганини яхши билиб олдингиз!

ЙИГИРМА ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Ҳақам Ди ғалати жасад ҳақидаги ишни ёпади,
император цензори “Сув павилони”даги чойхўрликда.

Ҳақам Ди Ма Чжунга ўтирилди-да, шундай деди:

— Энди, бу ёш қизча дори таъсирида гапиролмай қолгани маълум бўлгач, мен жуда таъсирчан восита таклиф қилишим мумкин. Бу дори бизнинг уйда сақланаётир. Агар одам табиатан соқов бўлса, бу унинг мияси фаолияти билан боғлиқдир. Агар у бирор дори таъсирида рўй берган бўлса, бундай соқовликни даволаш мумкин. Шунинг учун ҳам Ма Чжун, сенга тегишли таътилни беролмайман. Сен дарҳол бирор улов топиб Хуанхуа қишлоғига жўнашинг керак. Би хоним набираси билан эртага эрталаб шу ерда бўлиши лозим. Чжоу хоним ўта ирода кучи билан ажралиб туради. Эртага у ўз иқроридан тониши ҳам мумкин. Шунинг учун ҳам мен уни қизи билан юзлаштироқчиман.

Ма Чжун ҳақамнинг режаси тўла амалга ошаётганидан қувониб, кийимини алмаштирди-да, от танлаш учун оғилхонага югурди.

Дао Ган Чжоу хонимнинг иқрорини ёзиб бўлгач, ҳақам Ди уни ўқиб чиқди-да, халатининг энгига яширди. Дао Ган билан Цяо Дай жўнаб кетишди, сержант Хун ҳақамга чой тайёрлаш учун қолган эди.

— Муҳтарам Зот, — деди у ҳақамга, — сизнинг ибодатхонада кўрган тушингиз таъбирини энди тушунганга ўхшайман. Биз кечаси кўрсатган театр томошаси ўша сиз кўрган туш томошаларнинг инъикоси эмасми? Ахир ҳаммоқхона бизга театр бўлиб хизмат қилди-ку! Ҳалиги оёғида кўза ўйнатган акробат аёл-чи? Кўзанинг ичидан чиққан ёш қизча, аёлнинг ёнига келган йигит — буларнинг ҳаммаси Чжоу хоним, унинг қизи ва Сюй Дэтайга тўғри келади-ку! Сиз бамайлихотир дам олинг. Эртага Чжоу хонимнинг айбини тан олишдан бошқа иложи йўқ!

Эртаси куни суд бошланиши билан ҳақам Би хоним билан набирасини чақиртирди. Аввалига кампирга қайсарлиги учун танбеҳ берди. Айни шу қайсарлигингиз ҳақиқатни аниқлашни қийинлаштирди, — деди у. Би хоним йиғи аралаш узр сўрашга тушди. Лекин ҳақам унинг гапини бўлди:

— Менда набирангизни соқовликдан даволайдиган дори бор. Лекин бу дори қаттиқ таъсир қилиб қизчага азоб бериши мумкин. Шунинг учун сиздан унга шу дорини ичиришга рухсат беришингизни, ҳамда унинг самарасини кўриш учун ўзингиз ҳам шу ерда бўлишингизни сўрайман.

Би хоним рози бўлди. Сержант Хун финжонда дорини қизчанинг лабига тутди ва охиригача ичиш кераклигини тушунтирди. Қизча дорини ичиб юборди-ю, бирдан афти буришиб кетди. Оғриқдан йиғлаб, қуса бошлади. Кейин хушидан кетди. Ҳақам Ди Ма Чжунга уни хонага олиб киришни буюрди. Қизчани каравотта ётқи-зишди, ўзига келгач, аччиқ чой ичиришди.

Орадан бир оз вақт ўтгач, Ма Чжун суд залига қайтди. У қизчани қўлидан ушлаганича етаклаб келарди. Би хонимни кўриб, қизча йиғлаганича ўзини бувисининг кучоғича отди:

— Бувижон, бизни нега бу ерга олиб келишди? Қўрқиб кетяпман?

Ҳақам Ди ўрнидан турди, қизчанинг юзини силаб ўзига қаратди-да, эркалаб деди:

— Қўрқма, кичкинтой. Ҳадемай бувинг сени уйга олиб кетади. Энди менга айтчи, қўшни ҳовлида яшовчи Сюй жанобни танийсанми?

Қизча “ҳа” дегандек бошини лиқиллатди ва жиддий гапира кетди:

— Жаноб Сюй — ойижонимнинг жонажон дўсти. У бизникига ҳар куни келарди. Ойижоним қаерда ўзи?

Ҳакам Ди Би хонимга ишора қилган эди, у қизчани залнинг бир чеккасига олиб бориб юпата бошлади. Ҳакам ўз ўрнига қайтиб ўтирди-да, бош қамоқхона назоратчисига имо қилди. Икки миршаб Чжоу хонимни залга олиб киришди. У таниб бўлмас даражада ўзгариб кетганди. Қизча барибир онасини таниди:

— Ойижон, шунча кундан бери қаерда эдингиз?

Бироқ ҳакамнинг ишораси билан Би хоним қизчани суд залидан олиб чиқиб кетди. Ҳакам столдаги қандайдир қоғозни қўлига олди-да, Чжоу хонимга юзланди:

— Мана сизнинг самимий иқрорингиз. Унда сизнинг Сюй Дэтайни қандай қилиб йўлдан урганингиз, Би Сюн бошига нина тикиб ўлдирганингиз, қизингизга дори ичириб соқов қилиб қўйганингиз ёзилган. Бугун эрталаб мен қизингизни даволадим. У Сюй Дэтай сизникига кечалари тез-тез келиб турганини айтди.

Шу ерда ҳакам Ди бир нафас тўхтади ва бу Чжоу хонимга қандай таъсир қиларкан, деган мақсадда унга қаради. Лекин аёл лом-мим демади. У кечаси кўргани ҳакамнинг ҳийла тадбири эканини тушунди, лекин энди унга ҳеч нарсанинг қизиги йўқ эди. У ҳозир фақат “тезроқ тугай қолсайди” деган истак билан ёнарди.

Ҳакам Ди бош мирзага Чжоу хонимнинг иқрорномасини ўқиб беришни буюрди. Мирза ўқиб бўлгач, ҳакам аёлга мурожаат қилди:

— Шу ёзилган иқрорномани тан оласизми?

Зал сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Чжоу хоним бошини қуйироқ эгди. Ниҳоят айтгани битта сўз бўлди:

— Ҳа.

Шунда мирза унга қоғозни узатди ва аёл уни имзолади. Ҳакам Ди деди:

— Мен сизни учта оғир жиноятда айблайман: Судда сохта гувоҳлик бердингиз, эрингиз тириклигида бевафолик қилдингиз ва ҳеч қандай асосингиз бўлмаган ҳолда эрингизни айтайлаб ўлдирдингиз. Охирги жиноятингиз ўта оғир жиноят ҳисобланади. Суд қонунлари мажмуасига биноан бундай жиноят ўлим ҳукми билан жазоланади. Бу ҳукм “оҳиста ўлим” жазоси¹ дейилади. Шундай жазони талаб қиларканман, кекса қайнонанинг борлигини ва у сизнинг мададингизга муҳтож эканини ҳисобга олишга мажбурман. Бироқ мен огоҳлантиришим керакки, бу қатл турини юмшатса ҳам, уни бекор қилолмайди.

Чжоу хонимни қамоқхонага олиб кетишди. У императорнинг марҳаматини кутиши керак эди.

Кейин Сюй Дэтайни олиб келишди.

— Мен сени ўйнаш тутишда ва хушторинг эрини ўлдирганини яширганликда айблайман. Бундай жиноят учун суд қонунлари мажмуаси бўғиб ўлдириш жазосини белгилайди. Бу аста-секин бўғиб ўлдириш бўлиши мумкин. Агар император суди сенинг олимлик унвонингни ҳисобга олса, жазони тез бўғиб ўлдиришга алмаштириши мумкин.

Бундай ҳукми эшитган Сюй Дэтай тахта бўлиб қолди. Уни бир ҳолатда қамоқхонага олиб кетишди.

Кейин суд ҳайъатининг курсиси ёнига доктор Танни олиб келишди.

— Сиз, кенг қамровли билим соҳиби, кўп йиллик тажрибага эга бир одам, арзимас устоз экансиз. Ўйнаш тутишдек жиноят сизнинг уйингизда содир этилди. Суд қонунлар мажмуасига амал қиладиган бўлсак, Сизни жуда қаттиққўллик билан жазолаш керак. Лекин сизнинг фан равнақига қўшган ҳиссангизни ҳисобга олиб, сизга кўпчилик олдида танбеҳ бериш билан чекланаман. Бундан буён талабалар ўқитишингиз ман этилади.

Ниҳоят ҳакам Ди Би хонимни чақирди:

— Сиз келингизга кўз-қулоқ бўлиш бурчини бажара олмадингиз. Бунинг натижасида сизнинг уйингизда иккита оғир жиноят содир қилишди. Сизнинг табиатан нодонроқ бўлганингизни ва Би Сюннинг ёш қизчаси сизнинг қўлингизда қолаётганини ҳисобга олиб, сизни бўшатаман. Бундан ташқари, Сюй Дэтай устидан

¹ Бевафолик ва қотиллик Хитойда жуда қаттиқ жазоланарди. Чунки конфуцианлик меъёрларини қўпол бузилиши ҳисобланарди. Ўлим жазосининг энг даҳшатлиси бошини тандан жудо қилиш эди. Ундан кейингиси бўғиб ўлдириш эди. Чжоу хонимнинг оҳиста ўлимга ҳукм қилиниши — унинг боши, оёқ-қўллари, аста-секин, битта-битталаб кесилиши ва майда бўлақларга бўлинишини билдирарди. Жисмоний азоб-уқубатга маънавий азоблар ҳам қўшиларди. Зеро, майда бўлақларга бўлиб ташланган ҳолда у дунёда ҳам яшаб бўлмасди.

хукм чиқарилганидан кейин унинг мулкининг бир қисмини набирангизни ўқитиш учун бердиртираман.

Би хоним ўзини ерга ташлаганича йирлаб, миннатдорлик билдира кетди.

Шу билан ҳакам Ди мажлисни ёпиб, ўз хонасига қайтди. Кўриб чиқилган иш юзасида яқуний далолатнома ёзди. Унга маълумотлар, ашъёвий далиллар, Чжоу хоним билан Сюй Дэтай иқдорномалари, шунингдек, ёш қизчани даволаган дори йўриқномаси кўшиб қўйилди. Кейин алоҳида илтимоснома ёзиб, ўзининг хато қилиб, бировни нотўғри айблагани ҳақидаги ёзма қарорини бекор қилишни сўради.

Орадан бир неча ҳафта ўтгач, Шандун ҳокими вилоят пойтахтидаги ўз саройида мўътабар меҳмонни кутиб олди. Бу меҳмон Императорлик цензори Ян Либэн эди. У давлат арбоби, расом ва олим сифатида ҳам машҳур эди. Ҳоким унинг шарафига дабдабали зиёфат берди. Зиёфатда вилоятнинг казо-казолари, амалдору асилзодалари иштирок этдилар. Кечга яқин сарой чорбоғининг сокин буржида ҳоким ва меҳмонларининг бир пиёла устида гурунги бўлиб ўтди. Ҳоким цензор Яндан пойтахт янгиликларидан сўради. Меҳмон эринибгина маросимлар бошқармасидаги айрим ўзгаришлар ҳақида гапирди-да, елпиниб туриб:

— Мен бир нарса хусусида билмоқчи эдим, — деди. — Мен пойтахтдан жўнаш олдиан Яминда¹ ёш бир кизни никоҳ кечаси заҳарлашгани ҳақида гап бўлган эди. Ўша воқеа сизнинг вилоятингизда юз берган эди. Маҳаллий ҳакам сирни уч кун ичида очишга муваффақ бўлибди. Сизнинг маърузангиз Бошқармада яхши таассурот қолдирди. Бу иш пойтахтнинг суд доираларида кенг ёйилди. Воқеа бевосита сизнинг вилоятингизда юз бергани учун сиз батафсилроқ билсангиз керак.

— Ҳа, бу иш Чанпин шаҳридаги музофот ҳаками Ди Жэнцю томонидан очилди, — деди ҳакам.

Цензор Ян маъқуллаб бош силкиди:

— Дининг номини айтишингиз билан унинг отаси, марҳум префект Ди билан учрашганим эсимга тушди. Муҳтарам префект саройда яхши нуфузга эга эди. Префектнинг отаси, Ди Жэнцюнинг буvasи вазир муовини эди. Жуда соф одам эди-да. Ўзидан яхши ном қолдирди. Саройдагилар ҳали-ҳануз эслашади. Демак, ҳакам Ди оиланинг шонли анъаналарини давом эттираётган экан-да. Заҳарланган келиндан ташқари бошқа сирли жиноятларни фош қилишда ҳам жонбозлик кўрсатибди деб эшитдим.

Вилоят ҳокими билан мўътабар меҳмон ўртасидаги суҳбат қизигандан қизиди. Ҳакам Ди саргузаштлари меҳмонни бутунлай сеҳрлаб қўйди.

— Бугун зиёфатдан сўнг, — деди у ниҳоят, — Чанпин иши бўйича тергов ишларини менга юборсангиз... Биласизми, менинг ёшимда киши кам ухлайдиган бўлади. Шу десангиз, кечаси алламаҳалгача уйқусизлик одат бўлиб қолди. Бир мириқиб ўқиб чиқаман...

Цензор шундай деб ҳакамга ўзи чизган расмлардан бирини ҳада қиладиган бўлди. Ҳоким эса дўстона муносабати учун цензорга миннатдорлик билдирди. Кейин улар ўринларидан туриб саройга йўл олдилар. Улар зиёфатда қатнашиш учун расмий кийимларини кийишга шошилдилар.

ЎТТИЗИНЧИ БОБ

**Уч жиноятчини ўлим жазоси кутмоқда,
император судининг чопари шошилиш хабар олиб келади.**

Икки ҳафтадан кейин ҳакам Ди кутганидан олдинроқ префект унга императорлик судининг Сюй Дэтай, Чжоу хоним ва Шао Лихуай учун ўлим ҳукмини тасдиқлаган далолатномани юборди. Императорлик судининг тавсияси билан Ямин Ҳукмларга бироз ўзгартиришлар киритган эди. Буйруққа илова қилиб юборилган йўриқномада қатли тезроқ ўтказиш кўрсатилганди. Ҳакам Ди дарҳол Чанпин ўрдугоҳига одам юбориб, эртага қатл ўтказиш мўлжалланаётган жойга аскарлар гуруҳини юборишни сўради. Тонг маҳали ҳарбий гуруҳ уч жиноятчини кузатиб бориш учун суд маҳкамаси олдида саф тортиди. Қизил кийинган ҳакам судлов минбарига кўтарилди. Яланғоч қиличини елкасига қўйганича девдай жаллод шай турарди.

¹ Ямин — Қонунлар бошқармаси. Марказий суд палатаси.

Ҳакамнинг буйруғи билан қамоқхонадан биринчи бўлиб Шао Лихуайни олиб чиқишди. У судга рўпара бўлгач, ҳакам ҳукми ўқиди: жиноятчи Шао Лихуай боши танасидан жудо қилишга ҳукм этилади. Унинг кесилган боши уч кун давомида шаҳар дарвозаси устида осғлиқ туради. Мол-мулки мусодара қилинади.

Миршаблар Шаони арқон билан маҳкам қилиб боғладилар, елкасига исми, жинояти ва берилаётган жазоси ёзилган қоғоз ёпиштирдилар. Кейин уни суд залидан олиб чиқиб қамоқхона аравасига ўтиргиздилар. Маҳкама олдида одамлар тўпланган эди. Лекин қуролли соқчилар уларни маҳбусга яқин йўлатишмасди.

Сўнгра ҳакам Ди Сюй Дэтаини олиб киришни буюрди. У залга кириб ҳакамнинг қизил кийимига кўзи тушгач, даҳшат босди, тиз чўкиб қичқира бошлади. Ҳакам Ди ҳукми ўқиди:

— Жиноятчи Сюй Дэтай бўғиб ўлдиришга ҳукм этилади. Қийналмаслиги учун тез бўғилиб ўлиш усули қўлланилади. Унинг жасади намойиш қилиш учун илиб қўйилмайди: Отаси ва бувасининг Давлат олдидаги хизматлари учун Сюй Дэтайга шундай марҳамат кўрсатиляпти. Шундан сўнг Сюй Дэтаининг қўл-оёғини боғлаб очиқ аравага ўтқаздилар. Унинг елкасига ҳам исми ва қилган жиноятлари битилган қоғоз осилган эди.

Энг охири Чжоу хонимни олиб чиқишди. Ўтган кунлар ичида у озиб-тўзиб кампирга айланган эди. У залга энгашиб, бошини қуйи солиб кириб келди. Ҳакам Ди ҳукми ўқиди:

— Жиноятчи Би, Исми Чжоу оҳиста қатл жазосига ҳукм қилинади. Ўлимидан кейин танаси тўртга бўлинади. Бундай енгиллик унга дастлабки сўроқ пайтида у анчагина қийноқларга дучор қилинганлиги учун берилмоқда. Унинг мол-мулки мусодара қилинмайди. Чунки кекса қайнонаси бор¹. Жиноятчининг калласи уч кун мобайнида шаҳар дарвозасига илиб қўйилади.

Кейин унинг ҳам оёқ-қўлларини боғлаб, елкасига исми ва жинояти ёзилган қоғозни илиб, олиб чиқишди. Учала жиноятчи ҳам қамоқхона аравасига ўтқазилгач, олти аскар улар кетидан қилич яланғочлаб саф тортди, қолганлар араванинг тўрт томонидан сафландилар. Миршаблар ҳамда соқчилар ҳакам тахтиравонининг олдида ва орқасидан олти қатор бўлиб жойлашдилар. Улар олдида ўн нафар от минган сарбозлар пўшт-пўштлаб, йўлни тозалаб борарди. Улар кетидан елкасида қиличи билан девқомат жаллод ва унинг ёрдамчилари одимлар эди.

Катта кўнғироқ уч марта бонг ургач, ҳакам Ди ўз тахтиравонига чиқди. Сержант Хун ва Ма Чжун тахтиравоннинг ўнг томонида, Цао Дай билан Дао Ган чап томонида отда йўлга тушдилар.

Саф Чанпин кўчалари бўйлаб ғарбий дарвоза йўналишида аста юриб борарди. Ёшу қари, бою камбағал, юришга қодир бўлган ҳамма шу куни кўчага чиқди. Ҳакамнинг тахтиравони кўриниши билан тантанавор қийқириқлар бошланарди. Тўпланганлар ёнидан уч жиноятчи ўтирган арава ўтиб бораётганда эса ёшлар бор овоз билан уларни майна қилишга тушишарди. Ёши каттароқлар эса уларга танбех беришарди:

— Бас қилинглар майнавозликни! Яхшиси бу қотиллар устидан чиқарилган ҳукм ҳақида бош қотиринглар. Ана, пихини ёрган жиноятчи, пасткаш асилзода ва ёш фоҳиша. Қонун уларнинг даражасигаю лавозимига, ёшигаю жинсига қараб ўтирмайди. Буни унутманглар. Ҳаётингиз учун яхши сабоқ бўлсин бу воқеа.

Саф ғарбий дарвозадан чиққанида унга эргашганлар сони мингдан ошиб кетганди. Ҳадемай қатл майдонига ҳам етиб келишди. Уфқдан кўтарилган қуёш нурлари майдонни тўрт томонидан ўраб олган аскарлар найзаларида ялттиради.

Жаллоднинг иккита ёрдамчиси Шао Лихуайни қатлгоҳга олиб чиқиб, тиз чўктиришди. Елкасидаги ёзувни олиб ташлашди. Кийимининг ёқасини ечиб, бўйнини яланғочлашди. Жаллод қилични икки қўллаб кўтарганча ҳакамга қаради. Ҳакам имо қилди ва бир уришдаёқ калла юмалаб кетди. Жаллоднинг ёрдамчиси каллани кўтариб қакамга элтиди. Ҳакам унинг пешонасига қизил бўёқ билан белги қўйди-ю, олдиндан тайёрлаб қўйилган саватга ташлашди. Калла шаҳар дарвозасига шу саватда илиб қўйилиши керак.

Бу пайтда жаллоднинг бошқа бир ёрдамчиси паст бўйли ёғоч хочни ерга қоқдида, Сюй Дэтаини ана шу хочга боғлади. Унинг қўллари хочнинг ён томонидаги

¹ Хитойча тушунчага кўра ҳар учала жиноятчига нисбатан ҳакам Ди инсонпарварларча ёндашди, Сюй Дэтай билан Чжоу хонимни қийналиб ўлишдан халос этди.

қисмига боғланди. Жаллод маҳбуснинг бўйнига сиртмоқли арқонни ташлади ва арқоннинг иккинчи учини хочнинг учига илди. Арқон билан хоч ўртасига, Сюйнинг боши турган жойга калта ёроч калтакни тикди-да, ҳакамга қаради. Ҳакам ишора қилиши билан жаллод икки қўлаб калтакни буради. Арқон жиноятчининг томоғини қисди, унинг қўзи бақрайиб, тили осилиб қолди. Жаллод калтакни бурашдан тўхтади. Майдонга сукунат чўқди. Тўпланган минглаб кишилардан сас-садо чикмасди. Ниҳоят, жаллод жиноятчининг юрагига кулоқ тутди. У ўлган эди. Жаллод ёрдамчиси жасадни хочдан ечиб олди ва тобутга ётқизди.

Энди хочни ердан суғуриб, уни одам бўйида қилиб қайтадан маҳкамладилар. Хочнинг пастроғида, ердан бир фут баландда иккинчи тахтани узунасига қоқдилар. Чжоу хонимнинг навбати келган эди. Унинг устки кийимини ечишди. Кейин қўларини юқори хочга, оёқларини пастки хочга боғлашди. Қўлида узун ингичка пичоқ ушлаган жаллод унинг рўпарасига келди. Ёрдамчилари унинг икки томонида туришди. Бирининг қўлида болта, иккинчисининг қўлида арра бор эди.

Ҳакам ишора қилиши билан жаллод пичоқни жиноятчининг кўксига санчди. У ўша соҳоти жон берди. Жаллод ва унинг ёрдамчилари аёлнинг танасини бўлаклаганга тушдилар. Гарчи тана ўлик бўлса ҳам уни бўлақларга ажратиш ўта даҳшатли манзара эди. Уни кузатиб турганлардан анчаси ўзидан кетди. Бир соатларча давом этган бу жараён чиндан ҳам даҳшатли эди. Чжоу хонимнинг бўлакланган гавдаси парчаларини саватга жамладилар. Унинг кесилган калласига қизил белги қўйилди. Унга жиноятчи ёзилган қоғоз ёпиштириб, бошқаларга сабоқ бўлсин деб, шаҳар дарвозасига илиб қўйилиши керак эди.

Бонг урилди. Ҳакам билан ҳарбий бўлинма қўмондони қатл майдонини тарк этди. Ҳакам ўз тахтиравонига, қўмондон эса йўл замбилига ўтириб шаҳарга йўл олдилар. Улар биринчи галда ибодатхонага кирдилар ва шам ёқдилар. Тоат-ибодатдан кейин тарқалишди.

Ҳакам хонасига кириб, қизил либосини ечди, чой ичди ва кундузги мажлисни давом эттириш учун маҳкамага қайтди. Бундан олдин у хабар юбориб, Би хонимни, ҳаммол Ван хотинини, ўлдирилган тужжор Люнинг амакисини ҳамда Сюй Дэтай оиласининг ишончли вакилини мажлисга чақиртирган эди.

Биринчи бўлиб ҳакам Сюй оиласининг ишончли вакилини чақирди. У жанубга қайтгач, Сюй уруғининг каттасига уларга нисбатан самимий муносабатда эканимни етказасиз, деди. Кейин Сюй Дэтайнинг мулки ҳақида маълумот беришни сўради.

Ишончли вакил ёнидан ҳужжатни олиб ўқий бошлади:

— Хуанхуа қишлоғидаги қўрғон уч минг қумуш боғламга, ёроч жиҳозлар саккиз юз, сув захираси икки минг қумуш боғламга баҳоланган. Сюй Дэтай кейинги пайтларда оиласидан мунтазам олиб турган пул ҳам шу бандга киради. Сўнгги бор унга икки ой муқаддам пул юборишган эди.

Ҳакам Ди судлов тафтишчисини чақириб, Сюй оиласининг ишончли вакилидан ҳужжатни олишни буюрди. Сюй Дэтайнинг мулкани сотиш тафтишчига топширилди, ишончли вакилга эса жавоб берилди.

Энди ҳакам миршабга Би хоним, Ван хоним ва тужжор Лю амакисини чақиритишни айтди. Улар ҳар учаласи суд курсиси олдида тиз чўкишгач, ҳакам Ди тафтишчига “ўқинг” ишорасини қилди. Амалдор ўқий бошлади:

— Маҳаллий ипакфуруш Шуантучай қишлоғилик бошқарувчи Лу Чанбодан хат олди. Хатда маълум қилинишича, Цзяо Ванчуан томонидан қолдирилган ипак тўққиз юз қумуш боғламга сотилди. Бошқарувчи Лу Цзяо Ванчуанга уч юз қумуш боғламни қайтарди. Бу пулни жиноятчи Шао Лихуай Цзяо Ванчуандан қарзга олган эди. Жиноятчи Шао Лихуайга тегишли маблағдан воситачилик қилгани учун бошқарувчи Луга, суд ҳаражатлари учун ва бошқа мақсадларга ҳам маълум миқдор пул ажратилди.

— Шу тариқа, — деди тафтишчи, — давлат хазинасига тушувчи маблағ олти минг беш юз қирқ қумуш боғламни ташкил этади.

— Шу маблағдан, — деди ҳакам якун чиқараркан, — бир минг беш юз қирқ қумуш боғлами ўлдирилган Люнинг амакисига берилсин. Бу марҳумга тегишли ипакнинг пули бўлиб, жиноятчи ундан тортиб олган пул ҳам шунинг ичида. Бундан ташқари, етказилган зарар учун яна бир минг қумуш боғлам тўланади. Шунингдек, Би хонимга минг қумуш боғлам берилиши, яшаш ва набирасини ўқитиш учун ойига ўн қумуш боғлам тўлаб турилишига қарор қилинди. Ва ниҳоят Ван хонимга тўлов

сифатида минг кумуш боғлам берилади. Қолган икки минг кумуш боғлам давлат тасарруфига ўтади.

Би хоним, Ван хоним ва ипакфуруш Люнинг амакиси тиз чўкиб, ерга бош уриб миннатдорчилик билдирдилар. Ҳакам Ди минбардан тушиб, хонасига кирди. Енгил кийиниб олди-да, енг шимариб ишга киришди, у қатл ҳақида префектга далолатнома ёза бошлади.

Бир маҳал хонага шошилиб хизматкор кирди.

— Муҳтарам Зот, — деди у хансираб, — Императорлик Судининг чопари, Император Фармойишини олиб келибди!

Ҳакам Ди шошилиб ўрнидан турди-да, расмий либосини кийди. Хизматкорга залда махсус Император фармойишлари учун мўлжалланган баланд столни тайёрлашни буюрди. Ҳакам залга кирганда чопар ўша ерда эди. У қўлида сариқ парчага ўралган қутини ушлаб турарди. Чопар ёш сарой аъёнларидан экан. Кўриниши жуда жиддий. У Биринчи Котибнинг кичик ёрдамчиси белгилли тўн кийиб олганди.

Ҳакам унга тавозе билан салом берди ва баланд стол ёнига бошлаб борди-да, унга ўрнатилган хушбўй шамларни ёқди. Чопар қутини стол устига қўйиб, бир неча қадам орқага тисарилди. Ҳакам Ди одат бўйича тиз чўкиб, пешонасини тўққиз марта ерга теккизди.

Кейин ҳакам ўрнидан туриб, чопарнинг қутини очишини кутди. Чопар сариқ чарм қутидан сариқ муҳр билан маҳкамланган ўрамни олди-да, сепоя ёнига қўйди. Шундан сўнг чопар янги шам ёндириди ва тантанали равишда:

— Ҳозир Император сўзлари ўқилади, — деди.

Ҳакам Ди ўрамни икки қўллаб қабул қилиб олди-да, Император муҳри бошимдан пастроқ бўлмасин деб, баланд ушлаган ҳолда ёйди. Кейин эҳтиром билан Император фармойишини ўқий бошлади.

ФАРМОЙИШ

(Император муҳри)

Муқаддас Аждодларимизнинг энг яхши намуналарига эҳтиром-ла эргашиш Бизнинг аъъанавий сиёсатимиз эканлигини эътиборга олиб, энг қобилиятли амалдорларни уларнинг истёждоди янада тўлароқ намоён бўладиган лавозимларга тайинлар эканмиз, Биз уларнинг Бизга нисбатан содиқ фуқаролик туйғуларини, шунингдек, уларга ишониб топширилган халққа адолатли муносабатда бўлишларини ҳисобга оламиз.

Давлат Котиби цензоримиз Ян Либэн тавсиясига амал қилиб, Шандун вилоятимиздаги Чанпинда музофот ҳаками лавозимида ишлаётган тайюанлик Жэнцю исмли хизматкоримиз Ди ҳақида Бизга маълум қилдиким, у уч йил мобайнида ўз бурчини садоқат билан адо этиб ва ёвузликни фош қилиш ҳамда ёвуз ниятдиларни адолатли жазолаш мақсадида ғайритабиий интилиш намунасини кўрсатиб, Бизнинг ташвишимизни камайтиргани ва халқимизнинг осойишталигини таъминлаганини эътиборга олиб, Бизнинг илтифотимиз билан Дини дастлаб Сучжоу префекти¹ лавозимига тайинлаш кўзда тутилган эди.

Бироқ Давлатнинг кечиктириб бўлмайдиган ишлари бизни кечаю кундуз ҳозир нозир бўлишимизни талаб қилаётгани учун, Биз барча буюк истёждод соҳибларини биринчи даъватимиз билан Тахтимизга хизмат қила олишлари учун ўз атрофимизга тўплашни ихтиёр этдик.

Шунинг учун бугун, Сулолаemiz ҳукмронлигининг учинчи йили бешинчи ойининг иккинчи куни чиқарган Фармойишимизга биноан Ди Қонунлар Бошқармаси ҳузуридаги Пойтахт Судининг Бошлиғи қилиб тайинланади.

Титра ва бўйсун!

Ёзди: Биринчи Давлат Котиби.

Имзолади: Буюк Олийнеъмат Ҳазратлари

“Тасдиқлайман. Чопар билан жўнатилсин”.

¹ Миршаблар маҳкамаси бошлиғи.

Ҳакам Ди Фармойиш битилган қоғозни авайлаб қайта ўради-да, стол устига қўйди. Кейин пойтахт томонга бурилди-да, яна чўккалади, ерга ўн марта бош уриб Император илтифотига миннатдорлик билдирди.

Ўрнидан туриб, Ма Чжун билан Цяо Дайни чақирди, суд залида соқчилик қилишни тайинлади. Император Фармойиши шу ерда экан, залга ҳеч кимнинг кириши мумкин эмасди.

Ҳакам чопарни бир оз дам олиш учун катта қабулхонага таклиф этди. Қўлтиқли ўриндиққа яхшилаб жойлашган чопар ҳакамга пойтахт янгиликларидан гапириб берди. Суҳбат сўнгида у ҳакамга ўрнига янги одам тайинлангани, эрта-индин Чанпинга етиб келишини айтди. Сўнгра, “унга ишни топширгач, дарҳол пойтахтга етиб боришингиз керак”, деб қўшиб қўйди.

Шу пайт хизматкор кириб отлар алмаштирилганини, дилижон жўнашга тайёрлигини айтди. Чопар қўшни музофотда зарур ишлар туфайли шошилаётгани учун таассуф билдирди. Ҳакам Ди уни яна залга бошлаб кирди ва анъанага кўра фармойишни қайта топширди. Чопар шошилиб жўнаб кетди.

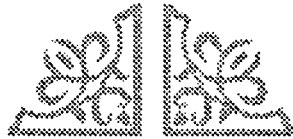
Кейинроқ ҳакам Ди ўз хонасида ўтириб, Суд аъзоларининг Мажлислар залига тўпланишини кутарди. Ҳамма тўплангач, ҳакам залга кириб, минбарга кўтарилди-да, тўпланганларга кўз югуртирди. Шу аснода миршаблар, соқчилар, мирзалар, хизматчи ва югурдаклар ҳакамни табриклаш учун тиз чўкдилар, минбар олдида унинг тўрт ёрдамчиси ҳам таъзим қилишди.

Ҳакам уларнинг ўринларидан туришларини сўради, кейин хайрлашув сўзи билан мурожаат қилди. У барчага хизматлари учун миннатдорлик билдирди. Кейин хонасига чиқди. Энг аввало қатл маросими ҳақида баённома ёзди. Сўнгра иш бошқарувчини чақириб, эртага маҳаллий ҳукумат раҳбарларини, амалдорларни, таниқли кишилар, аъёнлар ва мулозимларни чақириб учун зални ҳозирлаш кераклигини айтди.

Маҳкамада қувноқ кайфият ҳукмрон эди. Сержант Хун, Ма Чжун, Цяо Дай ва Дао Ган пойтахт ҳаёти ҳақида баҳслашар, кейинги режаларини тузишарди. Миршаблар эртага оладиган мукофотларини ўйлашарди. Кўчадан эса оддий кишиларнинг маҳкама олдида тўпланиб норозилик билдиришаётгани эшитиларди. Улар шундай доно ва адолатли ҳакамни ўзларидан олиб қўяётгани учун фалакка нидо қилардилар.

Ҳакам Ди бўлса ўз хонасида ишларини ўрнига келадиган одамга топшириш учун тайёрлаётган эди. У бош мирза архивдан олиб чиққан ҳужжатлар тўла чарм қутиларни кўздан кечирар экан, хизматкордан шамдан кўпроқ келтиришни сўради. Зеро, яна бир кечани уйқусиз ўтказишини у яхши биларди.

*Файзи ШОҲИСМОИЛ
таржимаси.*



Ўзбекистонда маданий хаёт

ЎЗБЕКИСТОН ПРЕЗИДЕНТИНИНГ КИТОБИ ИСРОИЛДА ЧОП ЭТИЛДИ

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” китоби иврит тилида Исроилда нашр этилди. Июнь ойида Тель-Авивдаги “Бейт-Соколов” журналистлар уйида янги китобнинг тақдимот маросими бўлди. Маросимда оммавий ахборот воситалари вакилларида ташқари олимлар, иқтисодчилар, жамоат арбоблари, дипломатлар қатнашдилар.

Исроилда чоп этилган китобга жаҳонга таниқли олим, исроиллик профессор, тарихчи Яков Рои сўзбоши ёзган. Унинг илмий фаолияти Марказий Осиё мамлакатлари ва Афғонистоннинг ижтимоий-сиёсий муаммоларини ўрганиш билан узвий боғлиқ.

— Бу китобни ўқиб чиққан заҳоти барча кундалик ишларни йиғиштириб қўйдим ва дарҳол мазкур нашрга сўзбоши ёзишга киришдим, — дейди профессор Рои. — Ўйлашимча, Президент Ислон Каримовнинг китоби замонавий Ўзбекистон, унинг тараққиёт истиқболлари билан қизиққан барча учун ўта муҳим аҳамият касб этади.

“ЎЗБЕКЛАР ЯХШИЛИКНИНГ ҚАДРИГА ЕТАДИ”

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати билан Тожикистон Республикаси ҳукумати ўртасида тузилган “Маданий ва ижтимоий соҳалар бўйича ҳамкорлик тўғрисида”ги битимга кўра, шу йилнинг 29 июнидан 5 июлигача Ўзбекистонда То-

жикистон Республикаси кунлари бўлиб ўтди. Бир ҳафта давомида Тошкент шаҳри, Самарқанд, Бухоро, Хоразм, Қашқарда вилоятларида Тожикистондан келган таниқли маданият ходимлари иштирокида турли учрашувлар, кўнгилли суҳбатлар, шеърят кечалари, жозибали куй-қўшиқлардан тузилган концерт дастурлари, шунингдек, “Туркистон” саройида “Тожикистон — мустақиллик йилларида” деб номланган фотосуратлар, китоб ва этнография кўргазмаси, Ўзбекистон Бадий Академияси залида тасвирий ва амалий санъат кўргазмалари намойиш этилди. Тожикистонлик меҳмонлар Ёзувчилар уюшмаси, Байналмилал миллий-маданий маркази, Мухтор Ашрафий номидаги Тошкент давлат консерваторияси ва бошқа кўзга кўринарли маънавийт масканларида бўлишиб, биродарларимиз қўлга киритган ютуқлар билан яқиндан танишдилар.

Тошкентдаги киночилар уйида тожик кино усталари яратган фильмлар намойиш этилди. Тожиклар каби ўзбеклар ҳам севиб тинглайдиган санъат усталари Жўрабек Муродов, Давлатмурод Холов, Мастоно Эргашева, Зафар Нозимов ҳамда “Лола”, “Зебо”, “Жаҳонро” миллий ансамбллари мухлисларга завқу шавқ бағишлади.

ХАЙРАТ ФАРЗАНДИ

Тошкентдаги “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни таниқли rassom Ортиқали Қозоқовнинг янги монографик альбомини босиб чиқарди. Бу катта китобдан

рассомнинг “Янги кун”, “Шарқ келинчаги”, “Малика”, “Буюк ипак йўли бўйлаб”, “Соҳибқирон руҳи”, “Бибиҳоним” асарлари, “Чўлпон”, “Қамолитдин Беҳзод”, “Сароймулкхоним” каби ўнлаб асарлари жой олган. Унга жами 86 асар жамланган. Суратларга берилган изоҳлар, сўз ва ранг-тасвир усталарининг рассом ҳақидаги фикрлари, турли матбуот нашрларида чиққан мақолалар ўзбек ва инглиз тилларида чоп этилган.

Ортиқали Қозоқов Наманган вилояти Поп туманининг Санг қишлоғида туғилган. У чизган суратлар бугун Ўзбекистон Республикаси Давлат санъат музейида, Ўзбекистон Маданият ишлари вазирлиги бадиий кўргазмалар дирекциясида, Ташқи иқтисодий алоқалар миллий банкида, Жаҳон банкнинг минтақавий ваколатхонасида ва шунга ўхшаш бир қатор улкан биноларни безаб турибди. Бундан ташқари, рассомнинг Франциянинг собиқ Президенти Ф.Миттеран рафиқаси Д.Миттеран хоним галереясида, Америка Президентининг Ҳамдўстлик мамлакатлари савдо ва энергетика бўйича маслаҳатчиси Ян Калицки жанобларида, Бутунжаҳон интеллектуал мулк ташкилоти бош директори Арпад Богш жанобларида ва бошқа нуфузли галереяларда сақланмоқда. Шунингдек, Ортиқалининг асарлари Америка, Франция, Италия, Япония, Англия, Испания, Бельгия, Туркия, Кипр, Марокаш, Канада, Исроил, Голландия, Швейцария, Корея каби ўнлаб хорижий мамлакатлар галерея ва шахсий коллекцияларидан жой олган.

Рассом Ўзбекистон Республикаси Бадиий академиясининг олтин медали билан мукофотланган.

ДЎСТ БИЛАН ОБОД УЙИНГ

Тошкентдаги республика Дўстлик жамияти кенгаши биносида хайрли тадбир уюштирилди. Бу ерда “Ўзбекистон — Туркменистон дўстлик жамияти”нинг таъсис мажлиси бўлди. Тошкент, Бухоро, Хоразм, Қашқадарё ва бошқа вилоятлардан вакиллар иштирок этди. Туркменистоннинг Ўзбекистондаги Фавқуллода ва Мухтор элчиси жаноб С.Пирмухаммедов кўшни халқлар ўртасидаги азалий қардошлик ва дўстлик анъаналари ҳусусида сўзлади. Йиғилишда жамиятнинг низоми қабул қилинди. Абдишукур Хоназаров “Ўзбекистон — Туркменистон дўстлик жамияти” раиси этиб сайланди.

ТИЛ БИЛГАН-ЭЛ БИЛАДИ

Тошкент Давлат Шарқшунослик институтида “Қадрлар тайёрлаш Миллий дастури”, “Таълим тўғрисида”ги Қонунни ҳаётга тадбиқ этиш мақсадида шарқ тилларини ўқитишни такомиллаштириш масалаларига бағишланган республика семинар-кенгаши бўлиб ўтди.

Кенгашни Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси мухбир аъзоси, профессор Н.Иброҳимов кириш сўзи билан очди. Шундан сўнг филология фанлари доктори А.Маннопов, филология фанлари номзоди Р.Иномхўжаев, Қурияшунослик кафедраси мудири, доцент Ким Мун Ун ва бошқалар таълимни ислоҳ қилиш, замон талабларига жавоб берадиган даражада ўқув жараёнларини олиб бориш тўғрисида атрофлича фикр юритдилар.

“САМАРҚАНД ҚОҒОЗИ”

Дунёга машҳур “Самарқанд қоғози” XIV-XVII асрларда Фарбу Шарқда кенг қўлланилган. Асосан пахта толасидан тайёрланиб, оқ ва нафислиги билан ажралиб турган, “Мерос” хунармандлар ассоциацияси ва халқ хунармандчилик маркази хайрли ишга биринчилардан бўлиб қўл урди. Тadbиркорлар АҚШ мутахассисиси Александр Сатенуо, Тошкент Давлат Шарқшунослик институти ходими Ш.Муҳаммаджонов, Американинг “Каунтепорт”, “Консорциум” хунармандчиликка кўмаклашиш жамғармаси билан ҳамкорликда мазкур қоғозларнинг илк намуналарини яратдилар.

МУЗЕЙГА НОЁБ ҚЎЛЁЗМА

Эрон Ислом Республикасининг мамлакатимиздаги Фавқуллода ва Мухтор элчиси жаноб Муҳсин Пок Ойдин Андижонга ташриф буюрди. Меҳмон ва унинг ҳамроҳлари шаҳарнинг диққатга сазовор жойлари билан танишдилар. Заҳриддин Бобур номли халқаро жамғарма раҳбари Зокиржон Машрапов билан учрашдилар. Элчи жаноблари Бобур номли музейга Эрондаги Машҳад шаҳар кутубхонасида сақланаётган бобокалонимиз томонидан битилган ноёб тарихий қўлёманинг асл нусхасини тақдим этди.

ТЎРТИНЧИ ҲОКИМИЯТ

Мустақил давлатимизда янгича, демократик матбуотни ривожлантиришга катта эътибор берилаяпти. Жумладан, мабуот соҳасидаги қонунлар, қарорлар, низомлар тўпланиб, китоб ҳолида нашр этилди.

“Тўртинчи ҳоқимият” деб аталувчи мазкур китоб “Ўзбекистон” нашриёти томонидан 3000 нусхада чоп этилди. Китобдан ўрин олган қонунлар ва қарорлар ўзбек ҳамда рус тилларида берилган. Бу китоб журналистлар билан бир қаторда матбаачилар, олим ва талабалар учун ҳам муҳим қўлланмадир. “Тўртинчи ҳоқимият” китоби ҳар бир журналист-қаламкаш иш столидан жой олиб, жуда зарур қўлланмага айланиши шубҳасиз.

ҚОРАҚАЛПОҚ БУЛБУЛИ

Бу йил мамлакатимизда қорақалпоқ адабиётининг асосчиларидан бири Бердақ (Бердимурод) Қарғабой таваллудининг 170 йиллиги кенг нишонланади. Бердақ Шарқ маданияти ва адабиётини ривожлантиришга, келажак авлодни Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялашга, халқлар ўртасида дўстликни мустаҳкамлашга салмоқли ҳисса қўшган адибдир. Мазкур юбилей муносабати билан “Шарқ халқларининг миллий уйғониши ва Бердақнинг яратувчилик хизмати” мавзусида халқаро илмий-амалий конференция ўтказилади. Шу кунларда шоирнинг икки жилдлик шеърлар тўплами биринчи жилди нашрдан чиқди. “Қорақалпоғистон” нашриёти “Бердақ асарларининг тили”, “Бердақ ҳақида афсона, ривоят ва ҳақиқат” китобларини чоп этди. “Қорақалпоқкино” давлат ҳиссадорлик компанияси “Ўзбеккино” билан ҳамкорликда Бердақнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳужжатли фильмни суратга олмоқда. Адибнинг асарлари ўзбек тилига қайта таржима қилиниб, бир жилдлик шеърлар тўплами нашрга тайёрланмоқда.

Бердақ туғилган Бўзатов туманида йигирма гектар майдонда “Бердақ боғи” барпо этилмоқда. Нукус шаҳрида Бердақ музейи қад кўтарайди.

АЛЛОМА ТЎЙИГА ТАРАДДУД

Бу йил жаҳон илми ва маданиятига улкан ҳисса қўшган буюк олим Абул Аббос ибн Муҳаммад Каср ал Фарғоний

таваллудининг 1200 йиллик тўйи кенг нишонланади. Халқаро ЮНЕСКО ташкилоти ҳам бу қутлуғ санани жаҳон миқёсида нишонлаш тўғрисида қарор қабул қилганлиги оламшумул воқеадир.

Олим туғилиб ўсган юрт — Марказий Осиёнинг гавҳари бўлмиш Фарғона — ўз фарзанди юбилейига қизғин тараддуд кўрмоқда. Бу ерда Аҳмад ал-Фарғоний номи билан аталувчи улкан меъморий мажмуа бунёд этилмоқда. Шунингдек, олим номи билан аталувчи истироҳат боғини қайта қуриш бошлаб юборилди. “Мустақиллик” майдонида буюк олимнинг саккиз метрлик ҳайкали ўрнатилди. Ҳайкал атрофи ободонлаштирилади, фавворалар мажмуи барпо этилади.

Юбилейни ўтказишга ҳам моддий, ҳам маънавий кўмак беришга шай турган одамларнинг сон-саногини йўқ. Улуғ тўй сабаб, бутун Фарғона аҳли ҳаракатда. Вилоятда Аҳмад ал-Фарғоний номи махсус жамғарма ташкил этилган. Жамғарма ҳисоб рақамига 400 дан ортиқ корхона, ташкилот, муассасалардан, фуқаролардан миллион-миллион сўм маблағ жамланди.

“ЧЎЛПОН ВА НАВОИЙ”

Марҳум адабиётшунос олим, профессор Ҳомил Ёқубов қаламига мансуб “Чўлпон ва Навоий” номли рисола босмадан чиқди. Уни Халқаро Амир Темур хайрия жамғармаси ҳомийлигида “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни нашр этди.

Олим рисола дебечасида Навоий ва Чўлпон ижодининг ўзбек адабиёти, тили тарихидагина эмас, балки умумтуркий адабиёти ва тили тарихидаги буюк ўрни ҳақида сўзлайди.

“ОЙБЕК ИЖОДИЁТИДА НАВОИЙ СИЙМОСИ”

Атоқли адиб ва шоир Ойбек ижодиёти ўзбек адабиётшунослигининг доимо диққат марказида. Ўзбекистон Республикаси “Фан” нашриёти адабиётшунос олим, филология фанлари доктори, профессор Назар Ражабовнинг “Ойбек ижодиётида Навоий сиймоси” номли рисоласини нашрдан чиқарди.

Ушбу рисола ҳозирги адабиётшунослигимизда лотин алифбосида чоп этилган илк тадқиқот сифатида ҳам қимматлидир.

“ТУРОН МАЛИКАСИ”

Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти Ўзбекистон халқ ёзувчиси Мирмуҳсиннинг “Турон маликаси” номли янги тарихий романни босмадан чиқарди. Асар X-XI асрларда Хоразм давлати тахтида узоқ вақт ҳукмронлик қилган подшоҳ Маъмун ва Ануш Тегин авлоди Абу Музаффар Аълоиддин Хоразмшоҳ — Отсиз даврини ўз ичига олади. Унда саркардалардан бўлмиш Алп Арслон ибн Насриддиншоҳ шахзода Йинамтегин, гўзал малика Шоҳсанам ва бошқа тарихий шахсларнинг Туронзаминни чет эл босқинчиларидан ҳимоя қилиш, ягона буюк давлат тузиш учун олиб борган курашлари, Самарқанду Шош, Бухорою Гурганж, Фарғона водийсую Кеш, Термизу Хива, Хўжанду Ўтрор каби машҳур шаҳарларни янада обод этмоқликка интилишлари, Шоҳсанам ва Алп Арслон муҳаббати кенг тасвирланади.

ЯНГИ ТАРОНАЛАР

Мамлакатимиз мустақиллигининг етти йиллигига бағишлаб “Ўзбекнаво” гастрол-концерт бирлашмаси ҳамда Жиззах вилояти ҳокимлиги томонидан ўтказилган миллий эстрада йўналишидаги “Янги тароналар” танлови Жиззах шаҳрида ниҳоясига етди.

“Ўзбекнаво” ташаббуси билан турли йўналишларда ўтказилаётган бундай кўрик танловларда талантли ижрочилар, бастакорлар талабчан устозлар олдида ўз маҳоратларини намойиш этмоқдалар.

Мазкур танлов якунларига кўра “Сорбон” гуруҳи (Тошкент вилояти) кўригининг голиби деб топилди. “Сидериз” ёш ижрочи қизлар тўртлиги, фарғоналик яккахон эстрада кўшиқчиси Шаҳло Рустамова, жиззахлик Фарҳод Иброҳимовларга иккинчи ўрин насиб этди. Ўзининг бетакрор кўшиқлари билан тингловчилар қалбини ром этиб келаётган жиззахлик Лариса Москалёва, тошкентлик Нилуфар Саитова ҳамда “Анор” гуруҳи учинчи ўринга муносиб кўрилди.

Замонавий эстрада кўшиқларини ижро этган, ўз ижро йўлларида эътиборга молик ютуқларга эришаётган кўшиқчилардан Дилфуза Раҳимова, Шуҳрат Қаюмов, Рустам Ҳожимамедов, “Баҳром” гуруҳи, Даврон Довуров, Алишер Удаевларга танловнинг махсус дипломлари ҳамда қимматбаҳо совринлар топширилди.

ЯНГИ САЙЁР ТЕАТР

Марказий Осиё маданияти ходимларининг ташаббуси билан халқаро “Турон” сайёр театри ташкил этилди ҳамда унинг нишона чиқишлари уюштирилди. “Турон” халқаро театрига Каттақўрғон туманидаги Абдулҳамид Мажидий номли театрининг бош режиссёри Равшан Ёриев директор этиб сайланди.

— Ушбу халқаро театр, асосан Қозғистон, Қирғизистон, Туркменистон, Тожикистон ва Ўзбекистон ҳудудларида фаолият кўрсатади, — дейди директор Равшан Ёриев. — Биз кўшни мамлакатлардаги ўзбек биродарларимизга ўзимизда амалга оширилаётган маънавий ютуқларимизни етказамиз. Шу ўринда кўшни давлатлар маданий ҳаёти билан таништириб борамиз. Ер юзининг турли бурчакларида яшаётган қардош ва ўз миллатдошларимиз билан ҳам яқиндан алоқа ўрнатиш ниятимиз бор.

Янги театр дастлабки томошаларини Ургут туманида бошлади.

“ЭНГ ЯХШИ ЭСТРАДА КЎШИҚЛАРИ”

Мустақиллик байрамининг етти йиллиги олдида Нукусда эстрада кўшиқлари кўрик-танлови ўтказилди. Танловда республика шаҳар қишлоқларидан келган ўнлаб яккахон кўшиқчи ва жамоалар иштирок этди. Кўшиқларда миллий эстрадани ривожлантириш, оҳанглари мумтоз куйлар билан уйғунлаштиришга эътибор борлиги сезилди. “Ўзбекнаво” концерт бирлашмаси Қорақалпоғистон бўлимига қарашли “Аму тўлкини” дастаси солисти, республикада хизмат кўрсатган артист Г. Ойимбетова кўрик голиби бўлди.

БУХОРИЙ ВА ЁШЛАР

Абу Райҳон Беруний номидаги Тошкент Давлат техника университетида илмий-амалий анжуман бўлди. Имом ал-Бухорийнинг 1225 йиллигига бағишланган бу йиғинда шарқшунос олим Убайдулла Уватов буюк ҳадисшуноснинг ибратли ҳаёти ва фаолияти ҳақида қизиқарли ҳикоя қилди. Университет ректори Тўлқин Миркомиллов алломанинг маънавий мероси ёшларимизни тарбиялашда алоҳида аҳамият касб этиши ҳақида мулоҳаза юритди.

ЁШ ИЖОДКОРЛАР АНЖУМАНИ

Зомин туманидаги Ҳрикли дам олиш маскани тўрт кун давомида мамлакатимиз ёш ижодкорларининг мушоира ва мулоқотлар маконига айланди. Бу ерда мустақилликнинг 7 йиллиги шарафига Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси, истеъдодли ёшларни қўллаб-қувватлаш “Улуғбек” жамғармаси ва Жиззах вилояти ҳокимлиги ҳамкорлигида республика ёш ижодкорларининг анъанавий анжумани бўлиб ўтди.

Анжуманни Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси Абдулла Орипов очиб, дунёнинг энг сўлим гўшаларидан бири саналмиш Ҳриклида ўтказилаётган анжуман қатнашчилари орасидан мустақил мамлакатимизнинг бўлғувчи Қодирий ва Чўпонлари етишиб чиқишига ишонч билдирди.

Анжуманда сўзга чиққан шоир, ёзувчи ва адабиётшунос олимлар истиқлол мафкурасини тарғиб этиш борасида ёш ижодкорлар олдида ўта муҳим ва масъулиятли вазифалар турганини таъкидладилар.

Вилоят ҳокими Ш.Мирзиёев анжуманда сўзга чиқди.

ҲУРРИЯТ БАЙРОҒИ

Тошкентдаги Байналминал маданият марказида Ўзбекистон мустақиллигининг

7 йиллигига бағишланган тантанали тадбир бўлиб ўтди. Турк миллий маданий маркази ўтказган бу тадбир серкўёш республикада истиқлол неъматларидан баҳраманд бўлиб тинч-тотув яшаётган мекхет турклари ҳаётига бағишланди. Тантанали маросимни очган турк миллий маданият маркази бошлиғи Умар Салмон, Байналминал маданият маркази директори Карим Расулев Ўзбекистон мустақиллигининг 7 йил давомида ушбу муътабар заминда истиқомат қилаётган юздан зиёд миллат вакиллари миллий қадриятларини тиклаш юзасидан катта ишлар қилинганини гапирдилар. Республика президентининг маслаҳатчиси Абдулазиз Мансуров, Туркия жумҳуриятининг Ўзбекистондаги Фавқулодда ва Мухтор элчиси Умур Апайдин тўпланганларни мустақилликнинг 7 йиллиги билан қизгин табрикладилар. Шоир Файзи Шохисмоил истиқлолга бағишланган “Ҳуррият байроғи” шеърини ўқиди. Сўнгра Турк миллий маданият маркази қошида фаолият кўрсатаётган ашула ва рақс ансамллари ижросида турк ва ўзбек қўшиқлари янгради, рақслар ижро этилди.

Тўпланганлар қалбига чексиз завқ шавқ бахш этган байрам тадбирида Ўзбекистон Олий мажлисининг депутаты, ёзувчи Пиримкул Қодиров, Республика-миздаги чет эл ваколатхоналари намо-яндалари, миллий маданият марказларининг раҳбарлари, жамоатчилик вакиллари қатнашдилар.

КЕЛГУСИ СОНДА:

С.ШЕЛДОН. Орзиқиб кутаман эртани. Роман.
М.МАҒАВИН. Тириклик кўшиғи. Қисса.
ЭФРАИМ СЕВЕЛА. Тўхтатинг самолётни, тушиб қоламан.
Қисса. Охири.
ЭДУАРД МЕЖЕЛАЙТИС. Шеърлар.

Шунингдек, хориж ва республикаимиз адабий жараёни, маданий ва ижтимоий ҳаётига оид тадқиқотлар ва мақолалар билан танишасиз.

Жаҳон адабиёти 9. 1998

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасида рўйхатга олинган.
№ 172.

Таҳририят манзили:
7000129. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60. 144-41-61. 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Рассом М.КАРПУЗАС
Техник муҳаррир В.БАРСУКОВА
Мусаҳҳиҳ Т.ОРИПОВА

Теришга берилди 20.08.1998 й. Босишга рухсат этилди 23.10.98 й.
Бичими 70×108^{1/16}. Офсет қоғози. Офсет босма. Шартли босма табақ 18,2.
Нашриёт босма табағи 20,0. Жами 4000 нусха. К-6459 рақамли буюртма.
Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитасининг “Ўзбекистон”
нашриётида компьютерда теришиб, Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот
қўмитасининг Ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.
Тошкент — 700129, Навоий кўчаси, 30.